

UNIVERZITET "KIRIL I METODIJE"

SKOPJE

FAKULTET ZA FILOZOFSKO-ISTORIJSKE NAUKE

OOZT FILOZOFSKI FAKULTET

U III 156

Juv. br. 12 806

M A R K S O V I D E A L I Z A M

(doktorska disertacija)

MENTOR:

Prof. dr Ferid Muhić

KANDIDAT:

Mr Šefket Krcić

SKOPJE

1987.

"(...) ponovo proviruje idealizam, da se naj-
zad potpuno preokrene i predje u čistu umje-
tnost oblika većinom bez objekta kadrih da
oduševi, bez poletnog toka misli (...). Od ide-
alizma - koji sam, uzgred budi rečeno, upore-
djivao sa i Fihteovim, a i potranjivao ga nji-
ma - prešao sam na to da ideju tražim u samoj
stvarnosti. Dok su bogovi ranije boravili iz-
nad zemlje, sada su postali njezino središte."

(K. Marks, 1837.)

"Prometej je najplemenitiji svetac i mučenik
u filozofskom kalendaru."

(K. Marks, 1841.)

"Egzistencija države i egzistencija ropstva
nerazdvojne su."

(K. Marks)

PREDGOVOR

Ovdje će biti razmatran problem Marksovog idealizma. Idealizam je paradigma prve faze Marksovog mišljenja. To znači da ovdje neće biti riječi o poznatim temama i problemima po kojima je Marks postao slavan kao vodja proleterskog pokreta, kao tvorac naučnog socijalizma, kao utemeljivač dijalektičkog i istorijskog materijalizma, i drugim. Marksov misaoni i životni put skrenuo je pažnju mnogih istraživača iz raznih struka. O Marksu napisane su biblioteke i biblioteke knjige na skoro svim jezicima svijeta. Medjutim, i pored svega toga, filozof čija su djela poznata na gotovo svim meridijanima ove planete ipak ostaje nedovoljno proučen i znan. Dakle, Marks nepoznat ostaje, a posebno njegovi idealistički akcenti iz najranijeg perioda. S obzirom da se radi o misliocu koji je svojim idejama svijet u mnogome izmijenio i učinio ga ljudskijim, postao je ujedno simbol moderniteta i komunističkog društva.

Ne pripadam stvaralocima koji filozofima prilaze dijeleći ih po gruboj shemi "idealisti", odnosno "materijalisti". Apriornost danas ne može biti osnova za bilo kakvo suštinsko filozofsko rješenje, još manje vidjenje jednog konkretnog filozofa i njegove uloge. Ovdje polazim od filozofskog jeretizma, dakle od postavljanja pitanja, tj. postavljam pitanja koja neprekidno dovodim u pitanje. Riječ je o jednom specifičnom istraživanju Marksovog mišljenja kroz pojmove smisla i značenja, imajući u vidu Marksovu stvaralачku modifikaciju, a ne "metarmofozu", kako su brojni Marksovi interpreti uzimali i pristupali. Ovdje se bavim genezom

Marksovog idealizma, kroz komponente radjanja i razvijanja, kao i kroz ideje ishodišta i sazrijevanja njegove stvaralačke misli. Ne apelujem na cjelovito razjašnjenje, jer je to u jednoj studiji i nemoguće. Ovdje je problemski osmišljena jedna dimenzija, odnosno razumijevanja početka Marksovog mišljenja. S obzirom da Marks u ovoj fazi nije sistematičan mislilac - orijentacije po sistemu, već nas upućuje na otvoreno i produktivno polje filozofiranja, te su ovdje pojmovi koji odredjuju smisao teme problematizovani, osmišljeni i razvijeni. Na taj način, geneza Marksovog idealizma predstavlja čvorišno pitanje filozofskog otvaranja Marksovog kompleksnog opusa i svojevrsno omogućavanje budućeg iskušavanja svijeta kroz Marksa. I sam Marks je upozoravao: "kao što u povijesti filozofije ima čvorišnih tačaka koje nju (filozofiju) u njoj samoj uzdižu do konkurencije, zahtijevaju napredovanje u prvoj liniji." Zato je i sav ovaj proces išao kao pokaz jednog pristupa iz samog Marksa kroz hermeneutiku njegove (Marksove) filozofske projekcije svijeta, dakle, kroz predjenje sa onim što stoji u njegovom tekstu. Marks je od svih svojih savremenika imao najjasniju viziju novog vremena. Njegova filozofija ne tiče se samo onog što jeste, već i što nije. Dakle, to je filozofija preinake svijeta, uvijek boljeg. Zato ovo pitanje, koje sam naslovom imenovao, možemo realizovati samo uz pomoć Marksa, to je i ključni razlog da se prema njegovim idealističkim radovima iz prve faze stvaranja odnosim s puno poštovanja. Time je autor ovog teksta stavio sebi u imperativan zadatak da obradi "Marksov idealizam", jednu vrlo ozbiljnu i široku temu. Prilikom pisanja rada, pisac pred sobom nije imao nikakvih uzora prema kojima bi se odredjivao ili, pak, usmjeravao, jer u ovom pravcu

Marks nije vidjen i proučavan. Na ovakav pohod se dosad istraživači Marksa nisu odlučivali, jer im je on (Marks) prije doktoriranja i nekoliko godina kasnije bio teško razumljiv i štaviše zagonetan. Ovakav pristup uznemiriće dogmatske marksiste, koji smatraju da je dovršeno izučavanje i istraživanje Marksa. Međutim, za razliku od njih stvaralački marksisti i marksolozi razvijaju otvorenu i kritičku Marksovu misao i to na Marksovom tragu. I pored toga što je Marks nepresušni inspirator moderne on je u mnogim temama pogrešno shvaćen (zato što je i pogrešno čitan), čak, nije dovoljno ni proučen, jer veliki dio njegovog stvaralaštva nije još temeljno analizirano. To znači, mi još nemamo potpunu sliku o Marksovom cjelovitom odnosu prema svijetu.

Marksov idealizam je ambivalentna filozofska tema. Kao takva ona je u marksizmu i markseologiji doživjela razne reakcije i pristupe, jer bitno artikuliše kroz Marksovo mišljenje. Riječ je o formi i genezi Marksove mladalačke refleksije. O Marksovom idealizmu otvoreno se može govoriti, ne samo na osnovu maturalnih sastava, studentskih bilješki, pisama, poezije, već i na temelju logičkih konsekvenci njegove doktorske disertacije, kao i prvih novinskih članaka i komentara. Pažljivo sam se zadržavao nad tim radovima, jer oni u sebi sadrže karakter svježije i moderne kritičke misli. Kao takvi, ti radovi ne obavezuju samo povjesničare Marksovog života i rada već i savremene filozofe. Pitanje Marksovog idealizma su naznačili mnogi interpreti, ali se, ipak, nisu usudili da krenu na taj pohod i napišu nešto šire o ovoj temi. Jer, do skoro je pitanje Marksovog idealizma bilo pod embargom dijamatovskih kao i pozitivističko-scijentističkih struja u savremenom marksizmu.

Ovdje se ne razmatraju ideje iz Marksovih radova koje mar-

ksisti uobičajeno nazivaju "ranim", već radovi(i ideje)koji im prethode. Jasno, Marksov filozofski početak pred nas otvara jedan način mišljenja koji je u mnogim segmentima jedinstven u istoriji filozofije. Ova tema hoće da govori o horizontima Marksa dok se još pod uticajem škole i studija stvarao. Dakle, ovdje se bavim ranom Marksovom mišlju a ne marksizmom. Marksove mladalačke ideje i životni ideali su od vulgarnih marksista vidjene kao "idealizam", koji daje primarnost duhovnom svijetu i životu. To je zasigurno tačno da je Marks u prvim radovima isticao Misao, Svijest, Boga, Duh, Ideju, i slično, ali oni zaboravljaju da istaknu činjenicu da je on (Marks) duhovno izvedeno dovodio u vezu sa stvarnošću, tj. sa materijalnim. To je bio i razlog da su ovi Marksovi radovi dugo čekali na objavljivanje. No, vitalnost Marksovih pogleda daje i mogućnost kritičkog preispitivanja njegovih ideja i ideala. U tom smislu i nas zanima Marksov rani filozofski opus. Dakle, suočavamo se sa Marksovim mladalačkim idejama, koje su dugo vremena neopravdano bile zaobidjene. Ovdje je u pitanju kako se školski formirao jedan . . . mislilac. Marksove ideje vidjene od strane najistaknutijih njegovih sljedbenika, počev od Engelsa, Meringa i Lenjina, pa na dalje, izazivaju nejasnoće i dvosmislenosti. Od strane brojnih ideologa i "novih filozofa" može se čuti, "dosta nam je Marksa", "puna su nam usta Marksa", i druge vulgarsnosti. Doista, takvim "stručnjacima" je nepoznat . . . i nepotreban Marks. Takve izjave iznose na svjetlost dana . . . da bi otvorili prostor svojoj filozofiji gluposti". To se posebno odnosi na one teoretičare koji su napustili marksizam kao oficijelnu orijentaciju i pogled na svijet, zato prekrajaju i osporavaju Marksove ideje da bi trasirali put

svojim. Zato prvi zadatak Marksista (na Marksovom tragu) bi mogao biti demistifikovanje kritika Marksa. (Jasno, taština "Novih francuskih filozofa", htjela bi da stane na Marksovo mjesto u savremenom svijetu). Mnoge Marksove filozofske anticipacije su u sjenci njegovih društvenih i kritičko-ekonomskih shvatanja (zbog uticaja na političke i ideološke borbe). Lijeni, kratkovidni i uspavani marksisti razvijali su samo ideologizirani, sociologizirani i ekonomizirani marksizam iz Marksovog djela. Oni se samo pozivaju na mehanički izvučene citate iz Marksovih djela, a u našim uslovima, kako bi rekao Imre Forbot, glupan naoružan citatima često pobjedjuje poznavaoaca stvari, teksta. S druge strane, oni apeluju na jednostranost ^{i jednostavnost} tumačenja Marksovih ideja, a prema Nabukonu, jednostavnost i jednistrahost su trabunjanje. Marksov filozofski zahtjev se temelji na "reformi svijesti ne pomoću dogmi, nego pomoću analize mistične, samoj sebi nejasne svijesti, pojavljivala se i ona religiozno ili politički." Na taj način polazim od savremene vremenske dimenzije vidjenja ~~Marksa~~ Marksa, jer brojni su primjeri vidjenja Marksa koji pripadaju prošlosti. Zato mi Marksovo mišljenje dolazi kao ekstaza, jer kroz nju (Marksovu misao) mogu i svoju misao da izrazim, upravo zato što Marksovo pregnuće nužno dolazi iz budućnosti. Upravo zato mi je Marks zadatak kao budućnost. Cilj je da pokažem Marksov rani okret i put, kao značajno razdoblje njegove duhovne biografije. Taj put postao je razmedje jer je okarakterisao prošlost i naznačio budućnost.

Vraćajući se Marksovim prvim idealističkim ~~idejama~~ filozofskim idejama, kojima je i zaokružio svoj školski sistem znanja od 1835, do 1841. godine (od maturiranja do doktoriranja), kao i od 1841, do 1843. godine-u vremenu traženja novog puta od idealizma do materijalizma (već 1844. godine on počinje da se bavi historijom i kritikom političke ekonomije), želim na jedan studi-

jsko-monografski način da promovišem Marksove prve filozofske ambicije - s ciljem da rasvijetlim pojavu jednog stvaralačkog genija- kakav je bio jedan Marks. Takav jedan stvaralački i školski postupak, koji je postao fenomen, nemoguće je ponoviti, uprkos boljim uslovima života i rada. Marksov fenomen je rušio dogme kod profesora, ne samo na univerzitetu, već i u vremenu gimnazijskog školovanja.

Svaki naslov, pa i ovaj, izražava neko uvjerenje, koje se uobičajeno izvodi iz objektivnih i subjektivnih indikacija. Marksovo mišljenje kao misaona cjelina imalo je niz faza. Kao takvo ono jeste i ostalo je kao ogledalo duha i vremena, tj. postalo je historično. O tome najbolje govori složenost Marksovog mišljenja. Stoga, i naslov "Marksov idealizam" je živo prisutan u povijesnom razvijanju Marksovog mišljenja. Riječ je o radovima koji prethode Marksovoj teoriji klasne borbe. Taj devetogodišnji period je značajan za Marksovu ukupnu biografiju i sazrijevanje. Radove sam posmatrao sa stanovišta misaone vrijednosti. U raspravama koje će slijediti, ukazao sam na Marksovu porodičnu, školsku i studentsku okolinu, kao i na ambijent nakon završetka studija i doktoriranja. Kao pasionirani istraživač istraživao sam svaki Marksov prilog, tekst, pjesmu, raspravu, pisma i dokumente. Ove tvrdnje se odnose i na prepisku u kojoj je Marks naznačio, još kao student, puteve svoje misli, kao i druge životne planove.

Marksova filozofska misao u ovom periodu je usmjerena na grčku post-klasičnu filozofiju. U radu sam rasvijetlio neke Marksove kriterije i odnose u okviru grčke filozofije u cjelini. Analiza Marksovih pjesama u cjelini predstavlja značajno i novo poglavlje. Poznavanje pjesama od posebnog su značaja za duhovno i

i uopšte duševno stanje Marksa. U vremenu pisanja poezije nalazio se u stanju velike psihičke uznemirenosti. Stoga su vrlo stroge bile ocjene Marksovih interpreata prema njegovim stihovima, prije svega, neopravdano su zaobilaženi, jer oni izazivaju veću pažnju. U radu ću problematizovati i osmisliti Marksovo vidjenje filozofije. Pored toga analizirati ću antropološko-aksiološke i ontološke aspekte Marksovog idealizma pri čemu se gotovo u cjelosti rasvjetljava rana Marksova filozofska orijentacija. Na kraju izložit ću zaključke do kojih sam prilikom višegodišnjih istraživanja došao.

U ovoj monografskoj studiji se postuliraju pitanja i daju rješenja problema Marksovog idealizma. Ako se želi biti u središtu stvari Marksovih ideja onda je ova hipoteza neminovna i nezaobilazna. Postojale su teškoće, ali u postojanju otpora sam dokazivao superiornost i mogućnost Marksovog mišljenja nad svim drugim filozofskim orijentacijama u savremenoj epohi. Razmišljati danas o jednom ozbiljnom dijalogu s Marksom, moguće je samo ako se poznaje cjelokupna njegova misao. To je zahtjev vremena, jer je Marks mislilac koji je svojim idejama napravio prekretnicu u savremenoj civilizaciji. Krute navike mnogih marksista i razne ideološke prepreke su dugo vremena (bolje reći do današnjih dana) bile smetnje jednoj plodotvornoj i pronicljivoj interpretaciji Marksovog filozofskog početka. Marks je zbog idealističke pozicije (u prvoj fazi svog života i stvaranja) bio optuživan kao hegelovac, kao kantovac, jednom riječju kao idealista. Dogmatsko sljepilo takvih uvjerenja smetalo je mnogim marksistima da upoznaju pravog Marksa. Jer, upravo ti prvi radovi, nazovimo ih idealističkim, su vrlo značajni za upoznavanje kasnijeg Marksa. Znači, na dobre početke moralo se dugo čekati. Trezvena

misao sa dubokom jasnoćom se dugo vremena stvarala. Smatram da je prelomni trenutak za takvu orijentaciju i pristup Marks u pravo stigao sa obilježavanjem stogodišnjice njegove smrti. Stvaranje takve klime ticalo se i zagovaranja naše budućnosti, koja se, prije svega, tiče nas samih. To je bio ujedno i prelomni trenutak da se Marksova misao počne prikazivati i o njoj govoriti kao o otvorenoj filozofiji moderniteta. U ovom slučaju moja interesovanja su sasvim jasno određena na osmišljavanje jednog vremenskog luka u Marksovom stvaralaštvu. Kao potvrda sve-
mu tome, sačuvani Marksovi radovi iz tog perioda žive svoj život.

Riječ je o aktueliziranju i podsticanju za afirmaciju autentičnog Marksovog filozofskog mišljenja. U tom smislu, neophodno je za svaki ozbiljan dijalog o Marksovom djelu znati bazu njegovog mišljenja. To znači: treba razumjeti cjelinu djelova, a ne obrnuto kako to zagovara diletantizam. Zato i svoj zadatak shvatam kao moгуće utvrđivanje funkcije protoka ideja jednog dijela cjeline koja je temelj za jedno cjelovito sagledavanje Marksovog kompleksnog opusa. I nakon 104 godine od Marksove smrti, sasvim sigurno, jedne takve interpretacije i nema. Ovu činjenicu ističem, jer je to velika mogućnost i problematičnost dovesti te djelove cjeline u dijalektičku vezu, ali "vezu" u Marksovom smislu riječi. Znatne smetnje u tom pravcu napravile su one interpretacije Marksa, koje su se oslanjale na iskustva ~~pr~~ druge i treće Internacionale, tj. koje su počele s "Kapitalom", njegovim poslednjim za života objavljenim djelom (misli se na prvi tom). Medjutim, jedno adekvatno razumijevanje Marksovog djela mora neminovno da podje drugim putem, u suprotnom - samo ostvarujemo tragične zablude. Kao prvo, temu koju sam naslovio postoji

i ona je locirana u istorijskom horizontu Marksovog mišljenja. Kao drugo, sam Marks je držao do tog dijela, te faze, svog razvoja i mišljenja, sasvim sigurno do kraja života. Jer, on nije ni jednu svoju ranu tezu promijenio, niti pak odbacio. Zato ova tema otvara prostor novim mogućnostima Marksovog mišljenja, jer je osvjetljena specifičnim duhom, a taj duh je misao filozofske tradicije (grčka filozofija i njemačka klasična filozofija), koji je bio fundament za Marksovo epohalno otkriće i put za objelodavanje njegovih ideja kao izazova za nepre[✓]tanu promjenu.

Uglavnom sam poentu u ovom radu dao na zaobidjene Marksove spise. Iz više razloga potrebna je studiozna analiza i kritička ocjena Marksovih filozofskih početaka, odnosno njegovih idealističkih radova. Ovdje se, prije svega radi, o demistifikaciji pojma idealizma. Marks je na samom početku pokazao vanrednu sposobnost samostalnog mišljenja. No, naš cilj nije samo u tome, on se sastoji i na ukazivanju na relevantne protivurječne misli (mada je Marks upravo veliki mislilac i zbog protivurječnosti), kao i na nedovoljno razvijene teze. To je put da se osmisli njegovo teorijsko polazište. Jer, Marks upravo u tim radovima, bez obzira što je pripadao filozofskom grugu mladohegelijanaca, ne ostaje na pozicijama klasične filozofije.

Marksov idealizam predstavlja elaboraciju jedne smislene rasprave koji će biti samo u prvom poglavlju -(Zašto Marksov idealizam?), biti izložen u vidu hipoteze, a u narednim poglavljima će biti i dokazana, jer se radi o izvornom Marksovom gledištu. Znači, ova teme na svjetlost dana objelodanjuje Marksove idealističke preokupacije.

Tema nam omogućava da uspostavimo i novu relaciju savremenog filozofskog mišljenja u dijalogu sa Marksovim idejama i idealima. Zasiurno, znalci horizonta Marksovog mišljenja će reći: da je Marks bio mislilac mišljenja stvarnosti koliko i stvarnosti mišljenja i da je interes njegovoga duha bio stvaranje cjeline. Imajući ovo u vidu Marks ostaje kao značajan mislilac unutar marksizma, a i izvan marksizma, štaviše mnogo značajniji u ovom drugom. Na ovakvu recepciju i elaboraciju Marksa me upućuje sam način učenja i studiranja marksizma u obrazovanju i vaspitavanju generacija. Jer, ekonomisti, politikolozi, historičari pa i sociolozi su od Marksovog mišljenja napravili lakrdiju, jer njihove interpretacije su iz druge, treće i devete ruke, te ne pogadjaju srž problema. Nerazumijevanje Marksovog mišljenja djeluje kao opasnost od samog marksizma koji ide u ideološku idoktrinaciju i apologetiku. Zato, svaki razgovor o Marksu koji zaobilazi pitanje filozofije, u isto vrijeme, neminovno zaobilazi i ključna pitanja marksizma: revolucije i kritike. Tako nešto raditi znači i ne govoriti o Marksu. Jer, filozofija je osnov Marksovog praksisa. Dakle, ovim se radom autor upućuje na razmišljanje o Marksovom putu u smislu njegovog studiranja. Rad je pisan s ciljem da se Marksova misao pokuša domisliti u sklopu savremenog dijaloškog filozofskog diskursa, a na osnovu ideja "šta je Marks autentično mislio". Realizaciju svog zadatka vidim u suočavanju s Marksovim prvim idejama, kako bi rekao Bloh, bez tudjine i zablude. Naravno, rad je pisan s ciljem da ostvari poruku, kako se formirao pogled jednog mladića koji je svojim idejama promijenio sliku svijeta, kao i po objavljivanju istog rada da mlade ljude (djake i studente) dijaloški suoči s Marksovim mišljenjem. (U tom

slučaju, ako Marksovo mišljenje ne djeluje na emocije i osjećanja čovjeka, što je put do rasiđ i stvaranja pogleda na svijet, onda taktika nastave marksizma može dobiti suprotan efekat).

Prvi i glavni izvori za pisanje ovog rada su sačuvani Marksovi prvi radovi, kao i jedan broj selektivne literature o Marksu koja je novijeg datuma. Pažljivo i sabrano sam sredjivao gradju. Postupao sam ~~xx~~ analitički, sintetički i, u nekim momentima gdje je to bilo potrebno, na informativan način. Mada rad predstavlja jedno sistetičko rasvjetljavanje prvih Marksovih ideja. Mišljenja sam da Marksove matorske i studentske ideje zaslužuju ozbiljno studiranje. Materiju sam izlagao evolucionistički kao preglednost tako i kao dijalektičku uslovljenost pitanja i problema (kao djelova) ove teme kao cjeline. Ovim radom izvršen je pokaz besmislenog disjungiranja Marksa na "mladog" i "starog", jer je takva podjela dovela do diskrepancije ideja u marksističkoj provanijenciji. U tim radovima žive naboji Marksovih ideja. Svoj zadatak sam shvatio i kao mogućnost prodora u misaone strukture Marksovih prvih radova. Da bih sve Marksove radove i ideje iz prve stvaralačke faze ^(SISTEMATSKI) zaokružio pod jednim naslovom služio sam se, pored metode analize sadržaja i indukcijom, dedukcijom, kao i algerbističkim pristupom koje su mi omogućile da zaokružim ovu cjelinu. Dakle, ovdje je riječ o jednoj odredjenoj i misaono ograničanoj (problemski i tematski) temi. Zato je i pisac brižljivo vodio računa o autenstičnosti Marksove misli, jer se u ovom slučaju radi o prvom opsežnom radu iz ove oblasti u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji. Studija "Marksov idealizam" ne spada u domene radova koji iznudjavaju sumnje u epohalno djelo uteme-

ljivača marksizma, naprotiv, ona jasno otvara mogućnosti šireg tumačenja Marksove filozofije. Dakle, ovdje je riječ o jednom neosvijetljenom uglu Marksovog opusa. Time ovaj rad predstavlja prilog istoriji Marksovog mišljenja. Da je tako nek sude znalci i poštovaoci marksizma.

Primjedbe mentora su mi pomogle u tumačenju Marksovog djela, kao i da izvršim određena preciziranja u radu, a posebno na metodičnosti i sistematičnosti. Nakon više konsultacija izvršio sam dopune u više poglavlja, čime sam izvršio značajnije razumijevanje u same Marksove ideje (što predstavlja pomak u ~~va~~stinitom poimanju i recepciji Marksa), kao i otvaranje puta dalje i savremenije elaboracije Marksove misli. Time i smatram ovu temu od posebnog značaja, kao takva ona zahtijeva razjašnjavaње. Zato prof. dr Feridu Muhiću dugujem iskrenu kolegijalnu zahvalnost na mnogobrojnim upozorenjima-koja su mi pomogla da otklonim neadekvatne i oštре formulacije. I pored vrlo dugog rada i bdijenja nad ovom temom svjestan sam da u ovoj studiji ima neminovnih nedostataka, kao i mogućih jednostranih zapažanja, jer rad nije pisan ni po kojem uzoru (jer ih i nema). Biću zahvalan na sugestije i kritičke primjedbe koje bi mi bile od neobične važnosti da osmislim traženu istinu.

Prvi dio

Z A Š T O   M A R K S O V   I D E A L I Z A M ?

"Da, cijeloga života mislio sam i govorio i pisao kao da sudbina ljudske vrste ovi o mojim riječima i spisima. Da, razmišljao sam o nužnom i mislio: potreban sam ja i moje djelo, i moguće, koje ono ne opisuje, nego stvara. Možda će jednoga dana netko zaključiti da je moja ambicija besmislena, zato što će zaboraviti što je misao, odvažnost, rizik. Onaj koji svijetu ne dodaje nešto što ga mijenja, taj ne misli, taj se samo zadovoljuje različitim razmatranjima koja ga ne izlažu neprilikama. Da, rekao sam: d u š a. Ona osvoji, ili zaluta. Za mene ona nije samo niz riječi i rečenica manje ili više dobro nanizanih. Ne! Ona je više od sebe same: više od daha duha, tj. revolucije. Taj dah dolazi iz daleka. On je lebdio nad osnivačima religija ali više nije ni nalik tim zanosnim i nerazumljivim nadahnućima. Dotaknuo je filozofije, ali je postao političkim. Bio je prije mojih spisa, prožimlje ih i traži novi temelj, pa poziva vas, ljude budućnosti. Ako ne uspije, to će biti samo privremeno. Ta duša to je uvjerenje, bez apsolutne sigurnosti. Dakle, uvijek između razočarenja i nade, da će ono što je pobjedilo razvijajući svoju sirovu snagu nestati sutra zajedno sa svojim razlozima. To je tvrdnja, bez neoborivih dokaza da teorijska misao oživljuje praksu razumijevanjem, da ona revolucionira bivanje jer ga animira. Svoju teoriju povjeravam vremenima koja su nad našim glavama, vi smiješni pobjednici! Ja neću biti kriv ako bude velikih nesreća, čujete li?"

K. Marks, Iz političkog testamenta

GENEZA I ODREDJENJE
MARKSOVOG IDEALIZMA

"Marksov idealizam je velika filozofska tema. Ko toga nije svjestan taj nema pojma o Marksu."

(Vujadin Jokić)

U predgovoru odredio sam glavne pravce filozofske analize, do-
čim u ovom dijelu ću se baviti smjerovima jezgra Marksovog idealizma.

Idealizam je bitna Marksova rana filozofska refleksija. On je prvih desetak godina svog intenzivnog bavljenja filozofijom bio na idealističkom stajalištu. U tom smislu, misaoni kontekst Marksovog idealizma izazvao me inteligibilnošću i nije me ostavio ravnodušnim. Marksov filozofski početak budi smisao za velike filozofske teme, kao i za autentično : : : : vidjenje njegove (Marksove) filozofije.

Ideja rada o Marksovom idealizmu ne dovodi u pitanje Marksov dijalektički i istorijski materijalizam, već je to vizija o složenom filozofskom početku prvog i najautentičnijeg klasika marksizma. Ali, u tom pravcu su nužna studiozna razgraničenja jer je to imanentni zahtjev Marksovog djela. Ova tema je tajnovito skrivana u dogmatsko filozofske i ideološke oblance. Jedini izlaz je misaoni susret s Marksovim prvim radovima iznad kojih, nadajmo se, ne stoje komandne pozicije revizionističko-dogmatskih političkih uvjerenja. Riječ je o utemeljenju životnih i filozofskih ideala koji do odlaska na Hajget (groblje gdje je 17. marta 1883. godine sahranjen Marks) nisu bili iznevereni. Marks je nošen mladalačkim idealima, čak, i u svojim najzrelijim godinama sačuvao

stoički i epikurejski životnu i stvaralačku vitalnost upravo u tumačenju svakidašnjih protivurječnosti. Suština Marksove misli sastoji se u stalnim promjenama. I danas, kada je prošlo više od jednog stoljeća od njegove smrti vidimo da je ta misao izgradila vlastitu egzistenciju i postojano nadanje o realizaciji filozofije, kao istorijske misije, sve više postaje stvarnost. Dakle, osnovna intencija ovog rada se sastoji u promišljanju mogućnosti nove analize Marksovih prvih radova. Svoj pristup ne vidim u dopunjavanju, već o osmišljavanju Marksovih ideja. Ali, svakako ova tema širi horizonte marksologije i marksizma (u filozofskom značenju) i njegove fenomenološko-ontološke i epistemološko-gnoseološke problematizacije. Riječ je, kako sam napomenuo u predgovoru, o odredjenom i omedjenom periodu Marksovog zrenja, kada su Marks i Engels nezavisno jedan od drugog stvarali(- kada se još nisu znali). Ovaj devetogodišnji period neki teoretičari nazivaju "nemarksističkim Marksovim periodom". Ali, zasigurno Marksovo duhovno formiranje postalo je primjer u istoriji civilizacije.

Slobodan sam istaći da su, čak, i mnoge značajnije interpretacije Marksovog djela zaobišle tematiku Marksovog idealizma. Baviti se proučavanjem Marksovih ideja, kao i sudbine Marksove misli, je poseban zadatak u vremenu. Šta je to posebno uticalo na usmjerenje istraživačke pažnje Marksovog idealizma? ^{Ovo} je jedno od pitanja koje direktno upućuje na smisao problema. Ideološka, politička (skrivanja iza Marksa) i ekonomska zbivanja oko Marksa prvenstveno su rezultat neuskладjenosti, odnosno nerazumijevanja ideja utemeljivača marksističkog poimanja svijeta. U tom pravcu su se naročito istakli dijamatovci koji su stvorili konfuziju u razumijevanju Marksovih pogleda. No, sve to nije razlog i

povod da se govori o hipotezi Marksov idealizam. Razumljivo, povod je samo Marksovo djelo.

Marksov idealizam se javlja kao rezultat post-hegelovske filozofije, odnosno filozofske misli koja će dovesti do nesporazuma i novih radikalnih pogleda na svijet. Međutim, na ovaj problem treba gledati šire jer idealizam u Marksa izrasta iz perspektive, ne samo Hegelovog, već i idealizma drugih njemačkih filozofa, starih grčkih mudraca, a temelji se i na najznačajnijim primjerima tadašnje evropske civilizacije. U tom smislu Marksovi prvi radovi zaslužuju dužnu pažnju i ozbiljan filozofski interes. U ovim spisima susrijećemo mladog genija s bogastvom misaonih poruka. Svojim lucidnim sastavima i diskusijama, kao i neobičnim vođenjem života Marks je, još kao djak i student, najavio mislioca snažne i široke erudicije. Ovdje se držim, tako poznatog Blohovog stava, "najbolje je biti u srcu stvari". Bloh ističe - da nužda uči misliti. Tako se desilo i kod Marksa. Njega je prosto nosilo novo vrijeme. Vrijeme ga neminovno "predalo" Hegelu u njegove filozofske "ruke", da bi za nekoliko godina otišao dalje od Hegela. On će svojim idejama doći do planetarnog mišljenja, i time će preći mnogo duže staze od svih poznatih mislilaca. Pri kraju studija Marks je pokazivao sumnje u Hegelovu filozofsku misao. Svoja prva razmišljanja o Hegelu ispisivao je u obliku pjesničkih epigrama.

Ovdje polazim od jednog čuvenog Foerbahovog stava: da su sve teorije hipoteze. Želim reći, da je Marksov idealizam originalna hipoteza. U ovom poglavlju iznio bih osnovne stavove i indikacije hipoteze, a u ostalim djelovima ... i sadržajima studije - dokazivao bih je.

Odgovor na ovo pitanje nije jednostavan. Zbog raznovrsnosti Marksovo rano djelo je teško proučavati. Tako se desilo da marksisti imenuju za "rane" Marksove radove upravo spise kada je Marks pristupio proleterskom pokretu. Međutim, tim "ranim" radovima prethodi jedno desetogodišnje razdoblje Marksovih velikih aktivnosti. Tako se desilo da su marksisti neke Marksove teme prenaplaćavali, kao na primjer: "dijalektički i historijski materijalizam", "ekonomska i socijalna nauka", a zapostavljali su antropološku i ontološku dimenziju, kao i humanističku orijentaciju Marksovog idealizma, tj. smisao i bit njegovih prvih radova iz kojih se kasnije razvio u velikog mislioca. Zato ova studija ne predstavlja mistificirano otkriće Marksove misli. Već idealizam poimam kao bogaćenje Marksove misli. Jer, od strane ~~marks~~ nekih marksista Marksova misao je bila osakaćena u više svojih dimenzija. Naime, marksisti su želeli da poštede Marksa od idealizma.

Kakav je to Marksov idealizam?

Marksov idealizam nije uobičajeni "idealizam", već se razlikuje od Hegelovog i svakog drugog. Hegelov idealizam dolazi iz ideje principa (apsoluta uopšte), a s druge strane, Marksov idealizam proizilazi iz ideje budućnosti i usmjeren je ka konkretnoj individui, pojedincu, čovjeku.

Marks je tražio ideju u čistom obliku. Traženje ideje je put stvaranja slike vremena i prostora. Marksov idealizam imenuje i predstavlja zahtjev za mijenjanje svijeta. To je djelatni idealizam. Marksov djelatni idealizam ujedno je i subjektivni i objektivni, kao i trenutni, romantični i mladalački. Dakle, Marksov idealizam se razlikuje od idealizma poznatih filozofa,

mada je u nekim segmentima i nastao pod tim uticajem. Ali za razliku od drugih Marksov idealizam nije iskazan u čistom tradicionalnom obliku. Međutim, korijeni tog idealizma nalazimo u njegovim (Marksovim) prvim radovima, koji su nastali pod vidnim uticajima pojedinih filozofa i filozofskih pravaca (naročito kada je student Marks pokušavao da u sebi sjedini mnoge filozofske umove i sisteme), kao i pokušaj opredeljivanja nekim filozofskim misliocima, kao i savremenicima. Ali, taj period nije dugo trajao. Još u maturskim radovima, a posebno u sastavima iz maternjeg jezika i vjeronauke, Marks pokušava da filozofira pod uticajem ideje Boga. U tim spisima se manifestuje idealističko raspoloženje kao Misao i Svijest, odnosno kao Duh, Ideja i Svijet. Pod uticajem ideja iz tog najranijeg Marksovog stvaralačkog perioda bili su i tako poznati savremeni egzistencijalistički filozofi i marksisti, među kojima treba izdvojiti Hajdegera i Bloha.

Marksov idealizam je idealizam trenutka, zanosa, inspiracije, odnosno to je granični idealizam. To je ustvari romantičarski idealizam, koji se prepliće i dopunjuje sa ostvarenjem filozofije. Jedna od ključnih indikacija Marksovog idealizma je njegovo pjesničko umijeće i raspoloženje koje je bilo pod uticajem Hajneovog pjesništva i Platonove filozofije objektivnog idealizma, mada on ne slijedi ideje tako poznatog antičkog mislioca. Marksova pjesnička refleksija je romantična i epigramska. Za razliku od drugih idealista Marksov Svijet, Misao, Duh i Ideja streme stvarnosti. O tome svjedoči njegovo vidjenje grčke filozofije, koje je jedno od centralnih pitanja ovog rada. Najizraženiji smisao Marksov idealizam dobio je u doktorskoj disertaciji

ji o Demokritovoj i Epikurovoj filozofiji prirode. U ovom radu Marks je uz Prometeja, jer on otvara nadu, perspektivu. Marks nije uz Sizifa. (Za kompletan doživljaj potrebni su oba i Prometej i Sizif - dva andjela, jedan pali drugi gasi). Riječ je o idealizmu pozicije, o idealizmu slobode. Marksov idealizam je egzistencijalno obuzeta filozofija koja svoju kritiku uzima za praksu. Romantično i mesijanski je inspirisan Marks. On teži da svaki čovjek bude stvoren po njegovim zamislima, pa i otuda ideja da čovječanstvo kolektivno-mesijanski organizuje. On se obraća mogućnostima svih stvari. Dakle, on traga za praktičnom metafizikom i timo hće da stvori svjetsko doba filozofije.

Marksov idealizam je monističkog karaktera i u centru njegovog duhovnog svijeta se nalazi Čovjek. Da samo podsjetim u Hege-lovom objektivnom idealizmu na počasno mjesto se nalazi "Država", u centar Kantovog transcendentalnog i subjektivnog idealizma se nalazi "Noumen", a kod Hrista i Biblije u centar kosmosa je "Bog". Kod Marksa rekoh u centru svega je Čovjek, mada se uz čovjeka u nekim spisima javlja i Božanstvo.

U Marksovima radovima postoji idealističko razmišljanje i raspoloženje, ali u njima nisu dati precizno ključni postulati idealizma, što je sasvim i razumljivo jer se radi o prvoj stvaralačkoj fazi. I gdje su prisutni ti postulati to se odnosi prvenstveno na period od 1835, do 1841. godine, ali se ujedno i mijenjaju zavisno od literature koju je pratio. Nešto drugčija situacija će biti u periodu od doktoriranja do 1843. godine, koji se može nazvati Marksovim kretom od idealizma ka materijalizmu, ili kako to neki marksiti nazivaju period materijalizma na idealističkim osnovama. U ovom periodu pripadaju novinarski rado-

-vi, kao i skice za filozofske rasprave. Svakako, iz ovog drugog dijela : . . . nisam zaobišao ni Marksovu korespodenciju sa savremenicima, koja je vrlo važna za utemeljenje ove teze. Upravo u ovom periodu Marks je napisao i najznačajnije misli o poimanju filozofije.

Marksov idealizam je specifična imanentna filozofija koja je svojom suštinom orijentisana na unutrašnje doživljavanje stvarnosti. Njegovi idealistički radovi dosežu intelektualnu zrelost i dostojni su istraživačke pažnje. To je i razlog što i naglašavam Marksovu ranu idealističku orijentaciju.

FILOZOFSKO ZNAČENJE

MARKSOVOG IDEALIZMA

"Jer istina je stvar otporna na porugu koja iz svake ironije izlazi svježija."

(P. Sloterdijk)

Do današnjeg dana nije povedena ni jedna ozbiljnija rasprava, niti jedno relevantno istraživanje o tematici Marksovog idealizma. To je bio i ključni motiv da realizujem ovo pitanje bez apologetske namjere. Riječ je o načinu Marksovog mišljenja. Jer, Marks je bio, kako bi rekao Adorno, začudjujuće ambivalentan mislilac. U tom pravcu ovo razmišljanje bi bio prvi korak, što je saglasno sa namjerom da se napravi primjerna interpretacija Marksovog idealizma. Ali, kao što se Marksov materijalizam razlikuje od drugih materijalizama, tako se i njegov (Marksov) idealizam razlikuje od drugih idealizama u istoriji filozofskog mišljenja. Adorno je mišljenja da Marksov materijalizam nema sistematsko jedinstvo, zato je u njemu prisutanⁱ idealizam.

(Poznato je da se idealizam javlja kao sistematsko jedinstvo). Proučavajući razne tipove idealizama, Marks je stvarao sliku svijeta upravo na razgraničenju ideja koje je percipirao da bi na taj način došao do identiteta mišljenja. Zato Adorno Marksa smatra nasljednikom njemačke filozofije, i piše: "Materijalizam ne mora biti empirijski, nego on (...) ima kategorije kao što su sistem, ukupni proces, što odgovara Hegelovom pojmu totaliteta; u telosu upravo u ovom motivu uma koji se realizuje kroz povijest, Marx je i ipak bio idealistički nastrojen ili, kako je to nazvano, nasljednik klasične njemačke filozofije."¹ (Podvukao, Š.K.). I dalje nas Adorno upućuje na smisao dijaloga i kaže: "U svakom slučaju, ovaj Marxov materijalizam, sigurno, nije neki totalni svjetonazor (...)"² Zato idealizam nije "spoljna strana Marksova mišljenja", to bi i značio i "impuls za Marxov materijalizam."³ Adorno je dalje mišljenja da "kod Marxa u izvesnom smislu postoji jedan sistem. Njegovom glavnom djelu, 'Kapitalu', s projektovanim četvrtim tomom, koji je onda objavljen iz zaostavštine pod naslovom 'Teorije o višku vrijednosti' i koji predstavlja njegov obračun s nacionalekonomskom teorijom, uopšte se ne može poreći izvjesni sistematski karakter. Ali upravo ovo sistematsko u glavnim djelima je onaj element koji Marxa najmanje razlikuje od idealističkih sistema." (Podvukao, ŠK). Nešto dalje Adorno piše: "Uopšte je za strukturu Marxovog mišljenja veoma karakteristično da se kod njega nikako ne može napraviti uobičajena razlika između takozvanih kritičkih i siste-

1) T. Adorno: "Filozofska terminologija", Svjetlost-Sarajevo, Globus Zagreb, 1986., str. 448-449

2) Isto, str. 427

3) Isto, str. 428

matskih ili originalnih misli, jer je Marx i veliki dio najznačajnijih koncepcija napisao u obliku monografija o pročitanoj. To je već i čisto spolja gledano, indeks onog osebnog preobražaja pojma filozofije i pojma sistema kod Marxa (...)"⁴

Ernest Bloh je jednom^{m/} prilikom rekao, ko hoće na more taj mora razumjeti mornarske čvorove. U ovom slučaju moraju se znati Marksova čvorišta filozofskog mišljenja da bi se mislilo u duhu Marksa, kao i na Marksovom tragu. To je put da se bar elementarno poznaje Marksova misao i to iz prve ruke. Praksa je pokazala da se Marks više ne može učiti iz postojećih udžbenika i drugih proizvodljivih monografija. Zato, tko hoće put u Marksa zasigurno mora znati njegov filozofski početak. Jer, još kao student Marks je za Hegelove dubine imao otvorene i kritičke oči.

Marksovo ključno i ujedno polazno pitanje u prvim filozofskim radovima glasi: Da li je i kako je uopšte moguće filozofski misliti poslije Hegela? Slično pitanje su postavljali i mnogi, ne samo nastavljači, već i kritičari Hegelove filozofije. Marksu je bilo jasno da je Hegelova filozofija važila za najsloženiji i zatvoreni sistem spekulativne filozofije. Student Marks je bio svjestan da se Hegel na filozofskoj razini ne može nadmašiti. Proučivši, kako sam kaže Hegelovu filozofiju od početka do kraja, on je vrlo rano došao na ideju kritičkog prevladavanja nedostataka Hegelove filozofije i to u njenom pukom teorijskom smislu. Razudjenost Marksovih teorijskih priloga nam daje raskošnu sliku njegovog talenta, ali u isto vrijeme stvara teškoće za istraživanje. Jer, do sada nisam imao priliku na

---

4) Isto, str. 442-443

jednom mjestu da saznam o Marksovom filozofskom početku (osim o biografskim podacima) u kontekstu tadašnje njemačke filozofske i društvene situacije. Jer, Marks je u Berlinu bio poznat kao student i kao učesnik filozofskih rasprava, zatim nije pozvan na odbranu doktorske disertacije već je u odsustvu promovisan za doktora filozofije, a potom je bio saradnik i ubrzo glavni urednik "Rajnskih novina" u Kelnu i za kratko vrijeme je bio poznat njemačkoj javnosti. Ove indikacije govore o intelektualcu visokog ranga kome je tada bilo svega dvadeset i četiri godine. Zato, većina radova o Marksu, čak, i kod istih autora su oprečni. No, Marksovo misaono obzorje je inspiracija za svakog istraživača bez obzira na njegovu poziciju. Ne treba gubiti iz vida da su Marksu upravo Kant, Fichte, Šeling, Hegel, mladohegelovci, Hajne, i drugi, dali podstreka da formira magistralne ideje još u studentskim danima. Interesovalo ga kulturno bogastvo stare Grče, tj. interesovala ga je kolijevka evropske civilizacije. Zato je neukusno, neistorijski i nefilozofski je predstavljati Marksa kao čistog ateistu. Da je bio ateista, poslije ove faze o kojoj govorim, to je neosporno. No, Marks je upravo veliki mislilac po tome što on upravo jeste. Time se ovdje želi pokazati kako je Marks došao do ideje da napravi istorijski obrt u svjetskom smislu riječi. Dakle, riječ je o Marksovom periodu traženja. Marksov idealizam predstavlja jednu fazu, tj. put ka istinskom saznanju svijeta. Njegov ideal se nazira od samog početka i to u postavljanju hipoteza o totalnoj izmjeni svijeta.

Marks kao student želi slijediti jedno moralno držanje u pravnim, moralnim, običajnim, religijskim i filozofskim normama. Njegovo idealističko uživanje u filozofskim refleksijama govori o pojedincu i o čovječanstvu. Međutim, Marksov idealizam

ide i do toga da ontološki razvije misao o razlici prirode i društva, što je donekle i uticaj Kantove filozofije. U tom slučaju Marksovo posredovanje između Kanta i Hegela još na studijama pokazalo se kao visok misaoni nivo. Na prevladavanju tog dualizma Marks će kasnije utemeljiti svoju teoriju o komunizmu. Marks već u prvoj fazi izrazitog idealističkog vidjenja svijeta ontološki i gnoseološki zamišlja izmjenu svijeta. Ta "izmjena" se sastoji na duhovnim činjenicama intelektualnog, emotivnog i voljnog karaktera. Čitav taj odnos prema svijetu se odvija po ugledu na subjektivni idealizam u njemačkoj klasičnoj filozofiji, kao i na Epikurovoj filozofiji samosvijesti. No, tadašnja Marksova saznanja o svijetu su imala filozofsku i teosofsku dimenziju. Dakle, ovdje je u pitanju Marksova polazna filozofska pozicija koja je radjena po specifičnom idealističkom konceptu Marksovih zamisli. Marksova genijalnost se manifestuje u uspostavljanju sebe kao novi Duh. Njegov novi Duh se okrenuo Čovjeku. Duboko je vjerovao u sudbinu svojih ideja i zato ostaje genije bez obzira da li će (ili neće), njegove ideje jednom ovladati svijetom u totalitetu. Zato ovdje pitanje neizvjesnosti istorije ne treba shvatiti sa stanovišta religije, mada je Marks čitavog života nosio vječnu razumsku strepnju i strah i naslućivao sa svih strana opasnost. (Da samo podjetim: Marks u pismu Engelsu iz Monte Carla, koje datira od 20. maja 1882. godine - nepuna godina pred smrt - piše da je sudbina čovjeka konsekvnetno jeziva, a u pismu od 4. jula 1882. godine iz Aymtemila piše o besmislenosti. To pesimističko raspoloženje ne može se uzeti za staračko, jer se radi o cijelom životnom bijeku.).

U kulturi Marksovog vremena vladali su idealistički modeli mišljenja. Hegel je bio u modi; u modi je bila sva idealistička terminologija. Krajem tridesetih godina devetnaestoga stoljeća Marks dolazi, još kao student, da demonstrira i demistifikuje metafiziku Zapada. On traži arhimedovsku tačku da ostvari ideal filozofije. Metafiziku želi dovesti u stanje života. Prema njemu, sam život je u suštini metafizičan. Da bi se demistifikovala metafizika Marks zahtijeva da se život dovede na nivo filozofije. Prvo, Marksovo vidjenje filozofije je pod uticajem antičkog shvatanja filozofije. On žilište filozofije vidi u njenom iskonskom smislu, zato i filozofijom želi da izmije i svijet. Drugo, Marks je pisanje shvatio kao direktno odgovaranje na pitanja svoga i budućeg vremena, manifestujući svoj bunt kao apel za novi svijet, za novi život, za novi način filozofskog mišljenja. Zanimljivost Marksovog stanovišta prvenstveno se tiče njegovog specifičnog metodološkog pristupa. Čitav taj misaoni dijalog sa svijetom Marks je manifestovao kroz proces pisanja svojih djela. Najuzvišenije u čitavom tom procesu je činjenica da se Marksovi radovi, od početka do kraja njegovog intelektualnog rada, tiču najbitnijih stavova Čovjeka.

**SISTEM BEZ SISTEMA KAO RAZMEDJE
SAVREMENE FILOZOFIJE**

"Karl Marx je u godinama svoje formacije za intelektualni obzor imao francusku revoluciju, Povelju o pravima čovjeka i građanina, političku demokraciju i Kantovu filozofiju"

(Žan Eleinštajn)

Marks je izvorni i radikalni mislilac. On, za razliku od dru

gih originalnih filozofa, nije mislilac sistema u klasičnom smislu (mada je pisanja "Kapitala" naslućivalo sistem, ali je to dje-
lo ostalo nedovršeno), ali se na njemu (Marksu) može napraviti
sistem. Ovo pitanje se može povezati sa kasnijim Marksovim rado-
vima i aktivnostima, jet obično se uzima da su tvorci revolucije
više ljudi (misli se na socijalizam, odnosno komunizam) gdje se
imenuju Marks, Engels...), medjutim, tvorac revolucije može biti
samo jedan. To je Marks.

Marks je inzelektualac žestokog temperamenta. Bio je čist
kolerik, radikaln do kraja. Kao takav nikako nije drugčije mogao
biti orijentisan već kao čisti ljevičar. Postoje dokazi da je bio
i mason. Njegov kondezovani iskaz, preciznost misaonost i sažeto-
st omogućavaju da se njegovim idejama može misliti, jer kroz njih
se može ispoljavati i svoja misao.

Prema Hegelu "istorija filozofije ima posla s onim što ne
stari, što živi u sadašnjosti." Marksovi prvi radovi pripadaju
filozofskom nasljedju. U njima su iznijete mnoge pouzdane inte-
rpretacije tema i problema istorije filozofije, kao i tadašnji
trenutak njemačke filozofije. Mladi idealist Marks je izrazitu
filozofsku raspravu ostvario u radu "Razlika izmedju Demokritove
i Epikurove filozofije prirode" (doktorska disertacija). Ta uvje-
renja su ostala do kraja života nepromijenjena. Kao orfejski pje-
snim i mason Marks je djelovao na svijet idejama iz koncepta ide-
alističke filozofije. Njegova idealnost vezana je za čovjeka, po-
jedinca. Marksova mladalačka filozofija se može dovoditi u vezu
s Kjerkegorovom filozofijom individue. A prema Kjerkegoru katego-
rija individue je preuzeta iz hrišćanstva i hrišćanske filozofi-
je, čak, štaviše ona je bila presudna. (Zanimljivo je pomenuti

da su Kjerkegor i Marks u isto vrijeme studirali na Berlinskom univerzitetu, Kjerkegor je bio nešto stariji, čaš su iste godine doktorirali iz oblasti stare grčke filozofije). Za razliku od svog savremenika Sereena Kjerkegora (koji je i sam na kraju života napisao: "Moja je nesreća uopšte u tome što sam se u doba kađ sam bio pun ideja ogriješio o ideal"), s druge strane, Marks se nije nikada ogriješio o svoj ideal, niti je, pak, odbacio bilo koji svoj rad, niti je imao razloga da zbog njih (misli se na one najranije) crveni, već su ga, upravo, ideje iz tih radova nosile čitavog života. Kao relevantan primjer: Matks je pred kraj života pisao Lasalu, da i dalje ostaje pri uvjerenju da su njegovi stavovi prema Demokritu i Epikuru, izrečeni u doktorskoj disertaciji, ispravni, bez obzira što mu je tada bišo svega 23 godine. Slobodan sam reći, da su mnogi značajni Marksovi radovi iz poznijeg perioda nastali na relaciji mladalačkih ideja jer ga je nosio do kraja života duh filozofije. Marks je u savremenu filozofiju uveo humanističku etiku po ugledu na etiku Prometeja. Njegova kritika se pojavljuje kao temelj za preobražaj svijeta. Zato je Marks veliko razmedje savremen filozofije. Riječ je o dosljednom misliocu, dakle, filozofu bez izvinjenja. Ovdje je govor o filozofskom početku koji će postati temelj za prekretnicu - razmedje.

Marksov idealizam vidim kao kritički idealizam, kao filozofsk refleksiju, ne oslobođenu već, ne inficiranu evropskim izmima. Na taj način distanciram se od istraživača koji pojedine Marksove misli uzimaju kao definicije i poštapalice. U svakom slučaju Marksova mladalačka duhovnost zasluđuje istraživačku pažnju. To je primjer formiranja zrenja jednog mislioca.

U ovom radu Marksov idealizam se ne tretira kao izgradjeni i savrešen idealizam, već je u opciji jedno razmišljanje koji ipak ne daje prednost Bogu kao spoznajnom subjektu u svijetu i pred svijetom, već se prednost daje Čovjeku.

K SAVREMENOJ ELABORACIJI
MARKSOVOG FILOZOFSKOG POČETKA

"(...)Samo liberalna stranka dovodi do realnog napretka, jer je stranka pojma, dok pozitivna filozofija može dovesti do zahtjeva i tendencija, čiji oblik protivrječi njenom značenju.

Dakle, ono što se, i prvo, javlja kao naopak odnos i neprijateljsko razilaženje filozofije sa svijetom, postaje, kao drugo, razilaženje pojedinačne filozofijske samosvijesti u samoj sebi i napokon se javlja kao vanjsko odvajanje i podvostručnost filozofije, kao dva suprotstavljena filozofijska pravca."

(K. Marks, Pripremni radovi
1840. godine)

Marks je najprisutniji mislilac u savremenim filozofskim pravcima. Njegova misao se dovodi u vezu sa Kjerkegorovom, Ničeovom i Hajdegerovom filozofijom. Savremena filozofija se ne može u pravom smislu shvatiti, ako se ne izvrši istorijsko-teorijska elaboracija Marksovog mišljenja. Jer, je Marks ostavio trajan trag i mjesto u savremenoj kulturi, pa je zato i nezaobilazan mislilac moderniteta. Jednu modernu recepciju Marksa danas slijedi francuski marksolog grčkog porijekla, Kostas Akselos, u djelu "Marks mislilac tehnike". Ovo djelo se prvenstveno odnosi na tumačenje Marksovog mišljenja prelaskom na pozicije klasnog pripadanja proleterijatu. Zapaženo mjesto Marksovim idealističkim po-

čecima posvjećuje i sovjestki marksist T. I. Ojzerman. Valja pomenuti da je prvu monografiju o Marksu objavio Franc Mering 1918. godine, a u povodu stogodišnjice Marksove~~ga~~ rodjenja. Prva predavanja o Marksu u Sovjetskom Savezu držao je David Borisovič Razjanov 1922. godine u Moskvi, a u Parizu Alekaander Kožev 1938. godine. Prvu doktorsku disertaciju o mladom Marksu odbranio je markseolog Ogist Kornj 1933. godine. Zanimljivo je pomenuti da je Razjanov prvi objavio kritičko izdanje Marksove i Engelsove korespondencije 1929, do 1931. godine. Predrag Vranicki ističe da je F. Mering najviše pridonio razumijevanju misaonog razvitka osnivača marksizma. Međutim, mišljenja sam da je Mering u mnogim dimenzijama iskrivljeno interpretirao Marksov filozofski početak, a posebno njegovu liriku. Vranicki je prvi kod nas ozbiljnije pisao o Marksu u svom radu "Misaoni razvoj Karla Marksa". Uz svo poštovanje njegovog stvaralačkog opusa Vranicki je ipak površno interpretirao Marksov filozofski početak, bolje reći zaobišao ga. On je Marksu pristupio prvenstveno s utemeljenjem istorijskog i dijalektičkog materijalizma. Slično su uradili i ostali istoričari i teoretičari marksizma. Začudjujuće je kako su marksi^{ti} bježali od Marksovih literarnih pokušaja. (Upravo veličina stvarao^{ca} je u tome kada se s radovima javi kao djak i student, jer kasnije javljanje je više konstrukcija). Marksisti hoće zrelog Marksa, tj. Marksa iz "Kapitala". Tako se desilo da je Marks obrnutim putem proučavan. S druge strane, markseolozi se interesuju za evoluciju cjelokupne Marksove misli, to znači i za njegove prve radove. Iako je pristup markseologa deskriptivan, pa i donekle jednostran, on je vrlo značajan da se Marksov misaoni razvitak prouči sa evolutivne tačke gledišta. Zato se nije slučajno desilo da su upravo markseolozi dali značajan doprinos rasvjetljavanj

ličnosti i djela Karla Marksa, a posebno njegovih književnih i filozofskih početaka. Teoretičari markseološke orijentacije: Ogüst Kohn, D. Mklean, Maksimilien Rubel, T. Rudiger, E. Ertl, V. Blumberg, Luj Altise, _____, a kod nas Tomo Vereš, i drugi - više od marksista poklonili pažnju Marksovim početničkim pokušajima. Od Marksista koje je donekle zanimalo rano Marksovo polazište valja pomenuti: Ernesta Bloha, Kože Garidija, Gaja Petrovića, N. I. Lapina i Anta Čovića i Alda Zonarda. Neki marksisti, s druge strane, za takav odnos nalazili su opravdanje ističući "činjenice" da su Marksovi radovi iz perioda 1835-1843. godine "predmarksistički", "nemarksistički", "idealistički", "hegelovski", "kantovski", "fejerbahovski", i slično. Takve ocjene se ne mogu prihvatiti kao način da se ti radovi zaobidju, iako su neke od tih ocjena i tačne. Jer, Marks se ne može dijeliti na ovog ili onog, Marks je Marks. Dakle, markseolozi uspješnije od marksista proučavaju nastanak i razvoj Marksove misli i uopšte marksističke filozofije. Takva atmosfera je razlog što traju filozofski sporovi oko istorijske sudbine Marksove misli. Jer, misao Karla Marksa je ostavila neizbrisivi trag u savremenoj civilizaciji. Ortodokсни marksizam je Marksovu misao reducirao na "klasnu svijest". Epilog takvog nazadovanja dala je staljinistička dogmatsko-revizionistička vulgarizacija Marksa i marksizma. Sve to ukupno govori o teškoćama i problemima kao i preprekama koje su otežavale za afirmaciju Marksovih prvih radova. Marksove ideje iz tog perioda nisu cjelovito sagledane iz drugih razloga: zbog složenosti Marksovog početka, pa i izvjesne protivrječnosti, kao i fragmentarnosti, mnogi istraživači su pojednostavili Marksov život i rad, što se kasnije okretalo i protiv

samog Marksa. No, tome su doprinijeli i razni ideološki interesi. Zato ako hoćemo da budemo najbliže istini ona Marksov filozofski početak možemo najcjelovitije sagledati kroz razmatranje njegovog idealizma kao načina mišljenja i življenja. Govor o Marksu ne može zaobići ni vrijeme u kojem je živio, niti prostor koji ga okruživao. Sve su to ključni indikatori za formiranje Marksa kao genija. Radi se o jednom fenomenu - mladiću koji je još za vrijeme studentskih dana postao bez sumnje samostalna ličnost i koji je bio toliko otvoren i raspoložen za misaone dijaloge i uticaje, ali i toliko lucidan i pronicljiv da je vrlo brzo dolazio do originalnih ideja. Bio je nošen idejama njemačkog književnog i filozofskog romantizma, kao i idejama francuske revolucije iz 1789. godine. Svi ti razni uticaji, koji su među sobom bili pravi kontrasti, doprinijeli su da se u ličnosti mladoga Marksa odvijaju razni lomovi. Ovaj period ne pripada "zabludama", kakvih je ocjena ranije bilo, već se Marksovi radovi iz kasnijeg perioda direktno nadovezuju na ideje iz perioda ovdje prezentiranog. Jer se radi, prije svega, o jednom autentičnom stvaralačkom tragu. U tom smislu s puno poštovanja sam se odnio prema dvema publikacijama o Marksu: (1) Krajem prošle godine pojavilo se novo izdanje Ojzermanove knjige "Formirovanije filozofije marksizma" (Formiranje filozofije marksizma), u izdanju Izdavačke kuće "Misli" iz Moskve. Poznati sovjetski marksist u ovoj monografskoj studiji posvećuje istraživačku pažnju Marksovim filozofskim počecima, čak, na četrdesetak stranica, a poglavlje je naslovio "Idealizam i revolucionarni demokratizam". Doduše, Ojzerman na informativan i pregledan način rasvjetljava Marksove idealističke poglede analizirajući pritom: gimnazijske radove,

pismo ocu iz 1837. godine i doktorsku disertaciju. Sovjetski autor ističe da Marks i Engels u prvim publicističkim djelima se javljaju kao pristalice idealizma, a uz to i nastupaju kao revolucionarni demokrati. Dalje, Ojzerman je mišljenja da se ne radi o opštem idealizmu kod Marksa već je to vid djelimične usvojenosti idealističke teorije dijalektičkog idealizma Marksovo^g inspiratora Hegela, ali koji je objašnjen u duhu njegovih lijevih nastavljača, mladohegelijanaca. (2) Riječ je o monografskoj studiji Toma Vereša "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom" (Zagreb, 1981.), u čij^š podnaslov glasi: "Misao i praksa u djlu Karla Marxa". Ovo djelo daje razjašnjenje mogućnosti filozofsko-teološkog dijaloga s Marksom. Autor se u ovom djlu bavi temeljnim pojmovima Marksove filozofije. Vereš na 47 stranica svoje knjige posvećuje pažnju Marksovim idealističkim pogledima od 1835-1843. godine. On opisuje Marksovo djetinstvo, gimnazijske dane, studiranje, radjanje Marksa kao revolucionarnog filozofa, kao i početak njegovog budnog povijesnog djelovanja (misli se na novinarski rad). Vereš ne ulazi u strukturu radova ali se korektno odnosi prema Marksovim idejama.

Tvorc^š ideje o "mitu o dva Marksa" na: "mladog" i "starog", na "nezrelog" i "zrelog", na "filozofa" i "naučnika", i tako dalje, ne možemo ozbiljno uzeti jer su u mnogo čemu vulgarizovali i parcijalizovali misao prvog klasika marksizma, koji je, prije svega, revolucionarni i interdisciplinarni mislilac. Oni prvu stvaralačku Marksovu fazu (1835-1843), (maturskih, studentskih radova, doktorsku disertaciju, filozofske spise i novinarske radove) ne uzimaju u obzir, smatraju da je "idealističk^š", i da je za marksizam, kao i za Marksa beznačajna. Zagovornici te jednodimenzionalne ideje vrlo su bliski sa Staljinovom disjunkcijom Marksa na mladog i

starog. Tim putem su pošli i marksisti koji su Marksu pristupili samo deduktivnom metodom, te su na taj način zaobišli mnoge važne probleme Marksove filozofske koncepcije. Oni marksizam izvode samo iz "Kapitala" i radova koji mu direktno prethode. (Znalci Marksove misli upućuju na činjenicu da se Marksovo preorijentisanje sa staništa idealističke filozofije na filozofiju konkretnih životnih problema odigralo 1844. godine, kada je počeo da piše djelo "Istorija političke ekonomije", kako i sam piše uredniku lista "La Presse", 30. jula 1849. godine). Dakle, riječ je o radovima kojima do sada nije poklonjena veća i ozbiljnija pažnja u našoj marksističkoj literaturi. Bez sumnje, ovi Marksovi radovi se ne mogu odvojiti, niti od njegove misli, niti od Marksizma, jer su u savremenu filozofsku misao unijeli originalne ideje. Ovo ističem zbog toga što je Marks već u prvim radovima došao do genijalnih analiza i ideja koje će biti kostur stvaralaštva u kasnijim godinama. Za svestranije razumijevanje Marksove misli potrebno je znati čitav njegov opus iz prve ruke. Stoga se ne slažem sa onim teoretičarima koji zastupaju tezu da Marksovi prvi, ili kako ih neki nazivaju "rani" (ali ovdje ubrajaju i radove do 1848. godine što je besmisleno) radovi ne zaslužuju veću pažnju. To znači, ovaj rad ima za cilj da se Marksov intelektualni napor od samog početka integralno prouči. Radi se o vrlo ozbiljnim pitanjima i problemima koje izučava mladi Marks, a koji mogu biti značajni za mladog čovjeka danas; za stvaranje cjelovite slike o Marksu kao misliocu pogotovo što je Marks prisutan u sadržajima našeg školstva. Neophodno je još veće zalaganje filozofa marksita za dosljedniji pristup Marksu u duhu samog Marksa, jer samo u tom obliku može da egzistira ne samo Marksova već i čitava marksistička misao.

Uobičajene su dvije interpretacije Marksa: (1) Kakav se Marks želi, i (2) Kakav Marks u suštini jeste. Ove dvije grupacije pristupa bile su presudne da se formira i čitav spektar pluralizacije marksizama. Zato su i među marksistima postale tolike razlike u shvatanju Marksa. Relevantan je samo onaj pristup koji Marks^a prima kritičko-stvaralački. Moj cilj ne vidim u pridruživanju tendencijama o "dva Marksa", već da ukažem kako je Marks došao do vlastitog poimanja svijeta što može biti od duhovnog interesa za mladju generaciju koja se uvodi u marksovu misao.

TEMELJ ILI SADRŽAJ

"(...)marks stoji s onu stranu materijalizma i idealizma, kakva je uopšte materijalistička kritika? Ne otkriva li se ona na kraju kao prosto nerazumijevanje? (...) Filozofija se zadovoljava 'idealistički' za ispunjenje svog zahteva time što rekonstruiše logiku istorije kao tok duha ka sebi samom; filozofija se ne zadovoljava 'materijalistički', pošto se reflektuje u zavisnosti od društvene i kao priprema prekretničke prakse, pošto podmeće tok istorije kao tok društvene reprodukcije života, a ne kao logiku apsolutne sveti."

(Jirgen Habermas)

Imenujući ovo pitanje: Temelj ili sadržaj, odmah mi se nameće pitanje: Šta je to u "prvim Marksovim idealističkim radovima" - što Marksa čini značajnim misliocem? Namjera mi je da otvorim put analize pomenutih Marksovih radova, kao i da ukažem na neke naznake njegovog idealističkog filozofskog razvoja. Odgovorom na smisao Marksovih misaonih struktura bavi se čitav ovaj rad. O Marksu su objavljene hiljade i hiljade knjiga, i bez obzira na to što je on do sada neprevaziđen mislilac, ipak ta

literatura (o njemu) sem u rijetkim primjerima (Lukač, Adorno, Bloh, Korš) je daleko ispod njegovog nivoa. O Marksovim filozofskim i književnim počecima imamo samo fragmente. Što je to tako krávi su neki marksisti, jer su smatrali da je nedolično baviti se poezijom i pisati književno-kritičke članke, kakve je pisao Marks kao maturan^t student, kao mladi doktor filozofije i saradnik "Rajnskih novina". To je bio povod da se latim istraživanja tih Marksovih početaka, koji nisu "počeci" u tradicionalnom smislu riječi, jer se radi o radovima kompleksne i raznovrsne ostavštine, koji govore o burnoj i bogatoj mladosti i literarnoj aktivnosti. I radovima iz ovog perioda Marksova ličnost čitaoca impresionira izborom tema, dubinom misli i pjesničkom imaginacijom, pa i onim mjestima gdje je protivrječan. O tome svjedoče ne samo radovi već i pisma, kazivanja, dokumenti. Dakle, riječ je o misliocu koji se od samog početka borio za čistotu shvatanja čovjeka (njegove individualnosti i slobode) i istorije. Kao takav on će, dakako, izrasti u jednog sujetnog i nemilosrdnog polemičara prema svim protivnicima. (I prema prijateljima je postupao bespoštedno kritički, jedino je taj stil života i rada uspio da shvati i da se prilagodi Fridrih Engels, ali ni on uvijek). Zato imamo puno filozofskog i marksističkog opravdanja da rasvijetlimo nekoliko važnih pitanja u vezi sa Marksovim idealizmom. Otuda ovaj rad treba shvatiti kao izazov idealu mladosti, tj. rasvijetljavanje ideja iz najranijih spisa Karla Marksa. Na taj način, nadam se, povećaću zanimljivost izučavanja cjelokupne Marksove misli.

Poznato je da je Marks epohalno otkriće devetnaestoga, ali je istovremeno i otkriće dvadesetog stoljeća. Njegove ideje su nastale u vijeku čitanja, a realizaciju doživljavaju u vijeku

nauke i socijalističkih revolucija.

Marksovi radovi iz prve stvaralačke faze nisu više nedostupni javnosti. Počev od tridesetih, pedesetih i osamdesetih godina ovog stoljeća, oni se štampaju na većini svjetskih jezika, a i u nas, i to u više navrata; unijeti su i u sabrana djela Marksa i Engelsa. Stoga su neprihvatljive, sve one ocjene o prvim Marksovima radovima koje se daju proizvoljno i bez znanja o tim radovima. Jer, ti radovi i autoru ovih redova, svojom zanimljivošću, misaonošću i pristupačnošću, neodoljivo su skrenuli pažnju, zašto se u njima naziru klice prve Marksove orijentacije, koju ću u narednim poglavljima temeljno, sistematski i značajki razraditi. Marks je prve radove objavio početkom 1841. godine u listu "Athtenäum" (Berlin), koji su uređivali članovi poznatog filozofskog društva "Doktor-kluba" (lijevo orijentisanih mladohegelijanaca kojemu je i sam pripadao). U ovom glasilu objavljen mu je rad Wildalder. Iste godine Marks je objavio dvije žestoke pjesme. Njima je Bruno Bauer bio oduševljen. On je čestitajući Marksu tada rekao: "bravo, poezijo "jemačke". Tada su kolege Marksu prognozirali veliku pjesničku karijeru.

Marks već u prvim godinama svog stvaralačkog rada najavljuje mislioca sa novim idejama. On kao sedamnaestogodišnjak razmišlja nekoliko koplja iznad svojih vršnjaka. U tom periodu promišljeno piše o sudbonosnim pitanjima ljudske egzistencije. Zato je neophodno marksistički osmisliti i sistematizovati Marksovo rano zrenje. Centralno pitanje ovdje je razvijanje je razvijanje Marksovog pogleda na svijet. Njegova misaonost i poimanja svijeta i društva od samog početka razvija se na antidogmatski i kreativan način. Marks kao maturan^t u životnu problematiku izbora

U prvim bilješkama i radovima, on kritički promišlja stvarnost i osmišljava budućnost. Dakle, namjera mi je da se stvori stvarna slika o Marksovim dječkim i studentskim radovima, koji su široj čitalačkoj publici nepoznati.

Prema mišljenju Predraga Vranickog, Rani radovi, Karla Marksa nastali su poslije odbrane doktorske disertacije, dakle prema njemu P. Vranickom (Vranickom) poslije 1841. godine. Takvo mišljenje stvara zabunu u čitanju Marksa. Da je tako, evo šta Vranicki piše, čak, u Predgovoru prvog izdanja Marksovih i Engelsovih Ranih radova: "Iza sebe (misli na Rane radove, Š.K.) su već imali predjenu idealističku prošlost, pored unutrašnjih borbi, sumnji, traženja, izlaza iz složenih društvenih situacija i golémog broja različitih filozofskih i socioloških teorija, pored samokritičkog rada na rješavanju onih problema, na kojima su radili tadašnji najveći umovi."^{5/}

U vremenu od 1835, do 1843. godine Marks se ne pojavljuje kao političar, iako su mu bila poznata tadašnja politička strujanja. Njegova kritička i britka misao se kleše kroz razne polemike. Dakle, u pitanju je čisti Marks. Prva faza njegovog shvatanja svijeta i čovjeka bila su filozofska. Prvi njegovi spisi su nezabilazni za stvaranje cjelokupne slike o stvaralaštvu i radu mislioca koji će svojim učenjem duhovno ponijeti čovječanstvo. Sjetimo se samo njegove nešto kasnije misli, ideje tek postaju stvarnost tek kad ovladaju masama. Stoga, proučavanje njegovog nasljeđa je od osobitog značaja za savremenu civilizaciju. Bez obzira na probleme kojima se bavio i vrijednosti sadržaja . Marksovi prilozi govore kako se formirao jedan pisac, jedan reformator. Zašto marksisti nisu to i ranije detaljno proučili govori i jedna

---

5) P. Vranicki, Predgovor prvom izdanju Marx-Engelsovih "Ranih radova"; Naprijed, Zagreb, 1976., str. 5

Lenjinova konstatacija o Marksovom stanovištu u doktorskoj disertaciji, navodno da u njoj Marks "stoji još uvek u potpunosti na idealističko-hegelijanskom stanovištu."^{6/} Mada nisam siguran da je Lenjinu bio poznat bilo koji spis Marksov iz tog perioda, pa ni doktorska disertacija. Tako davanje proizvoljnih mišljenja uticalo je na istraživače da prosto preskaču taj dragocjen period.

Dakle, u ovom radu se vodi razgovor o jednom neobičnom sazrijevanju mladog čovjeka i njegove misli, koji s izuzetnom logičkom preciznošću otkriva i stvara jedan pogled na svijet, koji će biti temelj za revolucionarni i kritički rad neprestano potvrđujući svojim idejama životnost i savremenost. Namjera ovog rada je da postavi temelj za studioznu analizu Marksovih prvih radova, kao i da se problematizuje i osmisli njegov neodređeni romantični i granični idealizam. Analiza Marksovog filozofskog početka može biti značajna kao projekat ideja koje su nastale u ranoj mladosti, a koje su u isto vrijeme postale projekat za najzreliji dio života. Zato i ovaj period zahtijeva jedno kritičko saznanje ideja koje su preokupirale Marksa u mladosti i kojima je stao na prag istorijskih saznanja i istina.

U Marksovim sastavima se otkriva jedna neizreciva težnja da se dokuči totalitet saznanja i znanja. U njima ispoljava interes za izzčavanje filozofije čovjeka. Marks je još kao maturant počeo da se igra s mnogim shemama čovjeka i svijeta. Dakle, ovaj period Marksovog razvoja nastojaćemo da razvijemo u obliku studije, odnosno studijske monografije, koja će u sebi sadržati više tematskih

---

6) Citirano prema Lapinu, "Mladi marks", Mladost, Beograd, 1984., str. 12

rasprava i ogleda. Smatram da je to put sistematskog ekspliciranja argumentovanja, kao i filozofskog ilustriranja njegove misli.

Marksova književno-umjetnička obdarenost najprije je bila izražena u maturskim sastavima, a zatim u pjesničkim pokušajima, pisanju drama i romana. Savremenici Marksa ističu, da je on još kao student bio pun duhovitih misli i da je iznosio originalne zaključke prilikom učestovanja u filozofskim raspravama. Takav način razmišljanja omogućio mu je da se kreće među ugledne ljude. Svojom bogatom rečitošću potresivao bi svoje sagovornike. Kritičarima Hegela Marks se javio i kao filozofski reformator. On se poučavao mnogim filozofijama, ali je od njih nasljedjivao samo sintezu i najprogresivnije ideje što je kod njih otkrio. Prelom u Marksovom shvatanju izvršio je Fejrbach sa čijih je pozicija dalje nastavio kritiku Hegelove filozofije, da bi kasnije i Fejrbachovo učenje podvrgao radikalnoj kritici. U svojoj mladosti predstavljao je najrevolucionarnije, u intelektualnom smislu, krilo građanskog društva. Mnogi historičari i teoretičari marksizma ističu da je Marks pozitivno uticao na svoju generaciju. Njegovi prvi radovi su prožeti otvorenošću, revolucionarnošću. To je bio valjan znak da se u njemu stvara revolucionarni mislilac. Takva orijentacija će biti značajna za razvijanje ideja u najzrelijim radovima kojima će Marks obilježiti epohu. Marksov idealizam se manifestuje i samim idealom, koji Marks postavlja isprijed sebe. Neprstano je kod njega bila prisutna ideja kao cilj i ideja kao vodilja u cjelokupnom djelanju do cilja, odnosno do saznanja Istine. Ta Istina se javlja kao Ljepota, moralna savršenost i znanje o svijetu. Dakle, ovdje se Istina javlja kao ideal. Obzirom da se o Marksu može raspravljati, u nekim momentima i kao neka-

ntovcu, onda možemo tumačiti njegovu oprijedeljenost pomirenja idealističkih i materijalističkih postavki u svojim prvim radovima mada se tu otkrivaju i protivrječni sti. Ove modele mišljenja Marks isti su želeli da "sakriju", kako bi navodno "sačuvali" Marksa od idealizma, kao da su time čovjeka želeli bez mladosti?! Mnoge radove M, odnosno ideje iz tih radova, Marks će kasnije temeljno i znalački razviti. U njima je Marks dao odgovore na nekoliko pitanja mladih, koja su i danas nakon stoljeća i po, nezaobilazna. U njima se naslućuje veza spajanja rada i obrazovanja. On rad vidi ne samo kao događanje sa čovjekom, već i kao suštinsko događanje u čovjeku.

Marksovo učenje ima jedinstvenu misaonu strukturu u svjetskoj literaturi. Ta struktura je vrlo složena. Pa nije ni čudno što se Marksova kompleksna koncepcija proučava prvo hronološki, a zatim problemski. Dakle, radi se o jednoj raznovrsnoj i jedinstvenoj koncepciji. Njena specifičnost ogleda se u dubini od prvog do posljednjeg reda. Uglavnom, možemo reći da se gotovo od samog početka Marksova misao formira u težnji ka samostalnosti. Tu samostalnost možemo imenovati kao cjelinu. Ta cjelina je nužno vodila ka preobraženju mišljenja, odnosno težnji za preobražajem svijeta. Marks je još u mladosti težio da usvoji različita saznanja i znanja. Zato je neophodna potreba zbližavanja samog Marksa, kojeg su marksisti podijelili i na taj način stvorili mitove oko njega, sasvim nepotrebno. Marks se tokom čitavog života borio protiv raznih dogmi, mitova, kultova, čak je upozoravao Engelsa i Lafarga da ne upotrebljavaju pojam "marksist", kao i da on to nije (ovo se zbilo sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća). Nije samo cilj zbližiti samog Marksa,

i različitih različitih problema kojima se bavio na jedinstven način bavio. To znači, da je neophodno saznati kako je Marks postao Marks. Nije samo dovoljno totaći se, odnosno pomenuti: Marks je maturirao s tim radom; pisao je pismo ocu; doktorirao je iz oblasti filozofije prirode i bio je urednik "Rajnskih novina". Tom periodu nedostajao je, dakle, studijski pristup. Ta razdvojenost Marksa i problema kojima se bavio usloвила je pojavu kontroverznog tumačenja njegovog djela, kao i njegove filozofske i naučne utemeljenosti. Neophodno je, dakle, dublje proniknuti u bit Marksovih polazišta. U njima se on od samog početka pokazuje kao stvaralački genije. Marks, kao maturant, zbunjuje profesore trinjske ginnazije, dovodi ih u nedoumicu samim kategorijalnim sistemom razmišljanja (nije bio poslušan, nije bio reproduktivac jer je nosio nerv za vlastito promišljanje i domišljanje), zatim kada je ponudio doktorsku disertaciju komisiji filozofskog fakulteta u Jeni, koja je ocjenjivala njegov rad i odlučila da mu se prizna rad bez usmene odbrane. To su zaista valjani indikatori o Marksovim počecima. Zato je i nužno Marksove djačke, studentske radove, doktorski rad, književno-kritičke i novinarsko-polemiske radove tumačiti, proučiti i na taj način proširiti saznanja o tim prilazima. Ako to učinimo, saznaćemo pravi Marksov osjećaj za filozofiju, koja se javlja kao traženje snisla razriješenja sukoba u samom sebi, jer je filozofiju shvatio šire od svojih prethodnika i savremenika, i zato se sa svojom koncepcijom uzdigao u sam vrh savremen² filozofije. To kažem zato što je Marks s filozofijom i u filozofiji nalazio izlaz iz mnogih situacija, kao i da se sagleda stvarno stanje stvari u prirodi, društvu i čovjeku.

Marks je litaratura, kako po svom djelu, tako i po literatu-

ri o njemu. S druge strane, Marksov život i borba su ličari zato što su postali interdisciplinarni fenomen. Cilj nam je da dublje zavirimo u Marksove prve radove, da ocijenimo značaj njegovih prvih filozofskih i poetskih priloga, kao i da ukažemo na bitne crte njegove naravi i genijalne spoznaje. Marks je još u svojim najranijim radovima, koji su dugo čekali na objavljivanje, pošao od filozofije i spoznaje da bi krajem 1843. godine došao do pravih misli o proleterijatu. Glavne teme iz tog perioda su, prije svih, čovjek, sloboda, izbor poziva, kritika filozofije prava, filozofija prirode, ljubav, prijateljstvo i druge. Teme kojima su se bavili nezavisno jedan od drugog, Marks i Engels, upravo govore kako su ta dva mladića doživljavala Njemačku stvarnost. Na njih je posebno uticala njemačka literatura. Za razliku od Engelsa koji je bio naklonjen Engelskoj, Marks je bio naklonjen Francuskoj. U tom pravcu su stvarali sopstvenu filozofiju identiteta.

Dalje, u radu će biti riječ o predranoj fazi Marksovog mišljenja, tj. o njegovoj predmaterijalističkoj misaonoj fazi. Materijalizam se kod njega pojavljuje u pravo obliku u krajem 1843. godine, nakon ozbiljnog studija Fejebahovog djela "Suština hrišćanstva", što predstavlja početak nove Marksove faze. Da je tako, evo i dokaza: Odlaskom u Rajnsku provinciju Marks je ušao u javni život Njemačke. Kakvi su njegovi idealistički pogledi u periodu 1842, i 1843. godine najbolje ilustruju pismu Rugeu od 30. novembra 1842. i 13. marta 1843. godine. U tim pismima Marks piše o ideji napuštanja dotadašnjeg idealizma. (Drugo poznuto pismo govori o prihvatanju Fejebahovog materijalizma).

Da je Marks bio idealist u ontološkom smislu potvrđuje i činjenica da sam govori o svjetsko-istorijskom duhu, i to u prvim radovima. Marksova idealistička faza će posebno biti značajna za duhovnost njegovog novinarstva kao i za polemički žar, pa će kao polemičar ostati do kraja života. Marks kao idealist u romantičnom smislu nije bio da od budućnosti traži previše, već taj idealizam ima umjerenu filozofsku dimenziju. On nije autothoni (izvorni) idealist po svom opredeljenju, već samo zato što je prihvatio Kantovu i Hegelovu filozofiju, kao i mnogi drugi ljudi iz njegove okoline i vremena. Takva je bila i atmosfera u društvu (tadašnji njemački filozofi i mislioci bili su pod snažnim uticajem Hegela). Dakle, najkraće rečeno, Marks je bio idealist u ontološkom smislu, zato što je bio prvenstveno pod uticajem Hegelovog autoriteta. To nije slučajno. Svaki mislilac je imao svoj ideal. Zato ne vidimo razlog da odvajamo Marksa od njegovih ideala i mladalačkog idealizma. No, u toj "fazi" Marks je djelimično ostao do kraja života, jer zbog svojih idealističkih radova nikad nije morao da crveni. Međutim, Marksov idealizam nije idealizam u običajenom smislu riječi. Marksov idealizam ima jedno pomjereno značenje, o čemu će biti šire riječi u sljedećim poglavljima ove studije. Riječ je o prvom stvaranju misaonih svjetova jednog mladića koji će vrlo brzo postati blistav mislilac. Namjera mi je da na temelju njegovih prvih književnih, teoloških, filozofskih i polemičkih obrisa razumijemo njegov logos i misaoni put. Cilj nam je da uspostavimo izvorno jedinstvo utemeljenja njegovog djela. To djelo je postalo razmedje. Svaki život i svako djelo prate naskrsnice i bespuća, jasno, one ni Marksu nisu bile strane. Marksovo djelo ima svoju istoriju, vlastitu egzistenciju i moć ostvarenja. Problem idealizma je aktuelan i prisutan u Marksovom mišljenju indikativni izraz za to su njegovi radovi i ideje.

Drugi dio

FAKTORI FORMIRANJA MLADOG MARKSA

"Tko to juri tom divljom žestinom?
 To je garavi monak iz ~~triera, snažno ču-~~
 dovište.
 On ne skače, već ide poskakujući i gra-
 beći koracima
 Juri tjeran gnjevom i kao da bi htio zgra-
 bit
 Široki svod nebeski i privući ga k zemlji,
 Tako on ~~guk~~ širi ruke i diže ih u zrak.
 A zatim stišće tešku pesnicu i neumorno
 grmi
 Kao da ga hiljadu djavola grabe za čupe-
 rke njegovih vlasi".

(Fridrich Engels, iz Trećeg pjevanja "Tri-
 jumi vjere", Posvećeno Marksu, Berlin 1842)

 MARKS - GRAD MARKSOVE MLADOSTI

"Grad Trier na rijeci Mosel bio je u svojoj povijesti posebno plodan svecima. On je, naime, rodno mjesto ne samo Ambrozija nego i Karla Marxa (1818-83). Sto se tiče svestosti, od njih dvojice je Marx imao nedvojbeno više uspjeha, a to je pravedno. Jer, on je osnivač pokreta koji ga je posvetio, dok se njegov sugrađjanin i sveti sudrug tek kasnije pridružio svojoj vjeri."

Karl Marks se rodio 5. maja 1818. godine u Trieru¹ u intelektualnoj jevrejskoj porodici. Trier je pripadao južnom dijeđu Rajnske provincije, koja je u to vrijeme imala prvenstveno agrarni karakter. I bez obzira na to ovaj gradić je imao veliki broj značajnih spomenika iz prošlosti, a posebno iz rimskog perioda, čitaonice, biblioteke, književne družine, zatim je bio bogat crkvama, manastirima, kapelicama (koje su bile izgrađene unutar zidina grada). Sve to ukupno govori o bogatoj istoriji grada i ove oblasti.

---

1) "U živopisnoj dolini Mozela, jedva pedesetak kilometara od granice Luksemburga i Francuske, leži grad Marksove mladosti, Trier.

Markov breg sa šumarcima, koji neodoljivo podsjećaju na Frušku goru u najljepše doba godine, prati Mosel, čitavom njegovom levom obalom, i skriva, na drugoj, grad za koji njegovi stanovnici kažu da je najstariji u Nemačkoj, i da je, ako im je verovati, čak i koji vek stariji i od Rima.

Trier, to je bivša kolonij Avgusta Trevorum, grad koji su, kao i mnoge druge, osvajali i spaljivali Normani još u IX veku. Danas je to grad za koji se vezuje ime Karla Marksa; neverovatno lep, sa kućama koje liče na najljepši dekor kakvog velikog filma o vremenu koga više nema. Trier više nema mnogo Bašti, a obori iz kuća su davno uklonjeni - ali je zato pun zelenila i neke prijatne opuštenosti, koja pomaže da se stranci ne osećaju strancima." (Radomir Subotić: "Kako je živio Karl Marks", Feljton, list "Mladost", 1974. godine, (prvi nastava - vak), str. 22

Grad Marlsava vlasti je bio administrativni centar tog ranozelskog okruga. Tu je bilo sjedište apelacionog suda, kao i sjedište veoma važne nadbiskupije, koja je jednom bila snažna izborna srkvena knežovina. Prema Ogistu Corniu, ovaj gradić je tada brojio oko 12.000 stanovnika. U zapisima je ostalo da je Trier bio tih i miran gradić, bogat spomenicima i starim zdanjima iz rimskog perioda. Sačuvana je Porta Nigra, kao i carska ploča i bazilika. Svi ti spomenici iz prošlosti govore da je Trier bio gradić koji je njegovao religiozan život. Dalje, ističe Corni, da je Trier bio gradić "činovnika, trgovaca i obrtnika, koji su svojom djelatnošću udovoljavali potrebama okolnog seljačkog stanovništva, koje se većinom sastojalo od vinogradara. Kao i velik broj drugih ondašnjih gradova, Trier je svojim vrtovima i stajama zadržavao poluseljački karakter srednjovjekovnih gradova."² U Trieru su se tada osjećale posljedice Francuske revolucije, što jasno govori da ovaj gradić nije bio po strani čuvenih političkih i kulturnih zbivanja u Evropi.³ Međutim, nešto kasnije, oko 1830. godine, došlo je do sukoba sa Pruskom, pa su i slijedila reaganvanja protiv revolucije, kada se uzdrmala Sveta alijansa. To je bio period "budjenja evropskog liberalizma"⁴(podvukao, Š.K.). U

2) Auguste Cornu: "Karl Marx i Friedrich Engels", Naprijed, Zagreb, 1958., str. 68

3) "Pošto je početka, zajedno s Kobelinzom, Trier bio jedan od velikih centara francuskih emigranata i kontrarrevolucije, on je 1794. godine s oduševljenjem dočekaao francusku vojsku, koja je učinila kraj nadbiskupovoj vlasti te apsolutističkom i feudalnom režimu. Kao i u Mainz, i tu je zasadjeno drvo slobode te osnovan klub jakobinaca. No, s porastom vojničkih i poreznih tereta, i to je oduševljenje, kao uostalom u cijeloj Rajnskoj pokrajini, ustupilo mjesto ravnodušnosti, a kasnije čak i nekom neprijateljstvu. Kad je zatim Napoleon pao, Trier je dočekaao saveznike kao oslobodioce i bez mnogo gundjanja prihvatio prisnu prusku vladavinu. Pruska je početka bila toliko mudra, da je obazrivo postupila s katolicima i da nije ukinula reforme, što su ih proveli Revolucija i Carstvo, a osim toga su mozelska vina s Pruskom dobila prilično široko tržište." (isto, str. 68)

tom pogledu u Trieru rastu simpatije prema Francuskoj. Međutim, građani Triera su, prema istorijskim dokumentima, tražili "potpunu autonomiju Rajnske pokrajine"⁵ Glavni ton u tim političkim previranjima davali su vinogradari, o kojima će Marks pisati novinarske članke odmah po završetku studija. Valja pomenuti da su trijski vinogradari raznim manifestacijama otvoreno pozivali Francusku⁶ da ih oslobodi jarma. Ogist Kornik slikovito piše u svojoj monografiji o Marksu: "U tom opozicionom pokretu uperenom protiv reakcionarne Pruske zadržali su se liberalna buržoazija i radničko pučanstvo, osobito mozelski vinogradari, koji su, manje više, bili osiromašili. Poput ostalih njemačkih liberalaca, i liberalci Triera htjedoše da se ukloni sve, što se opire i što smeta razvoju kapitalizma i buržoaskog društva: apsolutizam, povlastice unutarnje carine. Zahtijevali su uspostavu ustavne vladavine i slobodu štampe."⁷ U tom vremenu mozelski seljaci su bili u vrlo nepovoljnom položaju, pored ostalih nedaća, tada su i padale cijene njihovih poljoprivrednih proizvoda. Na taj način

---

4) Isto, str. 69

5) Isto, str. 69

6) "Godinu dana kasnije o tom neprijateljstvu prema reakcionarnoj pruskoj napisao je građanski načelnik obližnjeg grada Saarbrückena u pismu od 16. kolovoza 1833. upućenom ministarstvu unutrašnjih poslova: 'nepovjerenje prema postojećim ustanovama ide tako daleko, da ljudi smatraju ludošću otvoreno se izjasniti za Prusku (...) Srpanjska revolucija i događaji koji su je pratili izazvali su toliko oduševljenje, da je sjedinjenje Rajnske pokrajine s Pruskom odgođeno za desetak godina'. Te iste godine voje vlasti u Trieru nekako su slično ocijenile stanje duha, kakvo je vladalo među stanovništvom: 'Francuska revolucija - pisalo je u njihovom izvještaju - gotovo je svuda digla na noge stanoviti broj individuuma, koji očekuju spas od Francuske i od francuskih načela, nazivaju sebe liberalcima i upuštaju se u drsku kritiku postojećih političkih ustanova'." (Isto, str. 69)

7) Isto, str. 70

novi neprilike im je donio kapitalistički sistem, zato su oni brojnim manifestacijama i pobunama željeli da izmijene stanje u kojem su se nalazili.⁸ Valja pomenuti da je u 1808. godine Napoleon produzinao mjere protiv jevrejskih lihvara u Trieru. Pri sjedinjenju Rajnske i Pruske pokrajine Jevreji su veću naklonost pokazali prema Pruskoj. Kao što je poznato, poslije Napoleonovog pada pruska vlada je zavela reakcionarnu politiku Svete alijanse. (Mo, sve činjenice su istorijski poznate te ih ovdje neću eksplicite ~~iz~~ prezentirati). Tada su osim liberala, stradali i Jevreji, kao žrtve nove politike⁹. (Ovi podaci mogu biti od koristi za saznavanje kasnijeg odnosa prema Jevrejima u Njemačkoj).

Na intelektualni život Trieru posebno je u to vrijeme, veliki uticaj imalo učenje francuskog socijal-utopiste Sen-Simona, (1760-1825) koje je dobilo znatan broj pristalica. Kornl ističe "kao i u ostaloj Njemačkoj, i u Trieru se počeo širiti sen-simonizam te je

-
- 8) "Carinskom unijom s Hessenom, sklopljenom 1828. godine, Pruska je otvorila svoja tržišta hesenskim vinima, te je zbog toga pogoršan položaj mozelskih vinogradara. Veliki pad cijena vinu doveo je do osiromašenja, koje je još pogoršano lihvarskom kamatom i povećanjem poreza. To je osiromašenje išlo naruku širenju prvih socijalističkih ideja u toj pokrajini." (O. Kornl, cit. djelo, str.70);
- 9) "Pozivajući se na član 16. Ustava njemačkog saveza, pruska je vlada godine 1815. zabranila židovima vršenja javnih službi, a godine 1822. ta je zabrana protegnuta i na sva slobodna zvanja. Ta je mjera teško pogodila Hirschela Marksa (Marksovog oca, S.K.). Marksov otac zbog jevrejske pripadnosti svake godine je morao da piše molbe vladi da bi mogao nesmetano obavljati advokatske poslove. To je bio razlog da on bude i lojalan, da bi sebe i porodicu sačuvao. U tom vremenu politički liberalizam je bio u znatnom porastu. O. Kornl o tome piše: "Trier bijaše centar toga političkog liberalizma, i on se tu oslanjao na dva društva; jedno bijaše zanastvo, 'Društvo za korisna istraživanja' a drugo književno, 'Književno društvo Kasina' u kojem bijaše okupljena sva intelektualna elita grada." (isto, str. 77); Pruska vlada je jedno vrijeme bila naklonjena tim asocijacijama građana. Međutim, ova društva su iskoristila kulturne institucije, biblioteke, pozorišta, dvorane za razne predstave, među kojima i za osnivanje liberalne opozicije u Trieru.

stekao tako mnogo pristalica (misli na Sen-Simona, S.K.), da se nadbiskup osjetio ponukanin da ga javno pobija s propovijedaonice. U isto vrijeme je Ludwig Gall propagirao u Trieru furijerizam; njega možemo smatrati prethodnikom njemačkog socijalizma.¹⁰ Earl Furije (1772-1837) i L. Gal su uticali na formiranje Marksovih političkih pogleda. Uticaj Sen-Simona je bio nešto jači. Na taj način Marks je još u školskoj klupi ^(misli se na vrijeme života) bio pod uticajem socijalističkih ideja. Od svojih inspiratora se razlikovao u tome što oni nisu mogli na pravi način donositi i iznositi revolucionarne zaključke, a on je to, počev od svoje mladosti, sa velikom lakoćom činio.

Marks je u srcu nosio svoj zavičaj, i kad je bio student u Bonnu i Berlinu, urednik "Rajnskih novina" u Kelnu, urednik "Njemačko-francuskih godišnjaka" u Parizu, kada je boravio u Brislelu, kao i kad je dugo živio u Londonu - bio mu je privržen. O tome govore govore brojni zapisi, članci, pisma, sjećanja i razgovori.

NJEMAČKA STVARNOST U VREMENU MARKSOVE MLADOSTI

"Formirajući svoje učenje utemeljivači marksizma su rješavali temeljne probleme koje je postavila istorija toga vremena čiji je univerzalni karakter isključivo mogućnost njihovog rješenja metodama demokratskih društvenih nauka: kao metodama svake od njih, tako i ukupnošću tih metoda." (Nikolaj Ivanovič LAPIN,

"Mladost Marks, Moskva 1986)

U vremenu Marksove mladosti Njemačka je bila feudalno-apsolutistička zemlja. U njoj se početkom četvrte decenije prošloga

---

10) Isto, str. 70

71

vijeka osnivaju - ... Čartistički savezi, kao i ukidaju staleška uređenja. To je vrijeme naglog uspona buržoazije, a osobito u Pruskoj. Njemačka inteligencija, s druge strane, početkom devetnaestoga vijeka je bila inspirisana francuskim događajima, a posebno Napoleonovim osvajanjima. "Hegel je ustavnu monarhiju proglasio najvišim stupnjem razvitka objektivnog duha i ujedno osnovnim zadatkom novijeg vremena."¹¹

U doba Marksove mladosti filozofijom se nazivalo ono čime se Hegel bavio. On je opravdavao takvu državu. Međutim, "Hegelova filozofija, u ovom slučaju njegova filozofija prava, unatoč njegovoj popustljivosti, pa i kompromisnosti - snažna je apologija, premda u veoma apstraktnom i tako dostupnom obliku, osnovnih zahtjeva građanske klase toga perioda u njenoj borbi za politička prava. I sva je ta filozofija prava sustinski suprotstavljena upravo stavovima historijske pravne škole, koja je po Hegelovim riječima najveća pogrda koja je mogla biti bačena u lice nacije.

Baš ta Hegelova polemika protiv historijske pravne škole, koju je oštro nastavio njegov talentirani učenik Gans (podcrtao, Š.K.), snažno je djelovala na napredne mislioce toga vremena. Tu treba tražiti jednu od komponenata koja je plodno uticala i na mladog Marksa, kada se prvi put upuštao u političku borbu. U njegovom se ranom periodu češće navraća oštra kritika protiv te škole, 'koja podlost današnjice opravdava podlošću jučerašnjice, kako ističe Marx, škole koja proglašava buntovnički svaki krik knuta protiv knute, čim je knuta ostarjela, nasljedna, historijska knuta' (...)"¹²

---

11) Predrag Vranicki: "Lisboni razvitak Karla Marksa", (drugo izdanje), Letica Hrvatska, Zagreb, 1963. god, str. 24

12) Isto, str. 27

U prvoj polovini devetnaestog vijeka nastala su krupne promjene, a osobito u političkim akcijama, ne samo u Njemačkoj već u gotovo čitavoj Evropi. Naposljetku je bilo vrijeme tehnike, daleko brže komunikacije i informisanosti građanskog društva. U svemu tome bilo je i kulturnih oduševljenja. Došlo je do revolucionarnih promjena. Konkretno, Njemačka stupa u novu fazu razvitka, a posebno na planu filozofije i literature. Dovoljno je pomenuti: Kant, Fichte, Šelling, Hegel, Goethe, Schlegel, Hegel, i drugi. Razvijaju se napredne tendencije i građanske ideologije. Prevladava se reakcionarnost. Katoličanstvo postaje fenomen i izraz svakodnevlja. Javlja se romantizam u sociologiji, kao reakcija na prosvetiteljstvo i racionalizam. U nekim dimenzijama razvija se reakcionarni apsolutizam sa jakim praćenjem liberalnih tendencija, a kao treća struja na njemačku pozornicu izlazi sve moćnija feudalno-crkvena reakcija. Građanstvo jača zahvaljujući tehnici i brzom ekonomskom razvitku. Ono dobija novi ugled uticajem revolucionarne buržoazije, kao i ideja utopijskog socijalizma.

Hegel je kritikujući i osporavajući gigantstvu filozofsku misao Immanuela Kanta, u stvari, stvarao prostor za svoju filozofiju. (Mada, po mišljenju savremenog filozofa Ernesta Blocha, Hegel je imao zatvorene oči za Kantovu filozofiju, jer je Kantova filozofija najsvršeniji filozofski sistem ideja). Dalje, Fichteova filozofija je pokazala jednu od najznačajnijih faza njemačke filozofije. On je pokušao da približi vrlo teško razumljivu Kantovu transcendentálnu filozofiju, kao i da transcendentálnizam nije zabluda, kako oni nemoćni pred filozofijom, govore. Ono što je najznačajnije za Fichtea je to, da je on svojom filozofijom

Prakse i akcije pokazao ljubav za slobodu, a uz to zalagao se svojim djelom za muško dostojanstvo. Hajne je slijedio svoj idealistički sistem slobode. On se sa "idealizmom", bolje reći, igrao. Često je znao govoriti "idealizam je neplodan". Ali, sve su to imaginacije jednog pjesnika, inače homo-ludensa. Hajne je na jednom njestu napisao: "Naša filozofska revolucija je završena. Hegel je njezin veliki krug zatvorio." Koliko je ovdje Hajne, kao najlucidniji i najgenijalniji njemački pjesnik poslije Getea, bio u pravu? Hegel jeste zatvorio krug, krug velike filozofije. Međutim, da li je time i filozofska revolucija završena, pitanje je! Ako bi pitali Lukača, on bi rekao: "Put je završen, putovanje tek treba da počne." Dakle, Hegelova filozofija nije realizovala filozofiju, ona je omogućila dalji kret filozofije, a pravi primjer je Marksova filozofska misao. S druge strane Hajneova igra se i drugčije može shvatiti. Jer, Hajne je u to doba sjajnim stilom i izvrsnom ironijom kritikovao njemačke junkere. On svojom poezijom i javnim istupanjem razbija ograde između dva naroda njemačkog i francuskog. Stalno živi i putuje na relaciji Njemačka-Pariz-Njemačka. Svojim idejama on je izvršio vidan uticaj na formiranje mladoga Marksa. "jih dvojica će se početkom 1844. godine upoznati u Parizu i njihovo prijateljstvo će trajati sve do Hajneove smrti.

Njemačka stvarnost u vrijeme Marksove mladosti posebno se izražavala u radovima Gala (Gallè), Bišnera (Büchher) i Vidiga (Weidig). S njima se javlja i prva otvorena kritika. Ludvig Gal je objavio djelo koje je naslovio "Šta treba da pomogne", i to u Marksovom rodnom mjestu Trieru. On je na relevantnim primjerima pokazao tu diskrepanciju između bijede i bogastva.

Najznačajniji pokret u tadašnjoj Njemačkoj je pokret mlade njemačke inteligencije, koja je pod nazivom "Mlada Njemačka", nastojala da reformiše njemačko društvo. Literarni pokret "Mlade Njemačke" znatno je uticao i na mladog Marksa. Tom pokretu su, između ostalih, pripadali pjesnici Borni i Hajne.

Dakle, Marks je rođen u vremenu burnih godina njemačke reformacije. Tada je Njemačka bila, kako politički, tako ekonomski i vjerski, rascjepkana. Prema ostalim zemljama zapadne Evrope (misli se na Francusku, Englesku i Holandiju) Njemačka je bila ipak još feudalna zemlja, građanska klasa u njoj još nije doživjela pravu afirmaciju. Zato su tadašnja previranja uticala i na Marksovu burnu mladost. On je sve to mogao da sazna zato što je rođen u intelektualnoj porodici i u sredini koja je bila zahvaćena velikim promjenama.

Najveći uticaj na formiranje Marksa, pored učenja Sen-Simona, Šarl Furiea i Roberta Ovena, imale su revolucionarne filozofske ideje koje su tada u Njemačkoj bile skoncentrisane u klasičnom idealizmu. Zato, pravu sliku o Marksovom vremenu daću kroz analizu Marksovih radova i njegovih aktivnosti.

PORODICA MARKS

"Mladi Marx bijaše svjež, snažan čovjek, pun sokova, koji je svim porama žudio za punoćom stvarnog života."

(Franc Nering)

Marks je rođen u pravničkoj i slobodarskoj porodici¹³ - od oca Henriha (advokata) i majke Henrijete (donačice). Marksovi

---

13) "U ulici Birkenstrasse kuća sa brojem 10 je Marksova rođna kuća. Na njoj nalazi se Marksov lik i tabla kraj

preci su bili rabini¹⁴, ali njegov otac nije to postao. Marksovi su bili porijeklom Jevreji. Hroničari su zabilježili da je po rodoslovu najstariji Marksov predak Jehudu ben Elieser ha-Levi Minza (iz Mainza, rođen oko 14083 godine), rabin i univerzitetski profesor u Padovi. Ovaj Marksov predak je bio slavni vođa njemačkog i italijanskog jevrejstva. Marksu su i preci po majci bili jevreji i rabini sa dugom sveštenučkom tradicijom. Zanimljivo je istaći činjenicu koju su zabilježili znalci Marksovog života¹⁵ da u kući Marksovog oca nije bilo religioznih knjiga, mada je poznato da se Marks interesovao za hebrejski jezik, a njegovo mesijanstvo vodi porijeklo iz Talmuda. S Marksovim ocem prekinuta je veza sa jevrejstvom i rabinstvom, jer je on prešao u protestantrizam. On je još u mladim danima raščistio sa porodičnom tradicijom. Bio je liberal, patriot, prosvetitelj i volterijanac. Henrih je važio u Trieru za veoma uglednog građanina i slobodnog čovjeka.

-ulaznih vrata na kojoj su upisani sati u koje se ona može posetiti. Podignuta je još u XVIII veku. Bila je vlasništvo crkve svetog Lavrentija, 1805. godine tu je kuću kupio uvaženi državni savetnik Dagaró posle Napoleonovog kodeksa o raspodaji crkvenih imanja. Trier je, naime, do 1815. bio pod francuskom vlašću, pa su i njegovi građani pretrpeli veliki uticaj Francuske revolucije. U toj kući na prvom spratu, u krajnoj sobi levo, s ulične strane, 5. maja 1818. godine rođen je Karl Marks. Nema nikakvih podrobnijih činjenica koje bi dopunile podatke o trećoj prinovi u porodici uglednog trirskog advokata Henriha Marksa i njegove supruge Henrijete, rođene Presbor.

Tu su se supružnici Henrih i Henrijeta doselili neposredno pre Marksovog rođenja. Njihova ćerka Sofija imala je tada već dvije godine, a sin Moric umro je odmah po rođenju. Supružnici Marks odlučili su da novorodjenče ugleda svet u novom stanu. Vredna Henrijeta, kojoj je tada već bilo preko trideset godina, brižljivo je pripremila sve ~~za~~ za srećan događaj u porodici. Rođena u uglednoj holandskoj porodici, u živopisnom Nimvegenu, Henrijeta je još uvijek imala muke sa svojim nenačkim, ali su joj zato domaćički poslovi išli tako dobro kao da je samo za njih i rođena (...). U toj kući Marksovi će ostati samo još godinu dana. U njoj će se 1819. roditi Larlov brat Herman, a onda će se čitava porodica preseliti u Zgradu na Simeon-štrase. Tako kažu hroničari." (R. Subotić, citirani feljton, str. 22).

14) Tada su Jevreji došli u neugodan položaj, među kojima i is-

života je nastojao da ostane i dosljedan čovjek i advokat. No, Henrik je postao protestant. Međutim, on je ipak sačuvao službu i uspio da obezbijedi miran život. O tome govori i zapis Radomira Subotiča: "Bezuspješno je zamišljati dane ispunjene dečjim žagorom, nirisima nedeljnih ručkova i porodičnog uzbuđenja izazvanog odlukom Henriha Marksa da postane protestant.

-rksov otac Henrik. Kakav je povukla pruska vlada? "Pozivajući se na član 16. Ustava njemačkog saveza, pruska je vlada godine 1815. zabranila židovima vršenje javnih služba, a godine 1822. ta je zabrana protegnuta i na sva slobodna zvanja. Ta je mjera teško pogodila Hirschela Marksa. U svibnju 1815. uputio je on molbu vladi, da bi i dalje bio ovlašćen da vrši svoje zvanje. Iako ga je podržavao predsjednik komisije nadležne da potvrdi i odobri javnim i redovitim službenicima vršenje službe, a koji je Hirschela Marksa prikazivao kao čovjeka obrazovana, zdušna i lojalna, molba je bila odbijena. Stavljen pred izbor da ili ostavi svoje zvanje ili da se odrekne židovske vjere, on je volio obratiti se se k protentanizmu. Promijenivši svoje ime. Hirschel u ime Heinrich, on je pristupio malenoj protestanskoj zajednici u Trieru (brojila je svega 300 članova), gdje su ga dobro primili. To mu je obraćanje - kasnije, godine 1824. i 1825. prišli su protentanizmu još i njegova djeca i žena - dalo pravo da ostane advokat; osim toga zahvltajuje njemu, da je njegova obitelj pošteditena od posljedica antisemitizma, što se ponovo razmahnuo, kako to uvijek biva u razdobljima reakcije. Taj je antisemitizam, što je izbio u isto vrijeme kad i proganjanje 'demagoga' u mnogim gradovima Rajnske pokrajine uradio rasplamsavanjem neprijateljstva protiv židova. U gradovima Karlsruhe, Darmstadt, Heidelberg, a pogotovo u Frankfurtu, židovina su nanesene teške neprilike, pokrajinski su sabori tražili, da se protiv njih donesu posebne mjere, a porjanski je zemaljski sanor išao tako daleko da je godine 1826. zatražio da se židovima oduzmu njihova građanska i politička prava. Spočetka je to obraćanje za njega značilo pravo intelektualno oslobodjenje; ono se nije sukobljavalo s njegovim uvjerenjima, a svojoj je obitelji time osigurao i lakši i slobodniji život. Progonjeni židovi doista su se povlačili sve više u sebe same i sve žešćim fanatizmom su pronuli uza svoje vjerske i nacionalne tradicije. To sve veće zatvranje u netrpeljivo i strogo pravovjerje jako je pogodovalo tome, da se u njih razvio uzak mentalitet, stran i protivan racionalizmu i modernom duhu.

I mnogi drugi prosvjeđeni židovi, kao na pr. E. Gans, budući učitelj K. Marksa na sveučilištu u Berlinu, pristupiše tada protentanizmu, kako je to učinio H. Marx, baš zbog toga, da bi se izmakli tom uticaju, koji je gušio i činio malodušnim, pa je H. Heine svoje obraćanje sasvim ispravno nazvao ulaznicom, kojom može da udje u evropsku civilizaciju. Kod H. Marksa taj je religiozni liberalizam bio vezan uz politički liberalizam, kako je to najčešće i bilo kod liberala onog vremena; po njemu je on i sudjelovao u liberalnom spro-

Sećanja savremenika kažu da advokat Marks tom odlukom nije birao između Jehove i Krista već da je pristo rešavao problem egzistencije svoje porodice. Pruski kralj je, naime, posle 1815. godine naredio da se u oblastima koje su pripadale Francuzima svi Jevreji odstrane iz državne službe. Henrih je u to vrijeme bio pravni savetnik i imao troje dece koju je trebalo hraniti.¹⁶ U toku života Marksov otac i majka imali su osmoro djece. Hroničari su zabilježili da je Henrih Marks bio vrlo pažljiv otac, što je imalo uticaja kasnije i na sina Karla. Njegova kuća je uvijek bila otvorena prijateljima. Važio je za vrlo obaviještenog intelektualca i moralnog čovjeka. Po svojim političkim opredeljenjima bio je pristalica francuske revolucije. Bio je član "Književnog društva Kasina", koje je svojim banketima i književnim večerama davalo intelektualni i politički pečat gradu Trieru. Na

-zicionom pokretu, koji se - kao u cijeloj Rajnskoj pokrajini - sve više razvijao u Trieru zahvaljujući porastu i jačanju buržoazije." (A. Cornu, cit. djelo, str. 75, 76 i 77).

15) "Ako se već želi govoriti o onome što je presudno utjecalo na sudbinu obitelji Marx, onda to bez sumnje treba tražiti u prijelazu oca na protestantizam, jer time je ne samo spasio svoje zanimanje odvjetnika, nego je također svojoj djeci omogućio da postanu punopravni članovi političke zajednice i evropske uljudbe, da iskoriste sve raspoložive snage šanse tadašnjeg društva i da utječu na njegova zbivanja. Stoga životopisac A. Künzli ne pretjeruje mnogo kad primjećuje da je čudnovato što nitko dosad nije podigao spomenik protestantskom divizijskom propovjedniku Kühlenholfu, koji je pokrstio Karlova oca otvarajući tim činom i vrata zemaljskog kraljevstva cijeloj obitelji Marx. (...)" (Tomo Vereš, "Filozofsko-teološki dijalog S Marxom", Zagreb, 1981. godine, str. 27,). Ovdje treba pomenuti da je Marksov otac Henrih prešao u protestantizam između 1. i 17. septembra jula 1817. godine (nešto manje od godinu dana prije Karlovog rođenja). U toj Trier prije Marksovog rođenja je bio grad prosvjećenih ljudi, kao i grad slobodarskih težnji sa burnom i bogatom istorijskom tradicijom. Veliki broj učenih ljudi, raznih zanimanja, bavio se istorijskim istraživanjima. Marks je od ranog djetinstva bio u prilici da, u društvu svog i njegovih prijatelja, sluša značajne istorijske razgovore koji su se prvenstveno ticali frirske prošlosti.

16) R. Subotić, citirani feljton, br.I. str. 22

stancima Književnog kluba H. Marks¹⁷ je uglavnom iznosio svoje liberalno političko stanovište. U to vrijeme on se družio sa gimnazijskim profesorima, koji su imali liberalan pogled na svijet. U vezi sa njihovim okupljanjem u Književnom kulbu dolazilo je do manjih afera. Tim povodom Ogist Kornl piše: "Tim liberalima nedostajalo je i snage i hrabrosti da bi postali pravi revolucionari, a njihova se opozicionalnost stvarno ograničila na sasvim bezazlenu kritiku. Pogotovo se to može reći za H. Marxa, koji je - unatoč svojim racionalističkim i liberalističkim tendencijama - bio veoma umjeren, kako u svojim težnjama tako i u kritikama. Daleko je bio od toga da bi htio revoluciju, nego je svu svoju nadu polagao u mudrost i širokogrudost kraljevu.

Bio je pristalica umjerene ustavne vladavine, ali nije bio frankofil poput većine ondašnjih liberalaca; njihova privrženost lojalnosti i privrženosti monarhiji, kojom je završio svoj govor u 'Kasinu', doista je on u jednom pismu svome sinu liberalizam pruske monarhije suprotstavljao Napoleonovu despotizmu, te ga je i pozvao, da u jednoj odi u čast te monarhije slavi pobjedu kod Waterloo-a, kako je, kako je rečeno, oslobodila Evropu od omrznutog jarma.

Njegovo umjereno političko držanje odgovaralo je uostalom njegovoj sentimentalnoj i nježnoj prirodi, koja se iz osnova

17) H. Marks je "hvalio velikodušnost kraljevu, koji je - proglašivši naredbu o sazivu pokrajinskih sabora - dopustio, kako se on izrazio, da istina dopre do pred samo njegovo prijestolje, pa je svoj govor dovršio ovako: 'Gledajmo s povjerenjem u sretnu budućnost, jer je ona položena u ruke jednog brižljivog oca, jednog pravednog kralja. Njegovo će plemenito srce uvijek biti sklono da prihvati opravdane i razumne želje svoga naroda'. Poslije toga govora učesnici kongresa zapjevaše revolucionarne pjesme, a policijski izvještaj, što ga je podnio neki oficir prisutan na banketu tvrdi, da je H. Marx također pjevao. Unatoč lojalnom tonu govora Marxova oca,

razlikovala od karaktera njegovog sina, u koga bijaše jaka volja i živ temperament. Njegova je unuka kasnije, crtavši karakter svoga djeda, istakla različitost ovih dviju priroda, a izvela ih je iz razlike u fizionomiji između oca i sina."¹⁸

Prema mišljenju mnogih Marksovih savremenika, otac Hermin je dobro poznao francuske mislioce Voltera i Rusoa, kao i njemačkog filozofa Kanta. On je slijedio Kantov primjer autonomije ljudske ličnosti, kao i pravo svih članova jedne nacije da učestvuju u upravljanju državnim poslovima.¹⁹ "Ti principi doveli su ga (Marksovog oca, Š.K.) da 1834. godine organizuje banket u čast liberalnih poslanika. Karl Marks imao je tada šesnaest godina. Na tim manifestacijama čuo je on Marseljezu, znak povezanosti svih pristasa slobode, i od tada na svom ocu, advokatu, Marks je osjetio podozrivost pruske vlasti, koja je 1815. pripojila mozelsku oblast. Direktor trirske ginnazije Vitenbah također je pripadao grupi kantovaca koja je bila zanesena francuskom slobodom."²⁰ Sve to govori o izuzetnoj širini Marksova oca, ali i o racionalnoj opreznosti pred najezdom novog vremena koje razvija sve veću mržnju prema narodima, a posebno prema Jevrejima, čijim se porijeklom uvijek ponosio. To, to je i na mladoga Marksa imalo uticaja, ne kao bih, od presudnog značaja. On će doći na svjetsku ideju o razaranju takvih skupina kakve su narodi i nacije. Ali, o tome na drugom mjestu.

-vlade se jako ozlojedila, jer je taj banket bio jedina liberalistička manifestacija, koja je održana u cijeloj Pruskoj." (A. Cornū, cit. djelo, str. 78).

18) Isto, str. 80

19) Vidi, Rože Garodi, "Karl Marks", Kultura, Beograd, 1968., str. 9

20) Isto, str. 9-10

Marks je djetinjstvo proveo relativno mirno u porodici koja se odlikovala intelektualnom atmosferom, kao i imetkom srednjih tadašnjih slojeva. Više podataka o ^(Marksovom) životu ostavila je njegova kćerka Elonora Marks u svojim Uspomenama. Ona ističe da je Marks bio "snažno i obijesno dijete veoma otvorena duha; neobično se rado sa svojim sestrama verao po obližnim brežuljcima, pri čemu je sestre po malo tiranski prinudjavao da jednu neukusne kolače koje bi kod kuće sam zgotovio. Zbog njegove čudi veseljaka i podgrubljivca njegovi su ga prijatelji u isti čas voljeli i bohali ga se; u njemu je kiptio silan život, te je uvijek bio pripravan da sa svojim vršnjacima povede neku igru, ali bi je često znao okrenuti i u ironično podsmijavanje i izrugavanje; u kasnijim je godinama oko njegovih usana titrao lagani sarkastički smiješak."²¹ I dalje nastavlja Kornil sa parafraziranjem: "Pravo govoreći nije on bio neki prerano sazreli genij, ali je od malih nogu pokazivao živahnu inteligenciju, da je bio radost i ponos svojih roditelja. Njima je on bio najomiljenije dijete, a kako su, čini se, bili nešto razočarani osrednjim sposobnostima ostalih sinova, to su na njega polagali sve svoje nade."²² Karlu kada je bilo četrnaest godina, upoznao se sa Dženi von Vestfalen, kćerkom prijatelja svoga oca Ludviga von Vestfalena, koji je bio vladin savjetnik. Ludvig je bio poliglota. Govorio je gotovo podjednako španski, engleski, francuski, latinski i starogrčki. Porodice Vestfalen i Marks su se posjećivale. Porodica Vestfalen je bila baronska, ali titula nije bila smetnja da se razvije prijateljstvo sa porodicom advokata. (Porodica Vestfalen je vodila porijeklo od starog irskog plemstva vojvodâ od

21) Citirano prema A. Corniu, cit. djelo, str. 81

22) Isto, str. 81

Argila). Dženi je bila dobra prijateljica sa Marksovom sestrom Sofijom i dolazila je često kod Marksovih. S druge strane, Karl se družio sa Dženinim bratom Edgarom, bili su školski drugovi. Mladi Karl se vrlo brzo zaljubio u ljepoticu Dženi, a svojim ponašanjem i razgovorima o vrlo kulturnim temama stekao je on njevu naklonost i povjerenje koje ih neće napuštati pola vijeka, sve do Dženine smrti 1881. godine. (Godine 1837. Marks i Dženi će se tajno zaručiti, a 19. juna 1843. godine će se vjenčati).

Marek Frišand je zapazio veliki uticaj oca i budućeg tasta (Ludviga von Vestvalena) na formiranje Marksovog pogleda na svijet. On piše: "Veliku ulogu u formiranju Marksovog pogleda na svet odigrao je njegov otac, Henrih Marks, pravnik po zanimanju. Bio je to čovek koji je mislio i osećao se sasvim u duhu prosvetljenosti XVIII veka. Deista, racionalista, umereni liberal, pruski patriota, pod snažnim uticajem Voltera, Lajbnica, Lesinga, Rusoa, Loka i Kanta - on je zajedno sa sinom čitao svoje omiljene autore, diskutovao sa njima o filozofskim temama, razvijao u njemu želju da se posveti radu za dobro čovečanstva. Skoro isti uticaj kao otac izvršio je na Marksov žedni duh i njegov budući tast, baron fon Vestfalen. On je njemu i svojoj kćeri, skojom se Marks oženio posle završetka studija, ulio kultu ljubavi prema velikoj poeziji, oduševljenje prema Homeru, grčkim tragičarima, Danteu, Šekspiru, Serevantesu, Geteu i Šileru. Izraz tih uticaja, kao i vaspitnog delovanja napredne škole koja je bila na visokom nivou, bio je Marksov pismeni rad, posvećen pitanju izbora zanimanja."²³ Hroničari pominju da budućem Marksovom tastu za vrijeme Napoleona nije mu sve išlo kako treba, ali pošto

23) Marek Frišand: "Etička misao mladoga Marksa", Nolit, Beograd, 1966., str. 35

je Napoleon otišao sve se promijenilo. Prijateljstvo između dvije porodice nije bilo samo bazirano između roditelja, već obostrano Marksovih²⁴ i Vestfalenovih. Karl će se, kao što je ranije rečeno zagledati u Dženi kada mu je bilo samo četrnaest godina, a njoj četiri godine više, bila je prava lepotica Triera više godina. Za koju godinu Dženi i Karl će postati bliski, veliki prijatelji i veliki zaljubljenici. Njihova ljubav će postati historijska, kojoj će se diviti njihova djeca i čitav svijet. U porodičnom prijateljstvu ove dvije porodice, dok su bili u životu Henrih i Ludvig, diskutovalo se o raznim političkim, književnim i filozofskim temama. Marksov tast Ludvig von Vestfalen je bio izuzetno učen čovjek. On je mladom Marksu razvio ljubav prema raznim literaturama, a posebno prema učenju Sen-Simona, Šekspira i Homera. U znak pažnje prema budućem tastu Marks će svoju doktorsku disertaciju posvetiti njemu.

Marks je iz Triera, žarišta prosvetiteljskog osvješćenja i slobodarskih težnji, odnio značajne uticaje na studije prvo u Bonu, a zatim u Berlinu. Poseban utisak ostavili su kulturni poslenici Triera, među njima treba izdvojiti historičare, što je bilo od značaja za formiranje Marksovog smisla za bavljenje naukom o historiji.

Marksova rodna kuća u Trieru je i danas otvorena za javnost. To je učinjeno 1947. godine. Ovu kuću su njemački socijalisti želeli da pretvore u muzej 1933. godine. Međutim, na vlast je došao Hitler i nacisti su je oduzeli. Danas Marx-haus je otvore-

---

24) Marksova majka Henrijeta je bila izuzetno religiozna žena. Pol Lafarg, Marksov zet, zabilježio je jednu njenu misao: "Ja vjerujem u Boga, ali ne zbog Boga, nego zbog sebe." Henrijeti su u kući pomagale dvije sluškinje. Poslije smrti Henrija Marksa porodica Vestfalen je redje posjećivala Marksovu majku (o tome je Henrijeta pisala svom sinu Karlu u Berlinu).

na za sve prijatelje, kao i nekada.

U Parizu je 20. marta 1987. godine u osamdeset petoj godini umro Robert -Žan Longuet, posljednji potomak Karla Marksa. Marksov praunuk je bio po lozi Longe. Najstarija Marksova kći ²⁵Dženi (1844-1882) bila je udata za Šarla Longea, slavnog komunara iz 1871. godine. Marksov praunuk Robert-Žan Longuet je bio književnik, publicista, novinar i pravnik. Bio je sin socijalističkog vđdže Žana Longueta, advokata i novinara, člana parlamenta, osnivača dnevnika "Le Populaire" (Glas naroda) i autora brojnih djela o međunarodnom socijalizmu. Marksov paunuk je bio angažovani pisac protiv rata i fašizma, slijedio je mnoge ideje svog pradjeda o kojem je napisao i zanimljivu monografiju s naslovom "Moj pradjed Karl Marx", koju je Centar za informacije i publicitet iz Zagreba objavio 1979. godine. U svojoj knjizi Longuet je na prikladan način iznio živu sliku svog pradjeda i njegove porodice. Pored toga, Longuet analizira ulogu Karla Marksa u svom vremenu. Jasno, autor je knjigu napisao na osnovu uspomena, što je i razumljivo.

---

25) Druge dvije Matksove kćeri nisu imale potomstva. Najmladja Elonor se posebno brinula o zdravlju svog oca, a naročito poslije smrti majke (1881). Ona je često vodila s ocem intervjue. Otac joj je govorio da mu se Hrist najviše dopada zato što je gajio veliku ljubav prema djeci. Ona je radila na sredjivanju duhovne ostavštine svoga oca nakon njegove smrti (1883), zajedno sa Engelsom. Sama je uvidjela da je bezvrijedno živjeti i izvršila je samoubijstvo 1899. Isto je uradila i Laura 1911.g. (udata za Pol Lafarnga), na čijem je grobu govorio Longuet.

treći dio

PIVE FORMULACIJE MARKSOVOG IDEALIZMA

"Mi onda nećemo osjećati samo jednu, ograničenu, egoističku radost, već će naša sreća pripadati milionima."

Karl Marks, (avgust 1835. g.)

"Suštinski je u Marksa jednako prisutno i jedno i drugo gledište, zavisno od specifičnosti problema i intencije zadatka."

Ferid Muhić

MARKS KAO GIMNAZIJALAC

"Naši odnosi u društvu već su u izvjesnoj mjeri počeli prije nego što ih možemo odredjivati."

Karl Marks,
(u maturskom radu)

Prvu pismenost Marks je primio od knjižara Eduarda Montignija. Marks je u vremenu djetinstva pohađao evangelističku pučku školu, ali iz tog perioda nije sačuvan ni jedan dokumenat. Biografi ističu, da je sve važnije dokumente sačuvala najmladja kći Elonor, koja je uz oca ostala do posljednjeg trenutka. Ona je govorila, kako su joj tetke pričale, da je Karl u ranoj mladosti vrlo često izmišljao i pričao fantastične priče.

Nakon završetka osnovnog školovanja Marks se kao dvanaestogodišnjak upisuje u čuvenu Trirsku gimnaziju "Friedrich - - Wilhelm-Gymnasium"¹, u ulici Jezuita. Ovu gimnaziju Marks je pohađao u periodu od 1830-35. godine. Ona je davala klasično i temeljno obrazovanje. Zabilježeno je da se Karl nije posebno isticao kao djak Trirske gimnazije, imao je prosječne ocjene. Imao je prirodnu sklonost da misli, pa zbog toga nije bio omiljen kod većine profesora koji su obožavali reproduktivce, a to Karl nije bio. To oca Henriha nije uzbudjivalo, jer je lično smatrao da je mladi Karl izuzetno savladao algebru, zatim francuski jezik, a pored toga čitao je u originalu Cicerona, Sofokla, Platona, Homera, i druge književne i filozofske klasike. Njegov osobeni radoznalački duh nosio ga ka vlastitoj samoizgradnji.

---

1) "U toj je školi vladao liberalan i prosvetiteljski duh, koji su u nju uveli posljednji knez-izbornik nadbiskup Clemens Wenzel (1768-1808) i njegov koadijutor kanonik

Često se udaljavao od grada i u tišini pod drvetom čitao Serevantesevog "Don Kihota" i Tacitova djela. Iz daljine se divio Porta Nigri, kao simbolu prošlosti. U školi Karl je profesorima postavljao neugodna pitanja, čak i zbunjujuća. Zbog svoje radoznalosti kod većine profesora izazivao je otpor. Uvažavao je školske autoritete ali ih nije slijepo slijedio. U školi i van nje poznat je bio po igrama i nestašlucima. Međutim, kao momčić, isticao je njegov otac, da je znao šta radi, uzbililo se i smirio. To je bio znak Marksovog ranog zrenja, kao i razmišljanja, pokušavajući da shvati svijet oko sebe, kao i da razriješi i prevaziđe neke sopstvene dileme. (Hroničari su zabilježili jedan podatak, da je Karl dva puta išao u prvi razred gimnazije).

Najveću pažnju, u gimnaziji Marks je posvetio izučavanju starih jezika i gramatike. "Njegovi su mu školski uspjesi uvećavali ugled u školi: jedne je godine uz druge učenike bio pohvaljen za svoje poznavanje stranih jezika, a druge je godine pohvaljen za svoje njemačke sastavke."²

U višim razredima gimnazije Marks je učio ove predmete:
Latinski (Loers): Ciceron, Tacit, Annales, Agriola, Horacije
 (ode, satire); Grčki (Loers): Platon, Phaeton, Tukidid, Homer,

---

-Dalberg. Obojica bijahu pristalice liberalnog naučavanja Hontheim-ova (Febronius), koji je - pod Kantovim utjecajem - nastojao da pomiri razum s vjerom. U namjeri da stanu na kraju neznanosti klera, oni su iz te gimnazije napravili učilište, u kojem su se imali obrazovati budući svećenici. Pod francuskom vladavinom veoma je nisko pala opća razina nastave. Nije bilo pravog nastavnog plana, učitelji su se podučavali kako im se htjelo, a nije bilo nikakvih ozbiljnih ispita, koji bi pružili nekom jamstvo da su djeca naučili gradivo. Nakon priključenja Rajnske pokrajine Pruskoj, gimnazija je reorganizirana, a u vrijeme kada ju je posjećivao K. Marx bilo je na njoj sjajnih nastavnika, kao što su na pr. Steiniger, profesor matematike, Schneemann, profesor hebrejskog, a pogotovu direktor Wyttenbach, koji je bio historičar i filozof." (A. Cornu. cit. djelo. str. 81-82)

Sofoklo; Njemački (Hammacher): Geteovo pjesništvo, Šiler i Klopstoka, Povijest njemačke književnosti od sedamnaestog stoljeća; Hebrejski (Schneemann); Francuski (Schwender): Montekie, (Considérations sur la grandeur et la décadence des Romains), Racine, Athelle; Matematika (Steiniger): algebra, geometrija, trigonometrija; Fizika (Steiniger): Zvuk, elektricitet, magnetizam, optika; Povijest (Wyttebach): Rimska povijest, Povijest srednjeg vijeka, Savremena povijest, osobito povijest Pruske).

O karakteru Marksovog vaspitanja i obrazovanja O. Korn piše: "Liberalni i racionalni odgoj, koji je mladi Marx primio od svoga oca i od svojih učitelja, a koji je sačinjavao bitni element njegove privatne kulturne izgradnje, još je bio potpun odgojem, što je ga je primao od jednog prijatelja svoje obitelji, baruna von Westphalen, koji je stanovao u obližnjoj kući, i čija su djeca bili njegovi drugovi u igrama, a bili su i prijatelji njegove braće i sestara. Jedna njegova kći, Jenny, bila je prisna prijateljica starije sestre K. Marxa, a s njome se kasnije mladi Marx zaručio."³

Profesor istorije i filozofije Johan Hugo Vitenbah (1767-1848), inače direktor gimnazije, bio je značajna figura u formiranju Marksovih pogleda. Vitenbah je bio prosvećeni liberalni duh, a po filozofskoj orijentaciji pripadao je neokantovcima. Nastavnom procesu filozofije i drugih predmeta davao je ton racionalnog karaktera. Njegov slobodouman duh zapazila je i policija i stalno je na njega motrila. Družio se sa ljudima koji su sastavljali satirične pjesme na račun vlade. Tako su i nastajale afere hapšenja družine iz Književnog kluba "Kasine". Profe-

---

2) Isto, str. 83

3) Isto, str. 87-88

-sora Vitenbaha policija je optuživala za revolucionarne pjesme i revolucionarni duh koji je vladao u gimnaziji. Vlada mu je prijetila otpuštanjem s posla. Kad to nisu uspjeli, za pomoćnika - direktora uputili su mu jednog vladinog špijuna, reakcionarnog profesora koji je u gimnaziji vršio politički nadzor i o svemu obavještavao vladu. Vitenbah je mladog gimnazijalca Marksa inficirao filozofijom beskrajnog poretka, kao i oplemenjavanja i usavršavanja čovjeka. Valja pomenuti da je profesor Vitenbah bio pristalica prosvetiteljstva, a posebno Rusoovih filozofskih uvjerenja, kao i njemačke klasične filozofije, a posebno Kantove etike, teorije saznanja i transcendentnalne filozofije idealizma. Vitenbah, kao i ostali Marksovi profesori, je bio čisti idealist. Pored filozofije i istorije on je studirao teologiju. Hroničari Trieru su zabilježili njegove govore o čvrstoj vjeri u Boga. Gimnazijalac Karl je sa oduševljenjem slušao njegove građanske govore.

Od ostalih Marksovih profesora valja pomenuti profesora matematike Stinigera - zbog materijalističkog gledanja na svijet i profesora hebrejskog Šnemana. Istoj družini profesora iz gimnazije pripadao je i Marksov otac. Ujedno to su i ličnosti koje su uticale na Marksovu prvu filozofsku i političku orijentaciju. (Karl je u završnim razredima gimnazije učestovao u političkoj djelatnosti škole). Ovdje svakako treba pomenuti i Ludviga von Vetfalena, (kojeg smo i ranije isticali), očevog druga, kojeg je Karl osobito cijenio, a ovaj mladoaga Karla zbog živosti i radoznalosti njegova duha.

Značajno je istaći da Marks već kao gimnazijalac tumači

svijet na svoj način. Pitnim rukopisom on je napisao svoje maturalne radnje i time doveo svoje profesore još jednom u nedoumicu. Mnogim istraživačima skrenule su pažnju Marksove misli, sa kojima se oprostio od gimnazije.

Zanimljivo je pomenuti da je Marks primio potvrdu 23. marta 1834. godine od bivše isusovačke crkve u Trieru, o posjedovanju predavanja.⁴

Avgusta mjeseca 1835. godine Marks završava maturu. On je uspješno napisao i odbranio pred profesorskom komisijom sve predviđene maturalne radove. (Po tadašnjoj koncepciji gimnazije učenici su radili više maturalnih radnji). Ti radovi su bili iz sljedećih predmeta: njemačkog jezika, istorije, religije, matematike, iz latinskog (prevod i sastav), prevod sa grčkog, prevod sa njemačkog na francuski. Na najbolji način maturant Marks je stavio do znanja svojim profesorima da ga nisu razumjeli, kao i da je naučio da misli svojom glavom.

Marks je prisustvovao svečanoj maturalnoj promoci 24. septembra 1835. godine, gdje se susreo sa Dženi von Vestfalen, koja ga je tom prilikom pozvala na svečanost svoga brata Edgara, povodom maturiranja, u njihov dom. Marksa je to još više zbunilo, a njen postupak ga je ostavio u zanosu.

Marks formira svoj pogled na svijet u doba industrijalizacije, ideologizacije i tehničkog uspona zapadnog svijeta. Na samom početku, kada se počeo uključivati u političku aktivnost, pripadao je naprednom društvenom pokretu, koji se nije mirio s postojećim. Kao dokaz da je kao gimnazijalac bio politički

---

4) Vidi, T. Vereš, cit. knjiga, str. 30

angažovan, uzima se podatak da se na maturskoj svečanosti nije pozdravio sa jednim profesorom. Kada su ga drugovi i profesori upitali zašto je to učinio, odgovorio je da je taj profesor konzervativac. Taj, po Marks, "konzervativni profesor" zvao se Lers, bio je vladin "čovjek" - nadzirao je život i rad gimnazijske omladine u Trieru i to kao politički kontrolor. Ali, se, nasuprot tome, Marks srdačno pozdravio sa profesorom filozofije i istorije Vitenbahom, koji je, kao što ranije reko, bio liberal. Sve je to uticalo na formiranje mladoga Marksa, a to se otkriva iz njegovih maturskih sastava.

Kada je maturirao bilo mu je svega 17 sedamnaest godina. Njegovi maturski sastavi iz njemačkog jezika i vjeronauke su filozofski i književni prilozi. U tim radovima "nalazimo neke misli i stavove koji će postati ideje vodilje celog kasnijeg rada i života."⁵

Da zaključimo, Marksovo vaspitanje odvijalo se u duhu naprednih i liberalnih tendencija. Ponikao je u porodici koja je njegovala profrancuska politička osjećanja. Bio je porijelom Jevrej, ali potpuno emancipovan od predrasuda Jevreja. Samo to oslobodjenje od jevrejske pristrasnosti, ističe Vranicki pozivajući se na Meringa, koji je konstatovao da je to ona "vrijedna baština koju je Marx ponio iz svog roditeljskog doma", a za tako nešto, čuveni Hajne i Lasal morali su se mnogo više boriti. U tom duhu, Marks će nešto kasnije reći - da je sloboda svakog pojedinca uslov slobode svih.

---

5) Vuko Pavićević: "Značajan Marksov prilog istoriji filozofije", Predgovor za Marksovo djelo "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode" Kultura, Beograd, 1963., str. VI

 RAZMIŠLJANJE O IZBORU ZVANJA

"(...) Glavna vodilja koja nas mora voditi u izboru zanimanja jeste dobro čovječanstva, naš potpuni rascvat. Neka se ne misli da bi se ova dva interesa mogla uzajamno sukobljavati kao suprotna, da jedan mora ništiti drugi; naprotiv, priroda čovjekova je takva da on svoj rascvat može dostići samo ako djela za rascvat, za dobro čitavog svijeta svojih savremenika.

Ako stvara samo za sebe, on može, istina, čuven naučnik, veliki mudrac, odličan pjesnik, ali nikad potpuni, stvarno veliki čovjek. Istorija naziva najvećim ljudima one koji su, djelujući za opšte dobro, sami sebe oplemenili; iskustvo pokazuje da je najsrećniji onaj ideal kome svi streme žrtvovao za čovječanstvo, a ko bi se usudio da poriče takve izreke?"

(K. Marks: "Razmišljanje mladića pri izboru zvanja", maturalni rad, 1835.)

Dictum o Marksovom idealizmu počinjem analizom radova-onim redom kako su se javljali. Marks se od samog početka (misli se na pisanje radova) ¹⁸³⁵ formao kao antropocentrički mislilac, jer čovjekovu prirodu osmišljava kao djelovanje u istoriji i kroz istorijsko mišljenje. Na taj način, po njemu, čovjek sam sebe stvaruje, a to objašnjava preko stvaralačkog i samostvaralačkog bića. Dakle, mladi Marks čovjeka proučava u svjetlu svijeta, istorijskih procesa i njihove vlastite sreće u okviru sreće čovječanstva. Ono što je vrlo bitno jeste to što se Marks od samog početka javlja kao spontan stvaralac. Prema izvorima, u literaturu koju je Marks kao dječak čitao i volio - treba ubrojiti poznate pisce: grčke tragičare, Šekspira, Homera, francuske prosvetitelje i njemačke pjesnike Hajnea i Lesinga. On je duboko osjećao njihovu misaonost i poetiku.

Marksova filozofska i estetička koncepcija počinje s maturskim radom: "Razmišljanje mladića pri izboru zvanja" (iz 1835. godine), zatim pjesmama i pismima iz studentskih dana (koje je upućivao ocu i zaručnici), zatim raspravama iz oblasti stare grčke filozofije. U tim priložima se javljaju nove težnje i potrebe mladog čovjeka, koji već počinje da doživljava razne vrste nepravde, zatim krizu kapitalizma i njegove okove. Stoga, ti prvi Marksovi radovi zahtijevaju novo preispitivanje i Kritičko promišljanje (oslobodjeno svih ideoloških izama), u kojima je filozofsko-po^uetska misao blago blago i jasno izražena, radi stvaranja potpunije slike o formiranju i genezi njegove misli. Jer ovi radovi i dan-danas svježe djeluju. Marksov maturski sastav o izboru poziva je poetičan i filozofski rad.

Koliko je originalan Marksov maturski rad "Razmišljanje mladića pri izboru poziva"- svjedoči i jedna činjenica da je H. Monz u zborniku "Der unbekante junge Marx", Mainz 1973. godine objavio, pored Marksovog sastava, i sastave Marksovih školskih kolega.

Izbor životnog poziva se kod mladog Marksa (maturanta) javlja kao optimalna vrijednost. Njegov ideal mladosti ima prvo smisao u izboru poziva. ^To je put približavanja sebi samom.

U razmišljanju o izboru poziva Marks postavlja problem životnog puta. On polazi od opšte poznate distinkcije između čovjeka i životinje. Cijelim ovim radom Marks se poziva na Božanstvo. Životinju prikazuje kao jednosmjerno biće. Dakle, prema njemu, što je i tačno, životinja jednosmjerno djeluje. Marks ističe da životinja ne posjeduje otvorenost prema drugim mogućnostima. Čovjek teži sveobuhvatnom životnom cilju. Po njemu,

"Božanstvo" je čovjeku podarilo "opšti cilj", koji se dvostruko manifestuje: (1) da oplemenjuje čovječanstvo, (2) da oplemenjuje sebe. Dakle, Marks u samom postavljanju ovog problema pred sobom - polazi od Boga. U svijetlu njegovog mišljenja, Bog se javlja kao putokaz čovjeka i njegove idnice. Čovjek je za Marksa, u ovom radu, "stvorenje" i "zemaljsko biće". Izborom poziva čovjek treba da pronadje sredstva i mogućnosti da realizuje sebe. U središtu već pomenutog rada (koji je bio iz maternjeg jezika⁵) je mladi čovjek, njegovo pitanje izbora profesije, pogleda na svijet, životnog oprijedjeljenja, slobode, humanizma, kritičnosti i drugih pitanja. Pažljivim čitanjem možemo utvrditi da taj rad najavljuje mislioca, (i nije čudo što se našao na početku Marksovih i Engelsovih sabranih djela). On zapravo, otkriva da će od mladića Marksa postati mislilac, odnosno veliki tragač za istinom. Marks je izborom zanimanja izrazio poštovanje prema profesiji i ljubav prema radu. To znači da je potpuno uspio pokušaj jednog sedamnaestogodišnjaka da misli samostalno, kao i da u radu izloži nekoliko zanimljivih razmišljanja i odgovora, bez rizika, što svakako smatram - za revolucionarno. Da je tako slijedi i pokaz Marksovog rasudjivanja.

Na samom početku rada maturant Marks piše: "Životinji je sama priroda odredila područje delovanja u kojem ona treba da se kreće i koje ona mirno ispunjava, ne težeći da iz njega izađe i čak i ne sluteći da postoji neko drugo. I čoveku je boža-

---

5) Marksa je kao učenik, maturant, napisao više pismenih radova, među kojima su najpoznatiji iz njemačkog jezika, religije, latinskog jezika, matematike, prevoda sa grčkog i prevoda sa njemačkog na francuski, i drugi.

-nstvo dalo jedan opšti cilj, da oplemeni čovečanstvo i sebe, ali ono njemu samom prepustilo je da pronadje sredstvo pomoću kojih on to može postići; ona je njemu prepustila da izabere mesto u društvu koje mu najbolje odgovara, sa kojeg najbolj može uzdići sebe i društvo."⁶(Podvukao Marksov profesor). Još tada mladi Marks smatra da je izbor velika prednost čovjeka (a posebno u izboru poziva), u odnosu na ostali svijet. To znači da je čovjeku jedino svojstvena misaonost, kao i da može osjetiti uzdizanje i uništavanje. Za Marksa je izbor profesije jedan od najozbiljnijih zadataka što pred sobom postavlja mladi čovjek "koji počinje svoj životni put, koji ne želi prepustiti slučajnosti svoje najvažnije poslove". Za ostvarivanje cilja - čovjek, prije svega, treba da osjeti svoj unutrašnji glas srca, kao svojevrsnu potrebu za smislom života, koja treba da proizilazi iz najdubljeg uvjerenja. Na taj način mladić treba da dostigne dostojanstvo čovjeka u pravom smislu te riječi, kako da dočara stanje i raspoloženje mladog čovjeka. U odabranom pozivu čovjek treba da doživljava pravo oduševljenje, što bi gasnije mogao nazvati srećom. Marks i opominje da mladić ni u kakvom slučaju ne smije svoje najvažnije poslove prepustiti slučaju, jer je u pitanju životni put. On, po njemu, uvijek treba pred očima da ima cilj, a to je "najdublje ubjedjenje", "jer božanstvo ⁷ nikad sasvim ne ostavlja smrtnike bez vodiča; taj glas govori tiho, pouzdano"⁸ Zatim, Marks nastavlja: "mi moramo, zato, ozbiljno da ispitamo da li smo stvarno oduševljeni za neki poziv, da

6) K. Marks: "Razmišljanje mladića prilikom izbora poziva", Djela, I, Beograd, Prosveta, 1976, str. 3

7) "Ali se ovaj glas lako zagluši, a ono što smo smatrali oduševljenjem moglo je da stvori trenutak i trenutak će to verovatno i da uništi. Naša se mašta možda zapali, naše osećanje uzbudi, varljivi nam likovi igraju pred očima,

li ga naš unutarnji glas odobrava, ili da nije oduševljenje bilo zabluda, a ono što smo smatrali glasom božanstva-samoobmana. Ali, kako ovo da saznamo sem ako ne spoznamo sam izbor oduševljenja?"⁹ On dalje iznosi neke moralne principe izbora profesije izbora profesije i izričito se zalaže protiv slučajnosti, častoljublja i privida u izboru zvanja. On kritikuje ulogu nagona i pohlepnosti u izboru poziva, kao i da se ništa ne smije prepuštati slučaju i prividu, već da se moramo koristiti umom. Po njemu, osnovni princip za izbor poziva je sklonost za onaj posao "u kojem možemo najviše blistati", koji nas neće zamarati, u kojem možemo vidjeti sebe u vidu ljudske ispunjenosti. Prema njemu, ako naše ideje ne budu ispunjene "mrzećemo božanstvo" i "proklinaćemo čovječanstvo". Za formiranje vlastitog uvjerenja pri izboru zvanja (poziva), Marks smatra da naš um u tom slučaju ne podupire ni iskustvo ni dubinsko posmatranje, "dok ga osećanja varaju, našta zaslepljuje. Ali prema kome da upravimo pogled, ko da nas podrži kad nas um napušta?"¹⁰ Život treba voditi da nas oduševljenje ne napusti, kako još kaže, da se oduševljenje nikad ne ohladi. Mladić životni poziv može odabrati tek kad ispita sve njegove teškoće i tegobe, "tada ga smijemo odabrati, tada nas ne vara oduševljenje, niti nas zanosi brzopletnost". Marks ističe da za sam poziv treba da budemo pozvani, tako treba da ga obavljamo. Zato ga treba odabrati hladno i smireno, kao da smo za to

---

-i mi žudno jurimo ka onom cilju za koji mislimo da ga nam je samo božanstvo pokazalo; ali ono što smo sa žarom pritisnuli na grudi, uskoro nas odgurne i mi vidimo da nam je uništena čitava naša egzistencija."(Isto, str. 3)

8) K. Marks, cit. tekst, Isto, str. 3)

9) Isto, str. 4

10) Isto, str. 4

već pozvani. Samo u takvom slučaju Marks smatra da oduševljenje može biti trajno, jer na taj način duboko uvjeravamo u poziv koji smo odabrali, kao i to da se tada najdraže možemo njemu posvetiti, zato što u njega uvjerujemo. Marks još kao maturant je mišljenja da čovjek treba u interesu ideje da mnogo trpi, a to isto važi i za interes poziva.

Jedna od najznačajnijih misli u ovom Marksovom maturskom sastavu je ova: "Ali mi ne možemo uvek prihvatati ono zanimanje za koje smatramo da smo pozvani; naši odnosi u društvu su u izvesnoj meri već započeti pre nego što smo mi kadri da ih odredimo."¹¹(Podvukao, Š.K.)

Iako je Marks u ovom radu na idealističkim pozicijama, ipak ovim razmišljanjem on otvara svoje ideje k istorijskom materijalizmu. Citirana misao govori o otudjenosti ličnosti prilikom izbora poziva, jer su odnosi u društvu određeni prije nego što izabirač odnosa stupa na scenu. Marks prevažilaži očevu lajbnicovsku ravnodušnost, da svijet koji živimo je najbolji život, već on traži sopstveni kret.

U ovom radu Marks se kritički osvrće i odnosi prema postojećem društvu i kaže da zgradu ne možemo graditi na trulim ruševinama, "tada je cijeli naš život nesretna borba između duhovnog i tjelesnog principa." Dalje, kritikuje divlju navalu života, kako se dolazi do spokojstva rada, kako se stvaraju velika i lijepa djela. Prema njemu, literatura je tlo gdje, kako kaže, uspijevaju zreli plodovi. Jer, Marks može to da kaže, zato što je živio u vijeku čitanja. Za njega, život je "jedino tlo na kojemu

---

11) K. Marks, cit. rad, Djela I, str. 4

uspjevaju zreli plodovi." Zatim se maturant Marks kritički odnosi prema iluzijama i pogreškama u izboru poziva, jer greške pobudjuju, kako i sam ističe, "strašniju bol nego što je svijet može izazvati". Za mladića pravilan izbor životnog poziva ujedno znači i očovječenje i mogućnost dosezanja dostojanstva radne savršenosti gdje čovjek nije ropsko orudje. Na ovu tvrdnju Marks vrlo zanimljivo odgovara: "(...)Zvanje koje nam to najviše omogućava nije najviše, ali je uvijek najbolje". Za Marksa zvanje koje čovjeku dostojanstvo ponižava je znak da vodi pogrešan život. "ko je to tako, onda smo samo obmanuli sebe i doveli u "očajničko spasenje". Pored toga, Marks ukazuje i na razne opaske pri izboru profesije, a to su ona zvanja koja ne zahvataju život, koja su apstraktna, kao i ona koja uništavaju čovjeka, a najčešće su ta zvanja proizvod nepromišljenog i slučajnog trenutka. Prema Marks, čovječji čitav život je "nesrećna borba između duhovnog i telesnog principa."¹² U svom radu Marks govori ne samo o unutrašnjoj čovjekovoj prirodi i predodredjenosti za poziv već i o samoj "fizičkoj prirodi", koja, po njemu, treba da odgovara našem zanimanju, jer se na taj način postiže radost, odnosno doživljava radost. Marks ovdje forsira, s punim pravom, kategoriju dužnosti. Njom, misli on, obavljamo ili ne obavljamo na valjan način svoj posao. Marks kritikuje pojavu preziranja samog sebe, pri tome zalaže se da čovjek mora da nauči da poštuje sebe i svoj rad. Samo na taj način će izgraditi identitet spoljnog i unutarnjeg svijeta.

---

12) K. Marks, cit. rad, Djela 1, str,5

Mladi čovjek treba da odabere zvanje koje će visoko cijeniti. Samo u tom slučaju može očekivati i pravo mjesto u društvu koje zaslužuje, jer, ono "povećava naše vlastito dostojanstvo, a naša postupke čini nepokolebljivim", na taj način će izabirač biti plemenit, a takav će biti i njegov položaj. Usavršavanje je bitna karakteristika i element kojim se izabirač zvanja treba rukovoditi, jer je to u dobrobiti čovječanstva i sebe samoga, kao i da ga neprestano nosi inspirativna težnja ka cilju. (Ovdje se otkriva Marksovo mesijanstvo jer svoj cilj poistovjećuje sa ciljem čovječanstva). Ako tada mladić uopšte "radi samo za sebe on može doduše biti slavan naučnik, veliki mudrac, odličan pjesnik, ali nikada potpun, istinski veliki čovjek". Jer, nastavlja dalje maturant Marks "istorija naziva najvećim ljudima one koji su, delujući za opšte dobro, sami sebe oplemenili; iskustvo pokazuje da je najsrećniji onaj koji je najviše ljudi učinio srećnim; Sama nas religija uči da se onaj ideal kome svi streme žrtvovao za čovječanstvo, a ko bi se usudio da poriče takve izreke?"¹³ Ovdje Marks religiju poima kao filozofiju u antičkom smislu riječi, tj. dajući joj opštečovječanski karakter stvaranja ideala i oplemenjavanja ljudi. Njegovo idealističko polazište se otkriva u pitanju: ko bi se usudio, da ideal religije porekne?

Za Marksa je, uz dužnost, plemenitost prva etička kategorija, jer njom izazivamo neprikosnoveno divljenje mase, a i njom se doseže uzdizanje iznad nje. Marks se zalaže za samostalno stvaranje u svom životnom pozivu. U tom slučaju sam stvaralac ide s

---

13) Isto, str. 7

plemenitom gordošću u svijet, ideja, a to je prednost svakog iza branog poziva. Dalje, Marks govori i ruga se lažnim zanimanjima, tj. o onim zanimanjima koja nisu zasnovana na idejama. To su zanimanja samoobmane. Marks i upozorava na "ona zanimanja koja ne zahtevaju toliko u život koliko se bave apstraktnim istinama najopasnija su za mladića čija životna načela još nisu utvrđena, čija uverenja još nisu čvrsta i nepokolebljiva, makar ona u istinama izgledala najuznemišenija, mada su uhvatila korena duboko u grudima, mada smo u stanju da žrtvujemo život i sva stremljenja za ideje koje u njima vladaju."¹⁴ Marks kritikuje nepromišljene trenutke prilikom izbora poziva. Od pravog izbora poziva, po njemu, dolazi i plemeniti položaj u društvu. On se zalaže za rascvat i dobrobit čitavog čovječanstva, a to je moguće samo ako su za to svi savremenici. Na kraju svog maturalnog rada¹⁵ Marks sintetično i jasno odgovara što znači odabrati pravi poziv i koji je njegov cilj: "Kad smo izabrali takvo zanimanje u kojem možemo najviše da učinimo za čovječanstvo, onda nas ne mogu srušiti tereti, jer oni su samo žrtva za sve; mi onda nećemo osećati samo jednu, ograničenu, egoističku radost, već će naša sreća pripadati milionima, naša dela će produžiti da mirno žive, ali večit¹o delujuć¹i, a naš pepeo rosiće vrele suze plemenitih ljudi!"

Marks je u ovom radu iznio niz aktuelnih pogleda i stavova, koji po značaju i teorijskoj zamišljenosti daleko prevazilaze vrijednost jednog takvog tipa rada. Bez sumnje, maturant Marks je prikazao u radu "Razmišljanje mladića pri izboru zvanja"-- koherentan metodološki stav o ideji šta mladi čovjek može i žel¹iti "postići. Taj cilj mladića provukao je kroz kritiku kodeksa

14) K. Marks, cit. rad, Dela I, str.7

15) Naslov originala: "Betrachtung eines Jünglings bei der Wahl eines Berufes"; Prvi put je objavljen u časopisu

Buržoasko kulture, kao i sistema obrazovanja i uopšte školstva u periodu kapitalizma. Te analize u maturskom radu govore o položaju mladog čovjeka u klasnom društvu, pa su značajne i za današnjeg mladog čovjeka, jer Marks govori o fenomenu nade, zatim o problemima i teškoćama izbora profesije kada je ličnost otudjena i nesamostalna. U Marksovom maturskom radu naslućuje se veza između rada i obrazovanja. Pojam rada on vidi ne samo kao događanje sa čovjekom, već kao suštinsko događanje u čovjeku. Pored toga, Marks, iako mlad, daje smišljene odgovore na nekoliko pitanja koja se tiču mladih, koja su i danas, poslije stoljeća i po, nezaobilazna.

Prema Marksu, Bog je prepustio svakom pojedinom čovjeku svoje ostvarenje životnog cilja. I ovdje kad Marks govori o čovjeku, on govori o čovjeku kao pojedincu. Ova činjenica se može uporediti i sa radovima koji su nastali deset i više godina kasnije. Ovdje je, dakle, izvorište te veze. U tome Marks i vidi konkretno istorijsko ostvarenje životnog cilja kroz izbor poziva, zanimanja. "Stoga, Marx inzistira da čovjek mora temeljito raz-misliti koji mu put najbolje odgovara. Pri tome mora oslušivati Božji glas u svojoj nutrini, upoznati vlastite sposobnosti, te uzeti u obzir obiteljsku sredinu i društvene odnose. A vrhovno mjerilo i glavni pokretač u izboru zvanja mora biti nesebično služenje dobroti svih ljudi i promicanje vlastitog savršenstva. Te su dvije zadaće zapravo nerastavljive, jer čovjek se usavršava služeći drugima. I 'sama religija nas uči' -

---

-"Archiv für die Geschichte des Socialismus und der Arbeiterbewegung", godište XI, Lajpcig 1925, str. 424, i slijedeć

16) K. Marks, "Razmišćkanje mladića pri izboru zvanja", cit. Dela I, str. 7-8

- zaključuje Karl svoju radnju pozivajući se na Kristov primjer-
 Vda se Ideal, za kojim svi teže, žrtvovao za čovječanstvo. A tko
 bi se usudio da porekne takve izjave? Dakle, odlučiti se za ne-
 ko zvanje i ispunjavati ga znači pridonositi 'dobru čovječanst-
 va'. Život se najbolje proživljava kada se stavlja u službu dru-
 gih ljudi, ali ne uopćenim mislima ^u lijepim nacrtima, nego uhva-
 tljivim djelima, praksom."¹⁷

U sferi duha i političke akcije Marks je u početku bio pod
 vidnim uticajem religije (U Knjizi strahovoj 15,14 čitamo da je
 Bog "stvorio čovjeka" i prepustio ga slobodnoj volji njegovoj."¹⁸)
 racionalizma i političkog liberalizma i književnog romantizma,
 što je bio znak uticaja više profesora i njegovog oca, tako is-
 tiču Marksovi biografi.

"Razmišljanje mladića pri izboru poziva" je najbolji Ma-
 rskov rad iz njegovog najranijeg perioda. Riječ je, nasuprot
 radu iz oblasti religije, o jednom nadahnuo književno-filozofs-
 kom pristupu, odnosno refleksiji. Ogist Korni to objašnjava na
 sljedeći način: "Ta filozofija, što se očitavala u tome, da je
 u njemu religiozno osjećanje ljudskog života zamijenjeno vjerom
 u moralno odredjenje čovjekovo, još je očitije došla do izraž-
 ja u njegovoj zadaći iz njemačkog jezika: 'Razmišljanja mladog
 čovjeka o izboru zvanja', koja je njegova ispitna radnja, jer
 je po temi bila najbolje prilagodjena razvoju njegovih vlastitih
 ideja."¹⁹

17) Tomo Vereš: "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Za-
 greb, 1981. str. 31-32

18) To je razmišćjanje o slobodi vole čovjeka. I teolozi
 vrlo često citiraju ovaj pasus.

19) A. Čornu, cit. djelo, str. 85

Mišljenje stručne komisije o ovom radu je vrlo značajno i valja ga pomenuti. Evo jednog segmenta te ocjene: "Prilično dobro. Rad se odlikuje bogastvom misli i dobrim, planskim izlaganjem. Inače, pisac pada i ovdje u grešku uobičajenu za njega, u pretjerano traženje rijetkih, slikovitih izraza; zbog toga prikazu na mnogim podvučenim mjestima nedostaje potrebna jasnoća, odredjenost, često tačnost, kao u pojedinim izrazima, tako i u cijelim rečenicama." U potpisu Vitenbah (Wytttenbach), profesor filozofije.

Ocjena je dosta prestroga, jer se radi o jednom promišljenom pristupu sedamnaestogodišnjaka, prije svega, što je za svaku pohvalu. Ranije pomenuti Zbornik radova "Der unbekannte junge Marx", Mainz 1973. pokazuje da je maturant Marks daleko s isprived svoje generacije mislio, kao i da je imao najbolji rad. Na ovako razmišljanje Marksa je podstakao njegov profesor filozofije Vitenbah, koji je ujedno i ocijenio ovaj rad. Naime, Vitenbah je pored filozofskog imao i temeljno teološko obrazovanje. Valja istaći da je maturant Marks svoj rad pisao i pod uticajem jevrejsko-grčke i hrišćansko-prosvetiteljske kulture. Mladi Marks u ovom sastavu ispoljava ^uobilnost mistiko-monističkih filozofskih shvatanja svijeta. Sastav nam otkriva mladalački entuzijazam i polidejizam. On nosi božansko oduševljenje prilikom razmišljanja o izboru poziva. Marks predviđa da je izbor poziva čisti čovjekov fatum. Na taj način Marks i postaje pristalica fatalizma. U tom duhu je trebao i postupiti u vrednovanju i Marksov profesor bar da je analizirao jednu misao svog učenika. Ali, sve to govori da je Marks još kao maturant po misaonosti nadmašivao svoje profesore.

Zanimljivo je ukazati i na neke druge interpretacije ovog maturalnog rada. Izboru poziva je izraz slobode, dobra čovječanstva, kao mogućnost individualnog usavršavanja. Sam Marks piše: "Proda čovjeka je tako udešena da on svoje savršenstvo može postići samo ako radi za usavršavanje, za dobro svoje okoline." Dakle, u maturalnom radu Marks je iznio dosta dosta mladalačke patetike, ali patetike u kojoj su sjedinjene težnje za boljim svijetom, tj. naprednijim čovječanstvom. To su prve ispisane pažnje i nade mladog Marksa. Prema Vuku Pavićeviću, Marksovi maturalni sastavi "ilustruju ljudskim, etički sastav i životno opredjeljenje kojem će Marks ostati veran do kraja života, jedno drugo mesto iz njegovog pismenog maturalnog sastava nagovještava njegovo osnovno, kasnije razvijeno, shvatanje položaja čovjeka u društvu."²⁰ Interpretirajući Marksa maturalanta, Ogist Korini piše: "On (misli na Marksa, Š.K.) ovdje polazi od misli, kojoj će se kasnije češće vraćati, da se, za razliku od životinje, čiji je život odredjen prirodnim okolnostima, čovjek trudi da slobodno odredi svoj život. Ta se sloboda osobito očituje u izboru zvanja. Pravo govoreći, taj izbor nije potpuno slobodan, jrr je on jednim dijelom odredjen samim tokom društvenog života, kojega smo mi sudionici."²¹ Marks kao mladi čovjek, "koji je još u mladim danima spoznao da je i on sam, kao i svaki čovjek, povezan bezbrojnim nitima sa životima ostalih ljudi, da je pojedinac bez njih nemoćan i nezamisliv, i da se sva veličina čovjeka očituje tek u njegovu pravilnom odnosu prema društvenoj zajednici, u njegovoj borbi protiv svega nazadnog i u zajedničkom koraćanju prema sve višoj slobodi i svjesnosti."²² Kao

20) Vuko Pavićević: "Značajan Marksov prilog istoriji filozofije", Predgovor predgovor Marksovom djelu "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Kultura, Beograd, 1963. . str. 15

što je poznato, Marks nije pisao radi svojih samozadovoljstava i uskih interesa. Vranicki o tome dalje piše: "Odreći se radi svojih sitnih interese jasnog saznanja o poklapanju ličnog života sa životom zajednice o neraskidivosti individuumu i društva, o nemogućnosti postojanja dvaju suprotnih putova ličnosti i društva - odreći se svega toga radi sebe, značilo je za Marxa odreći se i sama sebe."²³

Ovaj Marksov maturski rad pokazuje bogastvo duhovnih preokupacija i sadrži niz dragocjenih razmišljanja mladića - koja govore da objektivni i društveni uslovi odlučujuće utiču i podstiču čovjekov razvitak. Dalje, ovim radom Marks predstavља sebe mladim borcem za oslobodjenje čovjeka, jer nam nudi nove vidove razmišljanja i nagovještavanja da će biti eruditivan stvaralac i besprekorni kritičar. Na osnovu tih prvih sastava, Rože Garodi (Roger Garoudy) 1913-), na početku svoje knjige "Karl Marx" piše: "Karl Marx je stupio u život zrelog čovjeka na prelaznoj tački povijesti."²⁴ Dakle, Marksova misao ima svoju predistoriju. On je na nekoliko mjesta u svojim prvim (koji, iako su prvi, nisu početnički) tekstovima blesnuo početko-filozofskom refleksijom, koja će biti veoma važna za dalji misaoni razvoj. Marks pokušava imaginacijom da osmisli stvarnost i piše:

"Ne možemo uvijek ući u stajalež
Za dobrobit svijeta oko sebe..."

Gajo Petrović ističe da je Marks ideje za svoj maturski sastav "Razmišljanje mladića o izboru zvanja" preuzeo od oca i

21) A. Cornu, cit. djelo, str. 85-86

22) F. Vranicki: "Misaoni razvitak Karla Marxa, Matica Hrvatska, Zagreb, 1963., str. 19

23) Isto, str. 19

24) R. Garoudy: "Karl Marx", Školska knjiga, Zagreb, 1976., str. 15

svojih učitelja. Međutim, on dalje ističe da to "nije plagijat ni mehaničko ponavljanje naučenoga, nego cjelovit tekst, u kojem se uz vlastiti stil i način argumentacije nazire i ... vlastiti pogled na život, koji će kasnije, uprkos svim promjenama i dopunama, napose filozofskim produbljenjima i ... zasnivanjima, biti u osnovi sačuvan."²⁵ Dalje on piše: "Cijeli daljni Marxov razvoj nagoviješten je i njegovima prvim sačuvanim sastavima, u njegovim maturalnim radnjama iz 1835. godine."²⁶ Marksovi maturalni sastavi sadrže niz zanimljivosti. "U ovom povodom G. Petrović piše: "Razmišljanja mladića pri izboru zvanja" Marx ne započinje, kao većina njegovih suučenika, od razmatranja o djetinstvu i mladosti i o predstojećem izboru zvanja. On počinje od biti i poziva čovjeka. Pri tom se čovjekova bit razjašnjava ukazivanjem na razliku između životinje i čovjeka."²⁷ Gaji Petroviću je važno pitanje razlikovanja životinje i čovjeka kod maturanta Marksa. Životinja se kreće u jednom krugu i ne zna za drugi, što znači da živi neprestano u sadašnjosti. Međutim, čovjek živi u univerzumu u kosmosu. On, kao takvo biće, kreće se iz kruga u krug, zato i živi u budućnosti. Na taj način što živi u budućnosti čovjek sebe oplemenjuje. Čovjek je tu u velikoj prednosti, jer je gospodar prirode, tj. svjetova. Marks osmišljava čovjeka u procesu izbora zvanja, izbora vlastitog puta u život u svijet, kroz profesiju koju odabira, koja ga određuje stvaralačko biće, kao biće slobode. To sve po Marksu, zavisi od vanjskih granica, koje određuje priroda, društvo, talent.

---

25) Gajo Petrović: "Od filozofije do proleterijata", Školska knjiga, Zagreb, 1975., str. 12

26) Isto, str. 6

27) Isto, str. 12

Već u maturskom radu o izboru životnog poziva mladi Marks postavlja distancu između ^{svog} razmišljanja i najprisutnijih književnih i filozofskih struja tada u Njemačkoj i Evropi. Na samom se startu, dakle, u tom radu, osjeća da je on prosvetiteljstvo upoznao, kao i poziv da ga tumači na svoj način. U maturskim sastavima Marks je nagovijestio skicu koncepcije čovjekove slobode. Prema njemu, sloboda je data kroz dijalektički odnos pojedinačnog i opšteg, tj. kroz interakciju između individue i društva. Marksov cilj je da se osmisli sloboda pojedinca, koji je od opšteg interesa za razvoj čovječanstva. U tom smislu, Marksov izbor poziva, odnosno njegovo razmišljanje o ovom fenomenu, može se dovesti u vezu sa fenomenom izbošta u djelu Serena Kjerkegora "Ili-ili". I Marks, kao i Kjerkegor, raspravlja o izboru (mada se čitava Kjerkegorova filozofija na tome temelji). U svom radu Marks je istakao ulogu pojedinca. Slično njemu Kjerkegor će se suprostaviti Hegelovoj dijalektici i uopšte njegovoj djelatnosti, ističući pri tom da ono društvo propada gdje propada pojedinac. Takve koncepcije su se i Kjerkegor i Marks brzo oslobodili (misli se na hegelijansku koncepciju filozofije koja primat daje opštem i apsolutu) okrenuli su se sudbini pojedinca, progresu. Zato će Marksov odnos prema Hegelu biti veoma složen još u studentskim danima. (Marks će, svoj sukob s Hegelom dosta oštro formulisati u čuvenom pismu ocu iz 1837, godine, o čemu će kasnije biti govora). Marks razmišlja o čovjeku koji mijenja prvo sebe, zatim o čovjeku koji sebe stvara, usavršava. Dalje, u radu Marks pjesnički postavlja i iznosi neke moralne principe izbora profesije. Sve to ukupno govori da Marksovo razmišljanje u maturskom radu pripada sferi etike, aksiologije, ginoseo-

-logije i estetike. On se izričito orijentisao da se suprotstavi svakoj slučajnosti privida. Gledanje poziva iz daljine za Marks znači da "daljina vara". Za formiranje vlastitog uvjerenja pri izboru poziva, Marks smatra, da naš um u tom slučaju ne podupire ni iskustvo ni dubinsko promatranje "dok ga vara osjećaj i zaglupljuje fantazija. Ali kome da usmjerimo poglede tko da nas podrži tamo gdje nas napušta naš um." On se poziva na roditelje koji su već u svom pozivu iskusili strogost sudbine.

Prema Marksu mladić poziv može odabrati tek kad ispita sve njegove teškoće i tegobe, "tada ga smijemo odabrati, tada nas ne vara oduševljenje, niti nas ne zanosi brzopletost." Samo u takvom slučaju, Marksu smatra, da oduševljenje može biti trajno, jer na taj način duboko vjerujemo u poziv koji smo odabrali, kao i tada se najduže možemo njemu posvetiti, prije svega, zato što u njega vjerujemo. Dalje, Marks se kritički odnosi prema postojećem društvu i kaže da zgradu ne možemo graditi na ruševinama "tada je cijeli naš život nesretna borba između duhovnog i tjelesnog principa". On se suprotstavlja raznim oblicima ponašanja u kojima se manifestuju "divlji nagoni života". U takvim uvjetima čovjek tek može mirno da radi "a samo iz mira, kaže Marks, mogu niknuti velika i lijepa djela". Za njega je život "jedino tlo na kojemu uspijevaju zreli plodovi."

Maturant Marks dodiruje etičke kategorije: dobra, dužnosti, radosti, žrtvovanje, dostojanstvo, samoprezir, očajanje, nadu, i druge, sve s ciljem da čovjek što bolje upozna samog sebe. Sve to ukupno govori da je Marks pišući o razmišljanju mladića o izboru poziva pisao zapravo o sebi.

Zatim, dalje se mladi Marks kritički osvrće prema iluzijama i raznim pogreškama, jer greške pobudjuju, kako i sam ističe, "strašniju bol nego što je može svijet izazvati." Šta znači za mladića uvjerenost u izboru poziva u cilju svog očovječenja i dosezanja dostojanstva radne savršenosti, gdje čovjek nije ropско biće. Zvanje koje nema dostojanstva ponižava čovjeka, i to je znak da tada vodi pogrešan život. Ako je tako, onda smo sebe samo odbranili i doveli sebe u "očajničko spasenje".

Ogist Kornu (Auguste Cornu) ističe o Marksovom maturskom radu: "Na kraju te rasprave čitamo jedno pravo ispovjedanje vjere. K Marx tu objavljuje, da je najviši cilj čovjekov u tom, da svoj život posveti sreći čovječanstva i da mu osjećaj, da je izvršio djelo, kome se dive i kome odaju priznanje plemeniti i velikodušni ljudi, daje moralnu snagu, koju nitko ne može skrsiti (...). To patetičko ispovjedanje vjere bila je prva strastvena afirmacija jednog ideala, kome će on ostati vjeran i kome će žrtvovati cijeli život; u svom mladalačkom idealizmu to je ispovjedanje odražavalo humanističke ideje Marksova oca i Marxovih učitelja, te je svjedočilo, da se mladi Marx već odlučno opredijelio u velikoj borbi između reakcionarnih i demokratskih strujanja, koja je u to vrijeme potresala Njemačku. On je uostalom sasvim otvoreno pokazao svoje osjećanje, kad je prilikom odlaska s gimnazije odbio da se oprostí od profesora Loersa, koji je bio desna ruka režima u policijskim mjerama što ih je poduzeo na gimnaziji, a naprotiv je iskazao osobitu svoju zahvalnost Wyttenbachu."²⁸

---

28. A. Cornu, cit. djelo, str. 86-87

Marksov maturski rad "Razmišljanje mladića ^{pri} izboru poziva" dosta govori o sanom Marksovom pogledu na svijet, njegovom karakteru, raspoloženju, stilu, saznanju, znanju, vrlinama, manama, a i, prije svega, kako i drugi ističu da pomenuti spis svjedoči o jednom izuzetnom bogastvu misli. To je prvi Marksov pisani putak i dijalog misli i života. U vezi s istim, otac Henrih u pismu sinu, koje datira od 18. novembra 1835. godine, ističe da on (Marks) prejerano teži slikovitom izražavanju, a to škodi, po njemu, samoj jasnoći misli i preciznosti stila.

Od značaja je pomenuti još jednom kategorije nade i sreće. U ovom radu one su idealistički fundirane i svode se na: izbor, žrtvu i uzor. Ove kategorije će u nešto izmijenjenom obliku biti razvijene u drugom Marksovom maturskom radu iz oblasti vjeronauke, u kojem će raspravljati o sjedinjenju vjernika sa Hristom prema Jevandjelju po Jovanu.

MARKSOVA PROSVETITELJSKA
RELIGIOZNOST

"Kad posmatramo istoriju pojedinca, kad posmatramo prirodu čovjeka, mi ćemo, istina, u njegovim grudima uvijek vidjeti iskru božanstva, oduševljenje za dobro, težnju za saznanjem, čežnju za istinom, ali te iskre vječno ga guši plamen pohlepe; oduševljenje za vrlinu zaglušeno je primamljivim glasom grijeha, vrlini se rugaju čim nas život natjera da osjetimo svu njegovu moć; težnju za saznanjem potiskuje niska težnja za zemaljskim dobrima, čežnju za istinom glasa slatka laskava moć laži, i tako, eto čovjeka, jednog bića u prirodi koje ne ispunjava svrhu svoga postojanja, jedinog člana u cjelokupnosti svih bića koji nije dostojan Boga koji ga je stvorio. Ali taj dobri stvoritelj nije mogao da mrzi svoje djelo; on je htio da ga uzdigne do sebe i poslao je svoga sina i preko njega nam rekao: 'Vi ste već očišćeni, riječju, koju vam govorih'."

(Karl Marks, Maturski rad iz vjeronauke, 1835.)

Marksov maturski rad iz vjeronauke naslovljen je "Sjedinjenje vjernika sa Hristom prema Jevandjelju po Jovanu, 15,1-14, izloženo u svojoj osnovi i suštini, u svojoj bezuslovnoj nužnosti i u svojim posljedicama."

I ovaj Marksov maturski rad je vrijedan istraživačke pažnje. Da je tako evo jedne zanimljive činjenice. Slično H. Monzu, koji je uz Marksov maturski rad iz njemačkog jezika objavio i sastave matuske Marksovih školskih kolega, tako je i H. Henke koji je, uz Marksov maturski sastav iz vjeronauke, objavio i zadatke na istu temu Marksovih kolega iz razreda.

Maturant Marks u ovom sastavu ispoljava otelovljenje i oličenje Hrista kao inkarnaciju Božanstva. On ispoljava važēnjē nečega za Đuh koji saznaje. U ovom radu Marks se predstavlja profesoru kao pravi monoteistički misionar. On se u ovom radu doticao egzistencije Boga. Najkraće rečeno, ovaj rad se može shvatiti kao izraz Marksove intelektualne svjetovnosti. Maturant Marks u ovom sastavu razmišlja na tradiciji dogmatske stvarnosti hrišćanstva. U svom radu on humanizira religioznost i daje mu prosvetiteljsku dimenziju. Začudjujuće i prosto je zbunjujuće kako Marks upotrebljava pojam Hrista.

Marks ovdje vodi tihi dijalog s Bogom. On ulazi u vjernikov život i ukazuje na njegov put spasenja i sjedinjenja s Hristom, kao vid religijskog mišljenja i ponašanja. Marks epistemološki ispituje eshatologiju vjernog sjedinjenja Hrista sa vjernicima. To je put da se rasvijetli odnos Čovjeka i Svijeta u odnosu na Boga. Marks u ovom radu to čini dosta ubjedljivo, kao znalac-kateheta u domaćem zadatku postupa, tj. kao pravi vjernik. Marks piše pod uticajem eshatologije iz djelokruga grčke i jevrejske mitološke baštine. Hroničari su zabilježili, da se Marks kao djak često družio sa grčkom mitološkom literaturom. To je i hipoteza o formiranju Marksove ideje o individualnoj besmrtnosti. No, Marksove ideje su povezane sa mesijansitičkim idejama iz "Starog Zavjeta". Marks u pred oči dolaze slike iz svetih spisa o svršetku vremena - da će vrijeme utonuti u vječnost, kao i o blaženom duhovnom životu. Međutim, eshatološki pristup u ovom radu Marksa je ponio ka stvaranju društvenog života. Tako se i ostvario Marks, te da metaforično kažem, poput Mesije svijetom

je zavladao. U tom smislu, Marksovu kasniju filozofiju možemo smatrati kao realizaciju tog "božjeg plana", kroz istorijsko kretanje. Zato ovdje eshatološko kod Marksa treba shvatiti kao dolazak budućeg društvenog života.

Marks je ovaj rad pisao na izazov postavljenog školskog zadatka. Objavljeno je ono što je Marks kao maturant napisao. Da li je to bilo njegovo uvjerenje, to pitanje i danas ostaje tajna. Ali je ono i izazov modernog vremena, pogotovo zbog kontroverznog razvoja obrazovanja i vaspitanja. U svakom slučaju stoji da Marks u svojoj zadaći misli ono što je nezavisno od našeg iskustva. Dakle, on se pita i domišlja - kakav je to svijet van našega iskustva? Jasno, radi se o filozofskom radu na teološkoj tematici. To su samo neki razlozi da se Marksovo mišljenje, odnosno razmišljanje iz oblasti vjeronauke istraži. U svakom slučaju, bez obzira na Marksov ugled kao filozofa i revolucionara proleterskog pokreta, ova tema svakako proširuje njegov opus, kao i daje povoda da se s Markso^{vim} može već djelom može voditi filozofsko-teološki dijalog.

Marks svoj maturalni rad iz vjeronauke počinje s pitanjem: "(...) ispitajmo da li je ovo sjedinjenje nužno, da li je ono uslovljeno prirodom čovekovom, i nije li čovek kadar da sam postigne onaj cilj za koji ga je Bog stvorio iz Ničega."²⁹

Odgovor na ovo pitanje sastoji se u razmatranju suštine i posljedice sjedinjenja Hrista s vjernicima. Dalje, Marks raspravlja o istoriji kao velikoj učiteljici života i čovječanstva. On ističe između ostalog, da "nije bio kadar da sa sebe strese

---

29) K. Marks: "Rad iz vjeronauke" (maturalni rad), Djela I, Beograd, 1976., str. 393

okove praznovjerice, da nije imao dostojne i istinite pojmove ni o sebi ni o božanstvu, da se čak ni narastvenost, moral, ne pojavljuje u njemu nikad bez stranih premisa, bez neplemenitih ograničenja i da su čak i njegove vrline bile pre proizvod neke sirove veličine, neobuzdanog egoizma, žudnje za slavom i hrabrim delima, negoli težnje za pravim savršenstvom."³⁰

Marks ističe da su divljaci, upravo divljaci zato što kod njih nije stigla ili odjeknula nauka Hristova. Zatim raspravlja o grešnosti, uobraženju, žrtvovanju, pokajanju, krivici. On ističe: "Pa čak i najveći mudrac starog veka, božanstveni Platon, na više mesta izražava duboku čežnju za nekim višim bićem, čija bi pojava ispunila nezadovoljnu težnju za istinom i svetlošću."³¹ Maturant Marks njeguje eshatološki pristup o nužnom sjedinjenju naroda sa Hristom. On govori o istoriji naroda, ali i istoriji pojedinca. Čežnja individue za istinom proizašla bi iz njegovih uvjerenja, da bez religije nema etike, kao i, bez religije narod je mrtav. No, Marks svoju ideju o ulozi religije, istorije i pojedinca prvi put ne pokreće u ovom maturskom radu. On je i u radu iz njemačkog jezika "Razmišljanje mladića o izboru zvanja" na jednom mjestu istakao: "Istorija naziva najvećim, ljudima one koji su, delujući za opšte dobro, sami sebe oplemenili; iskustvo pokazuje da je najsrećniji onaj koji je najviše ljudi učinio srećnim; sama nas religija uči da se onaj ideal kome svi streme žrtvovao za čovečanstvo, a ko bi se usudio da poriče takve izreke?" (Podvukao, Š.K.). Ovdje se čežnja individue poistovjećuje sa idejom religije, pri čemu se i idealom poziva žrtvujemo za čovječanstvo, a to je put sjedinje-

³⁰⁾ K. Marks, "Rad iz vjeronauke", Djela I, str. 393

³¹⁾ Isto, str. 393

nja kao imperativa vjerskog života. Marksa nosi, u poimanju "sjedinenja", oduševljenje za vrlinu, s druge strane, ističe "vrlini se rugaju čim nas čim nas život natera da osetimo svu njegovu moć (...)"³² Prema njemu saznanje se potiskuje težnjom za zemaljskim dobrom. Jer, sve je nastalo iz Ničega. Čo vjek, koga je Bog stvorio, nije dostojan svog Stvoritelja. I dalje: "Ali taj dobri stvoritelj nije mogao da mrzi svoje delo; on je hteo da ga uzdigne do sebe i poslao je svoga sina (...)"³³ Smisao sjedinenja se sastoji: "Budite u meni i ja ću u vama" (Jov.15,4). Sjedinenje pojedinaca (individua) i naroda sa Hristom, prema riječima mladoga Marksa, izraz je ostvarenja Hristovih riječi. On se, u ovom radu, poziva na Hristov primjer o sjedinenju, gdje sebe naziva čokotom, a nas lozom. To je znak povezanosti, tj. za vezivanje zajedničkih plodova, života. Mnogi narodi nisu uspjeli i nisu mogli da prihvate Hristove odluke, tako da nije došlo do totalnog sjedinenja. Marks piše: "Tako prožeti uverenjem da je ovo sjedinenje neophodno, žudimo da ispitamo u čemu se sastoji ovaj visoki poklon, ovaj zrak svetlosti koji iz viših svetova pada u naše srce i nadahnjuje nas, i uzdiže nas pročišćene do neba, kakva je njegova unutaranja suština i razlog?"³⁴

Prema njemu, nužnost sjedinenja izaziva potrebu za izba-veljenjem. To je zato što je ljudska priroda sklona grijehovi-
ma, kao i kolebanju, a to je znak iskvarenosti srca. Marks da-
lje govori o neizrecivosti riječima o mogućnosti sjedinenja i

---

32) K. Marks: "Rad iz vjeronauke", Djela I, str. 393

33) Isto, str. 394

34) Isto, str. 394

poziva se na Hristove riječi, smatrajući da je u njima sve rečeno: "Ja sam pravi čokot, i otac je moj vinogradar" (Jov.15,1). "Ja sam čokot, a vi loze" (Jov.15,5). I Marks dodaje: "Kad bi loza mogla da oseća, kako bi ona radosno gledala na baštovana koji je neguje, koji je oprezno čisti od korova i pročišćuje za čokot iz kojega ona izvlači snagu i sokove za lepši cvat."³⁵

Marks je slikovito i metaforično pokušao da osmisli sjedinjenje vjernika sa Hristom, reklo bi se, kao da je pravi-pravcati vjernik. On nastavlja: "U sjedinjenju sa Hristom, dakle, mi pre svega ka Bogu skrećemo pogled pun ljubavi, prema njemu osećamo najtopliju zahvalnost, radosno padamo pred njim na kolena."³⁶ Sjedinjenje sa Hristom donosi nam ljepše sunce, tada, prema Marksu, osjećamo svu grješnost, zatim postajemo srećni "zbog spasenja", tada nastaje ljubav prema Bogu, i on, kao milostiv, nam za sve prašta. Marks Boga ovdje naziva "dobrostivi vaspitač". No, sljedećim primjerom Marks pada u kontradikciju: "Ali kad bi loza mogla da oseća, ona ne bi gledala samo na vinogradara, ona bi se sasvim privila uz čokot, ona bi se osećala tesno vezana s njim i s drugim lozama koje su na njemu izrasle; ona bi druge loze volela već i zato što se jedan baštovan brine o njima, zato što im isti čokot daje snagu."³⁷

Dakle, sjedinjenje "baštovana", "loza" i "čokota" stvara zajednocu sa Hristom, i to u svom najživljem obliku. To sjedinjenje nam je, prema Marksu, uvijek u srcu i pred očima, na taj način smo prožeti ljubavlju. Hristos nas je sjedinio i učinio

---

35) Isto, str. 394

36) Isto, str. 394

37) Isto, str. 395

je sve ljude braćom. Sjedinjenjem se držimo Hristove zapovjesti i žrtvujemo se jedan za drugog, zato smo puni vrline i ljubavi. Sjedinjenje sa Hristom Marks smatra najvećom vrlinom i na taj način se Hrišćanska vrлина uzdiže iznad svih drugih vrлина. Povodom toga on piše: "Vrлина nije više mračna karikatura, kako je prikazuje stojećka filozofija; ona nije čedo stroge nauke o dužnosti, kakva je kod svih paganskih naroda, nego iz ljubavi prema Hristu stvara ono što stvara, iz ljubavi prema božanskom biću, i kad izvire iz ovog čistog vrela pojavljuje se oslobodjena svega zemaljskog i stvarno božanska. Svaka odurna strana otpada, sve zemaljsko nestaje, sve grubo se gubi, a vrлина je preobražena, postavši istovremeno bliža i čovečnija."³⁸

Prema Marksu vrлина čovjeka samo u sjedinjenju s Hristom postaje čovječna i tada vjernici sa ljudskim razumom nose zemaljsku vrlinu. Na taj način, aktom sjedinjenja, vjernik čeka hrabro "udarce sudbine", kao i da će se "hrabro protivstavljati naletima strasti". Vjernik zato treba da podnosi zlo i da živi u strahu za svojim Stvoriteljem, odnosno Spasiteljem. Vjernici nikad ne sumnjaju u sjedinjenje, jer im ono samo donosi životno ispunjenje, jer tako je rekao sam Stvoritelj, ističe maturant Marks. Zato vjernici treba da podnose patnju, da budu istrajni, da svojim djelima samo slave Boga, odnosno svoga Stvoritelja. Jer, "sjedinjenje sa Hristom, ističe Marks, dakle, dovodi do unutrašnjeg uzdignuća, do utehe u bolu, mirnog pouzdanja, i daruje nam srce koje je otvoreno za ljubav prema čoveku, za sve plemenito, sve veliko, i to ne iz častoljublja, ne iz želje za

---

38) K. Marks: "Rad iz vjeronauke", Djela I, str. 395

slavom, već samo Hrista radi; sjedinjenje sa Hristom dovodi, dakle, do radosti, koje uzalud teži da se dokopa epikurejac u svojoj lakomislenoj filozofiji, a dublji mislilac u najskivitijim dubinama nauke, do radosti koju poznaje samo nevinna, detinjska, sa Hristom i, preko njega, s Bogom povezana duša, do radosti koja život čini lepšim i koja ga uznosi (Jov.15,11)."³⁹ Tako je Marks završio svoj maturski rad iz vjeronauke.⁴⁰

Vrlo je interesantno i problematično mišljenje komisije i predmetnog profesora Küpera (Johann Abraham Küpper 1779-1850) koje ćemo navesti u cjelosti: "Mislina bogat, bujan, snažan prikaz koji zaslužuje pohvalu, mada uopšte nije navedena suština sjedinjenja o kojem je riječ, dok je njegov uzor prikazan samo s jedne strane, a na njegovu nužnost ukazao samo površno. Trier, 17. avgusta 1835." (Küpper).

Marksov učitelj iz vjeronauke Küpper bio je luteranski pastor, a ujedno je bio i poznat pisac nekolicke knjiga namijenjenih za pastoralnu praksu. U svojim djelima predstavljao se čitaocima, kako piše T. Vereš, kao protivnik Kantove filozofije, filozofije prosvetiteljstva, a posebno Volterovog shvatanja svijeta. "Prema Küpperu religija se bitno sastoji u čudnorednom životu, a ne u dogmatskom prihvaćanju nekog dogmatskog sustava. Krist i čudoredje predstavljaju dva stožera Kupperova protentantizma."⁴¹

Slično ^{Küperovom} vidjenju Marksovog maturskog rada iz vjeronauke ima i naš filozof etičke orijentacije Vuko Pavićević. Prema

39) K. Marks: "Rad iz vjeronauke", Djela I, str. 395-396

40) Naslov originala ovog rada glasi: "Die Vereinigung der Gläubigen mit Christo nach Joh.15,1-14, in ihren Grund und Wesen, in ihrer unbedingten Notwendigkeit und in ihren Wirkungen dargesellt."

41) T. Vereš: "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom",

njemu, ovaj rad je "karakterističan" po tome što Marks u njemu ističe moralne razloge, osnove i puteve tog sjedinjenja, ne ulažeći u dogmatsko-religijske teme, tako da je nadležni profesor tačno ocenio rad (...)⁴²

Ne bih se složio sa ocjenama predmetnog profesora Kopera, kao ni sa iskazom Vuka Pavićevića. Treba znati da je maturant Marks rad iz vjeronauke u duhu tadašnjih školskih potreba, pa ima i takvu prirodu, kao i nužnost trenutka što je marksistički etičar Pavićević zaboravio.

S druge strane, naš marksolog T. Vereš nije u pravu kada kaže da Marksovo spominjanje u ovom radu je samo verbalno. Jer, hrišćanski vokabular nije samo instrumentarij kojim se izražava ljudsko zbivanje, već i mišljenje, kao i znanje, već i emocije i osjećanja onih koji doživljavaju sjedinjenje. Međutim Vereš kao i Pavićević padaju u zamku jer su slijepo povjerovali predmetnom profesoru u ocjeni rada. Vereš je mišljenja da "spasenje" o kojem piše maturant Marks nema ništa zajedničko sa hrišćanstvom, kao i hrišćanskim vjerovanjem u spasitelja i njegova djela (smrt i uskrsnuće). Time Vereš⁴³⁾ dolazi u protivječnost s tezom uvođenja u ovaj rad. Ostajem da je ocjena profesora nelogična, jer je maturant Marks upravo odgovorio na zadatu temu i to logikom teologije. U svakom slučaju Marksova vjera u sjedinjenje je bila usmjerena na čovjeka.

---

42) Vuko Pavićević: cit. rad, str. VII

43) Zanimljivo je Vereševo mišljenje o radu Marksovom iz vjeronauke. On piše: "Marx u svojoj maturoj radnji iz vjeronauka također prelazi sa zadane dogmatske teme na područje antropologije i morala, to jest čovjeka i njegovih čudorednih mogućnosti. U tu svrhu on mišljenja, štoviše, i zadani nacrt radnje, pa umjesto da počne izlagati 'osnovu i bit' sjedinjenja vjernika s Hristom, govori najprije o tome zašto je to sjedinjenje čovjeku potrebno: 'Prije nego što razmotrimo osnovu i

Slobodan sam reći da se Marks i ovim radom potvrđuje kao maturski genije. Ta genijalnost je dio "zabluda" iz mladosti. Prema ovim "zabludama", dakle, govori čisti genije. To ne može da govori običan maturant. To ni jednom ni drugom ni trećem profesor nije bilo jasno. Jer, nije maturantu bila tema po slobodi, po slobodnom izboru, nego školska, ali, i pored toga, mladi Marks pokazuje oduševljenje za pomenutu temu. Veoma je značajno pomenuti činjenicu, radi pravilnijeg tumačenja Marksovog maturskog rada iz vjeronauke, da su Marksovi preci bili Jevreji, rabini (sa viševjekovnom tradicijom i sa očeve i majčine strane), koji su u doba Markovog djetinstva bili pod udarom, iz pragmatičkih razloga su i prelazili u protenstanzizam, što je i učinila porodica Marks. Protentanzizam nema sljepoću katoličanstva to je slobodnija religija u odnosu na katoličanstvo. Katolici, obično kažu, da su protentanziti polureligiozni. Jer, protentanzitizma je religija liberalnih dužnosti, zato je i odgovarala Marksovom ocu, a što je u ranoj mladosti i sam Karl Marks doživio. Zato smatram da rad nije šire sagledan te da je i nepravilno ocijenjen.

-bit i učinke sjedinjenja vjernika s Kristom, pogledajmo da li je to sjedinjenje nužno, da li je uvjetovano čovjekovom prirodom i nije li čovjek sposoban da sam postigne cilj za koji ga je Bog stvorio iz Ništavila.' Tako, dakle, cijela radnja dobiva antropocentričan naglasak. Bog i Bogo-čovjek (Krist) stavljaju se u službu čovjeka. Na njih se gleda ukoliko zadovoljavaju čovjekove čežnje i potrebe ukoliko su čovjeku korisni. U skladu s tim mladi Marx tvrdi da se sjedinjenje vjernika sa Kristom utemljuje na ljudskoj potrebi spasenja (unsere Erlösungsbedürftigkeit), a uopće ne govori o tome koja je konkretna djela Krist izveo (Erlösungstat Christi) da bi se to jedinstvo ostvarilo. I napokon, učinke sjedinjenja vjernika sa Kristom također promatra pretežno sa stajališta čovjeka i njegovih potreba. To sjedinjenje, naime, "utječe na nas" da se držimo Kristovih zapovjedi "tine što se žrtvujemo jedni za druge"; ono omogućuje čovjeku da 'spokojno očekuje udarce sudbine' i da se 'hrabro suprostavi oluji strasti'". (T. Vereš, cit. djelo, str. 33)

Jov je tvrdio da je Bog stvorio svijet, a Zemlju okačio o Ničemu. Sve je Bog, po njemu, stvorio iz Ničega. Ovdje je izraženo Marksovo traženje i promišljanje ^{kategorije} vremena.

Maturant Marks, u svom radu iz vjeronauke, koji je veoma blistavo filozofsko-poetski napisao, sa dosta metafizičkih slika i metaforičkih spregova, nosi u sebi ulogu (i to izrazitu) propovjednika, ali ne propovjednika katehetu, već pripadnika društvenog misionara. On učio o dolasku nečega. Nosio u sebi potrebu da nosi sudbinu čovjeka i čovječanstva, bez obzira na to što tek počinje da piše, tj. da se nalazi u početnoj fazi. Ovdje je morao i službeno da govori, što V. Pavićević i T. Vereš zaboravljaju, da je Marks morao da zadovolji svog profesora. Ali, izvan toga vidi se naboje, kao i napor da govori o čovjeku sa stanovišta humanističkih vizija. Ta potreba je posebno razvijena u kasnijoj fazi. Ali ovdje mladi Marks razmišlja i piše u okviru školskog sistema. On religiju misli biblijski i eshatološki. Mada ocjena, da suštinu nije dodirnuo, odgovorio bih, ipak je je Marks svojim razmišljanjem o sjedinjenju ipak suštinu dodirnuo. Jer ovaj rad nije sa stanovišta religije površan. S druge strane mladi Marks je svoje misli je izlagao vrlo povezano i literarno darovito, a uz to, u radu se otkriva i duhovnost njegove refleksije. Marks tada religiju vidi kao kulturu, kao društveni odnos. Zato i tvrdi da bi sve bilo uzaludno bez sjedinjenja sa višim bićem, sa Hristom. On praznovjericu ocijenjuje kao neznanje i magijsku svijest, ali to nije religijska svijest. To znači praznovjericica se javlja kao predreligijska svijest. Jasno, Marks je i morao tako da misli, ako je želio da sa uspjehom zavr-

-ši maturu. On je nužno ispried sebe imao predmet, zatim Hrista i nastavnika. Medjutim, njegov profesor je kateheta, i još nije zadovoljan.

Marksova ocjena paganskog mišljenja i paganskih Bogova je izraz njegovih saznanja, jer paganski bogovi se boje čovjeka. O zanimljivosti Marksove matorske radnje iz vjeronauke Ogist Kornii piše: "Pod uticajem racionalističkih shvaćanja svoga oca i svojih učitelja, osobito profesora Wyttenbacha, Marx je religiju sveo na moral. Komentarišući ovo mjesto iz Evandjelja sv. Ivana sa historijskog i filozofskog stanovišta, on je razvio misao da sjedinjenje ljudi s bogom odgovara jednoj dubokoj težnji ljudske prirode, koja je uvijek išla za tim, kako to dokazuje primjer Platonov, da se putem sve više moralnosti uzdigne do boga. Zatim je razložio, da se sjedinjenje vjērnika s Kristom, koje je postalo nužno zbog nesavršenog paganskog morala, dopušta ljudima da se dovinu da se dovinu do prave kreposti, do kršćanske kreposti na ime, koja je ljudskija i blaža od stoičke kreposti, a čišća je i dublja od kreposti Epikurovih sljedbenika.

Gledana sa dogmatskog stanovišta, ta je rasoravica dosta slaba jer su navedeni razlozi za sjedinjenje vjernika s Kristom uzoti isključivo s područja morala, a malo se tu vodilo računa, kako je to istakao korektor, o specifično religioznim razlozima."⁴⁴ I pored velike ljubavi prilikom promišljanja i istraživanja rane Marksove misli Kornii je ipak površno shvatio Marksovu ideju u sjedinjenju vjernika sa Hristom. Jer, on ne obraća pažnju na Marksovu misaonu strukturu u ovom radu.

---

44) A. Černu, cit. djelo, str. 85

Mnogi Marksovi istraživači i poštovaoci, koji su čitali ovaj rad iz oblasti religije, konstatovali su da je zanimljiv. Prema mišljenju dr Slobodana Tomovića, ovaj ^{††}Marksov sastav je nezaobilazan za proučavanje njegove prve stvaralačke faze, a i kroz rad se otkriva i koncepcija tadašnjeg klasičnog obrazovanja na Zapadu. Interesantno je pomenuti da je Marks u tom periodu osudjivao epikurejce, njihove stavove i mišljenja, što će za vrijeme studija u Berlinu hvaliti i svoju filozofsku koncepciju okrenuti prema filozofiji samosvijesti koja u Epikurovoj misli ima svoje uporište. To znači, Marks u maturskom radu misli iz potreba, bez obzira na to što to neće biti druga njegova faza. S druge strane maturski zadatak nam ne može biti dokaz koliko je Marks držao do vjeronauke i uopšte religije, jer je to bila zadata lekcija. U svakom slučaju, Marksovo mišljenje je pokaz koji se može dovesti u vezu sa vjerovanjem u Boga kod drugih istaknutih mislioca. Naime, ovo Marksovo razmišljanje o sjedinjenju je bilo povod za druga misaona otkrića i umjetnička ostvarenja. Značajno je pomenuti da ono što je kod drugih mislilaca bila druga faza, odnosno završna faza, kod Marksa je to bila početna. Ono što su: Kjerkegor, Bloh, Hajdeger i Sartr raspravljali u najzrelijim godinama, o tome Marks govori u maturskom radu, tj. u početnoj fazi:

Poslije maturiranja Marks će razvijati idealističke poglede, ali tada će naići period kada će se elegantno oslobadjeti početnih pristupa religiji i uopšte fenomenu vjerovanja, koji je u mnogim segmentima bio dogmatičan. Jer gotovo u isto vrijeme i njegov otac Henrih je znatno uticao i ukazivao mu na

oblike dogmatske religijske svijesti. Marksova mladalačka emancipacija od vjerskog dogmatizma potpuno je pomoću filozofije racionalizma, kao i tadašnjih racionalističkih filozofskih razmišljanja na studijama na Berlinskom univerzitetu, kao i učešću u raspravama u mladohegelijanskom "Doktor-klubu", i na taj način Marks je nadvladao i prevladao vjeru (u religijskom značenju) u sebi. U tom pravcu Marks će nešto bolje i uspješnije stanovište u drugom maturalskom radu "Razmišljanja mladića o izboru poziva", iz njemačkog jezika.

OSTALI MATURSKI SASTAVI

"Cjelokupni Marxov odnos prema matematici postaje u potpunosti razumljiv i poticajan tek na osnovi temeljite analize Matematičkih rukopisa koja u tu svrhu sama nikako ne smije poći s apstraktno - matematičkog stajališta"

(Maja Uzelac)

Rad iz matematike - Kad se školovao matematici se poklanjala velika pažnja. Marks prema, raspoloživim podacima, nije bio briljantan učenik iz matematike, kao što je bio iz filozofije, njemačkog i stranih jezika, ali ne može se ni reći da je bio loš. Za maturalski rad iz matematike trebalo je da riješi tri zadatka, od kojih je drugi imao dva dijela. Cilj ovog poglavlja je da se nešto detaljnije analizira Marksov maturalski rad iz matematike, ukaže na kvalitete i propuste u početnom matematičkom obrazovanju mladoga Marksa, što daje mogućnosti uporedjenja (koliko je moguće na osnovu jednoga rada) tadašnju pedagošku praksu sa odgovarajućom u današnjim uslovima.

Prvi zadatak⁴⁵ je bio iz oblasti geometrije, i to geometrije kruga. Riječ je o konstrukciji krugova u ravni. Dakle, radi se o euklidskoj geometriji, jer je i jedina postojala (prije pojavljivanja geometrije Lobačevskog). I danas se isti takvi zadaci rade u srednjim školama, odnosno u srednjem usmjerenom obrazovanju kod nas, ali ih nema maturi, već u prvom i drugom razredu. Marks je ovaj zadatak uradio bez greške. Radilo se da dva krugovi dodiruju datu pravu.

Drugi zadatak⁴⁶ sastoji se iz dva dijela i pripada zadacima iz veličine i proračuna trouglova. Riječ je o računskoj geometriji, a mogao bi se svrstati i u oblast analitičke geometrije. Drugi dio drugog zadatka je iz oblasti trigonometrije. Radi se o analitičkoj konstrukciji. Isti takvi zadaci se i danas rade. Ovaj zadatak (prvi dio) Marks je pogrešno uradio. Dočim, konstrukciju drugog zadatka Marks je pravilno uradio.

Treći zadatak⁴⁷ je vrlo lak. To je rješavanje sistema linearnih jednačina i pripada oblasti linearne algebre. Danas se ovakvi i slični zadaci rade u nižim razredima srednje škole. Maturant Marks je ovaj zadatak uradio sa jednom sitnom greškom. Može se reći da ga je brzopleto završio.

45) Zadatak je glasio: "Treba datim radijusom opisati krug, date veličine i datog položaja, i koji pr(avu) liniju, čiji je položaj dat, siječe tako da je jedan njen dio, čija je veličina data, tetiva toga kruga."

46) (a) "Dati su osnovica, visina i u(gao) na tjemenu jednog trougla; Proračunati trougao:

$$\cos a = \frac{x^2 + y^2 - a^2}{2xy}$$

(b) Konstruisati trougao ako su dati isti podaci.

47) -Tri osobe kupe zajedno jedno imanje za 50 000 t(alira). Prvoj nesetaje, kad bi trebalo sasvim sama da ga plati, polovina novca druge; druga bi ga mogla sasvim sama platiti kad bi pored svog novca imala trećinu novca prve, a treća osoba bi takodje mogla sama platiti imanje kad bi pored svog novca imala četvrtinu novca prve. Koliko novaca ima svaka od ovih osoba?"

Mišljenje predmetnog profesora o ovom maturskom radu je glasilo: "Samo su prvi zadatak i konstrukcija drugoga bez većih grešaka. Trigonometrijsko rješenje drugog je potpuno pogrešno, pa čak i u veoma lakom trećem zadatku načinjena je jedna greška." (Steininger).

Slobodni smo zaključiti da je Marks imao kao maturant solidno znanje iz matematike, mada se ne može reći da je briljantan. Dobro je radio konstruktivne zadatke, ali nije radio potpuno ispravno računске zadatke, kao da nije bio dovoljno skoncentrisan. Najkraće rečeno, imao je smisla za matematiku, ali je brzopleto radio.

Interes za matematiku kod Marksa će se pojaviti na daleko većem nivou kada će početi da se bavi izučavanjem istorije i teorije političke ekonomije, tj. od 1844. godine pa na dalje. Dakle, matematika će uz filozofiju upotrijebljena od Marksove strane na proučavanje ekonomskih problema. Sam Engels je isticao da se Marksov naučni genije posebno dokazivao u matematičkim radovima. Kod nas su u izdavačkoj kući "Stvarnost" (Zagreb), objavljeni Marksovi "Matematički rukopisi", sa predgovorom, uvodom i komentarima Volfanga Endemanna, kao i pogovorom Maje Uzelac. Pomenuta knjiga govori o Marksovom smislu za bavljenjem matematikom. To znači da se matematika javila u okviru Marksovog ujedinjujućeg pogleda na svijet, čiji naučni sadržaji nagovještavaju posebnu disciplinu, kibernetiku. Važnost Marksovih matematičkih i logičkih interpretacija se ugleda u tome što one nisu namijenjene samo matematičarima.

Maturski prevodi - Pored radovova iz njemačkog jezika ("Razmišljanje mladića prilikom izbora poziva"), zatim rada iz vjeronauke ("Sjedinjenje vjernika sa Hristom prema Jevandjelju po Jovanu, 15,1-14, izloženo u svojoj osnovi i suštini, u svojoj bezuslovnoj nužnosti i u svojim posljedicama"), rada iz matematike, valja pomenuti i ostale maturske sastave koje je Marks pisao i odbranio avgusta i septembra 1835. godine u Trirskoj gimnaziji: Latinski sastav - "An principatus Augusti merito inter feliciores rei publicae Romanae aetatus numeratur?" Mišljenje profesora Vitenbaha i Loersa je bilo sljedeće: "Osim onoga što smo na odredjenim mjestima označili, i to u prvom redu mnoge greške prema završetku i pohvalivši razmatranje predmeta u poznavanju istorije i u znanju latinštine u cjelini, treba pohvaliti sastav, ali zaista ružan rukopis!". Predmetna komisija profesora, kao i kod prethodnih maturskih radova (koje smo razmatrali), zaista je strogo ocjenjivala Marksove maturske sastave. Na osnovu ovog rada može se zaključiti da je Marks imao duhovnog interesa za izučavanje istorije. Eto, svoj sastav iz oblasti istorije napisao je na latinskom jeziku, i to sasvim solidno.

Dalje, Marks je radio maturske radove - prevode sa jezika: Latinski extemporale "De Hemsterhusii moribus" (prevod na latinski), kod predmetnog nastavnika Loersa; zatim, prevod sa grčkog "Iz Sofoklovih Trahin(jasnki). S(tihovi) 140-176. Dejanira", isto kod profesora Loersa. Profesorovo mišljenje o ovom prevodu glasi: "Poneka mjesta u ovom radu je dosta dobro preveo, ali u većini nije dostigao ili pjesnika ili smisao ili je pre-

-malo elegantno grčki izrazio na njemačkom jeziku." Zatim, na kraju slijedi maturalni rad iz Prevoda sa njemačkog na francuski jezik. Mišljenje komisije je kratko i nepotpuno: "Poznavanje gramatike nepotpuno. Izražavanje prilično lako. Prema ovom radu 3 do 4, ranije 4 do 5 (misli se na ocjenu, Š.K.)".

Dakle, Marks je na maturi uspješno napisao i odbranio sedam maturalnih radova.

AKTUELNOST MARKSOVIH
MATERIALNIH SASTAVA

"(...)Božanstvo nikad sasvim ne ostavlja smrtnike bez vodiča; taj glas govori tiho, ali pouzdano."

(K. Marks, Maturalni sastav, 1835.)

Marksovi maturalni radovi na liče na početničke radove, već su to radovi mladića koji se posvjećuje filozofiji i, kao takvi imaju društveni i istorijski značaj. Stoga Marksov rad iz maternjeg jezika je značajniji od svake današnje lekcije za jednog srednjoškolca, štoviše i maturanta. Ovaj rad je značajan za nastavu marksizma, jer je praktičan i otvara mladom čovjeku perspektivu, a i teorijski je utemeljen na smislu aktivnosti onih koji biraju životni poziv, tj. profesije. Bez sumnje, čitav ovaj Marksov rad je prožet jednim mladalačkim idealizmom, ali on ističe i ulogu društvenih odnosa pri formiranju ljudske egzistencije, što predstavlja nagovještaj formiranja ideje o istorijskom materijalizmu, koji će desetak godina kasnije postati ključna Marksova orijentacija.

U maturskim radovima Marks se otkriva kao mladi pisac izuzetnih stvaralačkih mogućnosti. To su bili sastavi sedamnaestogodišnjaka, koji se velikom brzinom intelektualno razvijao. Svoje mladalačke spise Marks je pisao pod uticajem najpoznatijih djela svjetske klasične literature. Dakle, on je izgradjivao svoju misao na temeljima onog što je najvrijednije u svjetskoj kulturnoj baštini. Za sve to svjedoči činjenica da se Marks već u prvim tekstovima orijentisao na svjetske, odnosno na opšte čovječanske teme, ali teme koje su okrenute čovjeku. Želio je da se potpuno emancipuje, da se oslobodi svega nepotrebnog i konfuznog. On je s lakoćom dolazio do novih naučnih i književnih saznanja i znanja, prevstveno zahvaljujući svom radoznom duhu za mnoge naučne oblasti. Zato poklanjanje pažnje ovom periodu razvoja Marksove ličnosti je poseban zadatak u vremenu, koji je u isto vrijeme i težak i odgovoran posao. Potrebno je sve informacije i ideje sakupiti na jedno mjesto i kritičko-analitički ih sintetizovati, s jednim ciljem da ima postojanu koncepciju. Slobodan sam reći, bez poznavanja ovih radova, iako su početni, znanja o Marksu su nepotpuna i, na kraju, mnogo siromašnija. Ovo ističem zato što interesovanje za Marksovo djelo i uopšte za njegovo učenje danas u svijetu vlada veliko interesovanje, koje je u mnogim dimenzijama dobilo mitologizirano obilježje.

Važno je znati kako zadaci, ili zadaće, podstiču mladog maturanta Marksa (mladog maturanta, kažem, jer su njegovi suučenicima imali u prosjeku od devetnaest do dvadeset i jednu godinu), na razmišljanje o svijetu. Njegovi maturski radovi dosežu stvaralačku zrelost i dostojni su istraživačke pažnje.

O Marksu kao maturantu pisao je N. I. Lapin, jedan od najpoznatijih sovjetskih značaca Marksa: "Živost karaktera i bogastvo fantazije dopunjavaju se izuzetnim intelektualnim sposobnostima koje su došle do izražaja već u gimnaziji. U 'Svjedočanstvu o zrelosti učenika gimnazije u Trieru Karla Marksa' ističu se njegova solidna znanja njemačkog, latinskog, grčkog i francuskog jezika, a takodje, i matematike. Ali prema različitim predmetima on se i odnosi i različito i daleko od toga da su svi nastavnici s njim bili u potpunosti zadovoljni."⁴⁸ Mladi Marks je od samog početka ispoljavao intelektualnu samostalnost, o čemu Lapin dalje piše: "'U čemu je smisao života?' To pitanje je uzbudjivalo maštu sedamnaestogodišnjeg Marksa. Od samog početka on ga je jasno postavio kao pitanje izbora: svaki čovjek ima mogućnost da izabere ono mjesto u društvu koje najbolje poznaje i koje najbolje odgovara njegovim individualnim sposobnostima. Ozbiljno procijeniti taj izvor prva je dužnost čovjeka koji odpočinje svoj životni put. Osim toga, potrebno je još odrediti da li je taj izvor ostvarljiv u datom momentu (...)"⁴⁹

Vrlo je značajno za uspjeh č koji je doživio maturant Marks svojim promišljenim sastavima, što je od rane mladosti imao mnogo sreće da se oko njega nalaze izuzetno obrazovani ljudi, počev od njegovog oca, pa zatim od njegovog budućeg tasta Ludviga von Vestfalena, očevog prijatelja, profesora gimnazije, zatim druženja sa brojnim knjigama svjetskih klasika, počev od grčkih tragičara Eshila, Sofokla, Euripida, preko Šekspira do *Voltera*, Lesinga i Rusoa, upravo pisaca i mislilaca koje je ne-

48) N. I. Lapin: "Maladoj Marks", Izdateljstvo političeskoj literaturi, Moskva, 1986., str. 37

49) Isto, str. 47

-obično cijenio i njegov otac Henrih. Sve je to ukupno uticalo da Marks s pomenutim maturalnim sastavima uspješno položi ispit zrelosti. Marksova pojava je rušila dogme kod njegovih profesora, ne samo na univerzitetu, već i u vremenu gimnazijskog školovanja. (Iako se iz svih oblasti nije posebno isticao on se najbrže razvijao i napredovao u odnosu na svoje školske kolege. Nije bio kao djak i student reproduktivac, pa, zbog toga, kod jednog dijela profesora, kao i zbog "neposlušnosti" nije bio omiljen. Dakle, nije bio poslušan, a svojim odgovorima i razmišljanjima obećavao je jaku ličnost, jer je posjedovao sklonost da misli.). Marksova evolucija počinje u gimnazijskim danima. Zato prva faza Marksovog razvitka donosi važne momente za intelektualca koji će svojim djelom promijeniti svijet. Još u tim prvim pokušajima Marks pokazuje intelektualnu vitalnost i širok dijapazon kulturnih interesovanja. Zato je i neophodno prikazati sve sponje njegovog kompleksnog razvoja. U maturalnim sastavima Marks pokazuje izuzetno originalnu stvaralačku energiju, kao i beskrajnu intelektualnu mogućnost, koju će kasnije usmjeriti na životni stav oslobođenja čovjeka.

Marksovi "djački radovi" su prvi put počeli da se publikuju, počev od 1927, 1929. i 1932. godine, pa na ovamo, zatim se štampaju sačuvani materijali doktorske disertacije, Berlinske i Krocnaške sveske. Poslije 1930. godine, kada se pojavio veći broj Marksovih mladalačkih spisa, odnos prema Marksu je bio znatno izmijenjen, a osobito od gradjanskih teoretičara. Promijenjen je i uticaj Marksa na svjetsku situaciju. Dakle, ti radovi, a pogotovu oni koji su nastali u periodu od 1844. do 1848. godine postali su centar interesovanja filozofske i naučne javnosti, a pogotovo za usmjeravanje kritike staljinizma. Najkraće rečeno, Marks je prve korake u filozofiji i književnosti učinio kao maturant.

Četvrti dio

M A R K S O V E   S T U D I J E

SUSRET SA FILOZOFIJOM NOVOG VREMENA

"Zavidno je biti prvi medju onima koji sa svježim snagama ulaze u novi život. To treba da bude naša sudbina."

Karl Marks

STUDIJE PO OČEVOJ ŽELJI-
 ČEŽNJA DA SE DODJE DO NOVOG
 SHVATANJA SVIJETA

"Struka koju sam studirao bilo je pravo, ali sam se njime bavio samo kao sporednom disciplinom pored filozofije i istorije."

Karl Marks

Marks se povinovao preporuci oca Herniha da studira pravne nauke. Tako je Marks septembra 1835. godine upisao Pravni fakultet na Bonselkom univerzitetu. On je iz Trirske gimnazije odnio na studije solidno obrazovanje iz filozofije, istorije, književnosti, teologije, klasičnih jezika, francuskog, i drugih predmeta. To je bila značajna osnova da može pratiti kurseve iz više nauka i naučnih disciplina. Marksa je prvenstveno interesovala filozofija i filozofski dijalozi na studijama. Za sve to svjedoči njegova neizmijerna čežnja da preko filozofije dodje do novog i vlastitog pogleda na svijet. Još kao student bio je dobro obaviješten o znanju svoga vremena, što je bilo presudno da izraste u složenu ličnost. Marksov put na studijama je bio put osvajanja znanja. Mladić je tada počeo razumijevati sebe. Njegov put nije bio samo put u Hegela i Kanta već put u sebe, u vlastito poimanje svijeta. Još kao mlad student postaje član više književnih društava. Bogati studentski kulturni sadržaji života podstakli su ga da piše o raznim temama. Ali, zasigurno pisao je o temama koje je dobro znao i razumijevao. Čitao je literaturu iz više različitih oblasti duha. Kao mladi pisac ogleđao se u pisanju od poezije do metafizičkih rasprava.

To je, prvenstveno zbunjivalo Marksovog oca, koji je rano uvidio talenat svog sina, smatrao je da će on biti neskompromisan pravnik. Međutim, mladi student Marks je gomilao sve više znanja, koje mu je pomoglo da stvori pogled na svijet, koji danas nazivamo MARKSIZMOM, koji obuhvata svu društvenu i prirodnu stvarnost. Marks će na studijama provesti šest godina, od kojih jednu u Bonu i pet godina u Berlinu. Petnaest dana nakon diplomiranja studija prava doktorirao je iz oblasti filozofije na Univerzitetu u Jeni.

BONSKI PERIOD^{#1}

"(...)Možemo priznati da se upravo u hrišćanskoj religiji, kao vrhuncu religijskog razvitka, mora nalaziti više sličnosti sa subjektivnim oblikom Platonove filozofije nego s oblikom drugih starih filozofija, onda se iz istog razloga mora isto tako tvrditi i obrnuto da se ni u jednoj filozofiji suprotnost religijskog i filozofijskog ne može izraziti jasnije, jer se ovdje filozofija javlja u odredjenju religije, a tako religija u odredjenju filozofije."

(Karl Marks, iz studentskih spisa)

Marks je studije počeo vrlo revno. No, on se ne zadovoljava izučavanjem samo pravnih nauka. Redovno sluša predavanja iz oblasti filozofije, estetike, književnosti, istorije i prirodnih

---

1) Ovako A. Črnu opisuje Bon u vremenu Marksovih studija: "Bon bijaše malen gradić, nimalo veći od triera. Život i djelatnost tog gradića usredtočili su se oko njegova sveučilišta, koji bijaše na veliku glasu, a brojilo je 700 upisanih studenata. Ti su se studenti grupirali u razna udruženja već prema svom socijalnom ili lokalnom porijeklu. Studenti-plemići bili su skupljeni u društva, što su ih nazivali 'Korps', a od njih je najpoznatiji bio 'Borusia-Korps', koji je okupljao mlade pruske aristokrate; studenti građanskog porijekla bijahu udruženi u klubove, koji su sjedinjavali studente pripadnike jednog naroda." (A. Črnu. cit. djelo. str. 90)

nauka. (Marks je tada pohađao devet kolegija). Marks je u tom vremenu bio mnogo zauzet radom, prvenstveno čitanjem izuzetno obimne literature, tako da je povremeno, ali zapaženo, učestvovao u studentskom društvenom životu. Zanimet poezijom, pisao je nebrojena pisma svojoj zaručnici u Trier. Zatim se učlanio u Klub studenta iz Triera, i ubrzo bio izabran za predsjednika Kluba, jer je pokazao veliku intelektualnu radoznalost i superiornost nad ostalim studentima, a posebno o za organizacioni smisao studentskog kulturnog života. U isto vrijeme pripada je i Klubu mladih pjesnika. Pošto se mladi student Marks uključio u Klub mladih pjesnika, kao i u veseli studentski život, jedne je noći zbog pijanstva proveo u zatvoru. Učestvovao je i u raznim dvobojima, štoviše, jednom je bio i lakše ranjen. Međutim, znao je brzo da se povuče i da nastavi sa studiranjem knjiga, pa se jednom od pretjeranog rada i razbolio, što je posebno zabrinulo roditelje, koji su vjerovali u njegaj sanjali o njegovoj sudačkoj i upravnoj karijeri. No, Marks nije prekidao u Bonu (tadašnjem intelektualnom centru Rajnske pokrajine) sa svojim stilom života. Preko dana on bi dugo čitao i pisao, a navečer bi izlazio u gradu, šetnju i dvoboje. Na to je prvenstveno uticala odvojenost od njegove zaručnice Dženi von Vestfalen. (Ova djevojka, prvo kao zaručnica, a kasnije kao supruga će u Marksovom životu odigrati vrlo značajnu ulogu, a posebno u teškom i revolucionarnom periodu Marksovog života, kao mislioca i vodje svjetskog proleterijata). Pored toga, u to vrijeme "na sveučilištu je preovladavao romantizam; jedan od njegovih velikih teoretika, W.F. Schegel, predavao je književnost i naučavao filozofiju i

znanosti u duhu Schellingove filozofije"². Tako se i sam student Marks inficirao i odao lirskom romantičarskom raspoloženju. U to vrijeme pohađja vrlo često predavanja iz istorije umjetnosti, učestvuje u radu književnih klubova Bona koji su imali i političke pretenzije, zatim boemiše³ i piše pjesme. O. Kornl ističe da je Marks "jednako htio slušati predavanja o fizici i hemiji, jer je to bila želja njegova oca, no ti su se predmeti tako slabo predavali, da je odustao od toga da ih sluša. Doista je na tom polju, kao i na mnogim drugim, spekulaciji davao mnogo veće značenje negoli opažanju na temelju samo nekih podataka do izgradnje raznovrsne teorije, kao što je ona o magnetizmu, na koju su se svodile bitna manifestacije života."⁴ To je vrijeme kada Marks odbacuje racionalističko stanovište i živi u romantičarskim idejama, poimajući novi moderniji ukus vremena. Bez obzira što je pohađjao, čak, devet kolegija on je izgubio godinu na studijama. "Sve u svemu, ta je godina dana, što je K. Marx proveo u Bonu, na veliko razočarenje njegova oca bila gotovo izgubljena, tako da je Marxov otac odlučio, da ga na daljne studije pošalje u Berlin, kako bi ga uklonio iz sredine, za koju je smatrao, da nije povoljna za njegova sina."⁵

² A. Cornu: cit. djelo, str. 90
³ "Po svom dolasku u Bon, Marx se nije zaista nije kroz tri nedelje javljao svojim roditeljima, a u naredna tri mjeseca on im piše samo dva puta, i to u brzini, te nije naveo čak ni predavanja, koja je upisao. U tim pismima mnogo je govora o novcu, koji on, po mišljenju svojih roditelja, vrlo lako troši; štoviše, K. Marx pada u dugove, koje otac podmiruje, ali zbog toga grdi sina. No ima nešto što njegove roditelje uznemiruje mnogo više od njegovih dugova; to su dvoboji između studenata, koji dosta često svršavaju fatalno, a od kojih ga otac odvraća, bez nekog većeg uspjeha doduše, jer on u kolovozu 1836. u takvom jednom dvoboju biva ranjen iznad lijevog oka. Njegov protivnik bijaše neki student, član 'Borussia-Korps-a'"
 (A. Cornu: "K. Marx i F. Engels", Naprijed, Zagreb, str. 94.)

⁴ Isto, str. 91

⁵ Isto, str. 94

Marks je iz Bona želio da ide što prije, ne zato što je to bio mali i provincijski gradić, već što je u njemu bio prisutan konzervativni duh. Branko Bošnjak piše: "Srce ga je vuklo u Berlin, u grad Hegelove filozofije."⁶ Tako se i desilo.

U opisnoj diplomu sa Borskog univerziteta pominje se i ovo: "Naknadno je protiv njega (misli se na Marksa, Š.K.) podnesena prijava da je u Keln nosio zabranjeno oružje." Biografi ističu da je ta godina studija bila dosta neuspješna, za razliku od studija kasnije na Berlinskom univerzitetu na kojemu će biti jedan od najboljih i najpoznatijih studenata.

Značajno je pomenuti da "tokom godine koju je kao student proveo u Bonu Marks je krajem 1835. godine imao priliku vidjeti represiju koja se sručila na liberalne studente: špijuniranje, hapšenja i progoni sve su se više množili te otkrivali lice evropske Svete alijanse i pruske reakcije(...). U Berlinu, pod uticajem svog prijatelja Gansa i svojih školskih prijatelja, mladi Marx još konfuzno doživljava propadanje svijeta koji umire, protivrječja svijeta koji se tek radja (...)"⁷

Otac Hernih, nezadovoljan Karlovim odnosom prema studijama i životu, prepisuje ga sredinom 1836. godine sa Borskog na Berlinski univerzitet, gdje su studenti mirnije i ozbiljnije shvatali studije. To će za mladoga Marksa značiti mnogo, jer je napustio uporište boemije jednog bučnog i komotnog studentskog života, gdje je došao do izražaja njegov nemiran duh.

---

6) Branko Bošnjak: "Predgovor I tomu Djela Marksa i Engelsa, Prosveta, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1976., str. XXVIII

7) Rože Garodi: "Karl Marx", Školska knjiga, Zagreb, 1976. str. 18

BERLINSKI PERIOD-
GRAD HEGELOVE FILOZOFIJE

"Treba da služiš filozofiji
da bi postigao pravu slobodu."

(K. Marks - U pripremnim radovima
za doktorsku disertaciju)

Dolaskom u Berlin (sredinom 1836.godine), grad Hegelove filozofije, Marks je uz studije prava, bio čvrsto riješen da završi studije filozofije, što je doktoratom i ostvario. Odjednom u Berlinu, odnosno Berlinskom univerzitetu, Marks se našao u matičnoj struji, ne samo Njemačke već i zapadnog duhovnog života. Berlin, u kojem Marks nastavlja studije, bio je novi duhovni doživljaj za mladoga pjesnika i studenta Marksa. Ovaj grad, iako je bio glavni u Pruskoj, nije mogao smiriti radoznali duh mladića iz Trier. U njemu je bilo dosta srednjovjekovnih utvrđenja. Tadašnja "ponizna birokratija", kako ističe Ogist Korn, koja je, uz to bila "ograničenih horizonata", i nije bila zainteresovana za nova politička pitanja. Oni su se više interesovali za pozorište i književnost. Međutim, Berlin je Marksu pružio slobodu stvaranja na mnogim poljima, kao i susrete sa znamenitim ljudima. Zato je Berlin, kako ističe O. Korn, veoma važno razdoblje njegovog života.⁸ Jer, Berlin, kako ga Robert-Žan Longuet naziva, Atinom na rijeci Spre, daleko je više ispunjavao Marksovu dušu, "unatoč svom (berlinskom, Š.K.) malograđanskom karakteru, bio daleko veći i življi intelektualni i umjetnički centar od Bona (...)."⁹

---

8) Vidi, A. Cornu, cit. djelo, str. 97

9) Isto, str. 97

Marks se na Berlinski univerzitet prepisao 22. septembra 1836. godine. Tada ga je nosio "magloviti romantizam"¹⁰, kojim je htio da osmisli svoj idealni filozofsko-pjesnički svijet. (Tada je Karl mislima najviše bio vezan za svoju djevojku Dženi, sa kojom će se za vrijeme praznika tajno vjeriti u Trieru.). On će biti "tjeran u isti čas svojim osjećanjem dužnosti da ispuni obaveze prema svojoj zaručnici i neodoljivom željom da dodje do novog shvatanja svijeta, koja će odgovarati njegovim najdubljim težnjama, K. Marx se gotovo neobuzdanom gorljivošću i grozničavim žarom baca na izučavanje te dokazuje da raspolaže upravo čudesnom radnom sposobnošću."¹¹ U tom vremenu se intenzivno dopisivao sa ocem. Iz očevih pisama se otkriva zabrinutost, neraspoloženje, zbog sinovljeve krize koju je opisivao u pismima, kao i novih zahtjeva koje postavlja ispred sebe. Godine 1838. 10. maja umire mu otac Henrich u Trieru. Smrt oca mu je teško pala, a i stvorila mu je teške neugodnosti. Iste godine je pristupio jednogodišnjoj vojnoj službi u Berlinu, ali je od departmentskog lekara proglašen nesposobnim zbog bolova u grudima i povremenog pljuvanja krvi.

U Berlinu je Marks, pored studija prava, studirao filozofiju, istoriju, ¹istoriju umjetnosti. Još kao mlad student uključuje se u duhovni i društveni život Berlina u mladohegelijanski "Doktor?klub", u krug Bruna Bauera i filozofije samosvijesti. Dakle, bio je član i prijatelj kluba lijevo orijentisanih mladohegelovaca u kojem su bile zapažene njegove diskusije o aktuelnim filozofskim temama. Za vrijeme studija bio je optuživan

---

10) Vidi, A. Cornu, cit. djelo, str. 101

11) Isto, str. 104

za djelovanje u zabranjenim savezima studenata. Dešavalo se da se opijao vinom i oponašao szare grče filozofe. U to vrijeme intenzivno piše pjesme i posvećuje ih zaručnici i budućoj supruzi Dženi. Zatim, pisao je 1839. i 1840. godine polemičke i satirične eseje i drugih tekstove protiv stanovitih akademskih krugova (G. Hermesa i K.F. Fišera), koji su u svojim radovima pomirivali filozofiju i religiju. Istovremeno i intenzivno će pripremati svoju doktorsku disertaciju, koju će odbraniti odmah poslije završetka studija.

Od 1837. godine Marks intenzivno izučava filozofiju J. G. F. Hegela i neprestano se druži sa mladohegelijancima. Studenti u Berlinu, u tom vremenu, su više bili zainteresovani za izučavanje nauka i živjeli su u slobodnim trenucima mnogo mirnije, pa je to i radoznom mladiću Marksu i više odgovaralo da se ozbiljno posveti izučavanju humanističkih nauka. Marksu inspiraciju za sve to davali su profesori Berlinskog univerziteta, među kojima je bilo dosta glasovitih imena. Prije Marksa, Fojerbah je pisao sa osobitim zadovoljstvom o atmosferi i duhovnom miru na Berlinskom univerzitetu, koji svojom tišinom stvara poseban interes za intelektualan rad. Na taj način univerzitet u Berlinu je postao, kako je istakao čuveni filozof Fojerbah, "hram rada". To je i nosilo mladog Marksa, koji je bio posebno naklonjen filozofskim pogledima Ludviga Fojerbaha.

Marks je na studijama prava slušao predavanja na prvoj godini kod profesora, tada vrlo poznatih, E. Gansa i Savginija. Jedan i drugi imali su svoju intelektualnu struju, različitu po koncepciji. Savginije je bio predstavnik istorijske škole u oblasti prava i "tretira pravo kao izraz narodnog duha i

običaja, istorije, i protivan je svakoj apriorističkoj konstrukciji. Gans (hegelovac, lijevo orijentisan i važio je kao otmen intelektualac, Š.K.), međjutim, kritikuje Savgini¹²ja i istorijsku školu, smatrajući da se oni spuštaju na robovanje tradiciji, dok bi zadatak pravne nauke bio da pravo prikaže kao izraz dijalektičkog razvitka razuma. Ako je pravo shvatanje bilo naučnoj istini o pravu i pogodnije za razumijevanje prava, drugo, Gansovo dijalektičko - idealističko gledište bilo je udruženo sa jednim liberalističkim zasnivanjem nužnosti i opravdanosti promena i progresa u društvu.¹² To je znak Marksove otvorenosti da na njega utiču profesori potpuno različitih pogleda i orijentacija. E. Gans će imati značajan uticaj na formiranje mladoga Marksa, a uz to bio je i Hegelov učenik, pa je tu veza između njih izražajni¹³ja. Gans "je prihvatio Hegelovu ideju razvoja i nije težio da zaustavi istoriju da bi opravdao postojeći poredak i dao mu apsolutnu vrednost, već, naprotiv, prema budućnosti protezao njen racionalni tok. Posle Hegelove smrti Gans je započeo niz predavanja o istoriji francuske revolucije. Izražavao je svoju naklonost prema demokratskom napretku, pa čak i prema sensimonovskom socijalizmu"¹³ Gans je bio duhovni vodja Kluba prijatelja Poljske, koji je bio osnovan 1837. godine (nakon ugušenja poljskog ustanka)¹⁴.

Marks je na Fakultetu redovno pratio debatne razgovore između predstavnika i jedne i druge škole. Na taj način se u Berlinu začinjao sukob između liberala i konzervativaca. Libera-

12) V. Pavićević: "Predgovor za Marksov spis: "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije pritođe", Kultura, Beograd 1963., str. VI-VIII

13) Rože Garodi: "Karl Marks", Kultura, Beograd, 1968.s.10

14) Vidi, R. Garodi, cit. djelo, str. 11

-lna orijentacija je stvarana pod uticajem Francuske revolucije. Ti sukobi su se proširili i na druge gradove tadašnje Njemačke.

Pored Gansa, na Marksa će uticati i pjesnik Hanrih Hajne. Obojica su bili bliski socijalizmu. Bavili su se ključnim pitanjima o nužnosti oslobodjenja čovjeka u totalnom smislu riječi. Pored toga, pokretali su i druga društvena pitanja od šireg značaja. Oni (Gans i Hajne) nisu krili simpatije prema radničkoj klasi. To će biti povod da i sam student Marks raspravlja i komentariše na političkim mitinzima i drugim skupovima o velikim temama svoga vremena, koje se tiču i nauke, i filozofije i politike. Marks i njegovi istomišljenici su na studentskim mitinzima izlazili i govorili protiv reakcije, policije, cenzure, jer su one sprečavale egzistenciju slobodne misli. Gans je imao veliki broj slušalaca iz raznih struktura i slojeva koji su se naprosto gurali da dodju do mjesta. Zato je on i imao uticaja na svoje studente (čitaj učenike) pa i na Marksa. Gans je bio liberal i demokrata, kao i socijalist (ali idealistički orijentisan), pa je Marks svoj liberalizam proširio sa elementima gradjanske demokratije i socijalnih ideja novijeg vremena. Ali, odlučujući uticaj na Marksa će imati Hegelova filozofija. Marks se oduševljavao Gansom, koji je, kako ističe O. Kornl, razvijao kao i Hegel, svoj sistem razvoja ideje.¹⁵

Prve godine u Berlinu (za vrijeme zimskog semestra) školske

---

15) "Makar ga je odmah spočetka oduševio E. Gans, koji je po uzoru na Hegela razvoj povijesti sveo na razvoj ideja, on je ipak uskoro vidio griješku te koncepcije, jer mu se razvoj učinio odviše samovoljnim; užim povezivanjem ideja i činjenica on je na neki način mislio postići sintezu izmedju te dvije metode." (A. Cornu, "Karl Marx i Friedrich Engels", Naprijed, Zagreb, 1958., str. 117)

1836-37. godine Karl Marks je slušao predavanja iz predmeta Pandekte, kod profesora Savginia; Kazneno pravo, kod E. Gansa¹⁶; Antropologiju, kod Stefensa. Prema mišljenju savremenika, Marks je na predavanja polazio redovno i vrlo marljivo on je Logiku slušao kod Gablera, koji je nastavljao Hegelovu filozofiju prava.

16) "Još žešću kritiku škole historijskoga prava dao je E. Gans liberalni učenik Hegelov; K. Marx je slušao njegova predavanja.

Hegel je svojim opravdanjem sadašnjosti i svojom mržnjom prema revolucionarnim idejama ustvari išao za tim, da svoje ideje sjedini s reakcionarnim idejama Savignyjevima, dok je E. Gans, koji je išao dalje od Hegela, protiv škole historijskog prava iznosio ideju nužnosti jedne postupne racionalne evolucije, koju određuje dijalektički razvoj ideje, ili drugim riječima razvoj svjetskog duha. Odbacujući Hegelove konzervativne političke ideje i uskladjujući Hegelovo naučavanje s liberalnim tendencijama svoga vremena, on je bio mišljenja, da apsolutna ideja, daleko od toga da bi svoju konačnu i savršenu formu našla u pruskoj državi onog vremena i u kršćanskoj religiji, mora da nastavi sa svojim razvojem, da bi po potpunom ostvarenju svoje suštine došla do savršene samospoznaje.

Usvojivši Hegelovu koncepciju beskonačnog racionalnog razvoja historije, E. Gans se protivio tomu, da taj razvoj zaustavi i da ga ograniči na sadašnjost, pridavajući poput Hegela ovoj potonjoj apsolutnu vrijednost; A. Savignyju i školi historijskog prava zamjereio je, da podcjenjuju i ne priznaju stvaralačku djelatnost duha, što ih je dovelo do toga, da su umjesto na razumsku nužnost stavili težište na slijepu nužnost empiričkih uzroka i da su tim uzrocima pridali prvenstveno značenje i apsolutnu vrijednost; pod izlikom da oni čine tradiciju, koja izražava dušu i život naroda, oni su te uzroke idealizirali, i tako su sadašnjost podvrgli prošlosti, napravivši od nje ideal, koji treba uspostaviti. I on se jednako kao i Hegel dao na to da pokaže racionalni razvoj i racionalnu povezanost velikih historijskih epoha i da u historijskom toku prati put duha; u svojim razlaganjima on je proučavanje prava povezao s proučavanjem povijesti, shvativši je kao razumni razvoj. Deskriptivnoj historiji je ostavio, da se brine za izlaganje pojedinosti one silesije historijskih činjenica, dok je ono brižljivo i sitničavo proučavanje tekstova, na koje je Savigny htio da svede historiju, proglasio pomoćnom znanošću i priznao mu samo tu ulogu. U svom velikom djelu, pak, 'Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung', E. Gans je povijest nasljednoga prava povezao sa poviješću načela slobode, to je i pokazao kako je njihov razvoj išao paralelno. Pravo oporučivanja pisao je on, nije bilo poznato na istoku, jer tamo nije bilo slobode, nego se ono javlja u grčkoj s pojavom posvajanja; ono se zatim razvija u Rimu pod repu-

Imao je želju da sluša prirodne nauke, međutim, loši predavači još u Bonu su ga odvratili od interesovanja za ove nauke. Tada je u Berlinu samo filozofirao o prirodi Šelingov učenik Stefens.¹⁷ Ali, Stefensove spekulacije nisu kod Marksa probudile važnije interese. Pored filozofije, zatim prava, Marks se tada intenzivno interesuje za književnost. On piše kritike na djela Getea i Šilea. Pored toga, Marks tada intenzivno piše pjesme. Polemike između profesora Marksu su dobro došle, da i sam može formirati svoj ugao gledanja na mnoga tada ključna pitanja iz oblasti filozofije i prava, a posebno na teoriju prava od Renesanse navamo, zatim na sam smisao rimskog i njemačkog prava, kao i da razgraniči opšto od apstraktnog prava, te suprostavljanje pozitivnog i opšteg prava, i na kraju, filozofske spekulacije oko toga. Jasno je, profesor Savgini je tada branio interese buržoazije, na taj način je rimsko pravo postalo i temelj buržoaskog zakono-

---

- blikom, a onda pod carstvom zajedno sa slobodom doživljava ograničenja, da se opet u eri kršćanstva, koje ukida ropstvo, pod povoljnim okolnostima potpuno razvije. Feudalno pravo još ograničava oporučavanje na potrebnu imovinu, ali potpuna sloboda da se nekome nešto ostavi u nasljedstvo dolazi s Francuskom revolucijom, koja to pravo proteže i na nepokretna dobra! (A. Cornu, cit. djelo, str. 111, 112 i 113).

17) "Primijenivši romantička shvaćanja na prirodne znanosti on je cijelu prirodu oživljavao, u njoj je gledao nesvjesni izražaj duha, a u njezinim silama manifestaciju okultnih snaga." (A. Cornu, cit. djelo, str. 117). Kad je u pitanju Šeling i njegovi učenici onda treba pomenuti da je Engels u dva svoja rada promislio njihovu aktivnost i to 1842. godine. No, moguće je govoriti i o Marksovom odnosu prema Šelingu, posebno što se Marks bavio filozofijom prirode. Šelingu je Marks je više u tom smislu zanimala Šelingova filozofija prirode nego Hegelova, ali mu je Hegelova više služila za kritičko obračunavanje. Jer, Hegel i Šeling su u drugoj deceniji devetnaestoga stoljeća vodili pravi duhovni rat na Berlinskom univerzitetu, štoviše borili su se ko će od njih dvijice pridobiti filozofske slušaoce. U tom pogledu Hegelove političke sposobnosti su došle do izražaja.

-davstva. Uz to, to je doba kada se osjećao jak pokret kontrarevolucionarnih romantičara, koji su znatno promijenili reakcionarnu misao, a kojima je profesor Savigni sam pričao.¹⁸

Za vrijeme studija Marks je čitao mnogo, a osobitâ iz njemačke klasične filozofije. Naročitu pažnju poklanjao je metodologiji naučnoistraživačkog rada. Ali svoje bilješke iz ove oblasti još za vrijeme studija, izgubio je. Marks je, kako ističu njegovi biografi, još krajem 1837. godine, zbog napornog rada ^{nervno je} popustio. U dugim noćima uz svjetlost svijeće čitao je Marks mnogobrojna filozofska djela, sve do zore. Takav uporan rad je narušavao njegovo zdravlje, koje je u tim danima postalo malaksalo (što je bio i razlog da ga vojne vlasti oslobode služenja vojnog roka). To je bio i razlog, da uz preporuku lekara podje u Štralov, mjesto nedaleko od Berlina.¹⁹ Za vrijeme boravka u ovom mjestu često je šetao livadama, a povremeno bi išao pješice na Fakultet i slušao predavanja. Njegovi roditelji i zaručnica su bili mnogo zabrinuti. Tada je lepotica Dženi i čekala Marksa i odbijala sve udva-

---

18) "Historijska je škola izazvala najživlje kritike. Među prvima ju je osudio Hegel. On je racionalizam stavljao iznad konzervatizma i tradicionalizma, a ono što je opravdano historijom on je podređivao onom što opravdava razum. Iako je bio istog mišljenja kao i Savigny, da se pravo ne može svesti na skup apstraktnih formula zasnovanih izvan historijske stvarnosti, on je protivno njemu smatrao, da se pravo ne može svesti na 'pozitivno' pravo, drugim riječima na empiričku pravnu stvarnost, te je ovaj poricao onu apsolutnu vrijednost, koju joj je pridavao Savigny. Historijsko opravdanje pravnih forma, kao kakvo su naučavali G. Hugo i Savigny, po njegovu mišljenju opće nije imalo vrijednosti i racionalnog opravdanja. Između ta dva opravdanja on je vidio istu razliku, koja postoji između empiričke znanosti i spekulativne znanosti; smatrao je da je tumačenje i opravdanje prava pomoću historijske metode po svome karakteru veoma nesigurno i labavo, jer ono vrijedi samo za jedno ograničeno razdoblje i za neke određene okolnosti, pa da prema tomu apsolutna vrijednost pripada samo filozofskom tumačanju i filozofskom opravdanju." (Isto, str. 110).

-rače. Dženina Ljubav je mnogo značila Marksu da prebrodi krizu, kao i da ga oslobodi od neprijatnih misli i raspoloženja. Marks je tada filozofski, naravno pomoću ljubavi, odolio strahu i malodušnosti. To je vrijeme kada mu se otac²⁰⁾ pismima često javljao i obavještavao ga kako se vlada njegova zaručnica Dženi. To raspoloženje ga nosilo u pisanju stihova u kojima je izražavao svoja osjećanja. Stihovi govore da je poznavao i visoko cijenio njemačku modernu liriku, a posebno stvaralaštvo Hajnea i Adelberta Šamisaja. Marksovi stihovi bili su satkani od toplih do tužnih riječi koji su govorili o čežnji i odsutnosti. U pitanju je bila Dženi, Marksova ljubav. Uobičajeno je stihove posvjedočivao sa sljedećim riječima: mojoj dragoj vječno voljenoj Dženi fon Vestfalei. Marksovi stihovi su govorili ne samo o ljubavi, već i o njihovim duhovnim interesovanjima i neizmjernom žudnjom za stvaralaštvom. U pjesmama ljubavi saopštavao je ideju o dalekom putu. Jer, u daljini je vido sebe; u udaljavanju radjale su mu se neograničene moći kao čovjeka. U tom činu vidio je uzdizanje iznad lijenjosti i svakodnevnog življenja.

-
- 19) Danas na toj zgradi, u kojoj je Marks stanovao kod nekog gostioničara, stoji na zidini memorijalna tabla s Marksovim imenom.
- 20) Pismo H. Marksa studentu K. Marksu od 16. juna 1837.g. između ostalog donijelo je i ovaj izvještaj: "Da ti ona ne piše (,isli na Dženi, Š.K.), to mi se čini djetinasto - ne mogu da nadjem druge riječi - ali ne može biti sumnje da te ljubi najbezgraničnijom ljubavlju, nije bila daleko od toga da to posvjedoči svojom smrću (...). Možeš se pouzdati u to, kao što se i ja čvrsto pouzdajem, da je nikakav princ mogao odvratiti od tebe. Ona ti je privržena dušom i tijelom, te ona - to nikada ne smiješ zaboraviti - podnosi za tebe takvu žrtvu, za koju, u njezinim godinama, zacijelo nijedna mlada djevojka ne bi bila sposobna. Ako je ona sebi utuвила u glavu, da ti ne piše, ili da ti piše, onda je, za ime neba, ostavi da radi po svojoj volji. Na kraju, to je samo vanjski znak, bez kojega se može biti, ako se samo čovjek pouzda u nečije osjećanje."

Tada je Marks došao na ideju i prekratio te poetske i ljubavne "muke". Naime, on je marta mjeseca 1837. godine u Berlinu sastavio jedno vrlo ozbiljno i konstruktivno pismo i uputio ga na adresu Dženinih roditelja i u njemu im jasno obrazložio svoju namjeru i stav. Nije prošlo mnogo vremena uslijedio je poziv od njenog oca barona Vestfalena i mladi Marks je oficijelno zaprosio lepticu Trieru Dženi. Tome se donekle samo suprotstavio Dženin polubrat Ferdinand, koji je bio konzervativac (kako ističu Marksovi biografi), a uz to i vladin savjetnik u Trieru. I pored svega toga, Dženi²¹ je ostala stidljiva (i nakon zaručenja), pa je znala i da odugovlači sa odgovorima na mnoga Marksova pisma. Tada je Marks preživljavao velike intelektualne lomove, ali ipak u svom radu nalazi sebe. On modernizuje svoje književne i političke poglede, te se izjašnjava za demokratski liberalizam, jer se nije mogao zadovoljiti romantizmom. Pored romantizma, on nastoji, još kao student, da kritički prevlada Kantov i Fichteov transcendentalni filozofski idealizam. U toj krizi Marks usvaja Hegelovu filozofiju, jer mu je ona, kako ističe, Ogist Kornij, jedino dala mnogo realističniju sliku svijeta od svih prethodnih filozofija. "Njemu se učinilo da osrednjost svojih književnih pokušaja, bilo pjesničkih, bilo pravničkih, mora prepisati tomu, što

---

21) U tom periodu i Karl je pisao svojoj ocu o svojim pogledima na svijet, zabrinutosti za Dženi, društvu, studijama i prijateljima (10. novembar 1837. godine): "Moja silna zauzetost mnogim proučavanjima, zbog kojih sam za vrijeme prvog semestra probdio mnoge noći, zatim unutarne borbe, koje sam morao izdržati, pa mnogobrojne pobude da se bacim još na druge poslove, iz kojih na kraju krajeva tko zna što bi izvukao, a koji su krivi da sam zanemario prirodu, umjetnost, društvo i prijatelje od kojih sam se udaljio - sve je to imalo da osjeti moje tijelo. Jedan me je liječnik savjetovao da idem na selo, i ja sam po prvi put prošao gradom u cijeloj njezinoj dužini, da bi stigao u Stralau, koji leži u okolici. Nisam vjerovao, da ću se ja kao mlad, anemičan i blijed čovjek u tako kratko vrijeme premetnuti u krepke veseljake."

je on strastvenosti suprotstavljao jedan samovoljni ideal, te je sada postavio sebi cilj, da ideju izvede iz same stvarnosti. 'Oslobodivši se, tako je pisao svome ocu, idealizma, koji se hranio elementima Fichteove i Kantove filozofije, ja sam stigao do toga, da ideju potražim u stvarnosti. Bogovi koji su prije imali sjedište iznad zemlje, sada su u njezinu središtu'.

Svojim razvojem i prelaskom s idealizma na realizam, on je zapravo učestvovao u onoj struji koja je pod uticajem ekonomskog i znanstvenog razvoja svuda izbijala na površinu. Taj razvoj, koji je čovjeka sve užim vezama povezivao s njegovom prirodom i društvenom sredinom i koji mu je donosio sve točniju spoznaju prirode i njezinih zakona, učinio je kraj tomu, da se - kako su to činili romantičari - stvarnost podvrgava maštanjima duha, nego je odredjivao jedno sveprisutnije uskladjivanje ideje s činjenicama. To uskladjivanje ili prilagodjavanje ideje činjenicama na filozofskom je polju jasno istaknuto baš u filozofiji Hegelovoj, koji je - ne odričući se duhovnog elementa, drugim riječima ideje kao prvenstvenog načela koji vlada bićima i stvarima - taj duhovni element uklopio u stvarnost, koja je izraz njegova razvoja."²²

Glavna njegova razmišljanja 1837. godine uglavnom su se kretala u smislu odgovora na pitanja o raznim duhovnim putevima istorije čovječanstva. Tada se najčešće družio sa Hegelovim djelima. Tada je bilo samo šest godina od smrti velikog filozofa. Hegelovo dokazivanje unutrašnjih uzajamnih veza u istorijskim događajima predstavlja neophodni uslov razvitka istorije. Sve je to ostavilo vidne utiske na mladog studenta Marksa. Jer, te ideje kasnije će biti fundament za formiranje sredinom četr-

desetih godina ideje o nauci o istoriji kao jednoj jedinoj nauci. Marks je tada bio uvjerenja da je otkrio u Hegela sve što je u njegovom učenju revolucionarno, a to se prvenstveno odnosi na metod dijalektičkog materijalizma. Na primjeru Hegelove dijalektičke filozofije Marks su postali jasni prelazni stupnjevi beskonačnog razvitka ljudskog društva i to: od nižeg ka višem stepenu razvoja. No, to nije sve. Na istom primjeru je naučio smisao prevladavanja onog što je juče i uopšte što je stvarnost, s jednom intencijom stvaranja nove stvarnosti. Tako se i javila njegova (Marksova) kritika Hegelovog razvitka ideja, tj. ideja apsolutnog duha. No, Marks je imao razumijevanja za Hegelovu filozofiju koja nije priznavala nikakvu stagnaciju apsolutnih istina, zato što je ta filozofija svojim bićem bila ukorporirana u sistem tadašnje Pruske monarhije. Dakle, Marks je već bio doveden u stanje dilema i nedoumica prema Hegelovoj filozofiji. Pred njim su se javile Hegelove protivrječnosti koje su bile povod za kritičko razračunavanje. Najrelevantniji primjer iz tog perioda je čuveno Marksovo pismo upućeno ocu 1837. godine, o čemu će u narednim poglavčjima biti riječ. Prvi kompromis njemačke buržoazije Marks je uočio u oslobadjanju od feudalizma, ali zato je buržoazija prihvatila monarhiju. Za takav put pruske države Hegel ima "opravdanje". No, Marks je Hegelovu filozofiju izdvojio od tih političkih protivrječnosti i državnih kompromisa. Jedina Marksova intencija, kako je napisao ocu, bila je da se poveže sa svjetskom filozofijom. To je smatrao prekretničkom tačkom u svom životu. Dakle, to su godine velikog okreta u filozofskom smislu riječi, jer on filozofiju sve dublje i smisaonije povezuje sa stvarnošću. U tom duhu počinje da piše pripremu za izradu doktorske disertacije.

I pored lošeg materijalnog stanja, poslije očeve smrti^Y što ga je zadesila, Marks školske 1839/40 godine izuzetno napreduje u stvaralačkom radu i polaganju ispita. Neprestano je tada promišljao Epikurovu misao, da smrt nije teška za onog koji umire već za onog koji ostaje. Bauerovi savjeti su mu bili od velike koristi da što prije okonča završavanje studija da bi dobio priliku da na nekom od njemačkih univerziteta doktorira i da dobije katedru filozofije. Medjutim, Marks je svoj doktorski rad "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", sasvim razumljivo nije prijavio na Berlinskom ili, pak, Borskim univerzitetu, zbog mogućeg otkrovanja kritike Hegela (koji je tada bio neprikosnoveni filozofski autoritet, jer se filozofijom zvalo ono čime se Hegel bavio), već ga je prijavio na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Jeni. Tako da Marksov postupak ne treba opravdavati, ali svakako pri tome su netačne konstatacije nekih biografa da se on odlučio za taj postupak zbog strogih zahtjeva, ili zbog blagonaklonog rješavanja zahtjeva od strane jenskog profesora filozofije Volfa, kako je mislio B. Nikolaevski.²³ Marksu je vrlo brzo odgovoreno da mu je u Jeni primljen doktorski rad i u odsustvu je 15. aprila 1841. godine promovisan za doktora filozofije. Detaljnije tumačenje Marksovih pogleda u ovom radu biće riječi u poglavlju Marksovo vidjenje grčke filozofije.

Marks je u Berlinu uočio sukob društvenih klasa. Taj sukob je tražio i promjenu i transformaciju društva. Različite strukture njemačkog društva stvorile su unutar sebe antagonističke grupe. No ova tematika u vremenu idealističke faze Marksa neće mno interesovati. Te ideje će razvijati kao saradnik i urednik "Rajnskih novina", a posebno od 1843. godine pa na dalje.

23) Vidi, B. Nicolaevsky, O. Maenchen-Helfen, Karl Marx - Ein Leben, Berlin, Bon. P. Godesberg 1975. str. 43

Peti dio

FILOZOFIJA KAO POLAZIŠTE KRITIKE PRAVA

-ILI O MARKSOVOJ SAMOKRITICI

"(...) Kao spreman putnik dao sam se na djelo, na filozofsko-dijalektički razvoj božanstva, kako se ono manifestira kao pojam po sebi, kao religija, kao priroda, kao povijest. Moja posljednja rečenica bijaše početak Hegelova sistema, i taj tad (...) nosi me kao lažna sirena neprijatelju u ruke."

(K. Marks, Pismo ocu od 10. novembra 1837.g.)

 MARKSOVA STUDENTSKA KORESPODENCIJA

"Slušaj onoga koji te je upozorio
na tvoje mane,
kao da ti je otkrio najveće blago.

✠
Kad stigneš na čistinu,
uzmi prav smjer vlastitim
znanjem a ne vodjen drugim,
osamljen se kreći kao nosorog."

(BUDA)

Čuveni stari rimski pjesnik Ovidije napisao je: "Dok si srećan imaćeš mnogo / prijatelja, a kad dodju / oblačna vremena, bićeš sam." Ova se misao može dovoditi u vezu sa smislom Marksovog života čiji je moto glasio: ništa ljudsko nije mi tuđe. I dalje: Jestiti, piti i oblačiti se jeste životna potreba, ali ne i smisao života. Marks je u svom vremenu, prema pisanju F. Engelsa, bio "najomrženiji", "najklevetaniji" i "najvoljeniji" čovjek.

Pored brojnih djela Marks je u ostavštini ostavio bogatu korespondenciju sa savremenima. No, ta korespondencija korespondira i sa našim vremenom. Marksova studentska prepiska sadrži razne podatke relevantne za izučavanje Marksovih pogleda i zrenja. U njoj nalazimo faktografske elemente važne za dopunjavanje biografskih podataka o njegovom stvaranju, opredeljenju, poimanju filozofske situacije i društvenih pokreta. Korespondencija pomaže da se bolje upozna Marksov psihički život, a ta strana je nedovoljno rasvijetljena u biografskoj literaturi od strane biografa. Prepiska koju je Marks ostavio i koja je sačuvana (a nije sačuvano sve) je dragocjena za upoznavanje njegove ličnosti.

Najznačajnije pismo iz studentskih dana je upućeno ocu Hernihu 10. novembra 1837. godine, koje će biti u narednom poglavlju razmatrano.

Na početku studija na Bonskom univerzitetu Marks je preživljavao religioznu krizu. Tada mu je otac, na jedno od pisama između ostalog, odgovorio: "Da si moralno čvrst, u to zaista ne sumnjam. Ipak je čista vjera u Boga veliki oslonac čudoredja. Ti znaš da sam ja sve prije nego fanatik. Ali takva vjera postaje prije ili kasnije istinska potreba čovjeka i ima u životu trenutaka kada je i onaj tko Boga poriče primoran moliti se Svevišnjemu (...) jer ono što su vjerovali Newton, Locke i Leibniz, tome se može svatko (...) podložiti."¹ Marksove idejne dileme i poetski lomovi učinili su da godina provedena na Bonskom univerzitetu bude manje značajna, odnosno neplodna. Međutim, Marks je i u Bonu došao do značajnih životnih i misaonih iskustava, kao i naučnih saznanja za kasnije nastavljanje studija na Berlinskom univerzitetu. U Bonu je Marks, prema sačuvanim očinskim pismima, trošio mnogo više novca od ostalih studenata (mada tu osobinu nije promijenio ni do kraja života). Naime, vodio je raskošan i neobavezan život, noćne buke i pijanstva su ga odvele, kao što sam pomenuo do jednonoćnog zatvora, a u Kelnu učestvujući u jednom dvoboju je bio lakše povrijeđen. No, to se ne smije odbaciti jer mladost nosi sa sobom svoje čari i igru, a to sve na kraju krajeva je uticalo na Karla da brže spozna svijet, kao i da probudi nove naravi, kao i da formira snažno estetsko doživljavanje svijeta. Takva intelektualna i borbena klima je uticala na Marksovo izražavanje i jezičku kulturu u cjelini.

1/ Henrich Marks, Pismo iz 1835. (prema pisanju T. Vereša, "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Zagreb, 1981. str. 35)

Studentski dani Karla Marksa su ispunjeni teškim idejnim borbama. On postaje nezadovoljan postojećim društvenim odnosima. Iz tog perioda značajan je njegov rad "Strum und drang", koji je bio poetsko - filozofske sadržine. U ovom radu su izražena romantičarska raspoloženja i uživanja, i to prvenstveno u poeziji i beletristici. Rad je bio naposan pod uticajem Kanta i Fichtea. Marks je oca u svojim pismima obavještavao o studijama, o rezultatima koje postiže, kao i o svim novim idejama do kojih dolazi. Otac je sinu pisao u Bon: "Devet kurseva predavanja je čini mi se mnogo. Ja neću da ti radiš više nego što mogu izdržati tijelo i duša. No, ako to tebi nije suviše teško neka bude tako. Polje znanja je neizmjereno, a vrijeme je neograničeno." Takve očeve misli su uticale na mladoga Marksa, pa je on reducirao studije na šest kurseva, a u ljetnjem semestru na četiri. Pripadao je, još tada, naprednom studentskom pokretu. Zbog tih akcija mnogi studenti su bili proganjeni sa Univerziteta i zatvarani. Zbog slobodnog i samostalnog života svog sina otac Henrich je bio uznemiren. Posebno su ga nervirala Karlova novčana zaduživanja. Ali, na brige roditelja mladi Karl je odgovarao utješno i slatkorječno. On je bio nošen nostalgijom za djevojkom Dženi, zavičajem. Jedno mladalačko prijateljstvo pretvoriće se u neizmjernu ljubav. Dženi će postati velika Marksova inspiracija. O tome svjedoče i tri zbirke stihova.

Otac² je bio dosta ljut na sinovljeve planove, donekle i

---

2) Pismo H. Marksa sinu K. Marksu, od 16. septembra 1837. godine: "Ne muči me briga, da bi ti iz ovih obzira, iako su ti nametnuti, mnogo ikada učiniti nešto nisko i puzavo. Ovako sjedokos i već nešto pogružene duše i pun briga još ću prkositi i prezirati niskosti. Dabome da ti sa svojom neukrotivom snagom, sa svojim preobilnim darovima prirode ne možeš ni zamisliti, da bi se mogao na to sniziti."

razočaran. Nadao se on da će Karl, poslije izgubljene godine u Bonu, ipak razviti svoj neosporni talenat, kao i da će poslije završenih studija steći ugledno mjesto u njemačkom društvu.³⁾

Prema ocu Henrihu Karl je išao kroz maglovite filozofske spekulacije. Često se pitao kako to njegov sin trati vrijeme, i kako uzaludno troši njegov novac! Nije vjerovao da njegov sin, takav kakav je, a uz to i bolješljiv, može misaono dosezati i osmišljavati najveće filozofske sisteme. Međutim, takvo stanje oca dugo ne bi držalo, i on bi ipak imao razumijevanja za sinovljeva interesovanja, jer se, prije svega, radilo o jednom vrlo inteligentnom i umnom advokatu. Uz to, Marksov otac je bio vrlo širokih pogleda; bio je simpatizer Francuske revolucije i prosvetiteljstva. Nije volio sukobe. Radije je padao u dobro promišljene kompromise. Ali i, pored svega toga, on je mislio da njegov sin jalovo troši godine. No, student Marks će demantovati sve te očeve sumnje, jer će, čak, sa dvadeset i tri godine doktorirati filozofiju.

Duhovni razvitak mladoga Marksa je bio vrlo bogat. To je posebno zbunjivalo njegovog oca. Tada je Marks pisao o slobodi, o promjeni morala, jednom riječju, uključio se vrlo brzo u trirske, bonske i berlinske literarne družine, koje su od postojećih vlasti bile žigosane. I pored svega, oni dvojica su kao drugovi i

---

3) Otac Henrik će sinu Karlu pisati 2. marta 1837. godine, između ostalog i, sljedeće: "Katkad ne mogu da odagnam od sebe žalosne misli, koje u meni bude slutnje i strah, i koje me obuzmu poput munje: da li tvoje srce odgovara tvojoj glavi, tvojim sposobnostima? Da li u njemu ima mjesta za zemaljske, ali blagorodnije osjećanje koji u ovoj dolini suza mogu osjećanje ljude tako duboko da utješe? Jer očigledno to srce oživljava i njime gospodari demon koji nije dan svim ljudima, pa se pitam da li je taj demon nebeske prarode ili faustovske? Da li ćeš ti ikada - a to je ono što moje srce muči nemalim sumnjama - osjetiti potrebu za istinskom ljudskom srećom vlastitoga ognjišta? I da li ćeš ti ikada biti kadar da širiš sreću među one, koji su ti najbliži." (Pismo H. Marksa, K. Marksu, od 2. marta 1837.)

prijatelji raspravljali o mnogim kurcijalnim i ključnim pitanjima nauke i politike. Stoga, se ne može reći da otac nije uticao na sina; sin je uvažavao mnoge očeve upute u život i literaturu. Marksov otac je bio sentimentalni i nežan, a Marks suviše samovoljan i temperamentan. No, ne može se reći ni za Marksa da nije bio nežan i sentimentalni sin. On je izuzetno osjećao naklonost, a prema djevojci je gajio neizmjernu ljubav, kao i prema onima koji su to zasluživali. Biografi govore da je Marks, i kao student, pokazivao odanost fenomenu prijateljstva. Čitav svoj studij, čitav svoj život stavio je u službu ideala, koji su bili od opšteg interesa za čovječanstvo. On se znao žrtvovati za svoj ideal. U meditacijama o idealu ispoljavao je izuzetnu kritičnost, oduševljenje i osjetljivost. Otac se s njim oduševljavao. Ali, i pored svega toga, znao je i da ga nazove "pakosnim genijem". Marksov otac je nosio strah i gorčinu i od toga se nije mogao osloboditi. U njemu su bile prisutne slutnje o demonskoj prirodi i faustovskom životu. Zato se i najsrećnije osjećao kod "vlastitog ognjišta." Uz kritike, otac je upućivao pohvale i ljubav prema sinu, kao i da ga s nestrpljenjem očekuje. Kada je osjetio svoju smrt. Otac Henrich je savjetovao sinu Karlu u pismu od 10. februara 1838. godine da bude skroman i razborit kao i da bude dostojanstven u svim zadacima. Pored toga, otac je Karlu ukazao da nije ostalo mnogo od imetka.

Godine 1837. dogodila se tragedija u porodici Marks. Karlu umire najmladji brat Eduard. Marksa je to potreslo, pa je njegovo duševno stanje dovedeno u pitanje. Neočekivano, avgusta iste godine, Marks je obolio od teškog bronhitisa. Zbog bolesti morao je

Marks da ide na liječenje u Ems, gdje je ostao tri nedjelje. Mučio ga je kašalj i nagrizao mu grlo. Umalo tada nije digao ruke od studija i započetih radova. Nakon liječenja, Marks piše ocu pisma, a ovaj mu uzvrća i kritikuje ga, što vodi takav neuredan život, što je zbrkao studije, što nepravilno troši novac. Evo i kraćih sižešćih očevih pisama koja je dobio Karl: "U tvojim pogledima na pravo ima istine, ali bi oni - ako se svedu u neki sistem - bili jako kadri da izazovu buru, a ti još ne znaš kako su žestoke učenjačke bure. Ako ti ne bi mogao sasvim ukloniti ono što smeta, onda bi barem forma morala biti blaža i dopadljivija."⁴ I dalje: "To je, u nekoliko riječi, bila tvoja zadaća. Kako si je riješio? Da ne može biti gore!!! Neurednost, sumarno vrludanje po svim djelovima znanja, tmurno mozganje pri sumračnoj uljanici, podivljalaost u učeničkom kućnom haljetku, umjesto podivljalaosti pri čaši piva; plašljiva nedruželjubivost i zaboravljanje svake pristojnosti, pa čak bezobzirnost prema ocu. - Umješnost saobraćanja u svijetlu ograničio si na svoju priljavu sobičicu (...). I u toj radionici besmislene i besciljne učenosti neka zriju plodovi, koji će osvježiti tebe i one koji te ljube, tu će biti probna žrtva, koja ima da služi ispunjenju svetih obaveza! (...). Hoću i moram da ti kažem, da si svojim roditeljima zadao mnogo jada, a malo si ih ili ništa obradovao (...). Kao da smo mi neki gavani, naš gospodin sin u svega jednoj godini potroši 700 talira (...), dok najbogatiji ne potroše ni 500."⁵ I dalje: "Ta razdrtost mi je odvratna, a po najmanje sam se od tebe tomu nadao. Kakvog možeš za to imati razloga? Zar ti se nije sreća

4) Pismo Hernija Marksa sinu K. Marksu, od 28. decembra 1836.

5) Pisma H. Marksa K. Marksu, od 9. decembra 1837. godine

nasmijala već nad kolijevkom? Zar te priroda nije divno obdarila? (...) Zar ti nisi, najneočekivanije, osvojio srce jedne djevojke, tako da ti sve i sva zavidi? A prava nepravilnost, prva izjalovljena želja ipak radja u tebi takvu razrdtost! Je li to jakost? Je li to muški karakter?"⁶ Otac Henri posljednje trenutke svoga života posvetio je razmišljanjima o sinu Karlu. Ogist Kornl ovako opisuje te trenutke: "Na smrtnoj postelji nabacio je nacrt (Henrih, Š.K.) za brošuru o sporu u biskupiji u Kölnu, koju bi mu sin uzdao, a koja bi mu donijela naklonost pruske vlade. "U je on objašnjavao, da taj spor, što je nastao između nadbiskupa i vlade u pitanju miješanih brakova, ne treba promatrati samo sa uskog pravnog staništa, jer je u pitanju, u kojem je država htjela pokazati da ne da krnjiti svoj suverenitet, ona mogla sasvim zakonito da primijeni mjere, koje se kose s općim pravom. K. Marx nije dao konačnu redakciju toj brošuri, jer je on bez sumnje dugačije gledao na to pitanje. I doista, od toga vremena on se ne bi dao skloniti na to, da bilo kako hvali državu; politika njezine vlade bila je tako reakcionarna, da je ne bi branio čak ni u onim slučajevima, kad je u nečemu mogla biti u pravu."⁷

Sačuvano je i jedno pismo Marksove majke Henrijete, koje datira od 10. februara u kojem mu piše o bolesti njegovog oca, (Marksov otac umire 10. maja 1838. godine u pedeset i šestoj godini života).

Ogist Kornl iznosi jednu vrlo zanimljivu činjenicu koja u mnogim dimenzijama ima svoju opravdanost, u vezi s preranom smrću Marksovog oca. On piše: "Možda toj preranoj smrti treba za-

6) Pismo H. Marksa K. Marksu, od 17. novembra 1837. godine

7) A. Čornu: "Karl Marx i Friedrich Engels", Naprijed, Zagreb, 1958., str. 142

-hvaliti što je izbjegnuto tragičan sukob između oca i sina. Ako se sjetimo, da su ih združivali duboki osjećaji nježne odanosti, jasno je da bi taj sukob obojici bio jako bolan; no kako ih je to ipak mimoišlo, K. Marx je zadržao svoga oca u srdačnoj sinovskoj uspomeni.

S očevom smrću nestale su i čvrste veze, koje su K. Marxa vezale uz njegovu roditelja. Odsad će se on sasvim predati sklonostima svojega duha i sasvim se odvratiti od urednog života, kakav mu je bio preporučio i njegov mudri otac, i njega će političke i socijalne borbe sasvim uvući u svoj vrtlog."⁸

U to vrijeme Marks je bio u jednom izuzetnom filozofskom zrenju i mogao je jasno da procijeni i da shvati situaciju u kakvu se tada našao. Bile su to godine nespokojsstva i nemira, ljubav mu se činila beznadnom bio je zaokupljen romantičarskim idealizmom, pri tome je on odbacivao sva utilitarna i pragmatička poimanja svijeta, što je bila okosnica buržoaskog pogleda na svijet, a njemu je bio stran. Još će tada ga je nosila čuvena njegova životna deviza: "homo sum nomini nihil a me aliqnum puto". Buržoaski svijet je nazivao jalovim, glupim i neprijateljskim. "Magloviti ideal", kako ističe O. Korni, Marksa je sve više vodio u "metafizičke spekulacije", kao da nije želio da svijet shvati u datoj konkretnoj situaciji, odnosno konkretnoj stvarnosti. Svoj smisao mišljenja i rada našao je u proučavanju Hegelove filozofije, što je i odgovaralo njegovom biću u tom periodu i u vremenu.

Na žalost, za mnoga Marksova pisma se zna samo iz odgovora njegovog oca Henriha, jer nisu sačuvana. Najpoznatije Marksovo pismo iz tog perioda je ono koje je upućeno ocu 19. novembra 1837. godine.

⁸) Isto, str. 143

PRELAGOMENA ZA MARKSOV IZLAZAK
IZ HEGELOVE FILOZOFIJE
-PISMO OCU IZ 1837.GODINE-

"Prispjevši u Berlin prekinuo sam sve veze koje su dotle postojale, rijetko sam išao u posjete, a i to protiv volje, i trudio sam se da utonem u nauku i umjetnost(...)

Um same stvari mora se razvijati kao protivrječan u sebi i mora u sebi nalaziti svoje jedinstvo."

(K. Marks, Pismo ocu od 10. novembra 1837.)

U ovom odjeljku pokušaću da prezentiram ideje koje su prisutne u jednom Marksovom pismu iz studentskih dana¹. Riječ je o jednom autobiografskom dokumentu. Jer, za razumijevanje Marksa i njegovog najranijeg perioda, pored maturskih radova iz njemačkog jezika (Razmišljanje mladića o izboru poziva) i religije (Sjedinjenje vjernika sa Hristom), zatim poezije i studije o filozofiji prirode Demokrita i Epikura, potrebno je razmotriti njegovu korespondenciju, a posebno podugačko studentsko pismo iz Berlina, koje datira od 10. novembra 1837. godine, a uputio ga je ocu u ro-

---

1) Ovo pismo prvi put je objavila Marksova najmladja kćerka Eleanor Marks-Aveling u časopisu "Die Neue Zeit", ("Novo vrijeme"), 16. Jahrg., 1Bd., 1897/1898, S. 4-5

Eleanor ističe u komentaru "Jedno pismo mladog Marksa", da je pismo dobila od Karoline Šmit, svoje setrične, koja je isto našla kod starije Karlove sestre Sofije. Ona ističe da ga je, kojim slučajem, Marks našao kući kada je došao 1863. godine na sahranu svoje majke Henriete, sigurno bi ga uništio. Ona piše: "Datirano je (misli na pismo, S.K.) 10. novembra bez oznake godine, ali je možemo pouzdano odrediti. Sigurno je pisano prije 1838, jer Marks spominje Bruna Bauera kao prisutnog u Berlinu; 1838. ovaj je već bio u Bonu. Stoga je pismo napisano 1836. ili 1837. godine. U početku sam se priklanjala prvoj, ali me brižljivo uspoređivanje datuma uvjerilo me da je točna ona druga."

PRELAGOMENA ZA MARKSOV IZLAZAK
IZ HEGELOVE FILOZOFIJE
-PISMO OCU IZ 1837. GODINE-

"Prispjevši u Berlin prekinuo sam sve veze koje su dotle postojale, rijetko sam išao u posjete, a i to protiv volje, i trudio sam se da utonem u nauku i umjetnost(...)

Um same stvari mora se razvijati kao protivrječan u sebi i mora u sebi nalaziti svoje jedinstvo."

(K. Marks, Pismo ocu od 10. novembra 1837.)

U ovom odjeljku pokušaću da prezentiram ideje koje su prisutne u jednom Marksovom pismu iz studentskih dana¹. Riječ je o jednom autobiografskom dokumentu. Jer, za razumijevanje Marksa i njegovog najranijeg perioda, pored maturskih radova iz njemačkog jezika (Razmišljanje mladića o izboru poziva) i religije (Sjedinjenje vjernika sa Hristom), zatim poezije i studije o filozofiji prirode Demokrita i Epikura, potrebno je razmotriti njegovu korespondenciju, a posebno podugačko studentsko pismo iz Berlina, koje datira od 10. novembra 1837. godine, a uputio ga je ocu u ro-

---

1) Ovo pismo prvi put je objavila Marksova najmladja kćerka Eleanor Marks-Aveling u časopisu "Die Neue Zeit", ("Novo vrijeme"), 16. Jahrg., 1Bd., 1897/1898, S. 4-5

Eleanor ističe u komentaru "Jedno pismo mladog Marksa", da je pismo dobila od Karoline Šmit, svoje setrične, koja je isto našla kod starije Karlove sestre Sofije. Ona ističe da ga je, kojim slučajem, Marks našao kući kada je došao 1863. godine na sahranu svoje majke Henriete, sigurno bi ga uništio. Ona piše: "Datirano je (misli na pismo, Š.K.) 10. novembra bez oznake godine, ali je možemo pouzdano odrediti. Sigurno je pisano prije 1838, jer Marks spominje Bruna Bauera kao prisutnog u Berlinu; 1838. ovaj je već bio u Bonu. Stoga je pismo napisano 1836. ili 1837. godine. U početku sam se priklanjala prvoj, ali me brižljivo uspoređivanje datuma uvjerilo je da je točna ona druga."

-dni Trier. Tada je mladom studentu Marksu bilo svega 19 godina, ali intenzivno je studirao filozofsku, pravnu i uzgred književnu literaturu. Prva filozofska razmišljanja bila su mu o Kantu, Fihteu, Hegelu, Fojerbahu, Šelingu, Senšimonu, Furieu, Ovenu, i drugim misliocima, kao i savremenincima. Stanovišta ovih mislilaca će Marks u kasnijim radovima prevladati. To je vrijeme kada je Marks stupa u vezu, kako sam kaže, s radikalnim mladohegelovcima. U tom vremenu Marks redje piše roditeljima, ali to ne znači da im nije bio privržen. Rijetko bi pisao, ali njegova pisma govore o njegovoj burnoj i snažnoj ličnosti. Kći Eleonor je zapisala: "Nikad se ne bi umorio pričajući o njem (o ocu Hernižu ,Š.K.) i uvijek je uza se imao njegovu fotografiju, snimljenu jednim starim dagerotipom. Ipak stranim ljudima nije htio pokazivati fotografiju, jer je, kako je govorio, imala vrlo malo sličnosti s originalom. Meni se lice činilo veoma lijepim, oči i čelo bili su slični sinovljevim, ali partije oko usta i brade bile su nežnije; cjelina je stvarala izrazito jevrejski, ali lijep jevrejski tip. (...) Ovdje objavljeno pismo sigurno je sasvim neobično za mladog čovjeka od devetnaest godina. Ono nam pokazuje Marksa u nastajanju, pokazuje nam u mladiću budućeg čovjeka. Već vidimo onu gotovo natčovječansku radnu snagu i onaj radni elan kojima se Marx odlikovao cijelog života; nijedan rad nije za Marksa bio previše tegoban, presuhoparan nikad se u njegovim spisima ne sreće nemarnost ili aljkavost. Vidimo tog mladića kako za nekoliko mjeseci završava radove kojima bi čovjek prišao samo sa skrupulama; vidimo kako piše na tucete dvostrukih listova papira i mirno uništava svoje djelo - misleći samo na to 'da bude načistu sa samim

sobom' i da svoj predmet potpuno obuhvati i njime ovlada; vidimo ga kako sebe i svoje djelo najstrože kritikuje - što je svakako nešto neobično kod mladog čovjeka - sasvim jednostavno, sasvim obično, ali s izvanrednooštrim pogledom. Čak vidimo već, i to je u toj dobi možda i najupadljivije, bljeskove onog osobenog huora koji ga je kasnije toliko karakterizirao. I vidimo ga već, sasvim kao kasnije, kao ni najmanje jednostranog, kao svaobuhvatnog, kao neutaživog čitača. Sve, pravna nauka, filozofija, povijest, poezija, sve je voda na njegov mlin, i ma šta radio, on to radi potpuno. Ali ovo pismo pokazuje i jednu stranu Marxa o kojoj je svijet znao malo ili ništa - njegovu strasnu nježnost za sve koji su mu bili bliski, njegovo biće puno ljubavi i predanosti(....)"²

U ovom pismu se Marks vrlo kulturno obraća svom ocu, ispoljavajući svoj duhovni lik. To je neka vrsta podnošenja izvještaja o prvoj godini studija na Berlinskom univerzitetu. Marks je pismom želio da se izvini ocu za svoj borbenu duh. Jer, Marksovog oca je redovno plašio sinovljevi tako brzi naučni razvitak. To je povod da mladi Marks prezentira jedan dio svoje studentske motivacije i iznese ocu, da bi mu smanjio brige.

Student Marks u pismu ocu govori o svojim planovima, studijama, poeziji, Hegelovoj filozofiji, pravu i o svojoj zaručnici Dženi. Iz pisma se saznaje da se Marks tada nalazio na velikim misaonim putevima i dilemama. On intenzivno promišlja ispravnost kantovskih i hegelijanskih ideja, tražeći svoj vlastiti put, stav i ideju o stvarnosti. Svoje stanovište nastojao je da fundira nezavisno od filozofa čije je radove najviše čitao. Zahvaljujući

2) Eleonar Marx-Aveling: "Jedno pismo mladog Marxa", U djelu: "Sjećanja na Marxa i Engelsa", Globuš, Zagreb, 1978. str. 181-182

ovom pismu, mi otkrivamo ranog Marksa, koji uzbuđljivo reaguje na sve što zapaža u filozofskoj misli, nauci i društvu. Pored toga, ono nam daje sliku Marksovog intimnog života. Svoj misaoni studentski put Marks naziva u pismu "novim pravcem", jer i sam mnoge društvene tokove i pokrete, kao i vladajuće filozofije na jedan sasvim drugi način prihvata i razvija. O tom položaju on piše: "Na takvoj jednoj prekretnici mi osećamo neodoljiv nagon da orlovskim okom misli otvaramo sve što je prošlo i što je sada, kako bi smo na taj način postali svesni svoga stvarnog položaja. Pa i sama svetska istorija voli takvo ostvarenje, te se ogleda, i to joj onda često uštiskuje takav izgled da nam se prividja kako se ona vraća ili je zaostala, dok se ona, upravo, samo bacila uz naslonjaču da bi shvatila sebe, da bi duhom pronikla u sopstveno delo, u delo duha."³

Marks, pišući ovo pismo, pred ocem otvara svoje srce i um. Upućuje mu svoje duhovne bisere, kojima slika stvarni položaj čovjeka, ljude i svoj lični status u jednom kontekstu svjetske istorije. Dalje, on piše ocu o svojoj metamorfozi, kao i o pjesničkim sastavima, samokritički se odnosi prema svom radu, kao i ličnim uspjesima. On piše: "Tu se susrećemo s prvim slučajem njegove autokritike, koja će kod K. Marxa postati pravilo i na koju će on sam sebe prinudjivati, da bi neprestance napredovao u svojoj misli i u svojoj djelatnosti. On ističe u toj kritici ponajbitniju grešku idealizma, koja je u tom da on u svu stvarnost promatra sa stanovišta dogmatskog i apstraktnog, izvan svakog odnosa sa sredinom, koji nam jedini omogućuje da stvarnost

---

3) K. Marks, Pismo ocu, Dela, tom I, Prosveta, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1968, str. 9

shvatimo i da je protumačimo; takav idealizam dolazi na kraju do metafizičkog shvaćanja svijeta. Svojom kritikom je Karl Marx pokazao, da je on u to vrijeme već bio sebi prisvojio ono što je najbitnije u Hegelovoj filozofiji. K. Marxa je ta filozofija, po onom kako je ona objašnjavala organsko postojanje svijeta, udaljavala od romantičkog idealizma, ali u isti čas i od dogmatizma te utopizma, i u njegovu postepenom prijelazu od idealizma na materijalizam. Ona obilježava prvu etapu u kojoj je putem Hegelova objektivnog idealizma stigao do jednog shvaćanja svijeta, koje ^(je -) makar je ono u svojoj suštini još uvijek bilo idealističko - poprimalo mnogo konkretni karakter zbog toga, što nije odvajalo ideju od stvarnosti!"⁴

Pojam autokritike kod Marksa, na osnovu ovog pisma, kod nekih marksista i markseologa pogrešno je shvaćen, a posebno od strane Franca Meringa. Autokritika se javlja, kao "opravdanje" oca, zato što se protiv njegove volje bavi filozofijom i poezijom. On govori o stvaralačkim težnjama na poseban način. Pribjegavajući se očeve pozitivističke kritike, zbog bavljenja poezijom (jer po shvatanju njegovog oca zanos škodi razumu), Marks vješto samokritički ocijenjuje estetske i umjetničke vrijednosti svojih stihova, a posebno kritikuje nivo napisani svoj roman i tragedije. U tom periodu, da bi izbjegao sukob sa ocem, Marks ističe da je ta poezija "idealistička", kao i da ga to ne zanima, a filozofijom se bavi da bi napravio sistem filozofije prava. (A kakva je to "materijalistička" poezija?). No, to mišljenje su od Meringa prihvatili mnogi marksisti i zaobilazili prve vrijedne Marksove radove, jer su smatrali da poezija ne treba da bude idealistička, što je sasvim besmisleno. U tom pismu, Marks ne zabo-

⁴A. Cornu, cit. djelo, str. 137

-ravlja da istakne ulogu umjetnosti i umjetnosti u razvoju čovjeka. On osudjuje "totalnu umjetnost oblika, najčešće bez objekta koji oduševljavaju, bez nadahnutih ideja.". Marks se u tom pismu zalagao za umjetnost velikih misli i velikih osjećanja. Zato je morao - da bi izbjegao očevu kritiku - da kaže: da mu je poezija bila uzgredno zanimanje. To je samo jednom rekao. Zato se ova Marksova izjava mora vještije protumačiti, jer će Marks kasnije držao do svoje poezije (a 1841. godine, tj. četiri godine kasnije objavio je u berlinskom književnom časopisu ciklus pjesama nazivajući ih "Vatrenim pjesmama"). On u tom pismu usmjerava svoju snagu na filozofiju, a sebe naziva "neumornim putnikom". Čitao je tada veliku literaturu što je posebno uticalo na formiranje širokih duhovnih vidika.

Marksa već tada zahvata rano filozofsko-kritičko raspoloženje kojim nastoji prevladati dogmatski i idealistički svijet duha. Ali u tih htjenjima on pjesnički i filozofski stoji na idealističkim pozicijama. On se radikalno okreće stvarnosti i djelovanju čovjeka. Marks govori o stanju u pojavama koje su najprisutnije tada među njemačkim, a posebno berlinskim intelektualcima, kao i o njegovim, kako kaže, "zabludama duha". On život vidi kao rezultat duhovnih aktivnosti u svim pravcima filozofije, nauke i umjetnosti. Njega interesuje živi misaoni svijet, tj. konkretni svijet. Prema njemu, um same stvari mora se razvijati kao protivrječan u sebi i mora u sebi nalaziti svoje jedinstvo.⁵

U pismu Marks vrlo sintetično kazuje svoj smisao djelovanja, počev od umjetnosti, prava, filozofije i društva u cjelini.

---

5) K. Marks, Pismo ocu, Djela Marksa i Engelsa, Tom I, str. 11

On s dubokim povjerenjem otvara svoje srce srce i piše s izuzetnim divljenjem i oduševljenjem o svojoj djevojci Dženi, o njenim divnim pismima, u kojima otkriva, kako kaže, uvijek nešto novo. Zatim on priznaje ocu da mu Berlin više odgovara za studiranje, kao i da je njegov pristup nauci sasvim drugačiji nego što je bio u Bonu. U pismu on se nadovezuje na ideje iz maturalnog rada (o izboru poziva), govoreći o svom pozivu i na jednom mjestu piše: "No poezija je smjela i trebala biti samo nešto sporedno; morao sam studirati pravo, a prije svega sam osjećao poziv da se borim s filozofijom (...)"⁶. To znači da je Marksu, još u najranijim danima, filozofija bila intelektualna i životna preokupacija. On još u studentskim danima čini veliki korak kad dovodi u vezu pravo i filozofiju, tj. pokušava kroz pravo da provuče i osmisli filozofiju prava. Taj misaoni razvitak i misaoni dijalog filozofije i prava najviše se odnosi kao dovodjenje u vezu rimskog prava i Hegelove filozofije, kao i o njihovoj uzajamnoj povezanosti. "Prema tome, piše Marks ocu, u filozofskom razvijanju prava jedno se mora javljati u drugom; štaviše, oblik sme biti samo kretanje sadržine."⁶ Medjutim, nešto dalje, na istoj strani, Marks će i istaći jednu moguću hipotezu da će propasti duh prava i njegova istina. Ako se uzme u vezu Marksovo stajalište od 1843. godine pa na dalje, onda je ova misao vizionarska. Taj posao on ocjenjuje kao djelimično uspješan. On tu posebno raspravlja o metafizici prava, nastojeći pri tome da prevaziđe Kanta, a posebno pravnu teoriju Fichtea, ~~koji smatrajući svoj pristup~~ smatrajući svoj pristup modernijim. U kontekstu pisma on dalje kritikuje matematički dogmatizam."U njemu on pokušava složiti u svojevrsan sustav različita područja filozofsko-pravne znanosti i, slijedeći

6) Isto, str. 11

Hegela, traži jedinstvo između misli i zbilje. Svjestan je da se nalazi na važnoj prekretnici ne samo svoga života, nego i svjetske povijesti."⁷ U ovom pismu po prvi put Marks upotrebljava sintagmu "povijesna svijest", koja će postati, ne samo, njegova dominantna tema, već i ključni problem savremenog filozofskog umovanja. T. Vereš je mišljenja da je ova tema uhvatila duboki korijen i kod drugih stvaralaca Marksove generacije, tj. koji su bili izazvani Francuskom revolucijom. Marksov pristup "povijesnoj svijesti" ima filozofsko-istorijsku osobenost, jer je u pitanju, jedna kreativna svijest i misao koja će postati i doživjeti vlastitu realizaciju. "Biti svjestan povijesnog zbivanja znači vidjeti jednu novu dimenziju ljudskog bića i događanja, biti sposoban uzeti u ruke izgradnju budućnosti."⁸ Iz pisma se dalje razotkriva kako se kreće Marksovo intelektualno stanje usavršavanje. Marks ukazuje kakav je njegov odnos prema Kantu i Fichteu; kako u njima nije mogao da pronađe svoj filozofski izraz. Njegov uzor je tada postao Hegel. Tad je Marks prevodio djela Ovidija i Tacita, a učio je engleski i italijanski jezik. Proučavao je Gratijanovo "Crkveno pravo", zatim je djelimično preveo Aristotelovu "Retoriku". Čitao je Bekona, Verulamskog, Reimarusu i nada sve Hegela.

Dalje, Marks objašnjava ocu svoju shemu prava i put kako je došao do određenih klasifikacija, koje se u prvom redu tiču samog duha prava i njegove istine, koji je po njemu prepreka da se shvati istina. Svoju podjelu ocjenjuje trokustikom, kao i da prožima cjelinu. Shemom prava je nastojao, još kao student da

7) Tomo Vereš: "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Zagreb, 1981., str. 7 i 39

8) Isto, str. 39

napravi jedan mogući sistem prava. U oblasti materijalnog - privatnog prava uvidio je neispravnost u cjelini pa je svoj posao dovodio u vezu s kantovskim pristupom fenomenu prava. U tom slučaju, razmišlja student Marks, da se ne može prodrijeti u suštinu prava bez poznavanja filozofije. Kako izgleda ta shema? Kao prvo Marks postavlja privatno pravo, a na drugoj strani provjeravanje i punomoćni ugovor, koji se tiču: a) uslovog ugovora, b) bezuslovnog neugovora u privatnom pravu. U uslove ugovornog privatnog prava Marks ubraja: lično, stvarno i lično stvarno pravo. Prema njemu, lično pravo se temelji na: osnovu operativnog ugovora, ugovora o obezbedjenju i o dobročinstvu. Na osnovu operativnog ugovora nastaje: društveni ugovor i ugovor o najmu. Shema se dalje razvija na pravo koje se odnosi na usluge (u užem smislu i na zakupljivanje), riječ je o zemljištu i o kući. Drugi dio, koji se odnosi na ugovor o obezbedjenju sastoji se od ugovora o poravnjanju ili nadgodbi i ugovoru o osiguranju. Dalje, treći dio koji se tiče ugovora o dobročinstvu, koji se sastoji od jamčtva i vodjenja poslova. Ugovor o poklonu čini: darivanje i obećanje uslužnosti. Stvarno pravo se sastoji od: (1) Na osnovu operativnog ugovora, i (2) razmjene u strogom smislu (koji se tiču od zajmova sa kamatom i kupoprodaje). Prema Marksovoj shemi, na osnovu ugovora o obezbedjenju figurira zalog, i na kraju, na osnovu ugovora o dobročinstvu čine ostava, tj. povjereno na čuvanje i pozajmljivanje.⁹ Zatim slijedi i Marksovo objašnjenje: "Ali čemu da i dalje ispunjavam stranice onim što sam i sam odbacio? Kroz ceo rad se provlače trihotomne podele; pisao sam to sa zamornom opširnošću i na najvarvarskiji način sam zlostavljao rimske

9) K. Marks, Pismo ocu, Djela I, str. 13

predstave, na silu ih gurajući u svoj sistem. S druge strane, tako sam na izvestan način stekao ljubav prema toj gradji i pregled celokupne materije."¹⁰

No, bez obzira na to što je Marks studije prava upisao po očevoj želji, njegove pretenzije u ovoj oblasti nisu bile paš male. Analiza pisma iz studentskih dana na najbolji način govori o tome. Tada Marks, kao devetnaestogodišnjak, pokušava da konstruiše sistem prava i pravne filozofije.¹¹ To nije bila samo ambicija talentovanog mladića već i pokušaj kritičkog razmišljanja i recepcije nauka koje je s najvećom ozbiljnošću studirao. Tada Marks kritikuje idealistički pristup u oblasti prava, ali na idealistički način, kao i sve idealističke konstruktorske pristupe. On tvrdi da se ništa valjano ne može izvesti na osnovu apriornih razmišljanja. Još kao student uočava veliku diskrepanciju između stvarnosti i želja. Tada se Marksu javljaju značajne refleksije o metafizici prava i u tim povodom on piše: "ponovo mi je postalo jasno da bez filozofije ne mogu prokrčiti put" (podvukao, ŠkK.)¹² On smatra da je njegov koncept prava mnogo moderniji od Fichteovog.

Zatim, Marks saopštava ocu da je u sveskama napisao nekoliko drama: Skorpion i Feliks, Oulanem iz kojih, kako kaže, "po-

10) Isto, str. 13

11) V. Pavićević o tom Marksovom pokušaju piše: "Pa ipak, iako je imao ovako velike pretenzije u pogledu prava, on se istovremeno intezivno bavi filozofijom, koju ne samo proučava već se u njoj i ogleda, pa piše filozofsko djelo Kleant, ili polaznoj tački i nužnom razvoju filozofije. Sa tim delom, u kome idealistički 'razvoj božanskog'..." (Predgovor, za Marksovo djelo "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Kultura, Beograd, 1963, str. VIII)

12) Marks, Pismo ocu, cit. djelo, str. 13

—novo proviruje idealizam", kao i dijalog od dvadeset dvostrukih lista, naslovljen "Kleant, ili o polaznoj tački i nužnom dašnjem kretanju filozofije." On ukazuje na razilazak umjetnosti i znanja, kao i da izučava filozofsko-dijalektički razvoj božanstva, koje se manifestuje kao pojam po sebi, kao istorija, kao religija. Marks govori o svom susretu sa problemima Hegelove i Šelingove filozofije. Potom piše o svojim šetnjama i razmišljanjima iz oblasti filozofije. Poslije tih šetnji vraćam se u Berlin, kaže Marks, " i želim da zagrlim svakog nosača na ulici". Dalje, Marks navodi pregled ^{pročitane} literature iz filozofije, prava, estetike, umjetnosti, i drugih disciplina. Pored toga, on saopštava da je poslije bolesti spalio sve svoje pjesme, kao i da je upoznao filozofiju od početka do kraja. Tada piše da studira i raspravlja sa Hegelovim učenicima, kao i da se upisao u jedan "doktorski klub", među kojima se nalazi i nekoliko privatnih docenata koji, uglavnom, drže predavanja. Od najomiljenijih svojih prijatelja u Berlinu Marks pominje dr Rutenberga. Marks kaže da se u "Doktor-klubu" ispoljavaju suprotna gledišta, ali i da sam izgrađuje svoje stanovište koje se vezuje za sadašnju filozofiju svijeta; da su mu poznata sva aktuelna sadašnja shvatanja u naukama. On moli u pismu oca da mu oprpsti što govori o sadašnjosti. To je znak da je Marks od samog početka težio filozofiji nade, filozofiji revolucije i filozofiji budućnosti. Jer čovjek je u suštini biće koje živi u budućnosti. On žali što su mu radovi sa kažnjenjem stigli za Almanah. Za Vunderovu izdavačku kuću kaže da "trguje dobrim sirom i lošom literaturom". (Podvukao, Š.K.)¹³

---

13) K. Marks, Pismo ocu, cit. rad, str. 15

Marks dalje govori o saradnji sa Hegelovim estetičarima, kao i druženju sa docentom Brunom Bauerom. Njega su opsjedale tada ideje da se, ipak, zaposli. Marks tim povodom dodaje u pismu: "Što se pak tiče pitanja o državnoj karijeri, dragi moj oče, ja sam se nedavno upoznao sa izvesnim asesorom Shmidthännerom, koji mi je savetovao da posle trećeg ispita iz prava predjem u državnu službu kao pripravnik u sudu. To bi mi odgovaralo utoliko više što je pravo zaista pretpostavljam svim drugim naukama o upravljanju. Taj gospodin mi je rekao da su u Vestfalovskom apelacionom sudu u Minsteru i on sam i mnogi drugi dogurali do asosora, što nije teško - razume se, uz dosta rada - budući da zvanja ovdje nisu onako kruto odredjenu kao u Berlinu i drugde. Ukoliko čovek kasnije kao asesor bude promovisan za doktora, onda ima i mnogo više izgleda da odmah dobije mesto vanrednog profesora, kao što je bio slučaj sa gospodinom Gärtnerom u Bonu, koji je napisao jedno osrednje delo o provincijskim zakonicima, a inače je poznat samo po tome što se izjašnjava za hegelovsku pravnu školu. Ali, dragi moj, najmiliji oče, zar ne bi bilo moguće da sve to lično pretresem s tobom."¹⁴ To znači da je Marks još u prvom dijelu osnovnih studija sa najvećom ozbiljnošću razmišljao o doktoratu nauka. Naravno, želio je oko svega da konsultuje oca, na jedan način da se opravda, kako navodno želi da se bavi sudskim poslovima, a ne filozofijom, što p F. Meringu nije bilo jasno.

S obzirom da je ovo pismo odgovor na ranije dobijeno pismo od oca Herniha. Tada je Marksa posebno zabrinjavala bolest brata Edgara i majke, želio je što prije da dodje kod njih. Kao po običaju, navodno, za sve traži očevu saglasnost. Za vezu sa Dženi

---

14) Isto, str. 16

fon Vestfalen ističe da su njegovi obziri prema njoj, u stvari, svojevrsna ispunjenja svetih dužnosti. Slično kao što je pisao u maturskom radu o razmišljanju izbora životnog poziva, da "roditelje, koji su već prošli put života, koji su iskusili surovost sudbine doziva naše srce." Sa sličnim mislima je vezan i u ovom javljanju ocu. On od njega traži da ovo pismo ne čita njegova majka jer bi je uznemirila, zato što u njemu piše o svojim lomovima i bolesti. Iskazuje svoju neizmjernu ljubav prema roditeljima bratu i sestrama. Od oca traži da mu se oprostí za sve ono što je bilo u duši koleblivo i uzvitalno. To je, kako kaže, izraz njegovog ratobornog duha, nastojeće da mu ponovo piše, odnosno, povjeri sve što mu leži na srcu. Iz ovog pisma saznajemo nešto više o samoj Marksovoj studentskoj kulturi čitanja i proučavanja knjiga. On ističe da iz oblasti prava prelazi u svijet umjetnosti. Zatim piše o neprestanim borbama i lomovima u sebi, kao i spoljnim i unutrašnjim pobudama. On navodi naslove napisanih i zamišljenih radova, kao i brojne planove u životu.

Pravne nauke Marks je dijelio na formalne i materijalne. Marks je uvidio, ističe Vranicki, ali je u toj podjeli on (Marks) "ubrzo mislio da dijeli formalno logičke predrasude Savignya, kad je vjerovao 'da se jedno može i mora razvijati odvojeno od druga', tj. forma odvojena od sadržaja. Sve je to Marksa dovelo do spoznaje da bez filozofije ne može ništa otpočeti."¹⁵

Da zaključim: Marks je vrlo smjelo iznalazio mladalačke puteve. Za njegaje ljubav bila nebo, filozofija i umjetnost .

15) P. Vranicki: "Misaoni razvitak Karla Marxa", MH, Zagreb, (drugo izdanje), 1963., str. 47

Kao student prava na Berlinskom univerzitetu, nastojao je dovoditi u vezu filozofiju i pravo, tj. pokušavao je primijeniti filozofiju prava na područje prava. Njegovo pismo ocu je vrlo ilustrativno, jer ono svjedoči da su se u njemu odvijala razna idejna previranja. Modernost je pokazao izborom tema, kao i kao i samim pristupima pitanjima svoga vremena, a ta modernost se i dokazivala kroz kritiku dogmatskih orijentacija. Marksa je interesovao živi misaoni svijet, cjelokupna filozofija. Jednom riječju, nastojao je kroz protivrječnost da dodje do jedinstva misli.

Marksove naučne i filozofske pretenzije iznešene u pismu ocu, od 10. novembra 1837. godine, nose se prvenstveno na osmišljavanje prava. One, ne samo da su zanimljive, već su i pozamašne. Marks je sa svega devetnaest godina pokušao da zasnuje, odnosno konstruiše čitavu jednu arhitektoniku ranog filozofsko-pravnog sistema i pravne filozofije. U svom čuvenom pismu Marks je se u jednom istom trenutku javlja i kao kritičar i autokritičar. On otvoreno govori o svom neuspjehu, kao i o daljim planovima. Marks svoj pristup ocjenjuje kao idealistički, kao i da ^{namjeru} ima da to stanoviše napusti, jer mu navodno takva konstrukcija ne odgovara u sagledavanju stvarnosti, kao i da su te konstrukcije apriorne, tako da se na osnovu njih ne može saznati pravo stanje stvari u stvarnosti. Ono što je vrlo važno, a to je da je Marks od samog početka ulaska u naučne krugove razvijao pretjeranu strogost prema sebi.

Marks, još kao student nije želio da bude "zarobljen" u Hegelovoj filozofskoj koncepciji imanentnog samorazvoja duha. Želio je da zasnuje jednu pravo-kritičku i filozofsku objektivizaciju

života. Ali, i pored toga između Hegela i Marksa vlada suglasje u jeziku, kao i u artikulaciji filozofskih znakova. U tom vremenu Marks misli u kategorijama prvenstveno Hegelove filozofije. Do-
 duše on pokušava da pronadje izlaz iz Hegelove filozofije, ali on se i svakim pokušajem izlaska vraća u njeno jezgro. Participirajući Hegelovu filozofiju Marks omogućuje uspostavljanje dijaloga sa Hegelom. Marksov napor se sastoji u razbijanju Hegelovog panlogističkog sistema. Njegova namjera je usmjerena na aktiviranje subjekta (kasnije će se preobraziti u totalitet), tj. čovjeka. Čovjek se, u ovoj fazi Marksovog mišljenja, javlja kao sloboda samosvijesti. Zato iz svega može proizaći zaključak da je Marks u ranoj mladosti bio na hegelovskim pozicijama, ali ne i čvrsto, te je pripadao i drugim orijentacijama, ali koje je manje pominjao, najvjerojatnije zbog tadašnjih okolnosti. To su neka razmišljanja na temelju jednog privatnog pisma u kojem Marks misli filozofski. No, Marks nije ostao na tome. On se i nežno približavao svojoj porodici s riječima: "U nadi da će se po malo razići oblaci, koji su se nagomilali oko naše obitelji, daće mi biti dano da s vama trpim i plačem, i da možda u blizini vas dokažem onu duboku naklonost i bezgraničnu ljubav, koju sam često umio veoma slabo izraziti, i u nadi, da ćeš mi ti, dragi moj i vječno ljubljeni oče, oprostiti, pošto dobro ocjenjuješ u kakvim se nemirima može činiti da je srce često griješilo omamljeno borbama duha, u nadi da uskoro budeš sasvim dobar i čio, tako da te sam mogu pritisnuti na tvoje srce i o svemu izgovoriti se, pozdravlja te tvoj sin, koji te vječno ljubi.". Dalja upoznavanja Marksove ličnosti slijede preokupacijama i sporovima sa mladohegelovcima, kao i u vezama i duhovnim susretima Marksa sa najvećim njemačkim filozofima.

Šesti dio

M A R K S   K A O   P O E T A

Kant će i Fihte u etar svratiti,
Daleku zemlju žudijahu sresti
A ja tek kušam zapravo shvatiti
Ono što sam - našao na cesti ...

(K. Marks, epigram)

MARKS JE U POČETKU BIO
PJESNIK

"Ne može se govoriti o ljubavi
prema svima ako se nije
barem jedna osoba voljela."

(Ibzen)

1.

Karl Marks je u početku bio pjesnik. Dakle, u ovom ogledu biće riječ o pjesništvu mladoga Marksa. Da je Marks pisao pjesme i književne eseje o prirodi, to su mnogi čitaoci njegovih djela sa velikim zakašnjenjem doznali. Još u matorskim sastavima o razmišljanju izbora poziva, kao i u Sjedinjenju vjernika s Hristom, on pokazuje svoju sklonost prema poeziji, poetici i filozofiji. Ono što je vrlo bitno kod Marksa, a to je intenzivno širenje svog opusa pitanjima. Još u ranoj mladosti se ponašao kao pravi istinski pisac, kako bi rekao Umbreto Eko za književnika, koji svoju utjehu vidi što se iz čiste ljubavi odnosi prema pisanju. Zato i Ibzenova misao dolazi na pravo mjestu. Jer, u suštini ta misao je istinski realizovana kroz Marksa i u životu i u djelu.

Nad tim prvim pjesničkim zapisima izgradjen je čitav jedan novi svijet. To znači da je budući veliki filozof, koji će svojim djelima i idejama obilježiti jednu čitavu epohu (ne samo svoje vrijeme, već i vrijeme koje dolazi), u početnoj fazi svog stvaranja bio i poeta. Poetska imaginacija je bila značajan element Marksovog logičkog i filozofskog promišljanja u cilju izmjene svijeta. Poetsko raspoloženje je odigralo značajnu ulogu

u stvaranju metafore. (Jer, ko ne zna tumačiti Marksove metafore taj ne može znati ni Marksa). Marks je i ostavio svjedočanstvo o svojoj sklonosti za poeziju. On kaže: "S obzirom na duševno stanje u kome sam se tada nalazio, počeo sam sa pisanjem lirске poezije jer mi je ona prijavljala i sama izbijala iz mene. Shodno situaciji u kojoj sam bio i moje intelektualnom razvoju, pisao sam izrazito idealističku poeziju. Moje nebo i moja umjetnost, isto kao i moja ljubav, bili su moj daleki ideal. Stvarnost koja se rasplinjuje i rasipa po beskonačnosti, nezadovoljstvo sadašnjim vremenom, neodredjena i zbrkana osjećanja, potpuni nedostatak prirodnosti, nejasne konstrukcije, apsolutni raskorak između ideala i stvarnosti, retorika i razum umjesto pjesničkog nadahnuća i, možda, izvjesna toplina osjećanja i pokušaj lirskog uzleta (...)" (Marks). Ovo je prilika da se na primjeru vidi šta je Marks mislio i osjećao u prvim pjesničkim zapisima. Marksova lirska linija otkriva se i iz čuvenog pisma ocu, od 10. novembra 1837. godine, u kojem on, pored ostalog, piše: "ima u životu trenutaka koji se jave da kao takvi medjaši ograde tek protekli vremenski period, ali u isti mah na sasvim odredjen način pokazuju nov pravac. Na takvoj jednoj prekretnici mi osećamo neodoljiv nagon da orlovskim okom misli osmotrimo sve što je prošlo i što je sada, kako bismo na taj način postali svesni svoga položaja. Pa i sama svetska istorija voli takvo ostvarenje, te se ogleda, i to joj onda često utiskuje takav izgled da nam se prividja kako se ona vraća ili je nekada zaostala, dok se ona, upravo, sama bacila u naslonjaču da bi shvatila sebe, da bi duhom ponikla u sopstveno delo, u delo duha."¹

1) K. Marks - F. Engels, Djela 1, "Prosveta", Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968., str. 9

Na početku studija u mladom Marksu su se odvijali neprestani lomovi. Htio je da studira književnost i filozofiju, ali po očinom zahtjevu morao je studirati pravo. Ali, i pored svega toga na Bonskom univerzitetu 1835-36. godine slušao je Šlegelova predavanja o književnosti i estetici. U Bonu se učlanio u klub mladih pjesnika. Marksovo pisanje poezije u učestovanje na poetskim mitinzima zabrinjavalo je njegovog oca, koji mu je jednom prilikom napisao: "Govorim ti bez okolišenja, da se ja iz dubine srca radujem tvojim sklonostima i tvojoj nadarenosti, te od nje mnogo očekujem, ali bi se ja ipak veoma žalostio, kad bih vidio, da je od tebe nastao samo neki obični stihotvorac.". Marks je uzvraćao pismom svom ocu: "Kad sam vas napuštao, preda mnom već beše pu- kao jedan nov' svet, svet ljubavi, i to u početku čežnjom opijene, beznadežne ljubavi. Bio sam hladan čak i prema putovanju u Berlin, koje bi me u najvećoj meri ushitilo, podstaklo na posmatranje prirode i rasplamsalo u meni volju za životom; štaviše, ono me je vidno oneraspoložilo, jer litice koje sam vidjeo nisu bile okomotije niti smelije uzvinute od osećanja moje duše, prostrani gradovi nisu bili živahniji od moje krvi, gostioničarske firme nisu bile pretrpanije niti neukusnije od prtljaga moje mašte, i najzad, umetnost nije bila tako lepa kao Jenny(...). Pri sadašnjem stanju moga duha neizbežno je bile da lirska poezija postane prvi predmet moga zanimanja, ili bar najprijatniji, prvi na dohvatu ruke; samo što je, zahvaljujući mome položaju i celokupnom dotadanjem razvitku, ona kod mene bila čisto idealistička. Za svoju umetnost, za svoje nebo, uzeo sam nešto isto onoliko udaljeno i s one strane sveta kao što mi je bila i ljubav. Sve što je bilo stvarno rasplinjavalo se, i rasplinutosti nije

bilo granica; napada na sadašnjicu, razliveno i bezoblično čuvstvo, ni trunke prirodnosti, sve konstruisano i kao sa druge planete, potpuna suprotnost izmedju onoga što jeste i onoga što bi trebalo da bude, retorske refleksije umesto poetskih misli, ali možda i izvesna toplina osećanja i težnja za poletnim izrazom - eto, to su obeležja svih pesama u prvim trima sveskama koje sam poslala Jenny. Ova širina čežnje koja ne sagledava granice ispoljila se u različitim oblicima, i tako je mesto 'zgušnjavanja' došlo do 'širenja'(...)"². I nešto dalje: "Pa ipak su ove poslednje pesme jedine u kojima je, kao kakvim udarcem čarobne palice - ah! taj udarac je u početku bio razoran - pred mojim očima iznenada zablistalo carstvo istinske poezije kao kakvo daleko vilinsko zdanje, te su sve moje tvorevine iščezle(...). Gospodin v. Chamisso mi je poslao sasvim beznačajno pismo, u kojem mi javlja da 'žali što Almanah ne može da upotrebi moje priloge, budući da je već odavno odštampan'. Došlo mi je da od ljutine progutem to pismo. Knjižar Wigand je poslao moj plan doktoru Schmidt, prokuristi u Wunderovoj izdavačkoj kući, koja trguje dobrim sirom i lošom literaturom. Njegovo pismo prilažem; ovaj drugi još nije odgovorio. Ja, međjutim, nipošto neću dići ruke od ovoga plana, pogotovo što su svi čuveni estetičari iz Hegelove škole obećali svoju saradnju, zahvaljujući posredovanju docenta Bauera, koji medju njima igra veliku ulogu, kao i posredovanju moga koadjutora dr Rutenberga(...)"² Razne situacije su Marksa podsticale na pisanje stihova, kao i na uopšte njegovo ponašanje. O tome sam Marks piše u svom studentskom pismu ocu: "Oneraspoložen zbog Jennyne bolesti i zbog svojih uzaludnih, propalih duhovnih napor-

2) Isto, str. 10, 14,15,16

-ra, i razjedan besom što sam bio prinudjen da svojim idolom načinim jedno shvatanje koje mi je mrsko, ja se razboleh, kao što sam ti već ranije pisao, dragi oče. Kad sam se oporavio, spalio sam sve pesme i planove za novele itd., čineći to u zabludi da se toga mogu sasvim okaniti; međjutim, dosad ipak nisam pružio nikakve dokaze u tom smislu."³

Za vrijeme studentskih dana Marks je intenzivno pisao pjesme. Neke od njih je upućivao Brunu Baueru u Bon. Bauer mu u pismu od 28. marta 1841. godine, pored ostalog, napisao: "Čestitam ti na tvom pesničkom lovorovom vencu kojim te je ovenčao 'Frankfurter Konversation'. Macte virture (Hrabro naprijed, Š.K.), poezijo Nemačke!"⁴

Međjutim, Marksovo pismo (u kojem je govorio ocu o shvatanju poezije) Franc Mering je doista loše shvatio. Naime, Marksova namjera je bila da ne stravara sukob sa ocem, pa je zato i samokritički govorio o svojim duhovnim aktivnostima. Da je Meringova interpretacija Marksovih stihova jednostrana i proizvoljna svjedoči i sljedeći kraći tekst: "Da kažemo jednom riječju, one su bez forme u svakom smislu te riječi. Čak je i sama tehnika stiha još sasvim sirova; kad ne bi smo znali u koje su vrijeme nastale, ne bi smo mogli ni slutiti, da su napisane godinu dana poslije Platenove (August Platen, grof 1796-1850., pjesnik romantizma, Š.K.) smrti i devet godina nakon Hajneove 'Buch der Lieder'. Što se pak sadržaja tiče, isto tako ništa ne sjeća na njih. To su romantični zvukovi harfe: pjesma vila, pjesma gnoma, pje-

³) Isto, str. 15

⁴) Bruno Bauer, Pismo Karlu Marksu, Marks-Engels, Djela 1, str. 450

-vanje sirena, pjesme zvijezdama, pjesme zvonara, poslednja pjesma pjesma pjevača, blijeda djevojka ili dječak i djevojčica, jedan ciklus balada o Albionu i Rosamundi. Tu je dabome i hrabri vitez, koji u tuđini počinja mnoga junačka djela, pa se onda vraća kući upravo u času, kad njegova nevjerna vjerenica stupa pred oltar s nekim drugim: to su romantički harfini zvučnici, ali bez onog osobitog čara romantike, bez onog sumračnog tkanja mjesečevih zraka, koje je zauvijek moralo ostati strano jednom duhu, koji se borio za sunčanu jasnoću."⁵ Mering nije ozbiljno, pa ni stručno, mogao da shvati Marksovu poeziju. On je smatrao da je pisanje poezije nedoličan čin za jednog mislioca formata Marksa. Međutim, poezija je integralni dio Marksovog mladalačkog zrenja i najsuptilniji iskaz njegovih tadašnjih pogleda na svijet. Marks se kao djak i student počeo baviti pisanjem poezije. Pjesme su mu opterećene filozofijom, a posebno u terminološkom smislu. Međutim, iako se nije pokazao kao izrazito rasan pjesnik, to ne znači da je njegova lirika bezvrjednna, kako je mislio Mering i njegovi istomišljenici, koji su mu sljepo povjerovali. Mering zaboravlja da čovjek od duha u ranoj mladosti započinje mnogo stvari. S druge strane Marks je poput velikih mislilaca (Zaratustra, Platon, Empedokle, Heraklit, Ibn Sina, Ibn-Haldun, Kjerkegor, Niče, Njegoš, Hajdeger, i drugi) pošao od poezije ka filozofiji. Zar Marks to nije pokazao u zrelim godinama kada je analizirao mnoga umjetnička djela. Valja istaći da Marks iako nije kasnije pisao literarna djela on nije prekidao sa literarnom aktivnošću. Njegova filozofska i naučno-kritička djela su prožeta literarnim iskazima.

---

5) Franc Mering, prema A. Corni: "Karl Marx i Fridrich Engels", Naprijed, Zagreb, 1958., str. 99

2.

Marksu kao pjesniku izrečene su, dakle, različite kritike. No, bez sumnje, Marksove pjesme i ako pisane u najranijem periodu mladalačkog zrenja, u vrijeme dječjih i studentskih dana, (1835-41), nagovještavaju jednog (nama) nepoznatog stvaraoaca, odnosno pružaju nam mogućnost da upoznamo jednog "nepoznatog" Marksa. U studentkim danima mladi Marks je osjećao radost kroz gutljaje vina. Živio je komotno, čak je avgusta 1836. godine izlazio na dvoboje. Bio je zanesen poezijom. Marks se poput drugih studenata iz Kluba mladih pjesnika odao veselom kao i razuzdanom životu. Čak je zbog pijanstva u maju 1836. godine bio osuđen na jedan dan zatvora.⁶ Marks je kao i ostali mladi pjesnici živio burnim i raspuštenim životom. U tom vremenu politička pitanja nisu u većoj mjeri preokupirala studente pjesnike. Za sve to svjedoči i uvjerenje ili mišljenje koje je tada Borski univerzitet, kada je Marks prolazio na studije u Berlin, da se tada u tom dopisu ne pominje njegovo političko angažovanje, niti pak učesće u nekom zabranjenom društvu.

---

6) "Studentima je u ono vrijeme pripadala povlastica da im sudi njihovo sveučilište; kazna zatvora nije bila nimalo stroga, jer se tamo nastavljalo s veselim životom; osuđenici su primali posjete svojih kolega, pa su s njima nastavili bančiti. Jedna litografija iz onoga vremena prikazuje nam K. Marxa u društvu studenata svog kluba kako sjede okupljeni kod 'Bijelog konja'. Tu se pije i veselo buči, a Marx iz jednog ugla promatra scenu s ponešto mračnim pogledom romantičnog genija. Njegovo lice s visokim čelom, njegov prodorni i snažni pogled ispod luka veoma izrazitih obrva, njegov svinuti nos, i samovoljno stisnute usnice, što im daje tvrd izraz ponešto ublažen maljama prvih brkova, sve to po ozbiljnosti karaktera dokazuje, da u tom mladiću ima već formirana čvrsta i smislena ličnost!" (Auguste Cornu: "Karl Marx i Friedrich Engels", Naprijed, Zagreb 1958., str. 92)

 MARKSOVA LJUBAV

"Muzika, kada tihi glasovi nestaju,
treperi u sjećanju.
Mirisi, kada prijatno ljubičice
uvenu, žive i dalje u sjećanju."

(Šeli)

Simon Jenko je jednom prilikom rekao: "Prva ljubav više vrijedi od svih ostalih zajedno." Ova misao može se dovesti u vezu s Marksovim shvatanjem života, kao i mogućeg tumačenja njegove poezije. U svakom slučaju shvatiti Marksa znači razumjeti genija. U tom slučaju "genije liči na svakoga, a na njega niko ne liči" (Balzak). Da je tako svjedoče i njegove Ispovjesti⁷⁾, koje je Marks objavio kćerkama 1865. godine.

Marksova ljubav prema zaručnici Dženi (a kasnije supruzi) je bila prava ljubav. Dženi je bila izrazita ljepotica, izuzetno inteligentna i osjećajna ličnost. To se razotkriva u njenim pismima koja je upućivala Marksu, kao i njegovim savremenikima. Na osnovu brojnih zapisa Marksovih poštovalaca, Dženi je bila izuzetno lijepa plemkinja, a i odlikovala se neobičnim stilom duha i karaktera. Nasuprot svim tradicionalnim (feudalnim i buržoaskim) predrasudama koje su osiguravale život tako lijepih djevojki koje su se udavale za oficire i visoke činovnike, Dženi je svoju ruku pružila mladom studentu iz komšinske i intelektualne

---

7) Ispovjesti su odgovori K. Marksa, na pitanja koja su mu postavljale kćerke Dženi i Laura, te se javljaju kao omiljena intelektualna igra. Između ostalih ovdje ću navesti samo neka pitanja i odgovore: Omiljena vrlina - jednostavnost; Glavna osobina - upornost nastojanja; shvatanje sreće - boriti se; Omiljeno zanimanje - kopanje po knjigama; Omiljena maksima - Nihil humani a me alienum puto (...)

porodice Marksovih. Ljubav između njih dvoje bila je plemenita, čvrsta, ubjedljiva, neprolazna, jednom riječju, idealna. No, poslije dužeg vremena držanja "tajne" veze, oboje su dobili i roditeljsku saglasnost. Njihova ljubav i prijateljstvo živjelo je punih 46 četrdeset i šest godina, sve do Dženine smrti 1881. godine.

Dakle, najveća Marksova životna inspiracija bila je Dženi. Ona je ujedno bila njegovo najveće prijateljstvo i ljubav. U njima dvoje ljubav se rodila i rasplamsala od njihove rane mladosti (kada je Dženi bilo osamnaest, a Karlu 14 godina), s kojom su došli do savršenstva. Ta ljubav je bila, kako ističe Ogist Korni, žarka i strastvena. "Unatoč njegovom mladalačkom optimizmu, ta mu se ljubav prema djevojci četiri godine starijoj od njega - rođena 12. veljače 1814.-morala činiti beznađnom; kako je bila izvanredno lijepa i visokog društvenog položaja, njoj su se mnogi udvarali, što je svakako mučilo mladoga Marxa. Za vrijeme svoga boravka u Trieru nakon povratka iz Bona ljeti 1836., on je - iako mu je bilo svega 18 godina - zamolio njezinu ruku. Jenny je, nema nikakve sumnje, s nekom bojazni gledala na taj brak, koji joj se morao činiti gotovo kao nekakva pustolovina. No, ona se pokorila sklonosti svoga srca i potajno se zaručila s Marxom, žrtvujući hotimično sjajnu budućnost, koja ju je čekala, drugoj jednoj budućnosti, koja je svakako bila neizvjesna. Po plemenitosti svoga srca i čvrstoći karaktera, ona će za dugih godina teških stradanja i iskušenja, koja će joj donijeti taj brak, ostati dostojna životna drugarica K. Marxa. Jenny von Westphalen bijaše K. Marxu duboka radost i ponos nje-

-gov, pa je trideset godina kasnije, kad je jednom prigodom posjetio grad u kome se rodio, još uvijek s mnogo zanosa oživljavao u sebi lik svoje zaručnice, ljepota koja je još uvijek u tom gradu bila poznata i slavljena."⁸ Svu Marksovu naklonost prema Dženi najbolje pokazuje pismo koje je uputio svojoj ženi iz Trieru 1865. godine, kada se nalazio u zavičaju, na sahrani svoje majke. Marks piše: "Svakoga sam dana išao na hodočašće staroj kući Westphalenovih u Rimskoj ulici, koja me je više zanimala od svih rimskih starina, jer me sjećala na sretno dane moje mladosti i jer je tamo bilo sklonjeno moje najdraže blago. Uostalom svakoga me dana na mnogim mjestima pitaju za nekoć 'najljepšu djevojku' u Trieru i za 'kraljicu plesova'. To ti je prokleta zadovoljstvo u čovjeku, kad njegova žena u mašti cijelog jednog grada i dalje živi kao 'opčinjena princeza'."⁹

Na osnovu više sjećanja na Dženi fon Vefalen, a kasnije Dženi Marks teško je sve to sjediniti u jednu impresiju. Ono što je najbitnije, Marksova vjerenica je bila simbol ljepote Rajnske oblasti, a posebno grada Trieru. Poticala je iz aristokratske porodice. Uprkos što je mnoge djevojke iz takvih krugova primamljivalo materijalno bogastvo mladića iz sličnih krugova, Dženi nije slijedila put svojih vršanjakinja. Ona se zagledala u mladog crnopurkastog mladića Karla. Ono što je prelijepu Dženi približilo budućem doktoru filozofije Marksu, bio je njegov izvanredan um, plemenitost i cjelovitost njegove prirode. Njenja osjećanja

8) Aug. Cornu: "Karl Marx i Friedrich Engels", Naprijed, Zagreb, 1958., str. 95

9) F. Mering: "Karl Marks", Kultura, Beograd, 1958., str. 8

Marksu su pomogla da se bori kroz život sa mnogobrojnim teškoćama. Jer, Marks je u Dženi dobio poštovanu i obrazovanu životnu saputnicu. Marksu je Dženi, sasvim razumljivo, bila pjesnička inspiracija. Njegova sjećanja na lijepe dane mladosti, je sjećanje na Dženiu, upravo na dane kada je svakodnevno pisao pjesme. On je, iako u najzrelijim godinama nije se bavio pjesništvom, ipak je bio pjesnik jer je pjesnički živio i maštao.

Svaki Marksov odlazak iz Trierera je bio žalostan, jer je u svom zavičajju ostavljao zaručnicu. Iz tog vremena govori jedno pismo. Kad je Marks prešao na Univerzitet u Berlinu, javio se svom ocu, i između ostalog mu napisao: "Kad sam vas ostavljao u meni se rodio novi svijet, svijet ljubavi, koja je početka bila koliko zanosna do opojnosti, toliko i beznadna. Čak me je i putovanje u Berlin, koje bi me inače u najvećoj mjeri obradovalo i potaklo na to da promatram prirodu te u meni razgorilo plamen životne radosti, tako malo uzbudilo, da sam ostao hladan; štoviše, ono me je očigledno oneraspoložilo, jer sve one pećine koje sam vidio, nisu se bile tako visoko uspele i nisu bile tako strme kao što su to bili osjećaji moje duše, a široki gradovi nisu bili življi od moje krvi, ni gostionički stolovi nisu bili tako kracati puni i neprobavljivi, kao prividjenje moje mašte što sam ih sobom nosio, i, na kraju, umjetnost nije bila tako lijepa kao Jenny."¹⁰

Mladi Marks je neodoljivom ljubavlju bio vezan za lepoticu Dženi fon Vestfalen. Zbog nje je s velikom čežnjom i ljubavlju dolazio u Trier da je vidi. Lapin, u svojoj knjizi "Mladi Marks",

---

10) Marksovo pismo, vidi o Augustu Šornu, cit. djelo, str.96

piše: "Bila je to uistinu tegobna ljubav. Dženi se odlikovala izuzetnom lepotom i privlačnošću, retkim umom i karakterom. Barono-voj kćeri nudili su ruke i srca sinovi iz uglednih i bogatih porodica. Karl nije imao ni bogastva ni ugleda, čak ni određeno zanimanje i uza sve to - bio je četiri godine mlađji od svoje izabranice. Ali Dženi je osvojio šarm njegove izuzetne prirode, bogastvo i dubina intelekta. Karl je za nju postao najdraži čovjek."¹¹ Zanimljivo je pomenuti da su Karl i Dženi svoju tajnu vjeribu objavili Marksovom ocu Henrihu. U ostale nisu vjerovali, kao i u njih nisu bili sigurni da će njihovu želju pravilno razumjeti. No, Karl je morao otići na studije. Daljina, usamljenost imali su svoje. Njima je preovladalo romantičarsko raspoloženje. Rastanak od voljene djevojke bio je povod da piše brojne stihove i pisma. Tada Marks iz Berlina upućuje tri sveske pjesama svojoj, kako kaže, "dragoj, vječno ljubljenoj Dženi von Vestfalen." On joj pjeva, kao da sa njom razgovara. Čujmo taj suptilni zanos, upućen u jednom od brojnih pisama voljenoj Dženi:

Dženi! Smij se! Čudiš se:
 Zašto za sve pjesme svoje
 Imam samo jedan naslov "Za Dženi"?
 Za mene si jedino na svijetu ti
 Izvor nadahnuća,
 Svjetlo nade, genij utjehe,
 Što dušu ozaruje do dna.
 U imenu svom vidljiva si sva!

Dženi je isto tako uzvraćala Karlu pismima sa puno nežnosti i topline. Ljubav između njih dvoje svakim novim pismom dobijala je sve veću i veću dimenziju. Međutim, dvoje zaljubljenih nije mimoilazilo stanje brige, ljubomore i nemira. Tada je Dženi

---

11) Lapin: "Mlađi Marks", Mladost, Beograd, 1984., str. 18

pisala Karlu: "Ukoliko se više predajem blaženstvu, utoliko će moja sudbina biti strašnija kada se tvoja plamena ljubav ohladi a ti postaneš hladan i uzdržan. Vidiš li, Karl, briga da čuvam tvoju ljubav oduzima mi svaku radost (...). Karl, ja te neizrecivo volim (...). Čitav moj život, celo moje biće prožeto je mišlju na tebe."¹² Marksova ljubav prema zaručnici Dženi je bila prava.^{Ni} Dženi u svoj toj igri nije bilo lako, zato se jadala svom voljenom Karlu, ujedno ga uvjeravala u trajnu postojanost njihove ljubavi, kao i svoju odanost njemu. Protiv njihove veze bio je jedino Dženin polubrat Ferdinand von Vesfalen, reakcionar. Međutim, Marks se nije dao zbuniti, iako mlad, on je izuzetno učtivim manicom tražio i pismenim putem saglasnost od Dženine porodice da pristane na vjeridbu. Pa je i pristanak dobijen, ali su svadbu tek zakazali kad Karl završi studije. (Marks i Dženi će se vjenčati 19. juna 1843. godine).

Na kraju čuvenog pisma ocu (koje datira od 10. novembra 1837. godine), Marks piše: "Budi tako dobar i pozdravi moju milu, Jenny. Već dvanaest puta sam pročitao njeno pismo, i stalno otkrivam njegove nove draži. To je u svakom pa i u stilističkom pogledu najljepše žensko pismo koje mogu zamisliti."¹³

Dalja sudbina ljubavi između Dženi i Marksa, sve više je zavisila od samog Marksa.

---

12) Dženi von Vesfalen, Pismo K. Marksu, citirano prema Lapinovoju knjizi "Mladi Marks", Mladost, Beograd, 1984. str. 18

13) K. Marks - F. Engels, Djela 1, "Prosveta", Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968., str. 17

 MARKSOVA SFERA POETSKOG

"Digoh se da zbacim sav taj splet;
'Kud si pošao?' 'Da nadjem svijet'!"

(K.Marks)

4.

Marks je sferom pjesničkih činjenica i fenomenom pjesme pokušao da dodje do suštine neke pojave ili filozofske orijentacije. Pjesme koje sam imao na uvid su zapisi koje je Marks stvarao između sedamnaeste i dvadesete godine pa je razumljivo što nije mogao da dosegne do većih poetskih vrijednosti, ali je zato blistao u filozofiji. Na taj način, razgovor o Marksovoj poeziji tiče se diskursa Marksovog puta od pjesništva do filozofije. Oni teoretičari koji odbacuju Marksovu liriku oni ne znaju kako je Marks počeo filozofski misliti. Iz pisama se vidi da je Marks većinu svojih prvih pjesama pisanih u Bonu spalio. Valja napomenuti, da je odmah po upisu na studije na Bonskom univerzitetu bio, ne samo primljen, već i omiljen u Književnom klubu mladih pjesnika. U tim pjesničkim krugovima je vladalo pjesničko raspoloženje romantičarskih sadržaja i formi. Prvi njegov (Marksov) pjesnički period traje od 1835. do 1837. godine, kada i počinje sa novim načinom pjevanja. Tada se Marks oslobadja uobičajenog klišea, kao i raznih romantičarskih formi i pisanje refleksivnih stihova u vidu epigrama, gdje će imati najviše uspjeha. Epigrami nam otkrivaju Marksovu "zajedljivu pronicljivost", kako ističe Gajo Petrović, nastavljajući da ti pjesnički zanosi "nisu ni do danas izgubili svježinu, naznačuju prevladavanje romantične faze i ujedno govore odredjenije o Markovim preokupacijama i shvaćanjima."

Medjutim, njegova poezija iako ne izražava cjelovit pogled u shvatanju svijeta, ipak daje utisak intelektualne poezije. Njegovi poetski doživljaji su bili podređeni zaručnici Dženi. Stihovima je Marks svoju miljenicu opčinio i vrlo brzo stekao njenu naklonost, povjerenje i ljubav.

Medju Marksovim biografima vladaju dileme, kako u podijeljenosti mišljenja, tako i u strukturiranju njegove poezije. Da samo pomenem da je Marks u mladosti, pored poezije pisao i prozu. Pitanje je koliko je Marks bio romantičar u poeziji, kao i koliko je bio reflektivni stvaralac u epigramima? Medjutim teško je kod Marksa govoriti o čistim formama pravaca književnih kojima je pripadao. Jer, Marks je na početku razmišljao o tri tipa profesije: pravo, poezija i filozofija. Po njemu, pravo zadire u konkretan život, filozofija se više bavi apstraktnim istinama. Marks je pravne nauke i filozofiju kasnije doveo u specifičnu vezu i o tome pisao pisma u vidu traktata. Lapin ističe da je ove dvije oblasti ljudskog duha (pravo i filozofiju) organski ispreplitao medjusobno. S druge strane, na važnost i smisao Marksovih poetskih zapisa prvo su skrenuli pažnju markseolozi. Tumačeći određene pojave kroz razne informacije i stihove iz Marksovog najranijeg stvaralačkog perioda, kada se i utemeljuje njegov stvaralački proces, time želim jasno ukazati na Marksov filozofski i estetičko-pjesnički ideal. Jer iz ovih sastava jasno se nalučuje Marksova tačka gledišta. I ovaj rad će ostati ograničen, zato što nisu sačuvane sve Marksove pjesma i sva pisma iz prve stvaralačke faze, ili kako je neki nazivaju, predmarksističke.

2.

Karl Marks je, kako je na više mjesta zabilježeno, za života objavio samo dvije pjesme: "Svirač" i "Noćna ljubav" (nazvane kao "žestoke pjesme") u listu - nedeljniku "Athenäum" u Berlinu br. 4, od 23. januara 1841. godine. Ali, iz Marksove korespondencije sa svojim kolegama i prijateljima se uočava da je više pjesama objavio. Marks je ostavio iza sebe toliko stihova i poetskih zapisa da bi se od svega toga moglo objaviti više zbirki stihova, a koje bi skupa sačinjavale više od petsto stranica. On je najviše pjesama napisao u periodu studiranja u Bonnskom i Berlinskom univerzitetu, upravo u vremenu neizmjerne i iskrene zaljubljenosti u svoju zaručnicu Dženi von Vestfalen (dugogodišnju prijateljicu, djevojku) i buduću suprugu (o kojoj je ranije bilo riječ). Marks je svoje pjesme, uglavnom, posvećivao i upućivao svojoj životnoj miljenici. Pored toga, iza pisama saznajemo da je mladi Marks povremeno slao i po koji rukovet stihova i na adresu svog oca Herniha Marksa. Zabilježeno je da je Marks tri sveske (zbirke) pjesama 1836. godine poslao zaručnici Dženi, koje su sadržavale pedeset i šest pjesama, od kojih je jedanaest balada, a ispisane su bile na 262 strane, a godine 1837. uputio je jednu svesku pjesama ocu, u kojoj je bilo šestdeset i šest pjesama, koje su bile sačinjene od: balada, romansi, elegija, šaljivih pjesama, epigrama, ksenija, diteramba. U tim prvim spisima je bio sadržan i prvi čin tragedije Oulanen, kao i neka poglavlja iz humo^rrističkog romana "Scorpion i Felix". Mnoge od tih pjesama su bile ispisane u romantičkom duhu, mada je mladi Marks brzo prevladao romantizam. Marks je svoje pjesničke sastave često govorio u mnogim pjesničkim kružocima,

kako za vrijeme studiranja u Bonu (1835-36), tako i u Berlinu (1836-41), a i bio je stalni član nekoliko pjesničkih krugova.

Marksove pjesme nisu u cjelosti objavljene, ali, kako malobrojni znalci njegove misli ističu, većina svesaka (u kojima su bile ispisane pjesme) pronadjene su i sačuvane, tj. one koje je pisao za vrijeme studiranja na Berlinskom univerzitetu. Međutim, nije poznato da su sačuvane pjesme iz bonskog perioda studiranja. Neki teoretičari ističu kao činjenicu da je Marks, a to se otkriva u nekim Marksovim pismima, da je on mnoge svoje pjesme spalio u trenucima razočarenja i tu u vremenu 1836. i 1837. godine. Osim toga, poznato je da se ni sam Marks nije dovoljno angažovao oko objavljivanja svoje poezije. Pjesme su za njega bile, kao i za svakog umjetnika, male tajne. O onjima je govorio na sasvim drugi način, a ne ono što u suštini jesu. Između ostalog, Marks je u pismima ocu isticao da mu pjesme sadrže mnogo nedostataka, među kojima su: agresivnost, bezobličnost, neprirodnost, konstruktivnost, retoričnost, i drugo. Njegova ocjena, van svakog suda je stroga i prestroga, te ne može biti i ocjena kritičara, interpretatora i komentatora, a osobito onih koji šire i dublje proučavaju Marksovu misao.

ZBIRKA NARODNIH PJESAMA

"Nikad te nisam zaboravio,
 uvek sam na tebe mislio,
 ti si mi stalno na srcu,
           na srcu, na srcu,
 kao ruža na grančici"

(Stara njemačka narodna pjesma)

Marks je stihovima izražavao svoju ljubav prema zaručnici

Dženi, a ujedno i svoj odnos prema svijetu. Specifična melodija, značenje i zvučanje njemačkih i drugih narodnih pjesama ponijela ga je da 1839. godine sakupi veći broj pjesama iz narodnog stvaralaštva, kako kaže: na svim njemačkim narječjima, kao i španske, grčke, letonske, laponske, estonske, albanske etc., iz raznih zbiraka sastavio za svoju dragu, voljenu Dženi¹⁴. Tu aktivnost je Marks nastavio i 1840. godine. On je precizno, germanski naveo sve izvore pjesama. Ovdje ću navesti samo naslove tih pjesama u prevodu na srpskohrvatski jezik, sa najnužnijim informacijama.

Pregled narodnoj pjesama I Njemačke: a) Alemansko narječje: 1) U proljeće. "Da mi je da ležim na brdu", Erlach IV 390-391, 2) Mariji. "Već hiljadu puta pomislih na tebe", Erlach IV 390, 3) Crvene ružice. "Podjoh da tražim crvene ružice", Erlach IV 392-393, 4) Zimski cvetak. "Onde gore na brdu", Erlach IV 396, 5) Ljiljan ruža. "Tako si snježna, mila i dobra", Erlach IV 394, b) Tirolske pjesme: 6) Poljubac. "Davati i primiti poljubac" Erlach IV 374-375, 7) Tirolska pjesma. "Povezoh se iz šume" Erlach IV 378; c) Pastirska pjesma: 8) Beskrajna ljubav. "Čime te uvrijedih, draga?" Erlach IV 257; d) Rajnske pjesme. 9) "stajala je na visokom brijegu" Erlach IV 206-208, 10) Plavi cvijetak. "Pade slana u proljetnu noć" IV Erlach IV 602, 11) Princ i princeza. "Ah, majko, mila majko" Erlach II 137-139, 12) "San: "Rasla lijepa u dubodolini" Erlach IV 255 -257, 13) Čudesna harfa. "Tamo kraj Rajne jedan čudni plemić živi" Erlach IV 397-399, 14) Lovac. "U noćni čas" Kretzschmer 135, 15) Strazburg: "O Štrasburže, o Štrasbuže" Erlach IV 185-186, 16) "Zašto si tako tužna?" Erlach IV 64-66, 17) "Kad bi bio ptičica" Erlach I 151-152,

- 18) Ljubomorno momče. "Tri zvijezde na nebu", Erlach I 150-151, 19) Momče i ljubičica. "Cvati, ljubičice mila " Wunderhorn I 339-340, 20) Zagonetka za zagonetku. "Hej, djevojko ja ću ti" Erlach I 439-441, 21) Pjesma o mjesecini. "Kradom mjesec izgrijeva" Erlach III 194, 22) Tri zimske ruže. "Htjela noma po vođu" Erlach IV 226-227. e) Sjeverno njemačke pjesme: 23) Pjesma jedne kano-nice. "Avaj meni, jednoj kanonici" Kretschmer 192-192. 24) Aforistične narodne pjesmice. (Korparaska pjesma. "Moram isplesti kota-ricu", "Koji ti siromašni čovječe? Nemo je šešir moj", "Gdje li si sjedio? Na brijegu sam sjedio?", Crni kos. "Kad sam već crn", Erlach, 422-460, 25) San. "Sanjah noćas" Erlach IV 339, 26) Kuća u cvijeću. "Još danas i sutra.", ? Erlach 125-126, 27) Izgubljeni plivači. "Udvara se momak lijep" Erlach I 65-67, 28) Rugalica. "Htjela cura prosca", Erlach II 110-111, f) Austrijske pjesme: 29) Poskočice. "Moja draga je vjerna" Erlach IV 342, 30) "Doletje la ptičica" Erlach IV 340-341, 31) "Ihaj! Naš popa uveo ljubije-nje u modu", Erlach IV 337, 32) "Ni vatra ni žar ne peku toliku" Erlach III 478, 33) "Susjedov tupavko. "Zašto gleda tako kradom" Kretschmer 247-248; ^{h)} Planinske pjesme : Rastanak. "Zamak na brdu" Erlach IV 308, 35) Lovokradica. "Ide momak, pušku nosi", Erlach IV 301-302, 36) "Ukraj brda selo leži", Erlach IV 304, 37) "Zorom po magli" Erlach IV 304, 38) "O da te nikad" Erlach IV 305-306, 39) "Iznad brda, veli, stoji mjesec, veli" Erlach IV 303, 40) Pozdrav djevojke sa bačije. "Pomoz' bog, momče lijepo" Erla-ch IV 307, 41) Minhen. "Bio sam u Minhenu" Erlach IV 304-305, Švajcarska pjesma: 42) Cvjetak. "Vidjeh krasah cvjetak" Erlach IV 359-360; ^{h)} Pjesme brdjana: Zmija sa krunom. "Išao lovac pored jezerceta" Erlach IV 601, 44) Mladi Hans. "Mladi Hans sjedio

kraj visoke kapije" Erlach III 196-197; ⁿ⁾ Švapske pjesme: 45) Pjesma iz doba dinastije Hoen Štaufen. "Ja sam tvoj, ti si moja", 46) Uzaludan trud. "Momče, hoćemo da izadjemo" Erlach IV 319-320; o) Iz Hoffmannovih Ratnih slika: 47) Obmana. "Tu nedavno skupih hrabrost" Hoffman 19-20, 48) Epigram. "To više ne mogu podnijeti" Hoffmann 12, 49) Zatičenica. "Cvijetak je govorio, ptičica je pjevala" Hoffmann 48-49, III Španske pjesme: 50) Alsino. "Tužno li Alsino pjeva" Herder 194-195, 51) ^{Ribareva tugovanka.} "Na visokoj steni", Herder 193-194, 52) Vjerenici u činu. "Letijahu kroz bijelu pjenu" Herder 196-197, 53) Nevjestinski vijenac. "U pobjedi i u slavuju" Herder 178 -179; III Estonske pjesme: 54) "Srce, cvjetku zlatna djevo" Herder 104, 55) Jeru. "Jeru, Jeru, smijem li doći" Herder 104; IV Lapisnka pjesma: 56) Morze - Faurog. Vožnja ka dragani. "Sunce, najsvjetlijim zrakom obasjaj jezero Ora" Herder 99-100, V. Starogrčke pjesme: 57) "Amor, krotitelj srdaca" Herder 146-147, 58) Safina pjesma. "Dodji, o, Kiprija" Herder 148, 59) Platonov epigram. "Kad pogledaš put zvijezda", 60) Želja. "O, kad bih bio lijepa lira" Herder 144, 61) Pjesma slobode. "Neka mirtine grane ovenčaju moj mač" Herder 143-144; VI Novogrčka pjesma: 62) Albanska pjesma: "Ranila me tvoja ljubav" Byuron 48, VII Letonske pjesme: 63) "Ti si mi vjeran, Karlo" Hippel 383, 64) "Dodji, sestrice, dodji na zeleno groblje" Hippel 389-390, 65) "Zašto te nema, draga" Hippel 396-397, 66) Jeli. "Jelo, zašto si tako ponosita među sebi ravnima?" Hippel 413-414, 67) Leptiru. "Leptire, leptire! Spusti se" Hippel 414-415, 68) Tužbalica za poginulim ratnikom. "Pogibe ratnik, ali pogibe" Hippel

399-411; VIII Italijanske pjesme: 69) Golub Rim. "O, golube što lepršaš po vazduhu" Agrumi 101, 70) Izgubljeno srce. Napulj. "Podjih jednom u šetnju" Agrumi 107, 71) Otac Frančesko. Rim. "Oče Frančesko, oče Frančesko" Agrumi 195-197, 72) Mornarev povratak. Sorrento. "Kažu : on se vraća" Agrumi 17, 73) Gitarica. Perudja. "Ah, kako lijepo zvučiš, gitarice moja" Agrumi 129, 74) Ljepota. Venecija. "Nijedna nije lijepa kao ja" Agrumi 245, 75) Noćna pjesma. Rim. "Ti si tiha vatra" Agrumi 9, 76) Noćna pjesma. Sicilija. "Ah, ona spava, samo ja zalijevam" Agrumi 13, 77) Pročidanka. Pročida. "Imam dragana" Agrumi 125; IX Finske rune : Rodjenje medveda. "Gdje bijaše rođen medved" Schröter 53-55, 79) Rodjenje kolike. "Trboboljo, trboboljin sine" Schröter 59-67, 80) Rodjenje harfe. "Lično stari Vajnemojnen" Schröter 69-73.¹⁴⁾

Pomenute pjesme iz obalsti narodnog lirskog stvaralaštva govore o Marksovom ukusu i interesovanju za izvorni melos i etos. Naime, njegova namjera je bila da se književnosti i više posveti. Ovim pjesmama kao i svojim on je nastojao da očara svoju zaručnicu Dženi. U vremenu od osam godina druženja prije vjenčanja Marks je nikako nije zapostavio iako je skoro čitavo vrijeme živio van Trieria, jer je studirao na Berlinskom univerzitetu, a i ujedno pisao svoju doktorsku radnju. Na taj način, izbor Marksov narodne poezije je svojevrstan antologijski. Taj izbor govori o Marksovoj širokoj intelektualnoj radoznalosti i kulturi. Narodne pjesme su svojom melodičnošću uticale na Marksovu lirsku orijentaciju.

---

14) Naslovi ovih pjesama su preuzeti iz Marks - Engels, Djela, tom 1, str. 413 -419, Beograd, 1968. Naslovi pjesama su ijekavizirani. Nakon pjesama (naslova) u tomu br. 1 dat je i popis izvora odakle se služio Marks.

 ROMANTIČNA I KRITIČKA POEZIJA

"Sa mnogo glasova zboriš,
 I riječi ti teku,
 Što game sebe troše,
 Što brzo lete nekud."

1.

K. Marks

Marks je kao mislilac, filozofske i naučne erudicije, bio pjesnički obdaren. No, njemačko ćutanje o njegovoj poeziji i ruski prevodi pjesama učinili su da Marks dugo vremena važi za minornog pjesnika. Metrička organizacija Marksovih stihova kao i misaonost u epigramima zaslužuje veću pažnju istraživača. To je poezija specifičnog značenja i specifičnog zvučanja. To je poezija od grča do opšutanja, od slike do muzike. To je poezija čiji su sibli povezani za mišljenje. Krug se otvara s mišljenjem i pjevanjem, a završava se sa pjevanjem i mišljenjem. To su riječi za drugoga: ZA DRUGO JA (prema Pitagori - prijatelj je naše drugo "Ja"). Kod ovog pitanja Marks se više ponašao kao Luter, a manje kao Pitagora i Aristotel. Sjetimo se Lutera: "Prijatelj je Platon, Prijatelj Sokrat, / ali više treba cijeniti istinu." Marksu je poezija služila za priznanjem kod drugoga: zaručnice, oca, prijatelja. Dakle, on je značenje mnogih životnih i filozofskih fenomena nastojao da prevede na drugi jezik (za drugoga) - na jezik poezije. Za njega je riječ jezik i misao. Njegove riječi govore o umjetničkom izražavanju, jer njima moli drugog (drugo JA) za blagonaklonost. To je podsjećanje i vodjenje dijaloga u vremenu.

Marks je poezijom tražio promjenu odnosa medju ljudima, iako nije tada znao kako će to biti, želio je, dakle, izmjenu svijeta, izmjenu svijesti. Njegove pjesme sadrže i psihološke sadržaje - kao i ličnosti koja se od svakog drugog razlikovala.

2.

Knjiga ljubavi - (posvećena Dženi) sadrži pjesme: Misao, IV Misao, Završni soneti (I-IV), Otrov, Večernji čas, Jadanje, Oluja, Želja, Harmonija, Tvorevine našte, Podsjećanje Dženi, Dženi (soneti I-VIII), Budjenje (I-V), Traženje, Nalaženje, Završni sonet Dženi.

Taj (Marks) misli simbolizirati jedan neobičan način. On, već u devetnaestoj godini, najavljuje u poetskim zapisima mislioca bez kojega se savremni svijet ne može zamisliti. Za mladoga Marksa ljubav je bila nebo i umjetnost. Poezija mu je bila posebno lirsko raspoloženje, kao i najbliži i najugodniji osjećaj života. Bavljenjem poezijom je specifično stanje duha kod samih stvaralaca. To je duh. Zato, poezija kao duh ne smije da nikog iznenađuje. Dakle, duh se samo prelivao, tj. manifestovao iz jedne oblasti u drugu. Valja istaći da je od rane mladosti Marksov duhovni razvitak izuzetno bogat. Dakle, Marks se vrlo smjelo iskazivao svoje mladalačke puteve. Naš estetičar M. Damnjanović smatra da je to sve " utoliko čudnije što je Marks, inače književno i umetnički bio veoma obdaren. On to ne pokazuje samo u svojim člancima o umetnosti, već pre svega u svojim naučnim spisima, u kojima je vodio mnogo računa o jezičkom i umjetničkom skladu, na što drugi stvaraoci ovakvih dela nisu mnogo obraćali pažnju." Na značajnost poznanstva sa Marksom kao pjesnikom, ukazuju mnogi mislioci. No, za većinu mladih istraživača, Marks

kao pjesnik je nepoznati Marks. "o je stvaralaštvo mladića, kao djaka i studenta, koji se kreće između traženja i nalaženja, kako i glase dvije od pjesama mladoga Marksa. On je, još u toku mladosti, podrobno bio upoznat sa klasičnom grčkom i rimskom literaturom kao i sa Šekspirovim opusom. Stihove koje ću ovdje tumačiti, Marks je pisao za vrijeme studentskih dana. Dakle, Marksove pjesme nisu više nedostupne javnosti. One su u novije vrijeme prevode na više jezika.

Međutim, danas smo u prilici da čitamo impozantan broj knjiga, monografija, studija, rasprava i drugih radova o Marksu, ali, ipak se kod malo njih može naslutiti i otkriti da je Marks u mladosti imao izrazitu pjesničku sklonost. Najuvjerljivije se može ujeriti povjerovati i protumačiti da je Marks zahvaljujući prvenstveno pjesničkoj sklonosti i inspiraciji, dao izvrsne tekstove iz oblasti kritičke analize i idejne osnove umjetnosti, zatim o kulturi i književnosti, koji danas predstavljaju temelj za fundiranje marksističkog tumačenja estetike, kao filozofije i sociologije umjetnosti. Preko Marksovih pjesničkih radova mnogi teoretičari vrlo su brzo pretrčavali, tj. nisu im pridavali neku veću pažnju. Međutim, autor^u ovih redova, Marksovi prvi poetski zapisi su neodoljivo skrenuli pažnju, i to prvenstveno što su nastali u vrijeme kad njihov tvorac nije bio opterećen političkom filozofijom (ne u onoj dimenziji kada će pisati disertaciju i kasnije), istorijom i pravnim naukama u onom smislu kako će se baviti poslije diplomiranja studija. Ovi stihovi su skrenuli pažnju svojom misaonošću, iskrenošću, osjećanja, slikovitošću i pristupačnošću - što je osoben izraz prve misaone orije-

-ntacije ovog kasnije interdisciplinarnog mislioca. Zato ću i ovom prilikom pokušati da u najkraćim crtama, da izložim^s misao i probleme nekoliko Marksovâh poetskih radova, u kojima je filozofsko-poetska misao (i izraz) jasno izražena.

3.

Marksova poetska interesovanja se mogu razotkriti i pravilno shvatiti kroz čitav spektar njegove duhovne aktivnosti. On je, kao student, na Berlinskom univerzitetu živio veoma intenzivnim intelektualnim životom. Spisak univerzitetskih kurseva, koje je slušao na raznim fakultetima, nisu bili dovoljni da zadovolje Marksovu pasioniranu i radoznalačku prirodu. Na studijama veći dio vremena je posvećivao samostalnim radovima a prvenstveno iz oblasti filozofije i istorije. Učio je engelski i italijanski jezik, pored klasičnih naravno. Pored toga, živo je bio zainteresovan za književnost i umjetnost. U vremenu studiranja pravio je uspješno konspekte pročitanih djela, izdvajao je i tumačio ključne misli. Sve je to uticalo na formiranje individualne pjesničke slike o svijetu, S druge strane, velika težnja i ljubav prema vjerenici davala mu je povoda ne samo da piše pjesme već i da pjesnički živi. Svoja pjesnička osjećanja je pretežno iznosio u vidu soneta. U Marksovom studentskom berlinskom periodu bilo je raznih lomova, a lomove je uglavnom manifestovala poezija. Kroz pjesmu mladi Marks je stvarao svoj lik, svoju pohlepnu žedj za znanjem, za stvaralaštvom, za akcijom. Jer, Marks je bio pjesnik i po stihu i po djelu. Na taj način, Marksovu pjesničku prirodu ne otkrivaju samo njegovi mladalački stihovi,

već i umjetnički i borbeni i filozofski život u cjelini. Jer, Marksova poezija je mladalačka, te je više zanimljiva kao život i podstrek stvaralaštvu, a ne samo kao "poezija" uzeta u klasičnom smislu riječi. Da budemo još bliži Marksovoj poetskoj prirodi i njegovom duhovnom pregnuću, ako hoćemo da tumačimo mnoge estetske i umjetničke probleme kod Marksa onda svakako ne možemo zaboraviti Marksovu korespondenciju. Jer, njegova (Marksova) korespondencija izražava i bogato pjesničko pregnuće. Da je tako, možemo i navesti da Marks nije imao i nije nosio posebnu naklonost prema jednoj jedinoj kulturi (iako je u najranijoj mladosti bio oduševljen Francuskom, iako mu je kasnije Engleska pružila sve uslove za život i rad), on je ipak imao ukus novog vremena. Možda se i tu krije razlog što se nije više posvetio književnoj kritici i estetici je upravo "strah" da ne padne na provincijeske teme, jer njega su nosile samo svjetske teme, a to će i pokazati njegov politički testamen. Zato mi u dosadašnjoj literaturi :

Marksu i nismo imali pravu sliku o Marksu. Primjera radi, Marks je više puta namjeravao da napiše jedno sistematično djelo iz oblasti estetike. Naime, godine 1841. i 1842. namjeravao je sa Brunom Bauerom da radi na kritici Hegelovih stavova o umjetnosti i religiji. Marksu je 1857. godine uredništvo Neu American Encyclopedia ponudilo da obradi enciklopedijsku odrednicu za "Estetiku". Zato je Marks i proučavao istoriju antičke estetike, te estetičku misao F. T. Fišera i E. Milera.¹⁵⁾ Dakle, Marks je posjedovao izuzetan književni i pjesnički dar, zatim, njegovao je izvanredan stil izražavanja i zapažanja. Bio je izuzetan znalac svjetske književnosti u tome nas i poučava S.S. Prauer ("Marks i svjetska književnost") dudoko uvjerio. Zato Marksovu poeziju treba sagledavati u svjetlosti društveno-istorijskih prilika i filozofske situacije.

15. Vidi Stefan Moravski: "Marksizam i estetika", Pobjeda, Titograd (prva knjiga), 1980. str. 30-31

4.

Iz Marksova stihova svojersno se razotkriva ljubavno raspoloženje, kao i kazivanje na pojedine izabrane pjesničke teme. Ta najčešća pjesnička tema za mladog Marksa bila je njegova zaručnica Dženi, fenomen i simbol jedinstvenosti, estetičnosti i ljepote. Prema Dženi, je mladi pjesnik Marks, je prilazio sa iskrenom toplinom kazivanja i pismenog saopštavanja, koja se kreću kroz jedan polet puta osmišljavanje pjesničkog bića, koji vodi dostizanju nedostižnog i uzvišenog u nepoznatom. To je zapravo ono stanje duhovnih prohtjeva koja iščekuje u liku bića ssoje miljenice, u koju je ostao neizmjereno zagledan i zaljubljen do kraja života. Ovu tvrdnju ilustrovaćemo stihovima pjesme "Misao", napisane za Dženi: "Nek se sfere vrte, Dženi / ti sunce si mi i neba sjaj, / Nek svjetovi tutnje k meni, / Savladaću ih, moja bićeš, znaj. // Od prostora svera veća, / Mnogo više od nebeskog dvora, / Ljepša nego zemlja cvijeća, / Mnogo dublja od užasa mora, / Neizmjerna, nesputana, / Ta misao koju smisli Bog, / Iz njegovog srca dana, / Kroz Tebe me obuzela svog. // Ta misao Ti si živa, / Riječ joj slaba dah ljepote daje, / Mada dav žar ne prekriva, / On u srcu posve dalje traje."

Marksova pjesma "Misao" govori o jednoj spontanjoj pjesničkoj inspiraciji, koja je sadrži i muzikalnost i slikovitost. To je ta misao s kojom se mladi pjesnik Marks budi, koja ga nosi k njoj. Ona je ta sprega između stvarnosti i Hegelove filozofije. Marksova kćerka Laura u jednom pismu F. Meringu, između ostalog, napisala je i da "svaki put kad bi moji roditelji dolazili na razgovor - misli na očeve pjesme, srdačno bi se nasmijali tim mladalačkim ludostima". Laura je dalje isticala da se njen

otac vrlo kritički odnosio prema ranim pjesmama. No, to je bilo njegovo mišljenje.

Kakva je to poezija? Šta ona nosi u sebi? Šta nam otkriva? O svemu tome najrelevantnije govore najčešći simboli i poetski spregovi u Marksovim stihovima. To su: valovlje, dalj giblje, ničiji stvor, svijetom zbilja, vječno oko, pogled, magično, pogled vlada dušom, prostori dršću, kreću ere, tuku plime, jače, sfere, mnoštven tijek korača preobraženje, blažene slike, uzdihane grudi, vječni stan, bljesak duše, slit iz mene, iz vas nek je iskovan, u saglasje smo isto, pogled ljudi, žuborila je tvoja grud, unutrašnja borba, s radošću se bol u pjesmi zgusne, zaustavljene duše da oslijepi oko, divlja bludiš, vali kuća, stijena stuče, pakao hukne za umjetnost, Bog nit zna nit se brine, iz paklene pare ona glavi se vine, vrag udara takt, znakovi ruše, taj mrtvački marš, sve ludje, sve više u grču je na srce steže, u svom naslonjaču, udobno glup, zajeo šutke njemački skup, pišuć uz dreku, vjeruje, nije sve tako kako treba, aparatne šale stižu s neba, nek običnom svojom patnjom krenu, jer ko što iz hučne plime u padu s visoke hridi, pjesnik izmamljuje sebi ljubavnu misao i riječ, sunce čas oči odveće im spaljuje, čak pak prevelike pravaljuje dalji, svakodnevnj jarmi, da rado se igra munje i groma, no ulični vic da mu fali veoma, u dubini, čvrste mržnje, te mišljenje o svom znanju i radu, život smrti, posrnuću u padu, zacijelo sam sebe napakao sudi, prav pjesnik, meni ste podložni samcu, utonu prud, pjevaču usne žarko gore-i mnogo drugogih, jer bi nizanje simbola i spregova išlo u nedogled.

Jezik Marksovih simbola govori da se radi o jednoj poeziji intimističkog i filozofskog karaktera. To kažem na osnovu

oznaka i vezanosti za pjesničku označenost. Jer, većina Marksovih pjesama ispjevane su s najboljim mislima i blagom deskripcijom, ali su one u isto vrijeme simbolične, maštovite, metaforične sažete i misaone. Neke od njih su ispisane u obliku slobodnog stiha, a veći dio su date u rimovanoj i sonetnoj formi.

5.

Šta zapravo otkrivaju i taje Marksovi stihovi? Marksovi poetski sastavi su svojevrsno ljubavno svjedočanstvo njegove burne i radoznale mladosti, kao i jednog vrlo brzog i sistematskog intelektualnog uspona i temeljnog zrenja kao težnja za idealom i imperativnom životu. Napisane su, naizgled, pod uticajem prosvetiteljstva i epikurejske filozofije zadovoljstva, a po svojoj prirodi su na granici racionalnog i iracionalnog doživljavanja stvarnosti i budućeg, sa obiljem premisa romantičarskog i kritičkog raspoloženja.

Medju Marksovim biografima vladaju dileme i podijeljenosti u vezi sa karakterom i smislom Marksove poezije. One se sastoje u tome, da li je, ili nije bio mladi Marks u svojim stihovima bio romantičar ili racionalist. O Marksovoj poeziji najbolje govore njegovi (Marksovi) stihovi. Složio bih se sa onim podjelama koje kazuju da je Marks 1835. godine "uskočio" u krugove mladih stvaralaca Triera i Bona, gdje je vladao pretežno romantičarski duh, kao i takav način pisanja stihova koji je kod njega trajao sve do 1837. godine, od kad mladi Marks prelazi na drugačiju, tj. slobodniju formu stvaranja pjesama., kada se vrlo uspješno oslobodio uobičajenih klišea (karakterističnih za tadašnju generaci-

ju), kao i raznih ustaljenih romantičarskih formi i recepata "kovanja" stihova i zatim intenzivno piše epigrame, bar po meni, najuspješnije poetske zapise (koje je upućivao ocu u već pomenu- toj svesci pjesama). Ovi Marksovi lirski zapisi i do danas privlače pažnju ne samo naučnih i književnih - estetičkih istraživača, već i šire čitalačke publike koja se danas najšire interesuje za tvorca marksističkog pogleda na svijet. Vrlo značajno je u tim epigramima je dato Marksovo poetsko meditiranje na teme tadašnjeg kulturnog svakodnevlja. Epigrami govore o Marksovoj pjesničkoj pronicljivosti, duhovitosti i grozničavosti.

EPIGRAMI

"Grub sam kao sam Bog,
U tamu se uvih ko on..."

K. Marks

Marksovi lirski epigrami su sažete lirske-poetske meditacije, na razne teme. Najčešće se javljaju kao svojevrsne peckalice na neke pojave ili ličnosti. U njima Marks najavljuje velikog epigramistu. Marksovi epigrami su kritički, kako po dotadašnju filozofiju, književnost, tako i za državnu politiku. On u njima slika tadašnje stanje duha, morala i života uopšte, nastojeći da im da novo obilježje i novi tretman, kao moguću istinu. Epigramima je Marksovo poetsko stvaralaštvo obogaćeno, jer je on u njima, u izvjesnoj dimenziji, ispoljio svoju filozofsko-književnu orijentaciju. Primjera radi, u jednom epigramu Marks ismijava nje mačkog malogradjanina, kao i čitav društveni život Njemačke.

Njemačkog malogradjanina Marks duhovito slika i to jezikom neo-
 bičajenih pjesničkih simbola i sintagmi. On je razobličio njego-
 ve sposobnosti za praktično djelovanje. Mladi Marks je kritiko-
 vao u epigramima nedostatke i duhovnu bijedu malogradjanštine.
 U tim aforističkim zapisima nije propustio da kritikuje religio-
 ozne predrasude i licemerje njemačkog malogradjanina. Ove iskaze
 ilustrovaću Marksovima zapisima: "U svom naslonjaču, udobno glup, /
 Zasio ćutke njemački skup. / Odavde odande il zapuše bura, / Do
 njegove to ne prodre svijesti / Nebesa ili budu oblačna škura, /
 Te munje se usto palačajuć žesti, / Tek kad sunce ponovo virne, /
 I slijegne se bura, a lahor je pirne, / Podigne on se, pišuć uz
 dreku, / "Prošla je buka", ko knjigu neku. / O njojzi mašta, po
 samoj toj stvari, / Ispitati hoće pratemelj stvari, / Vjeruje, nije
 sve baš kako treba, / Apartne stvari stižu sa neba, / Sustavni je
 se mora svemirom baviti, / Prvoga na glavu, pa na noge staviti,
 / Tek se ko dijete vladati počne / Tražeći stvari već crvetočne.
 / Umjesto da se sadašnjosti lati / ^A nebo i zemlju svoj̄ tijekom
 vrati, / Nek običnom svojom putanjom krenu, / ^A vali mirno morno
 prošme kroz stijenu." (Epigrami, 1)

U epigramskim poetskim zapisima Marks se upuštao i u ozbilj-
 na razmišljanja o stanju duha. Naime, on je upućivao i neke pri-
 govore i poznatim njemačkim pjesnicima Geteu i Šileru. On piše:
 "Tako se često i Schillera kudi, / Da ne zna uživati kao ljudi, /
 U nebo stvari da diže dapče, / Svakodnevnj jarmi da ga ne tlače,
 / Da rado se igra munje i groma, / No ilični vic da mu fali veoma
 ("Epigrami", V/. U ovom epigramu Marks po svaku cijenu hoće da
 postigne muzikalnost, kada završava stihove izrazima: "kudi"-
 "Lj-
 udi", "dapče"-
 "tlače", "groma"-
 "veoma", time je mnogo izgubio na

slikovitosti, jer je mislio samo na prvi-prikazivački plan, na bljesak spoljašnjosti. Dočim u drugom epigramu namijenjenom Geteu Marks će postići na elegantan i spontan način oba elementa, dakle, i slikovitost i muzikalnost, odnosno i zvučanje i značenje. On piše: "A Goethe opet prelijep je, vele, / Od Venere manje ga dronci vesele / Pošteno prema htjede sveg dalje se latiti, / Visinom se morade silom odvratiti / Prazzvišen lik da je stvarima dao, / Da oslon mu duše nedostaje kao, / Schiller ipak više da vrijedi, / Ideje mu čitke ko u abecedi, / Moglo bi se reći, tiskom su dane, / ^I pored dubine im nesagledane." ("Epigrami", VI).

Marks je poslednjem (osmom) epigramu pokušao da razobličii konzervativnog pisca Johana Vilhema Fridriha Pustkušena (1793-1835), koji je, kako mnogi istoričari književnosti ističu, u to vrijeme bio mnogo čitan i tražen. Kraj toga epigrama glasi: "Samo ti mirno gnječi svoje tijesto, / Pekarskog kalfe ti ostaje mjesto. / Pa tko od tebe i tražiti hoće, / Uz nekakvog Geetha da vисиš uopšte. / On nikada nije tvoj obrt izučio / Pa kako bi ga genij i razum doiučio?".

Antifilistarski epigrami su značajni za kasniji Marksov filozofsko-sociološki, zatim i za ekonomski i politički i kritički rad. Tu bismo, prije svega, pomenuli epigrame o Hegelu, iz kojih se razotkriva prva Marksova kritika velikog filozofa. Ovaj se vrlo bitan podatak kod mnogih Marksovih biografa, monografa i uopšte interpreta najčešće ispušta i zaobilazi da se spomene. Naime, prva Marksova kritika Hegela počinje u "Epigramima", već 1837. godine, a ne 1842. i 1843. godine, kako se da pročitati u mnogim knjigama o Marksu. Mladi Marks Hegela u epigramima nazi-

va "uobraženkom", jer navodno unišlja da je sve najbolje i najdalje otkrio, a zatim ga naziva grubim misliocem, i tome slično. Za ovu priliku navešću nekoliko karakterističnih primjera iz tog poznatog Epigrama namjerenjenog Hegelu: "Jer najviše otkrio je sam te mišlju nadjoj u dubinu, / Grub sam kao sam Bog, u tamu se uvih ko on, / Tražih dugo i plovljaj lelujavom pučinom misli, / A tada nadjoj riječ, i ostah pri nadjenom./ (...) / Oprostite, epigramske stvari, / Što melodija kobnih samo pjesmari, / Mi smo naime kod Hegela učili, / Estetiku nismo još (...) / izlučili."

I pored toga, što period rani kod Marks mnogi mislioci karakterišu mladohegelovstvom, ipak se ne može uzeti u cjelosti za relevantno. Naime, ^{Marks} koliko je učio od Hegela, on mu se u isto vrijeme i kritički opirao, pa i na način koji dozvoljavaju stihovi. Najočiglednije je da je u Marksu došlo do sukoba između dvije orijentacije, jedne kantovske i druge hegelovske. U stihovima Marks se igra riječima, pa je u nekim od njih dolazio do stanja konfuznosti i u nekim elementima pretjeranosti u objašnjavanju (što je i razumljivo za vrijeme u kojem su stvarani), te su neki od njih manje značajni. U jednom epigramu se naslućuje pokušaj obračuna s Kantovim i Fichteovim filozofskim pogledima. Naime, Marks je na jedan način pokušao da ospori neke njihove stavove i misli. Doista, to je bio preveliki "zalogaj" za mladog studenta i poetu Marksa, ali to je bio znak da se formira jedan temeljan i neustrašiv kritički duh neosporne genijalnosti, pa mu mnogi zbog toga upućuju primjedbe. Dodajem da, ipak, treba shvatiti

ideale mladoga čovjeka, koji želi nešto postići, i način kako se stvara sopstveni misaoni horizont, i što je posebno značajno: Marks je čitavog života ostao vjeran tim mladalačkim idealima. Da lje Marks Kanta i Filtoa naziva lutalicama za dalekim zemljama, ističući pri tome da oni ne vide štoviše ni svijet oko sebe. On ih poziva da vide šta se dešava i na ulici. Za Marksa nije bilo dovoljno gledati na svijet iz kabineta, već ujediniti misao i stvarnost.

Kad smo već kod razmatranja i tumačenja pojedinih Marksovih epigrama, valja spomenuti da je on, već kao student, bio upućen u tajne mnogih nauka, pa je pisao vrlo zanimljivo o: matematici, hemiji i medicini. U tim epigramima Marks je kritikovao mehaničko-matematičističke koncepcije, koje se nalaze unutar metafizike ovih nauka. Radi ilustracije, citiraću Marksove epigrame: "Matematička mudrost" i "O medicinskoj metafizici".

" I - SVE smo sveli na znake, / od uma smo načinili računski zadatak / ako je Bog tačka, onda on nije valjak, / dubite li na glavi, onda ne sjedite na (...) II- // Ako je a monak, ako je b cura. / Onda glavu svoju dajem / Da će od njih postati par ljubavni / Ako ih svrstate kao a+b // III Linijama mjere svijet, a nikad / Ne izvukoše duh na svjetlost dana, / Kad bi se sporovi rješavali pomoću a + b / sudovi bi bili lišeni prihoda." (Matematička mudrost).

Ovdje mladi Marks slika nužnost i jednostavnost ljudskog življenja, ali i jednostavnost koja se gubi u raznim sistemima i regulativima društva, gdje se, naime, smisao dokazuje besmislo i obrnuto. Poenta svega toga je da "oni" koji sputavaju ljude nikad "ne izvukoše duh na svjetlost dana".

"Nikad nije bilo duha, / Jer i volovi mogu živjeti. / Duša je puka fantazija, / Ne može se pronaći u želucu, / A kad bi se mogle negdje dokučiti, / Svaka bi se pilula osjetila, / Tako bi u cijelim bujicama / Duhovi izlazili iz tijela." ("O medicirnskoj metafizici").

U pitanju je ljudska duša, koja se javlja kao "puka fantazija". Iz njega izbija mesijanstvo. O tome govore i sljedeći stihovi: "Taj Faust kog puste iznose zloće, / Samo za sebe živjeti hoće, / O Bogu i svijetu drsko on dvoji, / Smetnuv, po Mojsiju sve to da stoji. / I glupa ta Greta što ljubiti ga htjede / Umjesto da ga svijesti privede, / Kako li sasvim se predao vragu, / A Suddnji Dan već stoji na pragu(...)" ("Fustkuchen" VII epigram).

Ovdje Marks pobožno i blago voli nebo. obraća se Bogu i dovodi u vezu Mojsija i Fausta. Marks je u vremenu studiranja "odvođen od ovog svijeta, koji ga okružuje, a koji mu je mrzak, on se njemu suprotstavlja svim žarom svoje strastvenosti, da bi dosegao ideal, koji odgovara dubokim težnjama njegova bića. U sebi on osjeća toliko života i toliko snage, da je pripravan prkositi sudbini i cijeli svemir izazvati na borbu. ¹⁶⁾ Koliko je izraženo u Marksovih stihovima mesijanstvo to najbolje pokazuje i pjesma: "Pjesma mornara na moru. O. Kornl posebno skreće pažnju na ovu pjesmu, jer u njoj Marks sebe upoređuje s kormilarom, koji u oluji gospodari nad razbješnjelim valovima. ¹⁷⁾ On sebi daje nebesku ulogu, kao da od njega sve zavisi. Na taj način on svojoj misli pridaje nadistorijsko značenje, tj. posebnu važnost. On će, čak na jednom mjestu i ovo reći: "s prezirom ću baciti rukavicu u lice ovom svijetu(...)"

16) Augustu Cornu: "Karl Marx i Friedrich Engels", Naprijed Zagreb, 1958, str. 101

17) Vidi, isto, str. 101

Zanimljivo je Garodijevo vidjenje Marksovih epigrama: "U ni-
 zu epigrama kojima žigoše potlačenost i buržujске filistre, mla-
 di student Marx uzdiže veličanstven Goetheov i Shillerov humani-
 zam, uzvišene likove Wallensteina i Fausta."¹⁸⁾ Naš filozof G. Pe-
 trović ne propušta da komentariše Marksove epigrame. O epigramu
 za Hegela on piše: "(...) Treba spomenuti da su neki poznati tu-
 mači Marxa neuspješno interpretirali ovaj Hegel epigram o Kantu
 i Fichteu. Zaboravivši da je tu Marx dao riječ Hegelu da iskaže
 svoje mišljenje, oni su shvatili kao da je Marx taj koji kritizira
 Kanta i Fichtea i zalaže se da ostanemo pri shvaćanju onog što
 se nalazi na ulici. D. Mellelan s pravom upozorava da pogrešnost
 te interpretacije, no i on griješi kad tvrdi da tu Mark kao 'su-
 bjektivni romantičar' kritizira Hegela za privrženost svakodne-
 vnoj realnosti, nego što zahtijeva prizivanjem na svakodnevnu
 realnost želi po kratkom postupku likvidirati Kanta i Fichtea."¹⁹⁾
 Petrović ističe da Marks u ovim epigramima ne zadaje program ban-
 alnog realizma "izlaskom na ulici". Stoga, neophodno je Marksove
 epigrame dovesti u vezu sa kasnijim idejama.

Studentski dani Karla Marxa su bili ispunjeni teškim idejnim
 i drugim borbama. Već u tom periodu on postaje nezadovoljan posto-
 jećim društvenim odnosima. Iz tog perioda je značajan njegov rad
 "Strum und drang", koji je, kako ističu malobrojni znalci Markso-
 misli, bio poetsko-filozofske sadržine. U ovom radu su izražena
 epigramska i romantičarska raspoloženja, kao i uživanje mladog
 čovjeka, i to prvenstveno u poeziji i beletristici. Ovaj rad je

18) R. Garodj: "Karl Marx", Školska knjiga, Zagreb, 1976.,
 str. 18

19) G. Petrović: u knjizi: K. Marx: "Od filozofije do prole-
 terijata", Školska knjiga, Zagreb, 1975., str. 24

bio napisan osobitim podsticajem Kanta i Fihtea.

Interesantno je spomenuti šta je otac Hernih svom sinu Karlu pisao u pismu povodom dobijanja od namijenjene (od sina) sveske pjesama : "... (...) Tvoju pjesmu sam čitao slovo po slovo. Priznajem ti sasvim neuvijeno, dragi Karl, ja je ne razumijem, ni njen pravi smisao, ni jednu tendenciju (...) Želiš li ti naći blaženstvo samo u apstraktnom idealizmu (u nečemu sličnom sanjarstvu)? Ukratko daj mi ključ, priznajem svoju ograničenost". (Ovo pismo datira od 18. XI 1835. godine i upućeno je iz Bona). Marksov otac bio je doveden čitajući pjesme svoga sina u nedoumicu, tim prije što se upustio u razna nagadjanja pitajući se šta u stvari, te pjesme znače. Imam pouzdane podatke da je otac, ipak, imao visoko mišljenje o sinovljevim pjesmama. Čak je u jednom pismu tražio od Karla da napiše jednu pjesmu, kao i da je posveti svom bivše profesoru Vitenbahu (s kojim je Marksov otac bio prijatelj), koji je, zbog liberalnih pogleda, bio deprimiran i kažnjen, jer bi mu pjesme mnogo značile u tim trenucima.

Marks je isticao u svojim pjesničkim spisima da je sličan bogovima, da je opijen pobjedom. On prolazi sred njegovih (božanskih) ruševina, daje svojim riječima moć djela, kao i osjeća se ravan Stvoritelju. Svoju dušu je doživljavao kao univerzum. Njegova duhovna sloboda seže daleko i definiše tu sudbinu i razara pigmenta diva. Marks piše: "Ta 'lijepa duša' bi mogla i vrijedati, /No valja je očalima i haubom srediti./ 'Dobro je ono što učini Bog!', / Prav pjesnik tako započinje slog." ("Pustkuchen, VIII" epigram).

 SONETI

"Svjetske slave nisu mi dane,
 Njima su prožete zemlje i ljudi,
 I pobjednički svi ih hrane,
 Kad nešto drhteć kroz njih zagudi,
 Ko pogled tvoj vedrinom kad grane,
 Ko srce što žari toplinom žudi,
 I suza što od ganuća kane
 Kad ti je s oka moj pjev iznudi.
 I duhove sve bih izdahnuo
 Neka duboko u srcu zvuče,
 I ćutio se majstorom dok bih sahnuo,
 Da mogu doprijeti do tog cilja,
 Izboriti najljepše postignuće,
 Da meka si od boli i od milja."

(K.Marks, "Završni soneti", drugi dio)

Po ugledu na velikog italijanskog i svjetskog pjesnika Petrar-
ku ⁽¹³⁰⁴⁻¹³⁷⁴⁾ i mlađi Marks je pisao pjesme u vidu soneta. Marks je na sa-
 mom početku stvaralačke karijere usvojio sonet kao , tada savreme-
 ni, metrički oblik u književnosti, odnosno u poeziji. On je i na-
 jviše pjesama napisao u metričkom obliku soneta. Riječ je o zgu-
 snutom lirskom govoru organizovanom po muzikalnosti i slikovito-
 sti, po zvučanju i značenju - u obliku soneta (četrnaest redova-
 -stihova. On ih doživljava kao misli, kao ispovjesti. No, Marks
 je sonete pisao i u obliku katrena i terceta, tj. sa dvije rime.
 Zanimljivo je pomenuti da ^{su} u njemačkoj poeziji, a osobito roma-
 ntizma (u prvoj polovini ^e dvetnaestog vijeka) u upotrebi bile
 i četiri rime. Rima se smatrala ukrasom pjesme. Soneti funkciona-
 lno odredjuju Marksovu ličnost, a taj smisao će u obliku poetskog
 življenja zadržati do kraja života. Stihovi će se kasnije pretvo-
 rititi u filozofsku retoriku, a posebno retoriku pisanja velikog
 broja pisama upućenim saradnicima i uopšte savremenima (bez koj:

se i u cjelosti ne može znati Marksova ličnost i djelo). Marksova pisma govore i o njegovoj jedinstvenoj poetici.

Ako Marksovi epigrami govore o njegovim duhovnim preokupacijama, soneti više govore o shvatanju konkretnog života.

Pri tumačenju Marksove poezije neophodno je podsjetiti na jednu Ničeovu misao: Pjesnici su besramni prema svojim doživljajima. Rekao bih: pjesnici ne skrivaju svoja osjećanja, već ih kazuju (kroz sebe i drugo Ja) svijetu u obliku stihova. To je odnosi i na mladoga Marksa. Jer, on je do kraja života ostao vjerran svojim mladalačkim "besramnim" doživljajima i idealima. Pisati o ljubavi, kao što je to činio Marks u sonetima, to je ljudski. On se nije odricao (bez obzira na samokritičnost) svojih prvih pjesničkih zanosa i emocionalnih izliva, jer bi se time i odricao vlastite ljubavi. Sve mu je to način života nametao. To su bile pjesme ljubavi. Pjesme i pisma upućene voljenoj Dženi, koja je Marksu bila vječna tema i inspiracija, i njihova idnica je trajala od poznanstva do smrti, tj. punih četrdeset i osam godina, isto toliko koliko i Marksov stvaralački rad. Na ovom i na drugim primjerima, poezija je najbliža ljubavi, životu. Ljubav ^{ako} je iskreno stvarana, ona je i ujedno i čudosan svijet i koja ote-
lovljuje subjekta za stvaranje poezije i uopšte umjetnosti. Ljubav: to je omogućavanje i svijet čovjeka. Marksov životni put i uopšte stvaralački rad bio je poezija. A Dženi Marksu je bila trajna duhovna nadgradnja.

Primjera radi, evo nekoliko čistih ličrskih stihova mladoga studenta Marksa: "(...) Potmulo šapće, zbori, / Uokolo gleda, u stvari, / Pogled što plamsajuć gori / Frazno oko mu stvâri. (...)

// U grču je na srcu steže, / Smrt u prsima diše / Najdublja bol je sreže, / Očiju ne otvori više. " (Iz pjesme "Noćna ljubav")

Njegovi pjesnički doživljaji bili su podređeni zaručnici Dženi koju je stihovima i svojom intelektualnom radoznalošću vrlo brzo opčinio, kao i brzo stekao njenu naklonost i prvu ljubav, pa nije ni čudo što se u njegovim pjesmama nazire i stvara mit o iskrenosti. Evo nekoliko stihova iz "Završnih soneta", upravo posvećenih Dženi: "A ti lističi, nek se vinu, / Lelujavi tebi nek se prenesu, / Moji dusi sada već ginu, I u boli rastanka i u bijesu. Maštarije uzalud uvis sinu / Te sebe na put smion uznesu, / U onom me najvišem pobjeda minu // I najviše boli svršene sve su. / Dok iz daljine domu svom hrlim / Žudeć dragoću vlastite kuće, / Vrlo te neki muž već grli, / I prsima svija ponosan sav, / A njegova munja u mene tuče, / Zdvojnost i zaborav " (Treći sonet).

"Oprosti Smionom kad ti zbori / Priznajući žar u duši, / Pjevaču usna žarko gori / Te bol plamnu dalje duši. / Može li sebe da rastvori, / Da nijem se, tužan, ~~u~~ se sruši? / Pjevača, da me rug ospori, / ^koji vidje te, da ljubav skruši? / O visoke su duše tlapnje, / Krasna stojiš ponad mene, / Ipak, neću do li patnje, / Tek da pjev mi čuješ, hoću, / Čari mu daš, preobražene, / U ništa nek' mine i gluhoću." (Četvrti sonet). Da se vratimo na početak ovih "Završnih soneta": "Sve ove pjesme uzmi ko dar, / Pred noge tih ih ljubav meće, / Tu zvuk je lire a duše žar / Slobodno s njime tebi lijeće. / O, da sad njihov odjek bar / Čežnju u tvojoj ^{moj} grudi kreće, / Da visoka srca žešći žar / Tvojim bilom hitrije teče, / Bilo bi kao daljina da zvuči, / Kojom te nosi hod tvoj vrli, / Hrabrije bih smio sport se, tući, / A pjesma

zvoni vedrije i jače, / Moj pjev smionije u vis hrli, / I sjetno
moja lira plače." (Prvi sonet).²⁰⁾

Ovi i drugi stihovi nam otkrivaju Marksovu lirsku prirodu, koja je vrlo značajna za jednog mislioca, koji će se baviti filozofijom društva, revolucije i kritike. Jer, poetsko Marksovo stvaralaštvo je manje poznato od njegovog ostalog duhovnog i revolucionarnog života i rada. Najkraće rečeno, Mladi Marks je u svojim pjesmama prvenstveno subjektivni romantičar i racionalni kritičar. To ističem, jer sam imao u vidu njegove pjesme koje je stvarao između sedamnaeste i dvadesete godine. Stoga je razumljivo što u tim godinama nije mogao da dosegne do većih poetskih tajnih^{idubina} i da stvori veće vrijednosti, kako na umjetničkom, tako i na estetskom planu. Međutim, ako se jedan Rembo, kao pjesnik, proslavio između sedamnaeste i devetnaeste godine - Marks se u tim godinama javlja kao rasan filozofski mislilac. Ali, kad je u pitanju Marksova poezija - u svemu tome je bitno da su njegove (Marksove) pjesme promišljene, kao i da je u njima živ i aktivan poetski subjekt. No, te pjesme su takve kako su i nastale, tj. nisu pretrpjele bilo kakve korekcije i intervencije (kao što je to slučaj sa mnogim pjesmama mnogo poznatijih pjesnika). Valja napomenuti da ove pjesme sadrže i nose znalačku ideju i vizionarstvo jednog novog vremena. Možemo slobodno reći da Marksove pjesmene treba zanemarivati i ocjenjivati ih kao neumjetničke, iako se slažem sa pojedinim ocjenama da su ispod njegovog filozofskog nivoa, kao i da su osjajnijeg umjetničkog kvaliteta. Ali su one,

---

20) U poglavlju citirana je čitava Marksova pjesma "Završni soneti", posvećeni Dženi. Ova pjesma ima četiri soneta. U ovom dijelu su citirana sva četiri soneta, time što je drugi sonet dat kao moto ovom poglavlju. Vidi K. Marx: "Od filozofije do proleterijata", Školska knjiga, Zg. 1975. 35-

A prije svega, zanimljive za tumačenje Marksovog razvoja, kao i njegovog shvatanja ostalih područja i fenomena života kao što su ljubav, ljudska egzistencija i drugo. Pjesme nam govore o jednoj specifičnoj ličnosti, čija je lirski priroda, mnogo manje poznata od ostalog njegovog duhovnog i revolucionarnog života i stvaralaštva.

Marksovi stihovi vezani su za ritam i muziku. Vezanost za sonetnu formu posebno je zanimljiva Marksova pjesma: "Brodareva pjesma na moru" koju donosim ovdje u cjelini: "Igrat se možete, pèti, / Skakutati po mome čamcu, / Dovuć ga morati meti, / Meni ste podložni, samcu! // Pod plavim valjovljem, tu, / "oj maleni počiva brat, / Vi ste ga povukli dnu, / Hoćete kosti mu sprat.// I sam još bijeh dječakom, / On s broda, a smiono lud, / Za vešlačko posegnuh štakom, / Niz pješćani utonu prud.// Dnom srca zakletvu dadoh, / Vi modri i mokri vali, / Bez kraja vas bićevat stadoh / Rad osvete za pečalñ. // I vjerno održah, evo, / Zakletvu duše i riječ, / Hladne sam svedj vas bićevo, / Na suhu rijetko kad već. // Kad god dubine bruje, zazvoni zvonce sa turna. / Nukli orkani zahuje, / I divlja oluja burna, // To diže me s kreveta smjesta, / Iz moga sigirnog doma, / Iz mirnog i toploga mjesta, / Te jedrim za munje i groma. // Dušman mu vjetar, oluja, Gospodu Bogu se molim, / Te puštam da jedro buja, / Čvrstom se zvijezdom sokolim. // I sva se snaga zbire, / Hrabrost i plam se budi, / U poslu smrti se šire, / I ječi pjesma iz grudi.// Igrat se možete, pèti, / Skakutati po mome čamcu, / Dovuć ga morate meti, / Meni ste podložni, samcu."

U ovoj pjesmi pokazuje Marks malo pjesničko majstorstvo. Pjesmu je želio zaokružiti. Istom strofom, kojom je počeo svoje

pjevanje o brodarevoj pjesmi na moru, i završava ovu poemu. I u ovoj pjesmi iako ne pominje Dženi, Marks pjeva o ljubavi, o daljini. Jer, njegova pjesnička imaginacija je nastala kao rezultat Dženinog fasciniranja i inspirisanja. U mislima s njom dok je pisao pjesme- Marks se osjećao feliksom. On je bio nošen romanti- zmom²¹⁾ kao i duhom filozofske imaginacije novog vremena. Evo i jednog lirskog zapisa kojeg je Marks uputio Dženi: "U tišini ne mogu ja da ostvarim ono što se nameće mom duhu, te se bježeći od svake lagodnosti života i odmora uvijek bacam u borbu. Htio bih osvojiti sve što su nam bogovi podijelili, htio bih smiono istražiti široko polje svih znanosti, htio bih potvrditi kako vladam pjesništvom i umjetnošću. Moramo se osmjeliti da sve po- duzimamo, bez odmora i počinka, treba izbjegavati ravnodušnost i nehaj, koji nam oduzimaju volju za djelatnost, ne smijemo ži- vjeti učmalim životom koji se predao jalovim razmišljanjima i ne smijemo sagnuti šiju pod jarmom, jer nam uvijek ostaje želja i nada da počivimo djelatnim životom."²²⁾ Isto tako Marks poka- zuje svoj suptilni pjesnički zanos prema Dženi u pjesmi : "Čovječ- ji ponos", kojom se nazire izgradnja jednog novog pogleda na

21) "Taj romantizam bio je izraz protivrečnosti i o koje su se spotakli najveći buržoaski humanisti, naročito Gete. Od Vertera do Vilhelma Majstera, i od Prometeja do Fau- sta - Gete je izrazio osnovnu protivrečnost velikog buržu- askog humanizma: poštovanje rada i tužnja da od zajednice svih ljudi stvori jedan jedinstven sistem, or- ganski totalitet koji deluje kao jedan jedini čovek, bez- granično je proširilo moć ljudskog rada nad prirodom i promrzelo prometejski san o svemoći čoveka. Ali istovre- meno režim individualnog prisvajanja dobra raspršio je i suprotstavio, u anarhiji koja se može usporediti s onom ubilačkih sukoba u džungli, egoizme i prohteve koji tako vode propadanju i osakaćenju najvećeg broja. Isti režim koji ljudskim težnjama otvara beskrajne horizonte osudjuje većinu ljudi na život nadostojan čoveka. Stoga, u ovom razdoblju 'groteksna melodija' hegelovske dijalektike na- dahnuje Marksa duboko odbojnošću: ono što on ne mo- e prihvatiti to je pomirenje ideje sa stvarnošću" (R.Garodi: "Karl Marks", cit. djelo, str. 13

svijet. Njega nose ideje novog vremena koje prevazilaze vrijeme loma i ruševina. Izražavajući duboke čežnje prema svojoj voljenj Dženi, Mars će u svojim^m posvećenim zapisima izražavati i ne- moć. Međutim, to nisu njegove mogućnosti. Marks piše: "Jenny, ako mi je dopušteno da objavim da smo mi sjedinili naše duše u ljubavi, da su one ispunjene istim žarom i da ih nosi isti val; (...) Ja ću onda s prezirom baciti rukavicu u lice ovom svijetu, pa ću vidjeti kako se taj divovski pigmej ruši, ali njegov pad neće moći ugasiti žar moje duše; (...) Tada ću, sličan bogu i pijan od pobjede koračati posred ovih ruševina i, dok budem svojim riječima davao snagu djela, osjećat ću se jednak stvoritelju.²" Marks i zapisuje pjesme u prozi: "Boreći se protiv vjetra i valova upućujem molitvu svemogućem bogu, te sputivši sva jedra dajem da me vodi moja pouzdana zvijezda (...) A zatim, skupivši svesnage, pun zanosnog žara i radosne smionosti, ja u toj borbi na život i smrt zapjevam te sve odjekuje od moje pjesme. (...) Uzalud skakujete, valovi, da biste razbili moju buku, vama valja dovesti je do cilja, jer steni podvrgnuti mojoj volji."²⁴ Svi ovi zapisi nastali su u Berlinu, gdje se Marks intenzivno posvetio pjesništvu.

RAZLIČITE OCJENE KRITIČARA

"(...) Recenzent (čitaj: kritičar, Š.K.) je u dlaku sličan pjesniku, samo što nema muke u srcu i muziku na usnama (...)"

Seren Kjerkegor

Mering je dao pretjerano kritizersku ocjenu Marksove poezije. Ni sam nije bio dovoljno upućen u tajne pjesničke umjetnosti, on

22) F. Mering: "Karl marks", Kultura, Beograd, 1958. str. 28

23) K. marks, citirano prema A. Corniu, cit. djelo, str. 102

24) Vidi, A. Corni, cit. djelo, str. 102

je donosio takve sudove o pjesmama mladoga Marksa, koji su čiste predrasude. Ili je Mering mislio da je poezija i bavljenje njom niži oblik stvaralaštva, pa je na taj način želio da zaštiti Marksa. No, Marksove zapise, a posebno pjesnike treba dovesti u vezu sa njegovim testamentom, što će biti predmet zaključaka cjelokupnog teksta o Marksovom idealizmu. Ne može se reći da su Marksove pjesme bez forme, kako ističe Mering. Šta je u stvari pisao Mering? : "Da kažemo jednom riječju, one su bezoblične u svakom smislu te riječi. Čak i sama tehnika stiha još sasvim sirova: Kad se ne bi znalo za vrijeme njihova nastanka, ne bi se ni slutilo da su napisane godinu dana nakon Platenove smrti, devet godina nakon Hainove 'Knjige pjesama'. Ali na to ne upućuje ni bilo što u njihov sadržaj. To su romantični zvukovi harfe, pjesma vila, pjesma groma, pjevanje sirena, pjesme zvijezdama, pjesme zvonara, , posljednja pjesma pjevača, blijeda djevojka ili dječak djevojčica, jedan ciklus balada o Alboinju i Rosamundi, itd. Ne nedostaje ni hrabri vitez koji je u tuđini počinio mnoga junačka djela, pa se vrća kući upravo u trenutku kad njegova nevjerna vjerenica stupa pred oltar s jednim drugim: tu su romantični zvuci harfe, ali bez onog osobitog čara romantike, bez onog sumračnog tkanja mjesečevih zraka, koje je zauvijek moralo ostati stranom duhu, koji se borio za sunčevu jasnoću."²⁵⁾ Po svemu sudeći Meringa uopšte nije interesovala poezija, jer je o njoj govorio s mržnjom. On uopšte nije cijenio Marksovu poeziju. Dalje on protivvrječno govori o stihovima Karla Marksa. Mering je čak na jednom mjestu zapisao da Marksovi stihovi odišu trivijalnošću, da iz njih jedva ponekad izbija pravi ton, da tehnika pisanja

---

25) F. Mering, cit. djelo

je loša i nespretna. Uz, ovo Mering je Marksove stihove nazvao stranputicom jednog velikog duha!? Meringovu ocjenu mogu nazvati tipičnom zabludom jednog Marksovog biografa.

Marksove pjesme imaju smisao, simbole i temelje se na metaforama ljubavi i metafizike. Na taj način Meringovo vidjenje Marksovih stihova, da su to banalni motivi, teški i nezgrapni. To je izraz njegovog gluhog i slijepog gledanja na pjesničku umjetnost, koju je na taj način potcijenio. Marks je stvarao sa lakomom pjesmu, o tome govore figure s kojima se igrao.

Nasuprot Meringu, Ogist Korn piše: "Ne možemo kazati, da K. Marx nije imao književnog talenta ni pjesničkog dara. On će postati zaista veliki pisac, koga možemo usporediti s Lessingom ili Nietzscheom po preciznosti i snazi stila i bleštavoj ljepoti svojih metafora, a njegov ga je istančani osjećaj za poeziju kasnije učinio savjetnikom u tim pitanjima, kojega su se u isti čas bojali i voljeli ga tako veliki pjesnici kao što bijahu H. Heine i F. Freiligrath. No njegov je duh u to vrijeme bio odviše uznemiren i izmučen, njegova mašta odviše grozničava, a njegove misli odviše burne, pa se njegovo pjesništvo moralo izgubiti u nečem neodređenom i maglovitom. On je sam bio svijestan toga, te je u jednom pismu upućenom svome ocu veoma tačno karakterizovao svoje prve pjesničke pokušaje."²⁶⁾

Da li se može uzeti za istinu Marksova izjava (kao stav) iz pisma upućenog ocu 10. novembra 1837. godine o poeziji? Ovo pitanje proizilazi iz Kornijevog zaključka, koji je vrlo loše izveden iz premisa. Naime, on je prvo Marksovu poeziju uporedio sa poezijom jednog Lesinga i jednog Ničea, a zatim nefilozofski

---

26) A. Cornu, cit. djelo, str. 180

zaključio, time što je Marksovu skrivenu izjavu o poeziji i filozofiji- datu ocu, shvatio kao i njegovo pravo mišljenje. A ako se još zna činjenica da Marksov otac Hernih nije volio da mu se sin zanosu pjesničkim i filozofskim meditacijama jer ga to vodi u boemstvo i apstrakciju, a sam Karl je to dobro znao, te je želio i da malo samokritičnošću obmane oca, kao da poezija nije njegova trajna orijentacija, navodno da je poezija isto što i idealizam, kao i da je lirska poezija bila njegova prva a i sporedna djelatnost. No, kasnije će se utvrditi da, ipak, poezija nije bila Marksova sporedna djelatnost. Davanje značaja poeziji, moralo je da proistekne u toj formi, zbog očeve zabrinutosti za sina. Njegov otac je smatrao da poezije ne udalji mladog Karla od studija. Da bi na jedan način suzbio, ili pak, ublažio očevu neraspoloženje i zabrinutost, napisao je u pismu da je: "poezija trebala biti sporedna stvar". Ta teza se ne može uzeti kao stvarnost, kao ni kritičke opaske Heringa i donekle Kornia, s obzirom na to ako se zna da je Marks čitavog života, pa iako nije u zrelih godinama pisao pjesme, živio je ipak pjesnički, pa je njegov život bio prava filozofija i poezija²⁷⁾ akcije i borbe. "O ne znači da se u drugim dimenzijama ne može razmatrati Marksova samokritičnost. Jer, lično je smatrao da u filozofiji može više da postigne.

Dalje, pišući o Marksovim pjesničkim pokušajima O. Kornio posebno ističe: "Nadahnut svojom žarkom ljubavlju piše pjesme,

---

27) Kada se Marks oženio sa svojom zaručnicom Dženi, ona je u njemu zamijenila pisanje stihova, kao i njena ljubav omogućila mu je da stvori jedna od najkompleksnijih i interdisciplinarnijih mišljenja, čime će i obilježiti i savremenu epohu i dati joj novi realni i progresivni smisao, koji će se nasloviti njegovim imenom.

koje odražavaju njegovu strast prema Jenny, ali u isti čas odavaju nemir njegove duše. On očajava, jer mu Jenny neće da piše prije nego što se zaveća zaruke oficijelno ne objave. Ti osjećaji dolaze do izražaja u tri bilježnice, što sadrže pjesme posvećene njegovoj zaručnici, a koje joj šalje za Božić 1836; ona ih čita plačući od bola i radosti.²⁸⁾ I dalje piše Korní: "Uprkos njihovu nazivu, te pjesme samo jako izdaleka sjećaju na pjesme H. Heinea, i njihove književna vrijednost nije baš nikakva. U njima nalazimo plitki, banalni i konvencionalni romantizam; bez ikakve originalnosti u njima se tretiraju dvije glavne romantičke teme: tema o nesretnoj i tragičnoj ljubavi i tema o misterioznim snagama, kojima je podvrgnuta ljudska sudbina. Mladi čovjek odolijeva zamannom pjevanju sirena, da bi ostao vjeran svom idealu (Pjesma sirena), vitez prolazi na ratni pohod, a kad se vraća, vidi da mu se zaručnica izneverila, pa se pred njom ubija baš u času, kad ona ide u času da se vjenča sa njegovim suparnikom (Lucinda), ili su dvije žene što sviraju harfu uz pjesmu prekidanu plačem, a koje polaze u samoću prirode, da tamo nadju duševni mir (Dvije sviračice Harfe). Tu su i zvijezde, besšutne i tuđe ljudskoj sudbini (Pjesme zvijezdama), i na kraju tu je blijeda mlada djevojka, zaljubljena u viteza, koja se očajna zbog neuslišane ljubavi baca u vodu (Mrtvački blijeda mlada djevojka).

Nekoliko strofa te posljednje pjesme dat će nam priliku da ocijenimo vrijednost cijele te zbirke:

'Mlada, blijeda i šutljiva djevojka zatvara se u samu sebe i u svoju dušu, blagu kao što je duša anđjela, te postaje tužna

28) A. Corní, cit. djelo, str. 98

i žalosna.

'Pobožna i blaga, sasvim predana volji neba, ona je bila slika blažene nevinosti, ukrašene svim dražima.

'Uto, na konju koji poskakuje, naidje vitez, a njegove oči, pijane od ljubavi, bacaju plamene poglede.

'On joj rani srce, a zatim ode radosno u borbu; njoj nije pošlo za rukom da ga zadrži.' (Marks)²⁹⁾ (Podvukao, Š.K.).

Naš filozof G. Petrović pišući o Marksovim ranim radovima, između ostalog, istakao je o poeti Marksu: "Doduše, neki veliki pjesnici su kao devetnaestogodišnjaci pjevali mnogo bolje pjesme, no isto su tako mnogi kasnije proslavljeni pjesnici započeli lošije nego Marx (...). Dok su Marxove maturalne zadaće pisane u racionalističko - realističkom duhu, karakterističnim za prosvjetiteljstvo, njegova poezija ima izrazito romantičarski karakter. U ovu romantičarsku fazu Marx je ušao na krilima ljubavi Dženi, ali na njega su svakako odlučno uticala romantičarska raspoloženja među tadašnjim bonkim studentima (i napose u njihovom literarnom društvu). A u izvjesnoj mjeri na njega su vjerovatno uticala i predavanja A. W. Schlegela, koja je dva semestra slušao u Bonu (...)." ³⁰⁾

Rajko Djurić, inače pisac pogovora "Četvrti izvor marksizma", za Marksovu zbirku pjesama "Knjiga ljubavi" (Biblioteka časopisa "Gradina", Niš, 1983. u prevodu Zvonimira Kostića Palanskog), je ostao na površnosti ranijih informacija o Marksovoj poeziji. On, kao ni prethodni kritičari ništa novo nije istakao o Marksu

29) Isto, str. 99

30) G. Petrović u uvodu za Marksovo djelo: "Od filozofije do proleterijata", Školska knjiga, Zagreb, 1975., str. 23

kao pjesniku, bez obzira što je imao pred sobom rukovjet njegovih stihova. Ni jedan od interpreta, kritičara i biografa nije čestito analizirao ni jednu pjesmu. Uglavnom su se vrteli oko proizvoljnih Meringovih "ocjena" i Marksovog studentskog "samokritičkog" pisma.

ZAKLJUČAK

"Neizmijerna, nosputana,
 Ta misao, koju smisli Bog,
 Iz njegovog srca dana,
 Kroz Tebe me obuzela svog."

(K.Marks, Iz pjesme "Misao")

Marks je poezijom htio da kaže i osmisli svijet težnje. Mnoge od njegovih pjesama ostale su u njegovoj neizrecivosti. Njegovi simboli su bili u zvucima maglovitih oblaka, beskrajni, kao što je kosmos. On je poezijom želio oslobodjenje od svega što je strano mladom čovjeku, kojemu je stalo jedino do preobražaja. To znači, da je Marksova osnovna težnja bila izmjena svijeta. Njegovo polazište je bilo izmjena, ali izmjena koja će doći poslije tumačenja, kako se i pravilno može shvatiti Jedanaesta teza o Fojerbahu. On je to i mogao jer je duboko u sebi nosio tu potrebu. Nosile su ga ideje nevrjerovatnom brzinom u budućnost osvajaćeće. Ton svemu tome je davao njegov veseljački i bezbrižni način života, kao i druženje sa kolegama starijim od sebe. Jednu jedinu obavezu što je imao, to je prema zaručnici ~~š~~ženi, a to je bilo i presudno da je morao i brzo da se mijenja. U svoj toj

boemiji doživljavao je i preživljavao u pojedinim momentima i izvjesnu duševnu krizu. Ta kriza je imala dva smjera: (1) stalna očeva kontrola i kritičko - vaspitna pisma, (2) nostalgija za voljenom djevojkom. No, Karl je izdržao svo nastojanje svog oca da ga odvratiti od poezije i filozofije. Jer, otac Hermit je nastojao da intelektualno trijezni svog sina od mladalačkog zanesenjaštva. To je bio i jedini razlog što ga je prepisao sa Borskog na Berlinski univerzitet (a to je bio i pravi potez za Marksovu afirmaciju), tj. da ga odstrani od književnih krugova, ali Marks je u gradu Hegelove filozofije postao još kao student ime. Za svoje stihove je mislio da su "nešto što je razliveno bez premca." Znatian broj Marksovih pjesama nalazi se u albumu i bilježnici Marksove sestre Sofije, koji se nalaze u Marksovom muzeju u Trieru.

Marks je, kao i svaki drugi pjesnik toga vremena, tražio estetsko i istorijsko uporište za svoje stihove. On je namjeravao da poeziju piše po ugledu na stare antičke, rimske, zatim francuske i novije (za to doba) njemačke pjesnike. Njegove pjesme govore da se uspješno služio romantičarskom ironijom. Dakle, Marksov romantizam je bio povezan i sa humorom, a posebno sa narodnom poezijom, koju je i sakupljao. Međutim, Marksa možemo smatrati za jednog od "konkretnih pjesnika". Pojam "konkretno" označava novo pjesništvo kroz koje se manifestuje futurizam. U tom smislu i njegovi epigrami se javljaju kao konkretni pjesnički oblici, kroz koje se manifestuju praktične poruke. Jasno, svaki Marksov epigram je svečano kasan.

Kad je u pitanju Marksova lirika otda se Marks može dovesti u vezu, u misaoni dijalog, sa čuvenim danskim filozofom i pjesnikom po načinu življenja Serenom Kjerkegorom. I jedan i drugi su studirali na Berlinskom univerzitetu (nije poznato da su se lično znali), Kjerkegor je bio nešto stariji. Doktorirali su iste godine ⁽¹⁸⁴¹⁾ iz oblasti stare grčke filozofije. Kjerkegor s temom: "O pojmu ironije sa stalnim osvrtom na Sokrata", a Marks : "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode". I jedan i drugi poznavali su duh protenstantizma. U Berlinu Kjerkegor je slušao predavanja kod Šelinga. Na početku je bio oduševljen, a vratio se u Kopenhagen razočaran. Marks je, s druge strane, jedno vrijeme bio oduševljen mladohegelijancima i filozofijom samosvijesti, ali se vrlo brzo kritički s njom obračunao. Marks je izuzetno dosta čitao i pisao, pravio skice budućih djela, a zatim bi posjećivao kafane, pozorišta, književne manifestacije, filozofske diskusije, kao i zaduživao se. Slično je radio i Kjerkegor. Sličnost ova dva mislioca u ponašanju i mišljenju odnosi se i prema ocu. I jedan i drugi, tek su počeli u pravom smislu stvarati, tek kad su im očevi umrli. Oca su doživljavali s velikom odgovornošću i oprezom. To je uticalo na njihovo psihičko stanje. Kjerkegorov otac je stalno nosio strah i grijeh što je u mladosti psovao Boga, a Marksov grižu savjesti što je promijenio religiju. Marksov kao i Kjerkegorov otac su nad sinovima uspostavljali apsolutnu dominaciju. Smrt i jednog i drugog je onemogućila sukob s sinovima. Bez obzira, što se nisu za vrijeme studija sreli Marks i Kjerkegor u vremenu svom, a i danas posebno korespondiraju. I jedan i drugi su se bavili odnosom filozofije i stvarnosti.

Marksovi radovi, od prvih početaka pa do doktorske disertacije, a među njima i pjesnički pokušaji, integralni su dio njegovog kompleksnog i sadržajnog opusa. Mladi genije se pokazuje kao maturant, a posebno kao student koji počinje stvaralački rad sa dosta ideja. Sve to ukupno govori da su ovi sastavi prvenstveno značajni za proučavanje cjelokupne geneze Marksovog opusa. Najjednostavnije možemo istaći da u pjesmama Marks njeguje humanističku kritiku, kao i jedan savremeni pogled na svijet, bez opterećenosti i jedne ideologije, ali u kome se naziru nova praktična htjenja, što proizilazi iz novih potreba ne samo praćenja literature već i kretanja društva uopšte. U njima je Marks iznio svoju mladalačku inteligibilnost, sentimentalnost, duhovitost i raskešnost. Poetske metafore u stihovima, kao i prisutna ironija u epigramima - biće od presudnog uticaja da Marks započne 1841. godine jednu novu fazu stvaralačkog rada - novinarstvo, tj. angažovano kritičko novinarstvo sa puno idealističkih metafora i ironije, kao i s velikom težnjom puta ka Istini i Slobodi. Marksu je lirska priroda doprinijela da postane izuzetan prijatelj s Henrihom Hajneom, istaknutim njemačkim pjesnikom.

Najkraće rečeno, Marksova ljubavna i refleksivna lirika, bez obzira što je prerano prestao da se njome bavi, predstavlja beskonačnu težnju duše mladog čovjeka da se uzdigne do univerzuma. Na taj način, Marks je, još u svojim najranijim djačkim i studentskim radovima, pošao od poezije ka filozofiji, da bi preko filozofije došao do misli o proletarijatu.

Sedmi dio

MARKS I NJEMAČKA FILOZOFIJA

"Titanska su vremena ona koja dolaze
za nekom cjelovitom filozofijom i nje-
nim subjektivnim razvijenim formama(...)"

Karl Marks

 NAPOMENA

U novije vrijeme postavljaju se istinske teze o dijalogu Marksa i njemačke filozofije. Ne radi se samo o misaonom dijalogu Marksa i njemačkih klasičnih filozofa, već i o dijalogu Marksa sa postklasičnom njemačkom filozofijom. Otuda i potreba da se uz ovaj naslov ukaže kraćom napomenom. Radi se o dijalogu Marksa i njemačke filozofije za vrijeme Marksovog studiranja, kao i vremena od dvije godine nakon doktoriranja, tj. do kraja 1843. godine, do kada mladi Marks uglavnom prevladava svoju idealističku fazu, što je i predmet ovog rada.

Ovdje će, dakle, biti riječ o Marksu kao mladohegelovcu, o Marksovom odnosu prema Kantu, Fihteu i Fojerbahu. Marks će svoje vidjenje pomenutih mislilaca, a posebno filozofa samosvijesti, posebno razviti u djelima od 1843. godine pa na dalje. No, temelj tog vidjenja su Marksove ideje iz njegove tzv. idealističke faze. Do sada se uglavnom raspravljalo o Marksu kao mladohegelovcu, a o njegovoj vezi s drugim njemačkim filozofima (za vrijeme njegovog školskog perioda) gotovo nije pominjano. Izuzetak čini R. Garodi, koji u monografiji "Karl Marks" otvara pitanje vezivanja ideja Fihtea i Marksa.

 MARKS KAO MLADOHEGELOVAC

"Za vrijeme bolesti upoznao sam se sa Hegelom od početka do kraja, zajedno sa većinom njegovih učenika."

(K. Marks, Pismo ocu iz 1837. godine)

U marksističkoj i markseološkoj literaturi postoje podijeljena mišljenja, koliko je Marks bio hegelovac, odnosno mladohegelovac! Ko je više uticao na Marksa Hegel, Kant ili Fichte? Zasiurno je da je Marks od Kanta preuzeo pojam kritike, od Fichtea pojam prakse i akcije, a od Hegela dijalektički metod, samo što im je dao novi smisao i obilježje. Sam moto ovog priloga, koji predstavlja Marksovu ispovješ, potvrđuje činjenicu da Marks priznaje da je Hegelov učenik, iako je godinu dana ranije žestoko pokušavao da se oslobodi Hegelove filozofije, pišući o njemu šaljive epigrame. Djerdj Lukač ističe da Marksov "stvarni filozofski razvitak počinje tek usvajanjem Hegelove filozofije. Tek time počinje onaj njegov životni put koji je značajan za svetsku istoriju."¹⁾

Ovim pitanjem otvaramo jednu veliku temu o genezi Marksove misli, koju bi jedino mogli rasvijetliti jednom pozamašnom studijom. Iz poznatog i podužeg pisma ocu iz 1837. godine Marks i porred oduševljenja "Fenomenologijom duha", on prigovara na Hegelovo dualističko filozofsko mišljenje, naime, što ukrućuje, umrtv-

---

1) Djerdj Lukač: "Mladi Marks", BIGZ, Beograd, 1976., str. 10

ljuje, obezvremljuje, kao i površinski dotiče stvarnost. Tada, on Hegelovo mišljenje upoređuje sa matematičkim mišljenjem. Marks, između ostalog, piše: "(...) U kojem subjekt optrčava oko stvari, amo-tamo rezonira a da se sama stvar ne oblikuje kao nešto što se bogato razvija što je živo (...). Naprotiv, u konkretnom izrazu živog misaonog svijeta, kao što je pravo, država, priroda i čitava filozofija, sâm se objekt mora osluškiivati u svom razvoju, ne smije se unositi samovoljne raspodjele, shvaćanje same stvari mora se odvijati kao u sebi protuslovno i u sebi mora naći svoje jedinstvo."²⁾

Marks se mladohegelovcima u Berlinu, koji su bili okupljeni oko "Doktor-kluba", priključio 1837. godine. U tome Marks piše iste godine u svom poznatom pismu ocu. "Čitao sam fragmente Hegelove filozofije, čija mi se groteskna planinska melodija nije svidjela. Želéo sam ješ jednom da zaronim u more, ali sa određenom namerom da duhovnu prirodu otkrijem isto onako nužnu, konkretnu i čvrsto zaokruženu kao i telesnu, da više ne prosjačim ovde - onde, već da na svetlost dana iznesem čisti biser (...). Moja poslednja rečenica bila je početak Hegelovog sistema, i taj rad, zbog kojeg sam se donekle upoznao sa prirodnim naukom, sa Schellingom, sa istorijom, rad koji mi je zedaó beskrajnu glavobolju i koji je tako (konfuzno) pisan (pošto je upravo trebao da predstavlja novu logiku) da se sad i sâm mogu jedva razabrati u njemu, - i to moje najdraže čedo, uz mesečinu odgajano, odnelo me je, poput kakve varljive sirene, pravo neprijatelju u ruke(...). Za vreme bolesti upoznao sam se sa Hegelovom filozofijom od poč-

---

2) K.Marx: "Pismo ocu", Odabrana pisma, Zagreb, 1955., str. 22-23

-tka do kraja, zajedno sa većinom njegovih učenika. Posle nekoliko sastanaka sa prijateljima u Štralovu dospo sam u jedan doktorski klub, među čijim članovima se nalazi nekoliko privatnih docenata, kao i najintimniji među mojim berlinskim prijateljima, dr Rutenberg. Tu se u prepirci ispoljavalo mnogo suprotnih gledišta, a ja sam sve čvršće se vezivao za sadašnju filozofiju sveta, od koje sam nameravao da umaknem; ali sve zvučno bogastvo u meni beše zanemelo, spopalo me je pravo besnilo ironije, što se bez sumnje, i moglo lako desiti posle toliko negiranja."³

Sada nema dileme. Jasno, je Marks je hegelovac, tj. mladohegelovac⁴⁾, naravno misli se na prvu fazu njegovog intelektualnog razvitka, (mada se može postaviti hipoteza i šira). Ta faza traje počev od 1837., pa do kraja 1841. godine. Zato je i izlišno komentarisati gore iznesene Marksove stavove, ako već znamo da je mladi Marks u "Doktoru-klubu" važio za fenomena. Ovdje se Marks upoznao sa glavnim predstavnicima hegelovske ljevice, s Friedrichom Kopenom, Adolfom Rutenbergom, Eduardom Najenom, Ludvigom Buhlom, s braćom Brunom i Edgarom Bauerom, i drugima. Lijevi hegelijanci su se već bili oslobodili Hegelove teologije i sistematike. Od Hegela su zadržali dijalektiku i kritičku metodu. Student Marks je bio oduševljen, predao se čitav filozofiji i umalo

3) K. Marks, Pismo ocu; Marks - Engels, Djela, tom I, Beograd 1968., str. 12-13

4) Vranicki piše: "Studirajući pravo na Bonskom i Berlinskom sveučilištu, Marx se svim žarom mladoga genija daje na izučavanje i apsorpiranje svega najboljeg u pravnoj, historijskoj i filozofskoj nauci, mašta usput i o literarnoj karijeri, piše knjige pjesama i ljubavi voljenoj Jenny, tada svojoj zaručnici i budućem vjernom sudrugu kroz sve patnje i pobjede u životu, saobraća u Berlinu sa mladohegelovcima i tako učestvuje u teoretskim borbama svoga vremena, kojima će kasnije upravo on dati završni izraz." (P. Vranicki: "Misaoni razvitak K. Marxa", III, Zagreb, 1963., str. 45)

nije napustio studije prava (pravo će diplomirati 30. marta 1841 a dvije nedelje kasnije će u Jeni doktorirati iz oblasti filozofije). Marks je u "Doktor-klubu" sa svojim prijateljima raspravljao o raznim filozofskim pitanjima.

Berlinski univerzitet u doba Marksovog studiranja bio je centar hegelijanstva. Prema mišljenju O. Kornia "osobita draž te filozofije bila je u tom, da je razvitak stvarnosti svodila na razvitak ideje i da je tako ljudima dopuštala da na neki način budu sudionici pri stvaranju svijeta, te da dajući razvitku sve racionalniji karakter i upravljaju samim tim razvitkom. Zbog toga je ta filozofija na svim poljima vršila velik uticaj. Sve znanosti, koje su se prožele njezinim shvaćanjima i njezinom metodom, natjecale su se za milost da i na njih padne nešto svijeta, što ga je ona širila; sve se u njoj činilo tako istinito i tako razumno, da je izgledalo kao da prkosi prolaznosti vremena!" Valja napomenuti da se Marks nije lako opredijelio za Hegelovu filozofiju. Ali, Hegel je, najkraće rečeno, bio moda. To znači pod filozofijom se tada u Njemačkoj mislilo i shvatalo ono što u biti jeste Hegelova filozofija. Hegelov filozofski realizam je "odbijao i vrijeđao njegov duh (čitaj: Marksov, Š.K.), koji je u ono vrijeme još bio sam prožet romantičkim idealizmom, pa je historija njegove misli i njegovih proučavanja za prve godine njegova boravka u Berlinu obilježena borbom protiv prihvaćanja te filozofije; no ta je borba svršila time, da bi se Hegelova doktrina nametnula i zagospodarila s njima."⁶⁾

---

5) A. Cornu: "Karl Marx i Friedrich Engels", Nparijed, Zagre 1958., str. 104

6) Isto, str. 105

Marks je učestovao u raspravama "Doktor-kluba" u Berlinu (počev od 1837. do završetaka studija i doktorata aprila 1841. godine), gdje je tada bio glavna figura lijevo orijentisanih hegelovac Bruno Bauer (1809-1882), njemački filozof i publicista, radikalni mladohegelovac i kritičar političkog apsolutizma, istoričar religije (koji je razvijao filozofsku kritiku religije). Bauer je 1838. pa do ^{sredine} 1841. godine predavao filozofiju religije na Bonselkom univerzitetu. (Smrt Alfensteina, tadašnjeg ministra prosvete, mnogo je uticala na položaj lijevo orijentisanih filozofa u Njemačkoj. Na njegovo mjesto došao je izvjesni Eichorn, inače reakcionarni političar, koji je Brunu Baueru onemogućio dalji rad na Univerzitetu u Bonu. Tu se i završila i Marksova ambicija za stvaranje slobodne univerzitetske karijere).

Veza: Bauer- Marks zaslužuje i širu raspravu. Drugi vrlo značajni član ovog debatnog kluba bio je ^{D.F.} Štraus, ⁽¹⁸⁰⁸⁻¹⁸⁷⁴⁾ koji svoju filozofsku koncepciju fundira na tumačenju teorije mita, postavljajući, pri tome, novo tumačenje istorije, kao stajalište koje je u mnogim dimenzijama ostalo mitsko, samo u novom modernijem obliku. On je to posebno izrazio na promatranju istorije Isusa Hrista. Štraus se zalagao za unutrašnje oslobodjenje duha. Stoga su njegova djela, od strane oficijelnih kritičara, proglašena za nehrišćanska. On je bio liberalni duh mladohegelijanstva. Ispitivao je vjerodostojnost jevandjelijskih pripovjedi. Isticao je da je vremenska odredjenost Boga protivrječna samom pojmu Boga. Ipak, Štraus je za osnovu mita uzeo predodžbeni karakter religiozne svijesti. Isticao je da hrišćanstvo nije uspjelo da bude apsolutna religija, ali zasigurno ima mitsku osnovu, kao i mitski oblik.

Postanak mita, za Štrausa, je o ispoljavanje supstancije. Pored toga, Štraus je bio poznat i kao kritičar Hegelove logičke religije. Zanimljivo je pomenuti da je Štraus na kraju odbacio sva jevanđelijska učenja. "Ako je Strauss razvio onaj spinozistički momenat Hegelove filozofije, momenat apsoluta kao supstancije, Bauer je razvio drugi njezin momenat - Fichteov, tj. momenat samosvijesti.

I dok je Strauss još štošta u evanđeljima priznavao za historijsko, Bauer nije će da ima u njima bilo šta historijsko."⁷⁾

Zbog svojih shvatanja Štraus je izazvao bijes konzervativnih krugova, pa je zbog toga i izgubio katedru na Univerzitetu u Tübingenu. Marksova ironija na tu stvarnost je data u konstataciji da u Engleskoj "ni jedan pristojan čovjek nije se usudio da knjigu prevede (misli na "Život Isusov kritički promatran", Š.K.), ni jedan ugledni knjižar da je štampa." Štraus je ispitivao proces raspadanja hrišćanstva i Hegelove filozofije. On je bio mišljenja da su "pobožne pretpostavke teoloških djela neznastvene." Bio je mišljenja da Biblija ima samo mitsko porijeklo i vjerovanje. Zanimljiv je završetak njegove knjige "Život Isusov": "Rezultatima dosadašnjih istraživanja uništen je, dakle, kako se čini, najveći i najvažniji dio onoga što kršćanin vjeruje o svom Isusu, uskraćena su mu sva ohrabrenja koja crpe iz tog vjerovanja, oduzete su mu sve utjehe." Štraus je bio radikalno kritičar vjerskih dogmi, ukaziva je na razne oblike religioznog otudjenja. Jedna od njegovih najzanimljivih teza bila je prelazak od hegelovstva na materijalizam. Nastojao je da čisto Hristovo učenje

---

7) P. Vranički, cit. djelo, str. 40-41

pomiri sa modernitetom. R. Garodi o poznatom Štrausovom djelu je pisao: "Prvo temeljno dovođenje u pitanje Hegelova sistema izvršio je Štraus u svom Životu Isusovu 1835.

Polazeći od teološkog problema: kako pomiriti personalni i istorijski karakter Hrista, Otkrovenja, s Hegelovim shvatanjem Boga poistovećenog s totalitetom Bitka, Štraus je u stvari rastočio čitav Hegelov sistem koji je počivao na poistovećenosti Boga, prirode i istorije unutar dijalektičkog uma.

Ova knjiga izazvala je duboke reperkusije daleko iznad prvih namera autora: razdvajajući filozofiju i religiju ona je 'hegelovsku levicu' vodila prema ateizmu. Odvajajući logiku i istoriju, vraćajući tako istoriji njenu zasebnu realnost i autonomiju, ona je 'leve hegelovce' dovela dotle da zadaću dijalektike više ne ograničavaju na to 'da shvati postojeće' kao što je to hteo Hegel, 'već protežu dijalektiku kretanja ideje na budućnost, a koja je ideja, po Hegelu, stala u sadašnjosti'."8)

Marks se družio sa B. Bauerom i Štrausom. Slušao je njihova predavanja. Kad je Bauer prešao u Bon, njihovo prijateljstvo se nastavlja dopisivanjem, a filozofska saradnja je bila sve veća. Oba ova mladohegelovca će bitno uticati na koncepiranje Marksove doktorske disertacije. Bauer i Marks će i pokrenuti filozofski časopis "Arhiv ateizma" (1841), kada će i napisati zajednički pamflet protiv Hegela: "Truba postojećeg suda nad ateistom i anti-hristom Hegelom". Drugi njihov zajednički rad o Hegelu je "Ultimatum". Bauer je uglavnom zastupao tezu da je filozofija antiteološka misao, a ljudska samosvijest je za njega bila vrhovno božanstvo.9)

8) Rože Garodi: "Karl Marks", Kultura, Beograd, 1968., str. 17-18

9) Vidi, T. Vereš: "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Zagreb, skrx 1981.m, str. 42

Dakle, Marks se kao student našao među oduševljenim sljedbenicima Hegelove filozofije. Bilo je to u "Doktor-klubu" (danas trg Akademije u Berlinu), u kružoku mladih intelektualaca koji su revolucionarili Hegelovu misao. Neki od njih su imali i naučni stepen. Među takvim intelektualcima student Marks je bio ravnopravan sagovornik, uz to, od kolega mu je i odao priznanje. To je bila najbolja prilika da se Marks vrlo brzo uključi u kulturni život Berlina. Išao je na filozofske, naučne i književne rasprave, zatim pjesničke večeri, posjećivao pozorišta. Tada je učvrstio prijateljstvo sa poznatim njemačkim piscem Betinom fon Arnim, kao i sa drugim demokratskim nastrojenim piscima, i drugim intelektualcima. Bavio se proučavanjem i raspravljanjem samo o velikim filozofskim djelima i značajnim i originalnim idejama. Izučavao je savremenu kulturu i iskustvo. Tada je posebno obratio pažnju na djela: Hernija Hajnea, Ludviga Bjorna, Geoga Bjurnera, Karla Guckova i Eduarda Mjorika. Druženje sa mladihegelovcima i debate u "Doktor-klubu" opredijelile su ga 1838. godine da se ozbiljno posveti izučavanju filozofije i da postane profesor filozofije na Univerzitetu (mada ovu ideju najavljuje i u pismu ocu iz 1837. godine). To je saopštio svom ocu kada je na uskrš 1838. godine doputivao u zavičaj (tada je i bio posljednjim susret oca i sina). Otac, poslije duže polemike sa Karlom je s teškim srcem pristao na tu novu sinovljevu ideju, jer je on računao da njegov sin postane "briljantan državni pravnik." (Marksov otac umire 10. maja 1838. godine). Bez obzira što je tinjao sukob između oca i sina, Karl je vrlo teško preživio taj gubitak. Marksovi biografi ističu da je Karl Marks do kraja života čuvao kod sebe očev portret.

Za vrijeme studija u Berlinu i druženja sa mladohegelovcima, Marks je bio borbeno nastrojen, sa svojim kolegama kovao je duhovno oružje za izvodjenje buržoaske revolucije. Kolege su ga nazivali "glavom ideja". Marks je bio jasan govornik. O njegovim diskusijama u "Doktor-klubu" posebno je pisao tada mladi filozof Karl Karl Fridrih Kopen, isto član Kluba. Od 1839. godine Marks ide dalje u svojim razmišljanjima o Hegelu. Hegel nije bio samo mislilac ~~...~~ uvažavanja, jer Marks više ne želi da ga gleda očima slijepog privrženika. Hegelovu filozofiju samo je u nekim momentima dovodio u vezu sa razvitkom nauke i uopšte misli. Jer, Hegelova filozofija nije bila za njega, kao što je bila za desne hegelovce, završetak filozofije. Ona gledišta koja su uzimala da je Hegelovstvo kraj filozofije bila su za njega neosporna dogma.

Marksov prvi okret prema Hegelu rezultirao je iz same mode čitanja Hegela. Marks²⁴ je posebno privukla Hegelova erudicija kao i dijalektički metod otkrivanja unutrašnjih zakonitosti razvitka prirode i društva, kao i otkrivanje borbe suprotnosti koja leži u osnovi istorijskog razvitka svijeta i društva u cjelini. Međutim, Marks je stavio i sumnju na Hegelovu ~~...~~ korjeniti porok, kao osnovu razvitka duha "apsolutne ideje". To je za Marksa značilo prikriveno filozofsko odijelo vjere i Boga. U tome je i vidio Hegelovu nesigurnost. No, prvo će ma kritiku doći Hegelova socijalno-politička gledišta, koja je njemački idealistički filozof utemeljio u dijalektici prošlosti.

Hegelova filozofija je Marksa nosila u daljinu, podsticala ga je na razmišljanje o mnogobrojnim temama, kao i na donošenje

brojnih promišljenih zaključaka. "Marx se, dakle, u ovom razdoblju svoga filozofskog razvitka oprádjeljuje za Hegelov sustav koji asimptotički poistovjećuje misao sa zbiljom. Razlikuje se od njega samo po tome što nagovještava nadolazak nekih 'novih bogova': 'ako su prije bogovi stanovali nad zemljom, sada su postali njezin centar'."10)

Prema Garodiju, mladohegelovci su u Hegelovoj filozofiji pronašli jevandjelje apoteze čovjeka. Cilj im je bio da veličaju faustovsku težnju, tj. da postanu bogovi. Dakle, filozofija je za mladohegelovce bila, kao i za Marksa, "algebra revolucije". Oni su revoluciji dali, kao što kaže Garodi, filozofski oblik. "Uzimajući tu grandioznu ambiciju za polaznu tačku svog mišljenja, Marks i mladohegelovci su se i tu smatrali nasljednicima francuske revolucije, jer je Hegelova filozofija bila, kao što će to kasnije pisati Karl Marks, 'njemačka teorija francuske revolucije' (...). Još u duboko idealističkom obliku, Hegelova filozofija donosila je shvatanje sveta koje je odgovaralo duhu svoga vremena i težnjama nemačke omladine: veliku ideju jedinstva materijalnog i duhovnog, njihovog uzajamnog djelovanja, njihovog zajedničkog razvoja, ideju suverenosti uma čija moć može prožeti i savladati totalitet stvarnog sveta u svojim protivrečnostima i svome kretanju,

Istina, Hegelov sistem težio je pomirenju sa svetom onakvim kakav on jeste i racionalnoj potvrdi buržuaskog poretka, kao što je nekad teorija 'božanskog prava' davala svoju potvrdu feudalnom poretku i apsolutnim monarhijama.

---

10) T. Vereš; cit. djelo, str. 40

Ali, konzervativnoj interpretaciji 'hegelovske desnice', koja je sastavljala naglasak na sistem i politiku nepromenljivosti koju je on mogao pravdati, pokret hegelovske 'levice' mirno je mogao naspram konstituiranom Hegelovu sistemu¹¹⁾ suprostaviti, konstituirajući Hegelovu metodu, i u toj dijalektičkoj metodi proučavanja razvitka i njegovih protivurečnosti, otkriti najbolje kritičko oružje protiv postojećeg poretka, metodu koja može, kao što će kasnije pisati Marks: 'te okamenjene odnose prisiliti na igranje na taj način što će im se otpjevati njihova vlastita dijalektička melodija!'¹²⁾

Marks, koji se formirao pod uticajem njemačke klasične filozofije (kao najvećeg dostignuća građanske kulture), javlja se kao revolucionarni nastavljatelj Hegela. On se postavlja kao radikalni kritičar, koji razvija pozitivne stavove Hegelove filozofije, a sve u cilju rješavanja problema koji predstoje, odnosno on razradjuje i tumači Hegelovu filozofiju koja je bila najpogodnija za kritiku. (Kasnije će Marks, naročito poslije doktoriranja izvršiti kritiku Hegelovog poimanja religije, države i prava). Njegova kritika u vremenu dok je pripadao mladohegelovcima posebno je bila filozofsko-politička kritika samog režima.

---

11) "Ali, iako je Hegel donosio ovako obećanje i mogao podstaći ovekva nadanja, njegov sistem nije mogao dugo zadovoljavati mladohegelovce, jer ga je istorijska stvarnost već nadilazila i lomila sa svih strana. Pošto je Ja uzdigao do Apsolutnog duha, tj. do Boga i Boga poistovetio s totalitetom Bitka, Hegelov sistem došao je do shvatanja da je priroda u prostoru protegnuti Bog, a istorija Bog protegnut u vremenu. Priroda i istorija mogle su tako biti spekulativno i na definitivni način rekonstruisane." (R. Garodi, "Karl Marks" s. 17)

12) R. Garodi, cit. djelo, str 15-16

Centar interesovanja mladohegelovaca su bili veliki istorijski lomovi. Proučavali su antičko-grčku, rimsku, kao i noviju filozofiju. Iz svih filozofija izvlačili su životna pravila. Posebno na njih su uticali epikurejci i stoici. Ovi filozofski pravci su se fundirali na filozofiji samosvijesti, zato se mladohegelovci, kao struja filozofije samosvijesti, i opredijeljila za tako poznate grčke filozofe, a to znači, što se i potvrdilo da je i Marks imao slične intelektualne prohtjeve. Mladohegelovci, ne sad su djelovali kao filozofska struja, oni su i politički drugčije mislili, pa su i pripremali politički pokret koji je imao i filozofske osnove. Riječ je o jednom liberalnom pokretu naprednih mladih njemačkih intelektualaca (profesora i studenata) koji su mnogim javnim istupima skrenuli na sebe pažnju. No, i pored toga, u središte njihove pažnje bio je i religijski fenomen. Najznačajnije teme mladohegelovaca u "Doktor - klubu" bili su problemi odnosa filozofije i religije, a prvenstveno u hrišćanskim spisima isticanje su vrijednosti i religije i filozofije, naravno, sa stanovišta istorije. Kao što je poznato, oni su pokušali da ospore Hegela, koji je smatrao da između religije i filozofije nema razlike, kao ni suprotnosti. Mladohegelovci, lijevoojentisani: Bauer, Ruge, Štraus, Marks i drugi - smatrali su da je to nespjivo. Bauer je, čak, dovodio u pitanje samu istoričnost Hrista, a svete spise smatra izmišljenim konstrukcijama. Bauer je i kao profesor univerziteta (predavao filozofiju religije) kritički govorio o hrišćanstvu. On je već kritikovao učenja crkvenjaka, i ocijenio ih je kao vanistorijska, kao i da su bez značaja za razvoj ljudske svijesti. Bauer je isprijeđ svesg

isticao ljudsku ličnost. Zbog takvih shvatanja on je, nešto kasnije (1841) godine, izgubio i katedru filozofije na Bonskom univerzitetu.

Iz kruga lijevo orijentisanih mladohegelovaca Bruno Bauer se isticao svojim stavovima. On je svoje poglede nazvao "kritičkom filozofijom" (Zato smatram da je, pored njemačkih klasičnih filozofa, na Marksa, odnosno na formiranje mladog Marksa uticao i Bruno Bauer. Jer, Marks će sva svoja djela fundirati na kritici i prožeti ih, kako je i sam jedan spis (s Engelson) naslovio kasnije- kratikom kritičke kritike. "Mladohegelovci su izražavali težnje naprednog dela njemačke buržoazije, usmerene na rušenje korumpiranog političkog pokreta u Njemačkoj i na uvođenje buržuasko-demokratskih sloboda. Usvajajući Hegelovu filozofiju, oni su se trudili da je prilagode zahtevima liberalizma, pri čemu su isticali njene revolucionarne tendencije vezane sa dijalektičkim metodom. Vodili su žestoku borbu protiv ortodoksnog krila hegelizma, koje je propovedalo da svaki otpor postojećoj društveno-političkoj stvarnosti ne samo što je unapred osuđen na neuspah, nego je u svojoj suštini nemoralan i neracionalan. Dokazivali su da postojeća stvarnost nije uopšte u skladu sa razumom, pa su tražili da se racionalizuje, što se u njihovim ustima svodilo na zahtev da se pruska država preobrazí u skladu sa buržuasko - demokratskim uzorima. Ukoliko se njihova opozicija prema pruskoj polufeudalnoj hrišćanskoj državi sve više zaoštravala, utoliko je i njihov odnos prema Hegelovom sistemu bivao sve kritičniji. Naračito su napadali Hegelovu filozofiju religije i države."^{13/}

13) Marek Frichand: "Etička misao Mladog Marksa", Nolit, Biblioteka "Sazveždja", Beograd, 1966., str. 36

Slične stavove imao je i Marks - mladohegelovac. On je svoje teorijsko stanovište - u tom pravcu - razradio u svojoj poznatoj studiji o filozofiji prirode dvojice antičkih filozofa Demokrita i Epikura. "Marx je tako naišao na krug mlađjih filozofa i učenjaka koji su se bavili sličnim problemima kao i on. U tom je krugu ujedno bio i neposredno na izvoru Hegelove lijevice ili mladohegelovstva - čiji su pripadnici bili filozofski i politički najradikalniji mislioci tadašnje Njemačke. Tu se temeljitije upoznao sa sukobom Straussa i Bauera, kao i sa svim kontroverzama - Leom, Hegestenbergom i ostalima."¹⁴⁾ Tada se generacije i generacije opijaju Hegelom i hegelijanstvom. Ta filozofija je vrlo brzo postala moda. U tom vremenu se govorilo i pisalo da svi fakulteti Berlinskog univerziteta dolaze pred Filozofski fakultet na poklonstvo, i na taj način su uživali u uzvišenoj viziji apsolutnoga, kao i koristili se, kako je isticao Haym, umješnošću slavne dijalektike. Tada, ako neko ni kojim slučajem nije bio hegelovac, smatrali su ga varvarinom i idiotom. Filozofski sistem Hegela tada je potpuno gospodario svim intelektualnim krugovima Njemačke. "Duboko uvjereni u apsolutnu vrijednost svoje doktrine, hegelijanci su 1830. došli do toga, da najozbiljnije postavljaju sebi pitanje, šta bi ubuduće mogao biti sadržaj zbivanja u svijetu, ako se uzme da je u Hegelovoj filozofiji Duh svijeta došao do najviše točke svoga razvitka, da je naime došao do potpune i cjelovite samospoznaje."¹⁵⁾ Ernest Fišer piše o Marksu kao mladohegelovcu: "U Berlinu gdje je Marks studirao

14) P. Vranicki, cit. djelo, str. 49

15) Haym, Hegel und seine Zeit, Berlin 1957, str. 4-5, (citirano prema Vranickom)

državne nauke, filozofiju i istorije, Hegel je bio onaj na pje-
destal uzdignuti duh koji je fascinirao mladu generaciju mislila-
ca. Dovršavajući i uzdižući u svom džinovskom delu romantiku, on
je u svetskoj istoriji gledao svetski duh koji prolazi kroz sve
forme otpadanja od samoga sebe, otudjenje, a istovremeno i povra-
tka samom sebi, pomirenje, koje od neizvesnog prelazi na svesno
jedinstvo sa samim sobom. U formi ove komplikovane filozofije ma-
nifestovala se dinamika doba puna protivurečnosti, ideja razvoja
samo o carstvu slobode, obilja i stvarnosti koja bi bila svesna
same sebe.

Mladi Marks je isprva odbacio Hegela. Ali je uskoro po-
dlegao čarima ovog velikog filozofa i njegove dijalektike. Dija-
lektici kao unutrašnjoj protivurečnosti u suštini mišljenja i
svih stvari, spoznaji da se ništa ne može shvatiti izolovano
ili u pravolinijskom redosledu uzroka i akcija, već samo kao sve
strano, naizmenično dekovanje bogato determinacijama i kontradik-
torne samo sebi, da, dakle, sve svojim nastojanjem stvara i
svoju negaciju, sa tendencijom ka negaciji negacije - eto, toj
dijalektici Marks je ostao veran. I, u svojim zaključcima on je
prevazilazio Hegela.¹⁶⁾

Prevladavanje filozofije transcendentalizma,¹⁷⁾ odnosno tra-
nscedentalnog idealizma, mladi student Marks je u vrlo kratkom

16) Ernest Fišer: "Šta je Marks stvarno rekao", Minerva, Sube-
tica-Beograd, 1973. godine, str. 13-14

17) Vranicki piše: "Tako devetnaestogodišnji Marx prevladava
transcendentni idealizma Kanta i Fichtea i već žive esje-
ća uticaj poslednjega klasika toga idealizma, s čijom
filozofijom će se još nekoliko godina svojski razračuna-
vati, dok je konačno ne prevlada. Svijet je prava, drža-
ve, prirode i filozofije 'živi misaoni svijet', i - pre-
blem je u tome da se gradovi ne raspodjeljuje samovoljno,
nego da se sam objekt promatra u svom razvoju. Šta je to
drugo nego Hegelov zahtjev dijalektičke dedukcije čitavog
misaonog sadržaja iz unutrašnje protivurečnosti samog ob-
jekta." (P. Vranicki, cit. djelo, str. 47)

vremenu strpljivo i mudro gradio vlastito filozofsko gledište. Medjutim, u svim tim svojim nastojanjima on je naginjao Hegelovoj filozofiji, kao i lijevo orijentisanoj hegelovskoj ljevici. To je bio znak da se bez filozofije ne može biti u modernom vremenu, odnosno filozofija je davala pečat vremenu, a prva Marksova razmišljanja se reflektuju u tom pravcu. Medjutim, postepeno doći će i do razilaska, bolje reći, mimoilaženja i sukoba Marksa i mladohegelovaca, koji će se manifestovati pred kraj Marksovih studija, a posebno u vremenu od 1842. do 1846. godine, kada će napisati više kritičkih djela o njihovim pogledima, a ujedno će izložiti i svoje vidjenje svijeta. Evo kako je taj sukob i mimoilaženje vidio Frišand Marek: "Nisu u pravu hegelovci - konstatuje Marks - kada uzroke Hegelove glorifikacije postojeće stvarnosti vide u njegovom navodnom životnom oportunističkom. Težnja mladohegelijanaca da reprodukuju Hegelovu pravu, 'egzoteričku' filozofiju putem eliminisanja 'egzoteričkih' - Hegelovim oportunističkim uslovljenih spoljašnjih nanosa, namenjenih širem krugu javnosti, Marks je smatrao nepravilnim i neceleshodnim. Ovo Marksovo stanovište imalo je dalekosežnih posledica, jer mu je omogućilo da izvrši napad na ishodišne postavke hegelizma, u kojima su i upravo ležali uzroci Hegelove afirmacije postojeće stvarnosti."¹⁸⁾ No, Marks se, u vremenu dok je pripadao krugu filozofa mladonegelijanaca, nije zadovoljavao samo usmenim diskusijama, već je on intenzivno pripremao ispite, sa uspjehom ih polagao a i bavio se pisanjem i izučavanjem filozofije. Pored toga, on je istovremeno prevodio Tacita, Ovidija, a čitao je Lesinga, Solgera, Vilkenmana, i druge. Bavio se umjetničkim problemima, pisao kritike, pozorišne komade

---

18) Marek Fichand, cit. djell, str. 38

i filozofske dijaloge. Iz njegovog bića izbija snažna duhovna stremljenja, kako ističe Vranicki, a u njemu se razvija izuzetan radni zanos, radni zamah i stvaralački entuzijazam "kojim se Marx bacio u beskrajno more znanosti!"¹⁹⁾ Veliki radni zamah uticao je i na Marksovo zdravlje, ali je sve te napore i zdrastvene nezgode snagom duha nadvladavao.

U Marksovom vidjenju grčke filozofije došlo je do izražaja hegelovština, iako se on u svojoj doktorskoj disertaciji, čak, opire Hegelu. Na taj način, ovim ogledom nisam iscrpio tematiku "Marks kao mladohegelovac", dakle, i u narednim poglavljima ću se doticati ove teme.

Zaključak-

Filozofski centar mladohegelovaca, lijevo orijentisanih, bio je berlinski "Doktor-klub". Među istaknutim pojedincima, koje nisam ranije pomenuo, spadaju i Arnold Ruge i Fridrih Engels, koji se kasnije pridružio.

Marks student sa snažnim intelektom i rijetkom erudicijom za jednog studenta sa originalnim idejama i stvaralačkim mišljenjima. Njemu bila su garancija za njegovo uključivanje u krug mladih filozofa Berlina gdje su glavnu riječ vodili braća Bauer-Bruno i Edgar. Poslije prvih diskusija Marks je stekao priznanje i povjerenje kolega. Glediše mladohegelovaca je bilo idealističko. Taj "idealizam ostaje: pobuna protiv stvarnosti, protiv filozofije koja je htela ovekovečiti jednu etapu svoga razvoja fanta-

---

19) Vidi, Vranicki, cit. djelo, str. 48

-stičko se održava u glavi naših mladohegelovaca kao pobuna protiv sveta koji je njena slika."²⁰⁾

Marksov odnos prema Hegelu se sastoji, ne samo u dopuni Hegela, već i u prevladavanju njegovog filozofskog stajališta. Marksova polazna tačka je Hegelova "Istorija filozofije". On je mišljenja da su Hegelovi pogledi na istoriju filozofije elementarni, uopšteni i površni. Dakle, Hegel je povod da Marks svoj filozofski put imenuje kao istorijsko gledište. Marks je nastojao da odgovori na pitanje problema odnosa filozofije i stvarnosti, odnosno problema odnosa između misli i zbilje. Ovo stanovište Marks je najkonzistentnije izrazio u svojoj doktorskoj disertaciji "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode" kojom je izvršio filozofsku rehabilitaciju Epikura u odnosu na Demokrita. Kritikujući filozofske poglede Demokrita, tj. dajući Epikurovim pogledima prednost, Marks je ujedno i izvršio kritiku Hegelove filozofske pozicije (koji je prednost dao Demokritu). No, Marksova kritika Hegela će u radovi od 1843. godine na dalje biti temelj i ključni sadržaj za stvaranje jednog novog pravca u okviru posthegelovske filozofije (savremene filozofije), marksizma.

---

20) R. Garodi, "Karl Marks", Kultura, Beograd, 1968., str. 18-19

 MARKS KAO KANTOVAC I FIHTEOVAC

"Teorijski duh, kad postane slobodan po sebi, preobražava se u praktičnu energiju, izlazi kao volja iz carstva sjena Amentuma i okreće se prema materijalnoj stvarnosti koja postaje bez njega."

(K. Marks, Iz pripremnih bilješki, 1839.)

"Kant će i Fihte u etar svratiti, / Daleku zemlju žudijahu sresti / A ja tek kušam zapravo shvatiti / Ono što sam - našao na cesti (...)", tako je mladi student Marks počeo svoj pjesnički epigram o Kantu i Fihteu.

Da je Marks kantovac, ili pak fihteovac bio u prvoj fazi svog misaonog razvitka mogu da potvrde upravo Marksove filozofske bilješke, pjesnički epigrami i pisma. Medjutim o toj vezi između Kanta i Fihtea, s jedne strane i Marksa dosad nisam imao priliku da pročitam imam na uvid neku raspravu ili monografiju. Doduše, R. Garodi u svojoj monografiji "Karl Marks" govori u nekoliko rečenica o mogućoj vezi Marksa sa Fihteovim idejama. Ta veza neophodno je da se objelodani, ne samo za Marksov idealistički period, već i za njegovo kasnije stvaralaštvo.

Iz čuvenog autobiografskog pisma ocu iz 1837. godine može se saznati kakav je bio Marksov odnos prema Kantu i Fihteu u vremenu studiranja. Marks ističe kako je u Kantu i Fihteu pokušavao pronaći filozofski izraz za vlastite težnje. Slično tome isticao je i u duhovitim epigramima, gdje kaže da se okrenuo da potraži smisao svojih težnji u "samoj zbilji". Razumljivo bi bi-

-lo da jedan lijevo orijentisan mladohegelovac, a Marks je to zasigurno i bio, da ima jedan odbojan stav prema Kantovoj i Fichteovoj filozofiji. Jer, u pitanju su potpuno različite filozofske pozicije. Marks je bio svjestan, kao i svaki mislilac koji ozbiljno pristupa filozofiji, da je Kantova filozofija velika filozofska tajna, te da su pred njegovom "Kritikom čistog uma" filozofi i nemoćni. Ovaj Marksov obrt T. Vereš dovodi u vezu sa Aristotelovim odnosom prema Platonu. Medjutim, i sam je mišljenja da to nisu ni uzročne ni uzorke veze. Marksov okret možemo shvatiti dvojako. On je prema Hegelovoj filozofiji bio okrenut zato što je pripadao "Doktor-klubu", kružoku mladohegelijanaca, a u isto vrijeme Hegelova filozofija je bila u modi. Hegel je u svojim predavanjima kritikovao Kantovu, Fichteovu i Šelingovu filozofiju, prvenstveno radi otvaranja puta svojoj filozofiji. Ono što je bitno za Marksovo vezivanje za Kantovu i Fichteovu filozofsku misao jeste to, da je on od Kanta naslijedio kritiku i kritičku metodu, a od Fichtea političku akciju i praksu. Prema Marksovom mišljenju kritika nastaje kao "akt kojim se filozofija okreće prema vanjskom svijetu." Fichteove kategorije biće put za nastajanje ideje o opštečovječanskoj revoluciji u oblasti svijesti. Marks je bio mišljenja da "postojanje - filozofija svijeta istovremeno je postaojanje - svijeta filozofije."

Marks je nerazdvojno bio vezan za njemačku klasičnu filozofiju. Kant je transcendentnim filozofskim sistemom uputio Marks da su metafizički problemi, upravo, praktični. Kantov kritički filozofski pristup (svako djelo u naslovu sadrži pojam "kritika") bio je nezaobilazna inspiracija za Marksa, koji je sve svoje važnije

knjige i ideje naslovio upravo Kritikom, s velikim slovom K. Na taj način Marks je metafiziku vidio u stvarnom životu, primjera radi: podvojenost, razdvijenost, mit, religija, otudjenje. (Više o tome biće riječi u poglavlju "K Marksovom odredjenju filozofije"). Dakle, Marks situira jednu novu metafiziku u stvarnom životu: podjela rada, klase, nacije. Marks njegujući najbolje tradicije njemačke klasične filozofije ne zaboravlja na nauku, koja po njemu, parcijeliše totalitet. Jasno, Marksova analiza seže u sfere raslojavanja duha, filozofije i nauke.

Marksov subjektivni idealizam (a to je bila jedna od dimenzija) je nastao pod uticajem Kantovog i Fichteovog subjektivnog i transcendentnog idealizma. Marks je svoju osnovu hipotezu o bespoštednoj kritici svega postojećeg utemeljio i konstituisao upravo inspirišući se Kantovom i Fichteovom filozofijom. Time je on iz svere logičkog transcendentnog filozofskog procesa utemeljio metafiziku društvenog procesa. Na taj način, Kantovi i Fichteovi gnoseološki, ontološki i aksiološki analitički i sintetički pristupi su plodno uticali da Marks dodje do vlastite slike svijeta, tj. do originalnih ideja.

Za upoznavanje Marksovih idealističkih ideja značajan je i filozof Ludvig Fojerbah. Medjutim, u ovom dijelu neće biti govora o odnosu Marksa i Fojerbaha, već će taj pokaz biti izvršen u poglavlju "Od idealizma do materijalizma", tj. nakon teme "Marksovo vidjenje grčke filozofije", što je i opravdano sa stanovišta proučavanja geneze Marksove rane misli.

Osmi dio

MARKSOVO VIDJENJE GRČKE FILOZOFIJE

"Svaka je istinska filozofija duhovna kvintesencija svoga vremena (...) Filozofija može djelovati samo onda kad prestaje biti školska filozofija (...)

Karl Marks

SKICA ZA ISTORIJU EPIKUREJSKE,
STOIČKE I SKEPTIČKE FILOZOFIJE

"Trebalo da služiš filozofiji
da bi postigao pravu slobodu."

(K. Marks, Pripremni radovi za
doktorsku disertaciju)

Marks se kao mlad stvaralac posvetio istraživanju i življenju istine. Prva ozbiljnija razmišljanja o filozofiji odnose se na staru grčku filozofiju. Za vrijeme studija na Berlinskom univerzitetu, tokom 1839. i 1840. godine, Marks je dosta široko i ozbiljno proučavao grčku i rimsku filozofsku misao, a posebno filozofiju prirode ove filozofije s ciljem da o toj filozofiji napiše i objavi jedno veliko djelo. Međutim, to nije bilo lako. Od svih pitanja koja je započeo izučavati iz oblasti stare antičke filozofije, posebno je obradio problem odnosa Demokritove i Epikurove filozofije prirode. Njihovo razlikovanje bio je problematičan okvir njegove doktorske disertacije (o čemu će biti riječi u drugoj raspravi ovog djela). Marksova orijentacija na izučavanje i pisanje istorije stare grčke filozofije bila su podstaknuta idejom temeljnog upoznavanja sa počecima evropske filozofije. Ovo Marksovo vraćanje staroj grčkoj filozofiji je sasvim opravdano, jer je grčka filozofija trajna filozofska inspiracija. Ona predstavlja nadahnuće za evropsko filozofsko mišljenje. To isto će uraditi i Martijn Hajdeger u dvadesetom stoljeću. Marksov pristup

se ogleda u postavljanju jednog pitanja: Postoje li još neke mogućnosti za tražiteljsko-filozofsko mišljenje poslije Hegelovog sveobuhvatnog sustava?¹⁾ Odgovor na ovo pitanje daju i uzvješnoj mjeri Marksovi pripremni radovi za doktorsku disertaciju, a posebno disertacija u kojoj on rehabilituje Epikurovu filozofiju u odnosu na Demokritovu.

Za vrijeme studentskih dana Marks je postizao zapažene rezultate u filozofskim diskusijama u "Doktor-klubu" lijevo orijentisanih mladohegelovaca. Pisao je i diskutovao na razne filozofske teme. Na jednom mjestu pokušao je da dâ odrednicu sudbine, i to na sljedeći način: "S mržnjom ću baciti rukavicu svijetu i gledati razaranje tog pigmeja diva (...)" (Podvukao, Š.K.) Njega je nosilo uvjerenje da "(...) postojanje filozofije-svijeta istovremeno je postojanje svijeta filozofije (...)", kao i "(...) oslobađajući svijet od ne-filozofije oslobađamo se od filozofije koja ih je, kao odredjeni sistem, bila okovala lancima."

Studirajući filozofska djela, Marks je preko Hegela, Kanta, Fichtea i Šelinga tražio u stvarnosti ideju. To su jedna od prvih filozofskih razmišljanja o Kantu, Fichteu, Hegelu, Fojerbachu, Šelingu, Sen-Simonu, Š. Furieu, R. Ovenu i drugim, čija staništa će kasnije prevladati. Za vrijeme studija Marks je temeljno pročitao Hegela, kako kaže: "od početka do kraja", i tada mu je Hegel bio idol, to znači da je naginjao, odnosno pripadao mladohegelijanstvu, mada možemo reći da nikada u pravom smislu, nije bio hegelijanac, jer se u njegovim pogledima našlo mjesto

---

1) Vidi, T. Vereš, "Filozofsko-teološki dijalog s Marksom", Zagreb, 1981. str. 42-43

i za recepciju Kantove kritičke filozofije. Marks nije prihvatio pomirenje ideje sa stvarnošću, kao što nije ni prihvatio apsolutnu ideju, jer je ne vidi u postojećem društvenom poretku, jer ona za njega nije istina. S druge strane, Marks je prevladao i Kantov dualizam između čovjeka i Boga.

Studirajući pravne nauke, Marks je čitao i mnoge filozofske spise, kao i pisao filozofsku raspravu (on kaže "djelo") "Kleant², ili o polaznoj tački i nužnom razvoju filozofije". "Sa tim delom, u kome hoće idealistički da prikaže 'razvoj božanskog kako se manifestuje kao pojam po sebi, kao religija, priroda i istorija' takodje, nije zadovoljan i smatra ga promašenim. Osobina samokritičnosti, koju će Marks zadržati kroz ceo život, ispoljila se dakle, kod njega vrlo rano. Ta samokritičnost u odnosu na njegove rane mladalačke pokušaje, u stvari je ne samo to, već i preterana strogost. U svakom slučaju, vrednost njegovih tadašnjih napora ne treba ceniti samo po konkretnim rezultatima u spásima; njegova vrednost je u prvom redu u njima samima, u ogromnom i hrozničavom radu da se izabere osnovni filozofsko-teorijski i životni stavovi. Oni svedoče o jednom ogromnom talentu koji se najavljuje, ali koji još nema niti može imati ono neophodno naučno i životno iskustvo da bi se konačno uobličilo. Štaviše, pojedine misli iz ove faze Marksova razvoja svedoče i o nesumnjivoj genijalnosti."³⁾

2) "Kleant, iz Asosa, grč. filozof (331/30 -233/32). ili 232/31 prije nove ere). Učenik i nasljednik Zenonov, pripadnik stoičke škole, ranije bio šakač. Umro je uzdržavajući se od uzimanja hrane. U njegovu se učenju, uz vjerno reproduciranje misli njegova učitelja, mogu zapaziti i elementi religioznog misticizma. Iznosi četiri razloga (što ih pobija Kernead) zbog kojih postaje pojam boga: vjera i proricanje budućnosti, strah pred pojavama prirode, predmeti koji

Marks je sa Brunom Bauerom bio prijatelj, sa kojim je planirao da u Berlinu pokrene filozofski časopis. U tom vremenu se intenzivno bavi studijama filozofije i istorije, kao i učestvuje u radu kruga radikalnih literata "Athenäum" (gdje je i objavio prve pjesničke radove), kojeg su vodili Riedel i Majn. "Uvučen, dakle, u borbe svoga vremena, nije mogao mimoći osnovnu duhovnu snagu - filozofiju. To je ono područje na kojem se teoretski rješavalo pitanje čovjeka, ne samo tadašnjeg vremena nego čovjeka uopće. Kako je svaka kriza jednog društvenog sistema bila uvijek zapravo kriza ljudskog odnosa, te se i u tom periodu razvitka Evrope i Njemačke posebno problem oslobodjenja čovjeka od svih okova i otudjenja vlastite ličnosti postavljao suštinski."⁴⁾

- služe za opstanak i nepromjenljivost reda u kretanju zvi-
jezda. Po Kleantu, djela koja se vrše iz dobročinstva ne
smiju biti motivirana interesima, težnjom za uzvraćanjem."
(Danko Grlić, "Leksikon filozofa", Naprijed, Zagreb, 1982.
str. 212)

- 3) Vuko Pavićević kaže: "Značajan Marksov prilog istorije filozofije", Predgovor Marksovom djelu "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Kultura, Beograd, 1963. godine, str. VIII-IX
- 4) Predrag Vranicki: "Misaoni razvitak Karla Marxa", Matica Hrvatska, Zagreb, (drugo izdanje), 1963. str. 46

a) Prva sveska ili o Epikuru

U prvoj svesci Pripremnih radova za istoriju stare grčke filozofije (epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije) Marks se bavi Epikurovim pogledima na duhovnu prirodu. Prema njemu, Epikur je filozof predstave. Svoju tezu Marks izvodi na sljedeći način: "Značajno je što Aristotel u svojoj Metafizici čini istu tu primedbu u odnosu na jezika prema filozofiji. Pošto svi stari filozofi, ne uzimajući ni skeptike, polaze od pretpostavke svesti, to je potreban neki čvrst oslonac. Taj oslonac su predstave, onakve kakve se nalaze u opštem znanju. Kao filozof predstave, Epikur je u ovome najtačniji, pa zato pobliže određuje te osnove. On je i najdosledniji i - kao i skeptici, samo s druge strane - završava staru filozofiju."⁵⁾ Marksa je posebno zanimalo osipanje Aristotelove filozofije, tj. proučavao je većinu postaristotelovskih filozofskih struja. Tada je najveću pažnju poklonio Epikuru i filozofiji epikurejstva. Medjutim, iako je Marks želio da napiše Istoriju epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije, njegovi planovi su ostali na margini njegovih bilježnica iz kojih izdvajamo neke značajnije segmente, jer se radi o fragmentima, a ne o kontinuiranom vidjenju pomenutih postaristotelovskih škola.

Vrlo je značajna i zanimljiva Marksova bilješka o "Prenošenju identiteta u atome i imanentna dijalektika epikurejske filozofije", u kojoj se "atomistički princip u suštini ruši i unutrašnja nužnost se prenosi u same atome. Pošto oni imaju neku veličinu, Marks tvrdi, to mora postojati nešto manje od njih. At

5) Marks-Engels, Djela I, Beograd, 1968. str. 22

su delovi od kojih su oni sastavljeni. Oni se pak nužno moraju držati zajedno (...) Identitet se tako prenosi u same atome. Ono što je u njima najmanje nije i ono najmanje u predstavi, ali sa njim ima analogije, i pri tome se ne zamišlja ništa određeno. Nužnost i identitet koji su ima svojstveni i sami su tek zamišljeni, slučajni; spoljašnje za njih same, - u obliku atoma. Dakle, dotle ide Epikurova doslednost (...)”⁶⁾ Marks ovdje ukazuje na tri bitne kategorije: nužnost, dosljednost i razlikovanje. One se iskazuju kao identitet u atomu, kako na oblik (ono što je spoljašnje) i na kretanje (ono što se i odnosi na tijela). Prema Marks, kretanje atoma je principijelno, kao i u njima su ukinuti empirijski uslovi. Dakle, kretanje atoma je idealno. Marks tvrdi da "za shvatanje razvika epikurejske filozofije i njoj imanentne dijalektike bitno je imati u vidu ovo: dok je princip nešto što se može predstaviti i što se u obliku bitka odnosi prema konkretnom svetu, dotle se dijalektika, unutrašnja suština tih ontoloških odredba, kao jednog u samome sebi negativnog oblika apsolutnoga, može pojaviti samo tako što ih odredbe, kao neposredne, dolaze u nužan sukob sa konkretnim svetom, pa se u njihovom specifičnom odnosu prema ovom svetu otkriva kako su one samo pomišljeni, samom sebi spoljašan oblik njegovog identiteta, i da nisu date kao prepostavke - nego samo kao identitet konkretnoga. Na taj način se i sama njihove odredbe po sebi pokazuju nepravim, ukidaju se i prevazilaze se. Formuliše se samo pojam sveta, u tom smislu da je njegova osnova ono što nema pretpostavki - ništa.

---

6), Marks, cit. radovi, str. 23

Epikurova filozofija je važna zbog naivnosti sa kojom se konsekvence izriču bez modernih predubedjenja."7) Dalje Marks raspravlja o ukidanju principa čulne izvjesnosti, kao i o istinitim kriterijumima. Prema njemu, treba razlikovati vatru i vazduh, s jedne strane, i dušu, s druge strane. On govori o adekvatnosti duše u tijelu, kao i o mogućnostima ukidanja analogija, što je i ključni cilj njegove metode "na taj način se sve konkretne odredbe ruše same od sebe, i umesto razvitka, dolazi samo monotorni eho."8) Prema njemu, atomi uzeti apstraktno, nisu ništa drugo nego zamišljanje (nešto) kao postojeće. Naravno, Marks su je jasno da se otkrivaju protivrječnosti u takvom jednom identitetu. Zato, kaže on, postoji princip i konkretni svijet, a to je mogućnost "da se carstvo predstave jedanput zamišlja kao slobodno, a drugi put kao pojava nečeg idealnog. Ova sloboda predstave, dakle, takodje je samo mišljena, neposredna, pomišljena, kao što je atomizam u svom pravom obliku"9) Ove odredbe se medjusobno mogu zamijenjivati u uzajamnom odnosu, naravno to zavisi, prema Marks su, od načina gledanja. Jasno je, da se ovdje oblast predstave zamišlja kao sloboda. Dakle, riječ je o jednom vraćanju, koje nas upućuje na cjelovitost Marksovog pristupa filozofiji prirode kod Epikura. Jer, samo ono što predstavljamo je idealno, tj. identično je sa svojim bićem. Naravno, ovdje su prisutna i protivrječja, ali to ne smeta cjelini. (Jer, sve što je cjelovito je protivrječno). To znači da osnovica protivrječja je u

---

7) Marks, cit. radovi, str. 23

8) Isto, str. 24

9) Isto, str. 24

cjelini, to je "slobodna idealnost". No, Marks ne zaboravlja da se ovdje javlja i princip "apsolutne proizvoljnosti", koji u sebi nosi posljedice. (Naravno, sve se ovo odnosi na atome). Bitna odrednica ovog principa je "razlikovanje prema mnoštvu". Dakle, mnoštvo je nužno i imanentno je njemu. Da bi se to shvatilo, treba znati šta je to razlika u identitetu. Marks tvrdi: "Razlika u identitetu unosi se u to tek kasnije putem uporedjivanja, dok su obe strane za sebe u istom određenju; sam identitet se ponovo unosi u njih time što se ovi mnogi atomi spoljašnje povezuju, što oni čine principe tih spojeva. Princip ovoga spoja je, dakle, ono što je prvobitno bezrazložno slojeno, tj. objašnjenje je upravo ono što se objašnjava i što je gurnuto u daljinu i u maglu apstrakcije koja fingira. Kao što je rečeno, u svojoj totalnosti ovo se javlja tek pri posmatranju onoga što je organsko."¹⁰⁾

Kad je u pitanju slučaj i moгуćnost kod Epikura, Marks ističe da sve što postoji, tj. duša, priroda i td, mogu da postoje zahvaljujući, svojoj "slučajnoj mješavini". To znači da je prisutna, kao i da egzistira slučajnost svih ovih predstava. Obična svijest, prema Marksu, dušu ne smatra neophodnom. Naravno, samo tumači Epikura, koji kaže da je sve dato kao supstancijalizacijom slučajnih stanja, a to je, prema Marksu, nužnost njihove egzistencije, i kao takvo je samo moguće. Ono što je trajno je slobodno. Ono što je slobodno samo omogućava predstavu. Dakle, predstava je misao o slobodi. To nije laž, fikcija, privid i opsjena to je konkretni zahtjev duše i imanentnih doživljaja i misli. U

---

10) K. Marks, cit. radovi, str. 25

svemu tome "trajnost i veličina Epikura su u tome što on stanjima ne daje preimućstvo nad predstavama, a isto tako se ne trudi ni da ih spase. Princip filozofije kod Epikura jeste da svet i misao dokažu kao mišljeni, kao mogući; njegov dokaz i princip na osnovu koga se to dokazuje i na koji se dokaz vraća, jeste opet sama mogućnost koja postoji za sebe, koje je prirodan izraz atom, a duhovni izraz slučaj i proizvoljnost."¹¹⁾ O duši (koja osvoji i zaluta) Marks će duboko filozofski govoriti i u svom testamentu, na koncu života. To kažem, jer Marks o duši i tijelu govori u svojim pripremnim radovima, tj. o njihovim odredbama, izmeñjivanju, "pa su istovetni u tom lošem smislu, što ni jedna ni druga strana uopšte nije pojmovno odredjena."¹²⁾ Marks ističe da je Epikurova veća dosljednost tek onda kad se upoređuje sa skuptičarima. Jer, skeptici stanje i predstave svode na ništa.

Atom se kod Epikura javlja kao neposredna forma pojma. Vrhunac te forme je deklinacija, koja se javlja kao zakon atoma, i koji proizilazi iz skretanja sa prave linije. Marks to ne uzima površno, već upoređuje, odnosno dovodi u vezu više mišljenja, a posebno se oslanja na kazivanja pjesnika i filozofa Lukrecija Kara. (No, glavna njegova inspiracija je Epikur i njegova dijalektika koja u svim dimenzijama nadvisuje Demokritov determinizam i dogmatiku). Atomi se brzo kreću kroz prazan prostor, jer ih ništa ne sprečava. Dalje, Epikur govori o odredjenjima konkretnih tijela, kao i o izgledima gdje se atomizam narušava.

---

11) Marks, cit. radovi, str. 25

12) Isto, str. 26

"Ovde se ustanovljava i drugčije kretanje u kojem se atomi mogu sresti, drugčije od onoga koje je prouzrokovao clinamen. Dalje se ono strogo odredjuje kao apsolutni determinizam, dakle, kao samoukidanje sebe, tako da svaka odredba nalazi svoje postojanje u svom neposrednom drugobivstvu, u samoukidanju, koje u odnosu na atom jeste prava linija. Tek iz clinamen-a proističe samostalno kretanje, odnos čija odredjenost potiče iz odredjenosti njega samoga, a ne neki drugi!"¹³⁾ Atom se, dakle, javlja kao "neposredna forma pojma", on "opredmećuje samo u neposrednom odsustvu pojma". Marks zaključuje, da atom "važi za filozofsku svest" jer njegov princip posjeduje suštinu. Naravno, Marks odstupa od Epikurovih podjela.

---

b) Epikurejska konstrukcija svijeta
i kontroverzije oko nje

Epikurov naučnicilj se može odrediti kao ataraksija i čvrsto uvjerenje kao i u ostalim stvarima. Ovim pitanjima se Marks bavi u drugoj, trećoj, četvroj, petoj, šestoj i sedmoj svesci pripremnih filozofskih radova. Važna pitanje ovog djela su: Epikurova filozofija nebeskih tijela, učenje o disjunktivnom sudu, Gasendi i Epikur, epikurejska filozofija i skepticizam, Plutarhovo vidjenje Epikura, zatim kritika Plutarhove polemike protiv Epikura, pojam slučaja i nužnosti, odnos čovjeka prema bogu, kult i individua, providjenje i degradirani bog, individualna besmrtnost (o religioznom feudalizmu; pakao svetinje), čežnja

---

13) K. Marks, cit. radovi, Djela 1, str. 27

mnoštva, oholost izabranih, kritika Plutarhivih gledišta o drugim filozofima, a osobito o Platonu, Plutarh i Lukrecije, Lukrecijevo vidjenje i kritika ranije filozofije prirode, atomi kao supstancija, rat atoma, deklinacija ili skretanje, spoljašnji kvaliteti atoma, paralele između epikurejaca, ^{paralele između} pijetista i supernaturalista, kritika Riterovog shvatanja atomizma, o Hegelovom sudu o Epikurovoj filozofiji prirode, odnos epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije prema ranijoj grčkoj filozofiji, atom kao najopštija forma pojma u epikurejskoj filozofiji prirode, i druga pitanja.

Marksovo ključno polazište se temelji na ne protivrječnosti koje su supstancijalizovane u odnosu na organsko po sebi, što dovodi da se predmet javlja u obliku čulne izvjesnosti i razuma u funkciji predstave.¹⁴ Prema Marks, filozofirajuća svijets priznaje šta radi. "Za mezodu epikurejskog shvatanja karakteristično je stvaranje sveta - problem po kome se uvek može uočiti gledište neke filozofije; jer time kako duh po tome gledištu stvara svet izražava se odnos dotične filozofije prema svetu, stvaralačka potencija njegove filozofije."¹⁵ Ovo je i Marksov put u Epikurovu filozofiju, kao i način razgraničenja njegove konstrukcije svijeta. Epikurejski duh je duh mogućnosti očuvanja tjelesnog i duhovnog zdravlja.

Mnoga od ovih pitanja Marks će studioznije razviti u doktorskoj disertaciji pa otudi i potreba da ih ovdje samo naznačimo.

14) Vidi, K. Marks, cit. radovi, Djela 1, str. 29

15) Isto, str. 33

c) Neki problemi grčke filozofije

"(...)Dobri i pametni ljudi očekuju da posle života budu nagrađeni za život; Medjutim, koliko je u ovom slučaju nedosljedno očekivati opet život kao nagradu, kad je njima nagrada za život nešto što se kvalitativno razlikuje od života! Ova kvalitativna razlika se opet zaodijeva u fikciju, život se ne ukida uzdizanjem u višu sferu, nego se prenosi na neko drugo mjesto. Oni se, dakle, samo pretvaraju da preziru život, njima nije stalo ni do čega boljeg, oni samo zaodijevaju svoju nadu u zahtjev."

(K. Marks, Pripremni radovi)

U drugoj svesci Marks raspravlja o Epikurovoj filozofiji nebeskih tijela, o odnosu Gasendija i Epikura, o Epikurovoj konstrukciji svijeta, o epikurejskoj filozofiji i skepticizmu, Plutarhovom neshvatanju Epikura i suštinskim odredbama epikurejske filozofije (vječnost materije). S druge strane, javlja se vrijeme, kao sudbina prirode, tj. "sudbina konačnoga". (U drugoj svesci Marks raspravlja i o pojmu mudraca u grčkoj filozofiji, ... o čemu će nešto kasnije biti govora).

U trećoj svesci Marks piše kritiku Plutarhove polemike protiv Epikura i o ataraksiji, analizira slučaj i nužnost, odnos čovjeka prema bogu, strah i onostrano biće, kultu i individuu, providjenje i degradiranog boga, individualnu besmrtnost, religiozni feudalizam, pakao svetane, čežnju mnoštva, oholost izabranih. Zatim Marks piše kritiku Plutarhovich gledišta o drugim filozofima, a osobito o Platonu.

Četrta svesku čine tekstovi o Plutarhu i Lukreciju, te Lukrecijevoj kritici ranije filozofije prirode (atomi kao supstancija, rat atoma, deklinacija ili skretanje, spoljašnji kvaliteti

atoma), i na kraju, paralele između epikurejaca, s jedne, i pijetista i supranaturalista, s druge strane.

Iz pete sveske sačuvane su bilješke sasvim djelimično. Mnogi listovi nedostaju. Marks je pisao o Seneki, Stobeji i Klementu Aleksandrinskom. Ova sveska je nerazradjena i uglavnom sadrži izvode iz pročitanih ^{starijih} spisa. Na jednom mjestu Marks piše: "Dobro je što se odbacuju filozofi koji ne fantaziraju o bogu. Sada bolje razumemo to mesto i znamo da je Pavle mislio na sve filozofe".

Šesta sveska je nešto jedinstvenija i sadrži pitanja: čvrste tačke u razvitku filozofije; o subjektivnoj formi Platonove filozofije; kritika Bauerovog spisa "Das chrstliche im Platonsimus"; protiv Ritterovog shvatanja atomizma i Hegelov sud o Epikurovoj filozofiji prirode.

Sedmu svesku Marksovih "Pripremnih bilješki" čine sljedeća pitanja: odnos epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije prema ranijoj grčkoj filozofiji, atom kao najopštija forma pojma u epikurejskoj filozofiji prirode; zadaci filozofskog pisanja povijesti, i na kraju, slobodna svijest kao princip epikurejske filozofije. Sve sveske su krcate citatima, tezama, kao i marksiranim problemima, na osnovu kojih se mladi student Marks i pripremao da piše sinopsis svoje doktorske disertacije.

d) Odredjenje epikurejske filozofije

Prema Marksovom mišljenju, suštinsko za odredjenje epikurejske filozofije prirode mogu se uzeti sljedeće dvije dimenzije:

"1. Večenost materije, koja je u vezi s tim što se vreme posmatra kao akcidencija akcidencijâ, kao nešto što pripada samo spojevima i njihovim slučajnim eventis, pa se, prema tome premešta izvan materijalnog principa, izvan samog atoma. Ovo je, dalje, u vezi s tim što supstancija epikurejske filozofije predstavlja samo ono što se spolja reflektuje; ona predstavlja samo nedostatak pretpostavki, proizvoljnost i slučajnost. Vreme je, naprotiv, sudbina prirode, sudbina konačnoga. Negativno jedinstvo sa sobom, njegova unutarnja neophodnost.

2. Praznina, negacija, nije ono što je negativno u samoj materiji, nego se nalazi onde gde se materija ne nalazi. Ona je, dakle, i u ovom odnosu večna u samoj sebi.

Lik koji na kraju vidimo kako izlazi iz radionice grčke filozofske svesti, iz tmine apstrakcije, uvijen u njenu tamnu odoru, jeste isti onaj lik u kojem je živa grčka filozofija koračala po svetskoj pizornici, isti lik koji je vidio bogove čak i u plamenu na ognjištu, isti lik koji je po ispio pehar sa otrovom, isti lik koji kao Aristotelov bog uživa u najvišem blaženstvu, u teoriji."¹⁶⁾

Dakle, Marks epikurejsku filozofiju imenuje i odredjuje kroz kategoriju vremena. Vrijeme je, za njega, sudbina prirode, sudbina konačnoga. On govori o materiji kao negativnom jedinstvu sa sobom. Prema njemu, materija nosi sa sobom prazninu i negaciju. Njenu vječnost on vidi samo u njoj samoj.

S druge strane, Marks govori o grčkoj filozofiji kao živoj filozofskoj misli koja izlazi neprestano iz radionice grčke filozofske svijetsi. U njoj su bogovi u plamenu i ognjištu, tako ona korača na svjetsku pozornicu. U disertaciji će reći da su Grci bili i ostali naši veliki učitelji.

¹⁶⁾ K. Marks, cit. radovi, Djela 1, str. 46

e) Pojam mudraca u grčkoj filozofiji

"(...)Mudraci su isto onako malo popularni kao i statue olimpijskih bogova; njihovo kretanje je mirovanje u samim sebi; njihov odnos prema narodu je isto onoliko objektivno koliko i njihov odnos prema supstanciji".

(K. Marks, Pripremni radovi)

Odredjenje pojma mudrac je mnogo preokupiralo studenta Marksa. On je isticao da je mudrac podjednako objekt epikurejske i skeptičke filozofije. Istina ovo će pitanje preciznije biti formulisano, odnosno odredjeno u doktorskoj radnji. Ovaj pojam Marks vezuje za Epikura i njegovu atomističku filozofiju. Marks, na početku Treće sveske ističe, da je mudrac, prema Epikuru, individua koja se nalazi u kolebljivom stanju. Dakle, mudrac nosi mir i ništavilo u sebi. Marks ističe da je prisutno potpuno lišavanje mogućnosti da se mudrac pravilno odredi. Mudrac boravi unutar svijeta., a bog se nalazi izvan svijeta. S mudracom Epikurrom Marks je smatrao da je dovršen i izveden kraj antičke filozofije. Po njemu, postoje dvije odredbe pojma mudrac, ali oba imaju isti korijen.

Marks počinje objašnjenje pojma mudrac preko sedam ^{starih} grčkih mudraca, na čijem je čelumbio Jonjanin Tales. Dakle, preko ovih mudraca, Marks pokušava da dâ pojmovno odredjenje mudraca, odnosno da mu riječima naslika portret. Pravi primjer za portret mudraca Marks navodi Sokrata. Marks dodaje za objašnjenje: "Nije nikakav egzoteričan fakt to što se filozofija kreće oko ovih

supstancijalnih individua, kao što egzoteričan fakt nije ni to da grčka politički propada u vreme kad Aleksandar gubi svoju mudrost u Vavilonu."17)

Marks ističe da dušu grčkog života i grčkog duha čini supstancija, koja se u njima najpre javlja kao slobodna supstancija, to se znanje o toj supstanciji javlja u samostalnim egzistencijama, u individuama, koje se kao značajne ličnosti, s jedne strane, na spoljašan način suprotstavljaju drugim ličnostima, ali, s druge strane, njihovo značenje jeste unutarnji život supstancije, pa tako i unutarnje u odnosu na uslove stvarnosti koja ih okružava. Grčki filozof je demijurg, njegov svet nije onaj koji cvjeta pod prirodnim suncem supstancijalnoga."18) (Podvukao, Š.Š.). No, Marks, u objašnjenju pojma mudrac, ide i dalje: "Prvi mudraci su samo posude, dalje tvrdi Marks, Pitija, kroz koje supstancija progovara u obliku supstancije koja preko njih govori, obelodanjuju se jednostavne sile moralnog života. Oni su stoga, takodje, delimice delatni graditelji političkog života, zakonodavci."19) Na taj način Marks podržava i slijedi poznatu platonijansku ideju o filozofima-mudracima, koji su istovremeno vladari. Dakle, mudraci su, prema njemu, usamljene pojave, a kao primjer on uzima jonske filozofe, koji žele da shvate svemir, a pitagorejski mudraci stvaraju unutarnji život u državi. "Njihovo znanje je u stvari ta supstancija o kojoj govori Marks. Supstancija se stvara posredstvom svjesne izolacije u samom procesu postojanja, kao i povjerljivog stremljenja moralne stvarnosti."21)

17) K. Marks, cit. radovi, Djela 1, str. 40

18) Isto, str. 40

19) Isto, str. 41

20) Tales, Anaksimenes, Anaksimander

21) Vidi, K. Marks, cit. radovi, Djela 1, str. 41

Mudraci se kreću, po Marksu, od "šarene čulnosti" do "idealnosti". Narod može ustati protiv pojedinačnog mudraca, npr. Anaksagore, jer se narod okrenu "starim bogovima". Ali drugi, ističe Marks, Anaksagori (i pored svega toga), pripisuju dualizam. Prema Marksu, filozofi uvijek nastoje da objektiviju svoju djelatnost i da dosegnu svoj identitet. To sve predstaje, ako filozof, izgubi pogled na prirodu. Marks se zalaže "idealnost realne određenosti", gdje za prvi primjer ponovo uzima Sokrata.

Valja istaći jedan malo duži Marksov iskaz koji, u pravom smislu, imenuje temu: "Ako prvi grčki mudraci predstavljaju sopstveni duh (spiritus) supstancije, oteľovljeno znanje o supstanciji, ako su njihove izreke isto tako pune samovoljne intezivnosti koliko je i supstancija sama, ako - već prema tome kako se supstancija sve više i više idealizuje - nosioci njenoga napredovanja, u svojoj partikularnosti, brane idealan život nasuprot stvarnosti supstancije koja se pojavljuje, nasuprot stvarnom narodnom životu, - sam idealitet se ipak nalazi samo u obliku supstancije. Žive sile još nisu uzdržane; najidealniji mislioci tog perioda, Pitagorejci i Elejci, većičaju državni život kao stvarni um; njihovi principi su objektivni i predstavljaju moć koja ih prevazilazi i koju oni nagoveštavaju upola misteriozno, sa pesničkim oduševljenjem, tj. u takvom obliku koji prirodnu energiju uzdiže do idealiteta, ne uništava je nego preradjuje, i celinu daje odredjenost nešega prirodnog. Ovo oteľovljenje idealne supstancije zbiva se u samim filozofima koji je navešću; i ne samo što je način na koji se ona izražava plastično -

- poetičan, nego i osni sami predstavljaju njenu stvarnost, a njihova stvarnost predstavlja njenu sopstvenu pojavu. Sami filozofi su žive slike, živa umetnička dela, koja narod vidi kako u plastičnoj veličini niču iz njega; gde njihova delatnost, kao što je slučaj sa prvim mudracima, tvori ono što je opšte, tamo njihove izreke predstavljaju stvarno važeću supstanciju, tj. zakone."²²⁾

Jasno, mudraci miruju u samom sebi, a kreću se kroz vremena i kore[↑]spondiraju sa idejama raznih vremena. Za njih je narod i supstancija isto. Naravno, sve to Marks promišlja u domenima i do-
sezima grčkog filozofskog duha. On podsjeća na sudbine mnogih mudraca: Sokrata, Anaksagore, i drugih, kako su, u ime zakona i deomokratija, osudjeni. To znači, "Princip filozofije postaje sam idealitet u svome neposrednom obliku, u subjektivnom duhu. Kod ranijih grčkih mudraca idealan oblik supstancije, njen identitet, očitavao se nasuprot šarenoj odori njene pojavne stvarnosti, odori satkanoj od različitih narodnih individualnosti; stoga ti mudraci, s jedne strane, izražavaju ono što je apsolutno samo u najjednostavnijim, najopštijim ontološkim odredbama, a s druge strane, u stvarnosti sami sobom predstavljaju pojavu supstancije zatvorene u sebe, tako da prema gomili imaju isključiv odnos, predstavljajući misteriju supstancijalnog duha izraženu rečima, a s druge strane, poput izvajanih bogova na trgovima, u svojoj blaženoj povučeniosti u sebe predstavljaju istovremeno i istinske ukrase naroda i u svojoj pojedinačnosti se vraćaju u njega."²³⁾ Marks ističe suprotstavljanje supstancije i

---

22) K. Marks, *cut. radovi*, Djela 1, str. 42

23) Isto, str. 42

idealiteta, kao apstraktnog filozofiranja, jer je taj odnos postao "čist za sebe", ali je ipak postao subjektivitet, i kao takav, uzdiže se do filozofije.

Supstancijalitet se okreće protiv stvarnosti, jer njegovo postojanje jeste kretanje. Najbitniji lik negativnosti pojave, prema Marks, je Sokrat. Na tom primjeru supstanciji je suprotstavljen idealitet. Subjektivni duh se javlja kao sud za supstanciju. Idealitet, dakle, suprotstavljen je stvarnosti. Subjektivni duh otkriva idealitet u samom sebi. Subjekt se, po Marks, nalazi usred stvarnosti, a stvarnost iza njega je njegova. To znači da je položaj i sudbina subjekta određena i u stvarnosti i u idealitetu. Zato je i idealitet supstancije prešao u subjektivni duh. Primjer za to je sam Sokratov daimonion. Marks kaže: "Daimonion je neposredna pojava toga da filozofija za grčki život predstavlja isto tako nešto samo unutrašnje, kao i nešto samo spoljašnje. Putem odredbe daimoniona određen je subjekt kao empirijski pojedinačan, zato što on u svom životu predstavlja prirodno raskidanje sa supstancijalnim, dakle, prirodno uslovljenim životom, a i daimonion se javlja kao odredba prirode!"²⁴⁾ Dalje, Marks ističe da ^{je} Sokrat bio svjestan da u sebi nosi daimonion. Prema tome, supstancija sama sebe gubi u subjektu. U Sokratu, i pored svega toga, nije božanski lik, već je ljudski lik. Riječ je bilo o jasnom o ljubaznom vidovnjaku, i, prije svega, prijatnom čovjeku, kako ističe student Marks u svojim pripremnim spisima za doktorsku disertaciju.

---

24) K. Marks, cit. Pripremní radovi, Dlela 1, str. 43

Sud svrhe je drugo glavno obilježje supstancije, koju subjekt izriče. To znači sad je subjekt postao predikat, jer je izgubio svojstvo subjektivnog duha. Tako postaju samostalne egzistencije. Neposrednost se javlja kao bitna pojava između subjekta i predikta. To živo biće jeste u biti živi narodni duh. Prema tome, Marks zaključuje da je svrha svijeta njegova sopstvena svrha.

Mudrac je zato mudrac, ističe Marks, zato što je ušao u praktično kretanje, pri tome, posebno skrećući pažnju na sud pojma. Sve to on dovodi u vezu sa pravom jedne države, njene religije, kao i na prava svih supstancijalnih uslova; to je u stvari, ta filozofija prirode, koja dolazi do čovjeka i od čovjeka. Individua nosi u sebi svrhu kao moć za sudjenje, tako da se izdvaja u odnosu na supstancijalnost. "Dakle, ističe Marks, njena sopstvena supstancijalnost je oduđjena u njoj samoj, i na taj način ona propada, upravo zato što njen zavičaj (mesto rođenja) jeste supstancijalni, a ne slobodni duh, koji podnosi i preodoleva sva protivurečja, koji nije dužan da priznaje nikakve prirodne uslove kao takve."²⁵⁾

Marks duboko promišlja egzistenciju ideje, mišljenja i života kad kaže: "Sokrat je zbog toga toliko važan što se u njemu prikazuje odnos grčke filozofije prema grčkom duhovnom životu, otuda i njena unutrašnja granica u sebi. Samo po sebi je jasno koliko je glupo bilo kad su u najnovije vreme sa njom porredili odnos Hegelove filozofije prema životu, pa odatle izvodili opravdanje da je osude. Specifično zlo grčke filozofije

---

25) K. Marks, cit. Pripremni radovi, Djela 1, str. 43

upravo je u tome što se ona nalazi u odnosu prema duhu koji je samo samostalan; u naše vreme obe strane jesu dud, i obe zahtevaju da budu priznate kao duh!"²⁶⁾ (Podvukao, Š.K.).

Po mišljenju K. Mrksa, ^{8/} inače studenta, subjektivnost se nosiocu javlja kao životⁱ njegovom praktično djelovanje. Nevjerovatno je za marksiste, ali ovo je klica, odnosno radjanje Marksove teorije istorijskog materijalizma kao idealizma o problemima rada emancipacije i dezalijenacije u društvu kao totalitetu. Naravno, polazeći od individue, što je i činio Kjerkegor. On, još kao student, ustaje i osudjuje apstraktnu filozofiju Dobra. Filozofija se mora shvatiti kao prevodjenje supstancijalnih predstava ka unutrašnjem samopredjeljenju. U svakom drugom slučaju filozofija se javlja kao posuda za refleksiju koja se raspada.²⁷⁾ Dakle, filozofija individue, subjekta, napr. Sokrata, je njegova sopstvena mudrost ili njegova sopstvena dobrota. Pravi primjer ostvarenja ideje jedne formulacije Marks uzima Kantov kategorički imperativ. Pitanje je kako se empirijski subjekt odnosi prema kategoričkom imperativu? Zato je Sokrat postao slika svijeta i učitelj svijeta, a Platonove ideje su postale filozofska apstrakcija i praslika svijeta.²⁸⁾ Dalje Marks raspravlja o Platonovoj apstraktnoj ideji dobra. On analizira stvarno bihtjenje filozofa, a to je, prije svega, mišljenje. Dalje, htjenje filozofa u svijetu je idealnost. Ovdje se, kod Marksa, idealnost javlja kao djelatna idealnost, a to je stvarno dobro realnog svijeta.

---

26) K. Marks, cit. Pripremni radovi, Djela I, str. 44

27) Vidi, isto, str. 44

28) Vidi, isto, str. 44

Platon lebdi iznad stvarnosti u samostalno carstvo ideja. Ta samostalnost carstva ideja je, po Marks, "zamračena" ideja. Sokratu prema Marks, pripada zasluga otkrivanja imena idealiteta, jer je prešao iz supstancije u subjekt. Dakle, kod Platona supstancijalni svijet ulazi u svijet stvarnosti u idealizovanom smislu. To stanovište je Aristotel prvi pojasnio, ističe Marks. Tu je bitno ono onostrano što je prisutno kod filozofa. "Filozof kao takav, tj. kao mudrac, a ne kao kretanje zbiljnog duha uopšte, jeste, prema tome, onostrana istina supstancijalnog svijeta koji mu je suprotstavljen. Platon na najodredjeniji način plastično izražava to kad tvrdi da ili filozofi moraju postati vladari, ili vladari filozofi, kako bi država postigla svoje odredjenje. U svom sopstevnom položaju on je u odnosu na jednog tiranina lično učinio takav položaj. U Platonovoj državi se, kao poseban i vrhovni stalež, javlja stalež onih koji raspolažu znanjem. Pomenuću ovde još dve Aristotelove primedbe, jer one pružaju veoma važno objašnjenje oblika platonske svesti, i u vezi sa onom stranom sa koje mi tu svest treba da razmotrimo (...). Platon želi da u idealitet prenese ne samo ono što bivstvuje (biće), nego i sferu bića: taj idealitet je zatvoreno, specifično, različito carstvo u samoj svesti koja se bavi filozofijom, i pošto je ona to, nedostaje joj kretanje.

Ova protivrečnost u svesti koja se bavi filozofijom mora se objektivisati za nju samu, ona mora izbaciti iz sebe tu protivrečnost."²⁹⁾

---

29) K. Marks, cit, radovi, str. 45

Dakle, pritrvrječnost se javlja između imanentnog svijeta (individue), koji stvara subjektivni duh, s jedne strane, i sup~~er~~stancijalnog svijeta, koji se, s druge strane javlja kao mogućnost objektivizacije predstave, odnosno njenog idealiteta.

Jasno, Marks razmišlja u duhu filozofije samosvijesti, koju su propagirali lijevo orijentisani hegelovci u Berlinu. Na osnovu ovog rada da se zaključiti da Marks vlada fundamentalnim kategorijama grčke i njemačke filozofije. Kada je u pitanju mudrac, Marks je opsednut Sokratovom pojavom.

f) Čvorne tačke u razvitku filozofije

"(...) Svijet koji staje naspram filozofije cjelovite u sebi - jest razložen svijet."

(K.Marks, VI sveska pripremnih radova)

Ovaj kraći Marksov ogled prisutan je na početku šeste sveske njegovih pripremnih radova za izradu doktorske disertacije i pisanje Istorije antičke filozofije. U napomenama stoji da nedostaje više stranica teksta, opale su i izgubljene. I u ovom tekstu Marks razvija Sokratove i Platonove misli o carstvu ideja.

Marks insistira na čvornim tačkama u istoriji filozofije. On nastoji da te "čvorne tačke" uzdigne na novo konkretnosti. Abstraktne principe Marks svrstava u okvire totaliteta. On ~~isi~~stira da filozofija okrene oči prema spoljašnjem svijetu, kao i da pokaže svoje praktično lice, a ne da stvara spletke sa svijetom, već da se baci u zagrljaj svjetovne sirene. Marks ocjenjuje da sve struje moraju skinuti maske karaktera. "(...) Prometej

koji je ukrao vatru s neba, počinje da zida kuće i da se nastanjuje na zemlji, tako filozofija, kad obuhvati ceo svet, ustaje protiv pojavnog sveta. Takav je u naše vreme slučaj sa Hegelovom filozofijom."³⁰⁾ (Podvukao, Š.K.). Marks će opštirnije govoriti o Prometeju i prometejstvu u radu "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", gdje ću se i osvrnuti više na ovu misao.] Ako Marks nije dao određjenje filozofije na jednom mjestu precizno, kao što su to činili klasični filozofi, naredna misao dosta govori o njegovom poimanju filozofije. "Kad se filozofija zatvori u dovršen, totalan svet, određenost te celovitosti je uslovljena njenim razvitkom uopšte, kao što je tim razvitkom uslovljen i oblik u kojem se javlja njeno preobraćanje u praktičan odnos prema stvarnosti; na taj način, dakle, celina sveta uopšte je razložena u samoj sebi, i to samorazlaganjem je dovedena do krajnosti (...) Samorazlaganje sveta je kauzalno te kako su njegove strane celine - jest razložen svet. Na taj način i pojava delatnosti ove filozofije je rastrgana i protivrečna; njena objektivna opštost se preobraća u subjektivne oblike pojedinačne svesti u kojima je ona živa. Ali čovek ne sme dozvoliti da ga zbuni ta bura koja prati veliku, svetsku filozofiju. Obične harfe zvuče pod svačijom rukom; Elove, harfe samo onda kad u njih udara bura."³¹⁾

Marks smatra filozofiju kao dovršen svijet, tek tada ona postaje stvarnost, totalni svijet, a filozofija da postane svjetska. Tumačenje filozofije Marks povezuje sa uvidjanjem istorijske nužnosti, on dodaje, mora se poricati da poslije totalne

---

30) K. Marks, cit. pripremni radovi, Djela I, str. 74

31) Isto, str. 75

filozofije ljudi moraju živjeti. Marks insistira na dijalektici mjere, koja je najveća kategorija duha. Dakle, Marks aristotelovski i hegelovski razmišlja i kritikuje Hegelove učenike, koji pogrešno ^{tumače} velikog učitelja. On ističe da je najčešće prisutna kategorija osrednost duha, koja je postala i normalna za čitav apsolutni duh. Marks govori o nužnosti, kako se poslije Aristotela javio Zenon (misli se na stoičara, Š.K.), Epikur i Sekst Empirik. Rečeno u duhu Marksa, pojava filozofa poslije Hegela je više nego oskudna. On predviđa titanska vremena, a to su ona koja dolaze, za nekom cjelovitom filozofijom i njenim subjektivnim razvijenim formama.³²⁾ Stvaranje Rima, kako tvrdi Marks, dolazi poslije stoičke, skeptičke i epikurejske filozofije. Ta vremena Marks naziva "nesrećnim" i "gvozdenim", njihovi bogovi su umrli, a njihova boginja je mračna sudbina.

Dakle, u duhu Marksa, ovdje se filozofija javlja kao subjektivna forma, modalitet i svijet koji se odnosi prema stvarnosti. A filozofije o kojima on raspravlja donijele su sreću svome vremenu (epikurejska i stoička) i imale su zajedničko sunce i sjaj privatnih svjetiljki. Konkretno, to je ona realna filozofija koja vrši preobraćanje filozofa i koja nosi u sebi, biljeg svog rodjenja.

Marks polemički piše o Hegelovoj filozofiji. Njegova rana kritika Hegela izgleda ovako: "Hegelova je filozofija samu sebe osudila zato što je Hegel smatrao osudu Sokrata pravednom, i zato što je Djordano Bruno bio prinudjen da oganj svoga duha isku-
pi dimljivim ognjem lomače."³³⁾ (Podvukao, Š.K.). Jasno, Marks u

32) Vidi, K. Marks, cit. radovi, Djela I, str. 75

33) Isto, str. 76

ovdje otkriva svoju kritiku-prometejsku viziju svijeta, koje će se držati do kraja života. Prema Marks, filozofski pogled treba da ima imamentnu odredjenost u svjetsko-istorijskom karakteru neke filozofije. "Što je bilo negativnost bivstvujuća po sebi, sada je postalo negacija."³⁴⁾ Dakle, Marks o svim prethodnim filozofijama zaključuje na osnovu epikurejske filozofije i stalno se poziva na nju. Ona mu služi i kao opravdanje. Marks nije do kraja završio svoju skicu čvornih tačaka istorije filozofije. Bez sumnje, čvornu tačku u istoriji filozofije ima epikurejska filozofija, koju je Marks i precizno definisao.

g) Zadaci filozofskog pisanja povijesti

Marks zadacima filozofskog pisanja povijesti pristupa sa stanovišta slobodne svijesti (koji je bio fundamentalni princip epikurejske filozofije). Marksova namjera je bila da upozna umnu prirodu čovjeka, bez zavisnosti i prestajanja. Upoznavanjem te svijesti subjekt stiče utisak da ne postoje granice. Osjećanje svijeta povijesti, znači osjećati blizinu stvarnosti i neposrednosti. To je put da se od bića za sebe stvori oblik umne prirode. Marksov zahtjev se sastoji u tome da se priroda posmatra kao um, kao djelatnost svjesnog uma, kao potpuno vlasništvo uma. Jer, svaki drugi pristup samo govori o otudjenju. Stoga, velike zablude su mnogih marksista što vide teoriju odtudjenja kod Marksa počev od Ekonomsko--filozofskih rukopisa (1844), ta teorija je utemeljena kod Marksa još u pripremnim radovima za doktorsku

34) K. Marks, cit. prip. radovi, Djela I, str. 76

disertaciju. S druge strane, pripremni radovi govore i o shvatanju povijesti. Medjutim, marksisti (bar dobar dio) ovo pitanje počinje s idejama iz Njemačke ideologije. Stoga se, ovo pitanje, koje sam istakao medjunaslovom, može dovesti u vezu sa čuvenom Marksovom fusontom iz "Njemačke ideologije", gdje govori o nauci o istoriji. Marksov pojam povijesnosti seže u poimanje unutrašnjeg vremena i događanja, a ne na flistersko nabranje činjenica kao što to čine istoriografi.

Šta, zapravo, Marks o ovom pitanju u Pripremnim radovima kaže: "Zadatak filozofskog pisanja povesti nije toliko u tome da ličnost, pa i duhovnu ličnost filozofa, uzme tako reći kao žižu i lik njegovog sistema, a još manje je u tome da se predaje psihološkom sitničarenju i mudrijašenju, nego je njena dužnost da u svakom sistemu odvoji same odredbe, stvarne kristalizacije koje se provlače kroz ceo sistem, od dokaza, od opravdanja u obliku dijaloga, od izlaganja filozofa, ukoliko ovi sami sebe poznaju; da odvoji nemu krticu stvarnog filozofskog znanja od govornjive, egzoterične, razmahane fenomenološke svesti subjekta, koja predstavlja sasud i energiju onih izlaganja. U odvajanju te svesti je upravo dokazano njeno jedinstvo kao obostrana laž. Ovaj kritički momenat u prikazivanju neke istorijske filozofije bezuslovno je nužan da bi se naučno prikazivanje nekog sistema dovelo u vezu sa njegovom istorijskom egzistencijom, u vezu koja se ne može izbeći upravo zato što je ta egzistencija istorijska, ali se u isti mah utvrđuje kao filozofska, pa se, dakle, mora prikazati prema njenoj suštini. Kad je reč o nekoj filozofiji, najmanje je dozvoljeno na osnovu autoriteta i na osnovu vjerovanja

prihvatiti da je ona zaista filozofija, pa makar taj autoritet predstavljao ceo jedan narod, i makar to verovanje trajalo vekovima. Dokaz se, medjutim, može pružiti samo putem izlaganja suštine te filozofije, i kod obe svako ko piše istoriju filozofije odvajaju bitno od nebitnoga izlaganje od sadržine, inače bi smeo samo da prepisuje, teško da bi smeo i da prevodi, a još manje bi smeo da sâm nešto govori, da precrtava etc. On bi bio pukim kopista neke kopije. Prema tome, pre treba pitati kako u sistem ulazi pojam neke ličnosti, nekog mudraca, boga, kao i specifične odredbe tih pojmova, i kako se oni razvijaju iz sistema."³⁵⁾

Iz ovog malo dužeg Marksovog citata se naslućuje Marksova ideja o novom pogledu na svijet, odnosno o utemeljenju novog pravca. Marks, dakle, još u svojim prvim spisima, priziva istoriju na odgovornost. On akcenat postavlja na nužnost kritičkog momenta prikazivanja, kako kaže, istorijske filozofije. Zasiurno, jedine istorijske filozofije za njega su bile :stara grčka filozofija i njemačka klasična filozofija. Dalje, on naučno prikazivanje dovodi u vezu sa istorijskom egzistencijom. Jer, Marks živi egzistenciju u istorijskom smislu riječi. Dakle, ta nužnost koja Marksa nosi je, prije svega, prometejska nada da se pronadje i prikaže suština. Marks je bio svjestan da se ta ideja ne može ostvariti pomoću ni jedne nauke, ~~koje~~ čija znanja su mu bila na raspolaganju, osim filozofije. Zaista se Marks samo oslanjao na autoritet filozofije, kako još dodaje, pa makar taj autoritet predstavljao cio jedan narod. Marksov zahtjev se sastoji u tome da se odvoji bitno od nebitnog, u suptotnom sve je prepisivanje i kopiranje. Tim idejama Marks već otvara novi pravac, koji će biti ^{prozvan} po njegovom imenu.

³⁵⁾ . Marks, cit. pripr. radovi, Djela I, str. 85-86

MARKSOVO RAZLIKOVANJE DEMOKRITOVE
I EPIKUROVE FILOZOFIJE PRIRODE

"(...) Idealizam nije uobraženje nego istina.
(...). Dok se Demokrit nezadovoljan filozofijom, bava u naručje empiričkom zanosu, Epikur prezire pozitivne nauke, jer pravom savršenstvu one ništa ne doprinose (...).
Epikur je najveći grčki prosvetitelj."

(K. Marks, Doktorska disertacija)

UVOD

Glavno Marksovo stvaralaštvo iz vremena studentskih dana (1835-1841) bilo je usmjereno na izučavanje i pisanje jedne moguće Istorije stare grčke filozofije. Marks je, dakle, kao student Berlinskog univerziteta, između 1839. i 1841. godine, originalno pristupio proučavanju * filozofskih sistema dvojice čuvenih antičkih mislilaca Demokrita i Epikura u vezi s problemom filozofije prirode. Kao rezultat toga rada nastala je studija koju je Marks naslovio prema problemskom okviru svoga istraživanja "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode".

Zbog javnih debata i kritika Hegelove filozofije Marks su sugerirali kolege i najbliži prijatelji, među kojima je bio i Bruno Bauer, da isti rad ne nudi za disertaciju na Univerzitetu u Berlinu, (jer zbog kritike Hegela neće dobiti pozitivnu ocjenu), pa se mladi Marks odlučio da doktorira na Jenskom univerzitetu. On će tu studiju 30. marta 1841. godine, uputiti Filozofskom fakultetu u Jeni kao rad za odbranu doktorske disertacije. Ovaj razlog je relevantan i pouzdan, jer i proizilazi iz uputa u pismima koja je Marks iz Bona dobijao od Brnuna Bauera, profesora religije

filozofije religije na univerzitetu. Zato se ne može uzeti ozbiljno tvrdnja B. Nikolaevskog i Menšen Helfena¹⁾, koji su u biografskom djelu o Marksu istakli da se Marks za Jenu odlučio zbog strožijih zahtjeva na Berlinskom univerzitetu, kao i da je profesor Volf (filozof) blagonaklono rješavao sve molbe za doktorate iz oblasti filozofije. Među osam profesora koji su potpisali referat o podobnosti kandidata (K. Marksa) i njegove teme ("Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode") nema imena prof. Volfa, s jedne strane, i zahtjevi Filozofskog fakulteta u Jeni nisu bili tako blagi, s druge strane. Jer, genijalnost u Marksovom biću je bila očigledna.

Marks²⁾ je svojom poznatom studijom, najpoznatijim radom iz prvog perioda, ostavio vrlo snažan intelektualni utisak na komisiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Jeni, koja ga promoviše

1) Vidi, B. Nicolaevsky, O. Maenchen-Helfen, "Karl Marx - Eine Biographie, Berlin-Bonn-Bad Godesberg, 1975., str. 43

2) Ovako je glasila pismena molba K. Marksa profesoru Bašmanu (C.F. Bachmann), deokanu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Jeni, radi dodjeljivanja doktorskog zvanja, (Berlin, Scützenstrasse 68; 6. aprila 1841. god.)

"Visokoblagodarni gospodiče!

Šaljući Vašem visokoblagorodu u svrhu promocije za doktora jednu disertaciju o razlici između demokritovske i epikurejske filozofije prirode, a u prilogu litterae petitoriae, curriculum vitae, moja završna svedočanstva sa bonskog i berlinskog univerziteta, najzad i zakonsku taksu od dvanaest zlatnika, istovremeno Vas najodanije molim da, ukoliko moj rad udovolji zahtevima Fakulteta što više požurite sa dodeljivanjem doktorskog zvanja. S jedne strane, ja mogu da horavim u Berlinu samo nekoliko nedelja, s druge strane, spoljne okolnosti čine za mene veoma poželjnim da još pre nego što otputujem primim doktorskog zvanje.

Želeo bih da dobijem natrag završna svedočanstva, jer su to originali.

Ja sam sa najizvrsnijim poštovanjem Vašeg visokoblagorodja najodaniji, Karl Heinrich Marx" (Marks-Engels, Djela 1, "Prosveta", Institut za izučavanje međunarodnog radničkog pokreta", Beograd, 1968., str. 473)

u doktora filozofije i pri tome oslobadja ga usmene odbrane rada.

Referat dekana Filozofskog fakulteta u Jeni profesora Bašmana (C.F. Bachmann) Filozofskom fakultetu o kandidatu filozofu K.H. Marksu (C.H.Marx) - napisan u Jeni 13. aprila 1841. godine, glasio je:

"Senior Venerande (Poštovani seniore),
Assessores Gravissimi (Uvaženi asesori),

Ovim Vam u gospodinu Carlu Heinrichu Marxu iz Trieria predstavljam vrlo vrednog kandidata, isti je poslao: 1. predstavku (sub. lit. a), 2. dve univerzitetske predodžbe o svojim akademskim studijama u Bonu i Berlinu (lit. b. c.). Disciplinske prekršaje ubeležene u njih možemo i da ne uzmemo u obzir. 3. predstavku na latinskom, curriculum vitae, i rad O razlici izmedju Demokritove i Epikurove filozofije prirode, uz potvrdu autorstva na latinskom jeziku (lit. d.). 4. 12 Freid. zlatnika, od čega će ostatak biti vraćen kandidatu. Rad svedoči isto toliko o duhu i oštroumnosti koliko i načitanosti, zbog čega smatram da je kandidat izvanredno vredan. Pošto isti, sudeći po njegovom pismu na nemačkom jeziku, želi samo da dobije doktorsku titulu, sigurno je u pitanju samo zabuna, nastala usred nepoznavanja statuta Fakulteta, što u pismu na latinskom jeziku govori o magistarskoj tituli. Verovatno je mislio da to ide zajedno. Uveren sam da je u ovoj stvari potrebno samo objašnjenje da se on zadovolji.

Moleći Vas za Vašu mudru odluku, s osobitim poštivanjem
Dr Carl Fredrich Bachmann, dekan". U pod skriptumu piše:
"Saglasni sa Vašom uzoritášću", "Najuzorotiji dekane Filozofskog fakulteta", , zatim slijede potpisi ostalih članova profesorske komisije: Luden (Luden), F. Hand (F. Hand), E. Rajnhold (E. Rein-

-hold), Duberaner (Döberreiner), F. Fric (F. Fries), Gotling (Goettling) i Šulc (Schulze).³⁾

Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode je rad Marksove sinteze iz studentskog perioda u kojem je pošao od radikalnog mladohegelovca do radikalnog kritičara Hegela, a i predstavlja "ujedno djelo koje nam pruža najbolji materijal za izučavanje njegova filozofskog stajališta u tom periodu."⁴⁾ Marksova doktorska disertacija je upravo odgovora na pitanje: o postojanju mogućnosti za tražiteljsko filozofsko mišljenje poslije Hegelovog sveobuhvatnog sustava. Marksolog T. Vereš, Marksov pristup staroj grčkoj filozofiji vidi na sljedeći način: "Novo misaono obzorje pomalja se za Marxa u Epikurovoj filozofiji prirode koja svojim načelom slobode uključno ukazuje na mogućnosti otvorenog povijesnog zbivanja i nezaustavljivog ljudskog stvaralaštva. Naprotiv, Demokritova je filozofija prirode mehanističko - deterministička i kao takva zatvara sva obzorja, poriče svako slobodno djelovanje i događanje. Stoga, Marx u svojoj disertaciji odlučuje rehabilitovati Epikurovu filozofijsku poruku u odnosu na Demokritovu."⁵⁾ Marks je pokazao iskustvo i filozofsko znanje, kao i spretnost (u metodološkom smislu) u pisanju doktorske disertacije.

Marksova doktorska disertacija bila je posvećena jednom od bitnih problema starogrčke filozofije. No, ona ne svjedoči samo o tome, već i o Marksovom odnosu prema Hegelu, koji se isto bavio grčkom filozofijom u svojim čuvenim berlinskim predavanjima

-
- 3) Mišljenje komisije o Marksovoj doktorskoj tezi, Marks-Engels, Djela, I, Beograd, 1968., str. 474
 4) P. Vranicki, "Misaoni razvitak Karla Marxa", MH, Zagreb., 1963., str. 49
 5) T. Vereš, "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Zagreb, 1981., str. 43

iz oblasti filozofije. Marks priznaje s ponosom da je pristalica Prometeja, tj. mučenika za slobodu, neprijatelja bogova i prijatelja ljudi. To i u suštini simbolizuju Marksovi ideali. Jer, tu se otkriva i Marksova revolucionarna linija, s kojom će kasnije postati duša proleterskog pokreta, tj. peći će na put eliminacije reakcije. Dakle, ovaj rad treba shvatiti i kao put jednog filozofa revolucije. Marksov doktorat predstavlja dijalektičku refleksiju o filozofiji prirode.

a) Idealizam nije uobraženje

Riječ je o Marksovom odnosu prema prijateljstvu. Marks, skroman odnos prema sebi, pokazuje na samom početku svoje doktorske radnje, koju svim svojim srcem posvećuje svom dragom očinskom prijatelju, tajnom vladinom savjetniku gospodinu Ludvigu fon Vetfalenu iz Trieru, budućem tastu, u znak sinovljeve ljubavi. Marks svoj rad ocjenjuje kao "nevažnu brošuru", i traži od Vetfalena da mu oprostí što na početku stavlja njegovo ime. Ali, ta posveta je dokaz prave ljubavi, jer on ne može čekati drugu priliku. Tako je i bilo, Ludvig fon Vestfalen je iste godine i umro. Dakle, posveta je izrečena u pravom trenutku.

U posveti svoje doktorske radnje Marks implicite objašnjava "sunce idealizma". On piše: "Neka bi svi koji sumnjaju u ideju bili moje sreće da se dive jednom mladalački krepkom starcu, koji svaki napredak našega doba pozdravlja sa entuzijazmom i promišljenošću istine, i koji - prožet onim duboko uverenim, jasnim kao sunce idealizmom što jedini poznaje istinitu reč pred kojom se javljaju svi duhovi sveta - nikada nije plašljivo ustuknuo

pred oštrim senkama nazadnih aveti, pred često zatuštenim nebom epohe, nego je sa božanskom energijom i muževno pouzdanim okom uvek prozirao sve koprene, gledajući Empyreum koji govori u srcu sveta. Vi ste mi, moj očinski prijatelju, vazda bili živi argumentum ad oculos da idealizam nije uobraženje, nego istina.

Za Vaše telesno zdravlje nije potrebno da se molim. Duh je onaj veliki čarobni vidar kome ste se Vi poverili."⁶⁾

Valja napomenuti da je Marks, čak, i slovoslagaču dao upustvo da ovu sp. posvetu štampa krupnim slovima.

U ovom filozofskom radu Marks pokazuje i priznaje svoje idealističke pozicije. (Marks je jedini filozof koji je sebe nazvao idealistom, doduše u mladosti, a na kraju života nije odobravao da ga drugi nazivaju "marksistom"). Ali, i pored toga taj idealizam se ne može dovoditi u vezu sa Hegelovim, jer Marks u svojoj doktorskoj disertaciji ispoljava značajnu stvarakačku samostalnost. U disertaciji Marks polemizuje sa Hegelom, koji se negativno odnio prema Epikuru, starom grčkom filozofskom prosvetitelju. Idealističko Marksovo raspoloženje se ogleda u stvaranju sumnji mogućnosti za postojanost slobodnog čovjekovog mišljenja, kao i stvaranje sumnji na Hegelove sudove o Epikuru. On istupa kao nepopustljivi neprijatelj svih pokušaja podvrgavanja nauke i filozofije religiji.

---

6) Marks -Engels, Djela, tom, 1, "Prosveta", Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968. str. 91

b) Predmet Marksove doktorske disertacije

Predmet Marksove doktorske disertacije su razlike između Demokrita i Epikura. Marks još u svojim pripremnim bilješkama za doktorsku disertaciju piše: "Dok se Epikurovoj filozofiji prirode ni prema Hegelu (vidi 'Celokupna dela', tom 14, str. 492) ne može odati neka velika pohvala ukoliko se kao merilo za ocenjivanje uzme objektivni rezultat, dotle sa druge strane, po kojoj istorijskim pojavama nije ni potrebna takva pohvala, treba da se divimo otvorenoj, uistinu filozofskoj doslednosti svojevrstne samom njegovom principu. Grci će večito ostati naši učitelji zbog te grandiozne objektivne naivnosti, koja dopušta da svaka stvar, tako reći bez odeće, sija pod samom svetlošću svoje prirode, pa makar to bila i pomućena svetlost.

Naročito je naše vreme u samoj filozofiji proizvelo grešne pojave, pune najvećega greha, greha protiv duha i istine, koji se izražava u tome što se iza shvatanja nalazi skrivena namera, a iza predmeta - skriveno shvatanje." ^{7) (Podvukao, Š.K.)} Marks je mišljenja "da je grčka filozofija dočekala ono što dobra tragedija ne sme da dočeka, naime mlak završetak. S Aristotelom, Aleksandrom Makedonskim grčke filozofije, kao da objektivna istorija filozofije u grčkoj prestaje, pa čak kao da ni muževno - snažnim stoičarima ne polazi za rukom ono što je Spartancima pošlo za rukom u njihovim hramovića: da čvrsto prikuju boginju Atinu za Herkula, sprečavajući je da pobjegne." ^{8) (Podvukao, Š.K.)}

Kad je u pitanju predmet Marksove doktorske disertacije valja istaći i Marksov stav: "Forma ove rasprave bila bi, s jedne strane

7) K. Marks, cit. prip. radovi, Djela 1, str. 82

8) K. Marks: "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Djela 1, str. 97

strane, strože naučna, a s druge strane, u izvesnim izlaganjima manje pedantna da njema prvobitna namena nije bila da posluži kao doktorska disertacija. Što je ipak u ovom obliku predajem za štampu, na to me navode spoljašnji razlozi. Sem toga, verujem da sam u njoj rešio jedan do sada nerešen problem iz istorije grčke filozofije."⁹⁾ (Podvukao, Š.K.).

Za ovu raspravu Marks nije imao pred sobom uzorne radove, kojima bi se mogao rukovoditi u pisanju svog teksta. Marks se ne izvinjava kad kaže: "Što su brbljali Ciceron i Plutarh, to su ostali brbljali za njima do dana današnjeg. Gassendi, koji je Epikura oslobodio zabrane koju su na njega stavili crkveni oci i ceo srednji vek, doba realizovanog neuma, pokazuje u svom izlaganju samo jedan zanimljiv momenat. On se trudi da svoju katoličku svest uskadi sa svojim poznavanjem paganstva i da Epikura prilagodi Crkvi, što je svakako bio uzaludan trud. To je kao kad bi neko hteo da namakne košulju hrišćanske kaludjerice na čilo i bujno telo grčke Laide. Gassendi više uči filozofiju od Epikura na što bi mogao naš učiti Epikurovoj filozofiji."¹⁰⁾

Marks ističe da ova rasprava predstavlja samo predhodnicu djela, u kojem će obratiti istoriju epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije, kao i njihovu vezu sa celokupnom, kako kaže, grčkom spekulacijom, što je i bio predmet njegovog rada u pripremnim radovima za doktorsku disertaciju. Za Hegelovu Istoriju filozofije Marks kaže da je to veliki i smio plan, jer se od njega (Hegela) može govoriti o istoriji filozofije. Ali Hegel nije

9) Isto, str. 93

10) Isto, str. 93

zalazio u pojedinosti. Hegel se Marksu "zamjerio" što je Epikura nazvao spekulativnim misliocem. On se pitao šta ga je "sprečavalo da tog džinovskog mislioca da u ovim sistemima uvidi veliki značaj koji oni imaju za istoriju grčke filozofije i za grčki duh uopšte. Ovi sistemi (misli Marks na Demokritov i Epikurov, primjedba, Š.K.) su ključ za pravu istoriju grčke filozofije."¹¹⁾

Marks navodi da epikurejce, stoičare i skeptičare smatraju "nedoličnim" filozofima u odnosu na njihove prethodnike.¹²⁾ Na taj način ove filozofije Marks ne može uzeti kao mješavina aristotelovske, demokritivske i heraklitovske linije, već one posjeduju svoju jedinstvenu univerzalnost. Marks sve to naziva trivijalnom istinom. On piše: "Radjanje, cvetanje i umiranje čine tučani krug kojim je sputano sve što je ljudsko, kojim sve ljudsko mora da prodje. I zato ne bi bilo ništa neobično što je grčka filozofija, pošto je u Aristotelu dostigla vrhunac cvjetanja, počela zatim da vene. Ali smrt junaka liči na zalazak sunca, ne na prskanje žabe koja se nadula."¹³⁾

Marks se bavi i kritikom Plutarhove polemike protiv Epikurove teologije. On kritikuje teologizirajući razum prema filozofiji,

11) Isto, str. 93

12) "Epikurova filozofija je, kažu, sinkretistička mešavina iz Demokritove fizike i kirenskog morala, stoicizam je spoj Heraklitove spekulacije o prirodi i kiničkog moralnog pogleda na svet, a donekle i Aristotelove logike, i, najzad, skepticizam je nužno zlo koje se suprotstavilo ovim dogmatizmima. Tako ljudi ove filozofske sisteme nesvesno povezuju s aleksandrijskim na taj način što ih smatraju samo za jednostran i tendenciozan eklekticizam. Aleksandrijsku filozofiju, najzad, posmatraju kao potpuno zanesenjaštvo i rastrojenost, - kao zbrku u kojoj u najboljem slučaju valja priznati univerzalnost namere." (Isto str. 97)

13) Isto, str. 97

a kao pravi primjer uzima Plutarhovo izvodjenje filozofije pred forum religije. Marksa je posebno podstakla jedna misao Dejvida Hjuma, koji je govorio o uvredama filozofije, kao i njenom savremneom ugledu. Filozofija i Epikur će uvijek odgovarati protivnicima, jer filozofija se ne krije. Pored te misli, Marks dodaje: "A jadtim kukavicama koji likuju zbog privodno pogrešnog gradjanskog položaja filozofije, ona uzvraća isto što i Prometej služi bogova Hermesu: (slijede stihovi na grčkom, Š.K.):

Za tvoju dvorbu ovom svojom nevoljom,
to znaj mi dobro, ja se ne bih menjao.
Ta bolje mislim ovu stenu dvoriti
no ocu Zevsku glasnik biti pouzdan.

Prometej je najplemenitiji svetac i mučenik u filozofskom kalendaru."¹⁴⁾

Marks je priznao legendarnog Prometeja, tj. plemenitog i samopožrtvovanog borca za slobodu i sreću čovječanstva. On će kasnije reći: "Istinu govoreći ja uzvraćam sve bogove." Marksovo uzdizanje Prometeja je nedovoljno objašnjeno u marksističkoj i markseološkoj literaturi. Jedan od rijetkih istoričara marksizma koji je na Marksovo prometejstvo skrenuo pažnju je P. Vranicki, koji piše: "Tako već u ovom najranijem filozofskom spisu susrećemo jednu od osnovnih Marksovih preokupacija - problem ljudske slobode i odnosa čovjeka, kao samosvijesti. To je ujedno i značilo i odlučnost da se udje u borbu protiv svega onog nerazumnog što je sputavalo djelatnost samosvijesti."¹⁵ Vranickom su nedovoljno bili poznati Marksovi prvi radovi, jer on ističe doktorsku disertaciju za "prvi" Marksov rad, a to znači i neu-

14) Isto, str. 94

15) P. Vranicki: "O nekim kontroverzama u marksizmu", Biblioteka, "Prometej", Rijeka, 1976. str. 14

-pućenost u brojne Marksove priloge koji su nastali u periodu između 1835. i 1841. godine. Dakle, Marks je s prizivanjem Prometeja stavio čovjeka u centar svijeta i time prevazišao i Hegela i svece. Marks želi da aktualizuje sve napredne filozofije čije opredjeljenje vidi u borbi "protiv svih nebeskih i zemaljskih bogova". No, za tako tretiranje fenomena "borbe" neko će reći da je i materijalističko stanovište, a ne samo idealističko,

što se može s ozbiljnošću primiti, jer je u pitanju formiranje Marksovih ateističkih stavova, ali stavova koji još stoje na idealističkoj osnovi. Marksova prometejska vizija svijeta predstavlja revolt na "hrišćansku državu" i apsolutističke monarhije. Marks o Prometeju govori poput mesije-i nakon doktorske disertacije: "Svijetao san, koji Prometej označava kod Eschila, kao jedan od velikih poklona kojeg je od divljaka stvorio čovjeka, pre-staje da postoji za radnika."

Ključni problemi Marksovog djela Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode je upravo razlikovanje misli ova dva filozofa, što je i samim naslovom jasno nagoviješteno. Studija je podijeljena u dva dijela, plus: Dodatak. U Prvom dijelu Marks raspravlja o opštoj razlici između Demokritove i Epikurove filozofije prirode, gdje su posebno obradjena pitanja: Predmet rasprave; Sudovi o odnosu između Demokritove i Epikurove fizike; Teškoće u pogledu identiteta Demokritove i Epikurove filozofije prirode; Opšta načelna razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode, i Rezultat. Drugi dio studije čini rasprava: O razlici između Demokritove i Epikurove fizike u pojedinostima, gdje Marks pokreće sljedeće probleme:

Deklinacija atoma s prave linije; Kvaliteti atoma; Epikurovi atomski pojmovi; Vrijeme i meteori. Dodatak Marksove doktorske disertacije sadrži Kritiku Plutarhove polemike protiv Epikurove teologije, gdje razmatra dva problema: (1) Odnos čovjeka prema bogu (strah i zagrobni život, kult i individua, providjenje i degradirani bog); (2) Individualna besmrtnost (o religioznom feudalizmu, pakao svetinje, čežnja mnoštva i oholost izabranih).

Jasan povod Marksu za pisanje ovog rada jeste Epikurova filozofija. Kada je riječ o Epikuru, bez obzira šta je na to što je i u Marksovo vrijeme postojala ogromna literatura o njemu, ipak se odnosilo i mislilo prema njemu dosta počćanjivački. Epikur je kritikovan od Hegela zato što je bio materijalist i ateist. Napadali su ga zatim idealisti i teolozi. Hegel i njegovi istomišljenici su išli čak i do toga da ospore originalnost Epikurove filozofije. Najčešće su ga nazivali "nastavljačem" i "banalizatorom" Demokrita. Hegel je nastojao da na prave dijalektičare u istoriji filozofije, kakav je bio Epikur, baci svoju sjenku, da bi svojoj dijačektici otvorio veći prostor u filozofskom mišljenju.

S druge strane, "nas^uprot ovakvim gledištima, Marksova nam^era je bila da, kad je u pitanju helinistička filozofija uopšte, dakle, i stoicizam i skepticizam, a ne samo epikurejstvo, pokaže njen istorijski zhačaj u razvitku grčke misli uopšte. Kad on slikovito kaže iako ta filozofija, dolazeći . . . poslije velikih sistema (Platona i Aristotela) predstavlja opadanje, ipak (da ponovim još jednom, primjedba Š.K.) 'smrt junaka liči na zalazak sunca a ne na prskanje žabe koja se nadula'. Štaviše, pomenu- te postaristotelovske filozofske škole po Marksu su 'u pogledu

subjektivne forme, karaktera grčke filozofije, značajnije i zanimljivije od ranjkih sistema, koji su to u pogledu sadržaja'. I upravo tek počev od tih kasnijih pravaca, po Marksu se mogu potpuno razumeti raniji sistemi. A kad je reč o Epikuru, Marks^{hoće,} u disertaciji, da dokaže, naročito na terenu filozofije prirode, njegovu samostalnost i originalnost u odnosu na Demokrita."¹⁶⁾ (Podvukao, Š.K.).

Ovi Marksovi metodološki uputi olakšavaju sâm smisao i poimanje njegovog doktorskog rada, odnosno proučavanja razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode. U doktorskoj disertaciji Marks je sebi postavio konkretan zadatak. On će u metodologiju svoje doktorske teze, čak, sedamnaest godina poslije odbrane, u pismu Lasaku, koje datira od 31. maja 1858. godine objasniti: "Ja sam dao prikaz celokupnog njegovog (Epikurovog) sistema na osnovu fragmenata. Smatram, uostalom, da je taj sistem, kao i Heraklitov, postojao u Epikurovim delima 'po sebi', a ne u svojstvu svesnog sistema. Čak i kod filozofa koji su dali svojim radovima sistematsku formu, kao na primer kod Spinoze, stvorena unutrašnja struktura njihova sistema potpuno je različita od forme u kojoj je on nju svesno prikazao."¹⁷⁾ To znači, Marks je do kraja života ostao pri svojim stavovima izrečenim u disertaciji o Demokritu i Epikuru.

Može se postaviti pitanje: Odkle Marksu b vezivanje za staru grčku filozofiju? Ideju za ovakvu inspiraciju Marks je crpio iz druženja sa mladohegelovcima u "Doktor-klubu", u periodu između 1837. i 1841. godine. Mladohegelovci, poznati kao filozofi

16) V. Pavićević: "Značajan Marksov prilog istoriji filozofije" Predgovor za Marksovo djelo "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Klultura, Beograd, 1963., str. XI

17) Marks će u svom poznatom pismu Lasaku, koje datira od →

samosvijesti: Bauer, Kopen, Marks, i drugi, orijentisali su se za izučavanje grčke filozofske tradicije, a posebno su bili zainteresovani za grčku filozofiju samosvijesti, što se donekle i poklapalo sa duhom božanskog prosvetiteljstva, kako je isticao Mering. I pored toga, što su postaristotelovske grčke škole na nižem nivou, jer nisu imale takve umove kao što su bili jedan Sokrat, jedan Heraklit, jedan Demokrit, jedan Platon, jedan Aristotel, one, ipak, imaju veliku-istorijsko-filozofsku ulogu za dalji razvoj evropske filozofske misli. Da se zna, ipak su ove škole odbacivale ropstvo, što Aristotelu, a i prije toga Platonu nije padalo na pamet. One su kako kaže Mering, oplodile religiju, a posebno hrišćanstvo. Kao što je poznato, Hegel je odbacio tu filozofiju, ali je ipak bio inspisrisan njenom unutrašnjom slobodom, u čemu se, u stvari, ogleda plemenitost i intelektualnost individue, ili opšteg subjekta. Time, Marksova doktorska disertacija o razlikovanju filozofije prirode kod Demokrita i Epikura (i davanja prednosti Epikuru) predstavlja originalno filozofsko djelo koje doprinosi izučavanju istorije stare grčke filozofije, a pogotovo što je to jedan savremen kritičko-hermeneutički pristup koji u tom smislu ga i treba tolkovati.

Marksov pristup filozofskom pravcima stare grčke filozofije (epikurejstvu, stoicizmu, skepticizmu) je prvestveno sa istorijskog stanovišta, i on ih vidi isključivo kao "partikularne pojave". Ti filozofski pravci su po njemu "pratipovi rimskog duha"¹⁸⁾. Dakle, Marks se interesuje za one filozofske i istorijske oblike koji govore kako Grčka prelazi u Rim. To znači, da se Marks

-21. decembra 1857. napisati, izmedju istalog, i ovo: "Filozofiju Epikura (posebno njegovu), stoika i skeptičara je sam specijalno izučavao, ali pre iz (k..) nego iz filozofskih interesa".

18). K. Marks, Dok. disertacija, Djela I, (cit. tekst), str. 93

interesuje za istorijsku važnost filozofskih mišljenja i sistema. On je bio fasciniran Grcima koji su izgubili rat vojnički od Rimljana, ali su na duhovnom planu pobijedili, jer su nametnuli svoju bogatu kulturu Rimljanima. Prema tome, Marksa interesuje veze između novijeg i starijeg istorijskog i filozofskog mišljenja. Prema Marksu, "grčka filozofija se završava dvema različitim grupama eklektičkih sistema, od kojih jedni čine ciklus epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije, a druga je sažeta pod imenom aleksandrijska spekulacija?"¹⁹⁾ Marks izražava čudjenje što se posle Platonova i Aristotelova filozofskog sistema, koji se šire od sveobuhvatnosti (totaliteta), javljaju novi sistemi koji se ne naslanjaju na ove bogate tvorevine duha, nego se, gledajući dalje u prošlost, okreću najjedinstvenijim školama - filozofima prirode kad je u pitanju fizika, Sokratovoj školi što se tiče etike?" Marksovo čudjenje je izraženo novim spektrom pitanja i odgovora datim u hipotezama. On piše: "Dalje, koji je razlog što sistemi koji dolaze poslije Aristotela kao da nalaze svoje osnove pripremljene u prošlosti? Što se Demokrit dovodi u vezu s Kirenjanima, Heraklit sa kinicima? Da li je slučajno što su u epikurovcima, stoičarima i skeptičarima potpuno predstavljani svi momenti samosvesti, samo što svaki momenat ima posebnu egzistenciju? Što ovi sistemi, uzeti zajedno, čine potpunu konstrukciju samosvesti? Najzad kad je reč o karakteru s kojim grčka filozofija počinje u mitološkim likovima Sedam mudraca, i koji se, tako reći kao u žiži, oličava u Sokratu, kao demijurg filozofije, - dakle, kad je reč o karakteru mudraca - zar se u

19) Isto, str. 98

pomenutim sistemima za njegov slučajno tvrdi da predstavlja stvarnost prave nauke."²⁰⁾ (Podvukao, Š.K.). U odgovoru na ovaj spektar pitanja Marks smatra "da su postaristotelovske škole, a pre svega ciklus epikurovskih, stoičkih i skeptičkih škola, u pogledu subjektivne forme, karaktera grčke filozofije, značajnije i zanimljivije od ranijih sistema, koji su to u pogledu sadržaja. Ali upravo subjektivna forma, duhovni nosilac filozofskih sistema, dosada se, dosad se zbog metafizičkih uredaba tih sistema gotovo potpuno ispuštala iz vida."²¹⁾ Međutim, Marks nije dao šire objašnjenje svojih pitanja. Vjerovatno mu se žurilo s završetkom doktorske disertacije. To se da zaključiti iz njegove rečenice, gdje kaže: "Za jedno iscrpnije razmatranje ostaviću prikaz epikurovske, stoičke i skeptičke filozofije u njihovoj celini i njihovom totalnom odnosu prema ranijoj i klasnoj grčkoj filozofiji. Dalje, nastavlja Marks "ovde će biti dovoljno da se taj odnos opširnije prikaže tako reći samo na jednom primeru, a i to samo u jednom pravcu, naime u pogledu, veze s ranijom spekulacijom."²²⁾

Sužavajući temu Marks je odabrao problem odnosa između Demokritove i Epikurove filozofije prirode. I sam je bio mišljenja, uvjerenja da to nije bila najzgodnija tačka mišljenja, (misli na polazište). Razlog, koji je bio presudan da se Marks odluči za ovu relaciju je već prisutna predrasuda da su Demokritova i Epikurova fizika identične, kao i da su Epikurove izmjene samo proizvoljne. Na takve predrasude Marks je morao odgovoriti stavom:

20) K. Marks, "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Djela I, Beograd, 1968., str. 98

21) Isto, str. 98

22) Isto, str. 98-99

"Prinudjen sam da, što se tiče pojedinosti, zalazim u pojedine mikrologije. Ali upravo što je pomenuta predrasuda stara koliko i istorija filozofije, zato što su razlike tako skrivene da se tako reći samo mikroskopom mogu otkriti, biće utoliko važnije ako se uprkos njihovoj povezanosti može dokazati suštinska razlika između Demokritove i Epikurove fizike, razlika koja se proteže i na najsitnije detalje. Ono što se može dokazati u malome još lakše je pokazati onde gde se odnosi posmatraju u većim dimenzijama, a obrnuto, sasvim opšta razmatranja ostavljaju mesta sumnji da li će se rezultat potvrditi i u pojedinostima."²³⁾ Podvukao, Š.K.). Tako je Marks krenuo na put dokazivanja razlika između filozofskih pogleda Demokrita i Epikura u okviru pojma filozofije prirode. Jer, čovjek živi put koji je neodredjen, a smrt oblikuje ono što čovjek živi. Ali, sve to šivara razne oblike života.

c) Marksovi sudovi o odnosu između Demokritove i Epikurove fizike

"Ali dok Demokrit svodi čulni svijet na subjektivni privid, Epikur ga uzima za objektivnu pojavu. I on se tu svjesno razlikuje, jer tvrdi da se služi istim principima, ali da čulne kvalitete ne smatra onim što je samo promišljeno."

Karl Marks

Marks se koristio i ranijim sudovima, tj. mišljenjima starih filozofa o učenjima Demokrita i Epikura. Međutim te sudove on nadilazi svojim analizama. U prvom redu, Marks je iznio ona mišljenja koja zamjeraju Epikuru na mnoge stavove iz doktrine,

²³⁾ Isto, str. 99

medju kojima su: Posidodije Stoičar, Nikolaj, Sotion, Kota, Ciseron, i drugi. Akademičar Kota, navodi Marks, pita kod Cicerona: "Ima li u Epikurovoj fizici nečeg što ne bi pripadalo Demokritu? On doduše, ponešto menja, ali najčešće ponavlja Demokritove reči." Na to mu Ciceron odgovara (kako citira Marks): "U fizici, gdje se najviše razmeće, Epikur je potpun stranac. Najveći deo pripada Demokritu; a gdje se udaljava od njega, gde želi da popravlja, tu on kvari i pogoršava."²⁴⁾ S druge strane Leontej je isticao da je Epikur gajio vrlo pošten odnos prema Demokritu, pogotovo što je Demokrit prvi otkrio principe prirode.

Marks na vrlo sintetičan način dovodi u vezu razne mislioce. On ističe da je Plutarh Epikura uporedjivao sa najvećim umovima grčke filozofije, ali i da je isti dao sljedeći zaključak, kako je navodno "Epikur iz cele grčke filozofije prisvojio ono što je lažno, dok ono što je istinito nije razumeo." Dalje, Marks ističe, da je nepovoljno mišljenje brojnih mislilaca u srednjem vijeku prema Epikuru, u tome su prednjačili crkveni oci. Navodno apostol Pavle je isticao, kako je zapisao Kliment Aleksandrijski, da Epikur nije ni sanjao o providjenju. Dalje, Epikur je od istih i drugih crkvenih otaca optuživan, navodno, za plagijate. U tim optužbama prema Epikuru, ističe Marks, prednjačio je Sekst Empirik. Sve te proizvoljne izmišljotine crkvenih otaca, nažalost, uticale su i na mišljenje, tako poznatog, filozofa Lajbnica, jednog od najzanačajnijih predstavnika filozofije racionalizma (Dekart, Spinoza, Lajbnic). Marks, čak, ide do toga da citira Lajbnicovu predrasudu o Epikuru. Name, Lajbnic! kaže prilikom raspravljanja o Demokritu: "Mi od ovog velikog čoveka (Demokrita) ne znamo gotovo ništa sem onoga što je od njega pozajmio

²⁴⁾ Isto, str. 99

Epikur, koji nije bio kadar da od njega uvek uzme ono što je najbolje."²⁵⁾ No, Lajbnić je o filozofima i filozofskim sistemima promišljao više kao političar, a najmanje kao filozof.²⁶⁾ Dakle, Lajbnić je toliko bio slobodan čovjek da je čak kao "filozof" bio savjetnik najuglednijim političarima. Govorio je ružno o atomistima samo da bi filozofe zainteresovao za monade ("metafizičke tačke"). Lajbnić nije želio nikakve promjene, nikakve "skokove". Njegove monade koje, kako sam kaže "nemaju prozora" zatvaraju svijet i zato on opravdava i nameće tezu da svijet koji živi je "najbolji". Time je htio da ismije Volterove ideje iz "Kandida". Tu su doista prisutni paradoksi, koji su nedopustivi takvim imenima kao što su: Ciceron, Plutarh i Lajbnić. Marks ih s pravom stavlja na sud filozofske kritike, na taj način stavlja pod lupu njihovo mišljenje o Epikuru; prvog za navodno "pogoršanje", drugog za navodnu "nedosljednost", i, trećeg za navodnu ↪ "nesposobnost da pravi izvode." Mislioci bez ideja o budućnosti su nastojali da eliminišu Epikura iz istorije filozofije i naprave ga beznačajnim filozofom. No, Marks ^{ne govori} ~~pro-~~ metejstvo^u i mesijanstvo^u "tim slijepim" umovima je stao na put, upravo radikalizmom mladohegelovske opozicije.

Treći problem koji Marks u svojoj disertaciji imenuje je: Teškoće u pogledu identiteta Demokritove i Epikurove filozofije prirode. Donoseći svoje sudove o Demokritovoj i Epikurovoj filozofiji prirode Marks nije ostao na pozicijama proizvoljnih razmišljanja o identičnosti Demokritove i Epikurove fizike. On je

25) Citirano prema Marksu, u disertaciji, Istoč str. 100

26) Vidi, Danko Grlić: "Leksikon filozofa", Naprijed, Zagreb str. 235. Grlić ističe da je Lajbnić, pored ostalog bio i političar, kao i da je osuđivao akademiju nauka.

nasuprot mnogim filozofima uočio različitost. Na taj način, Marks je pokušao, i u mnogome uspio, riješiti vjekovnu filozofsku zagol-
netku. Tim povodom on piše: "Dva filozofa propovedaju sasvim istu nauku, na sasvim isti način, ali - kolike li nedoslednosti! - stoje dijametralno suprotno u svemu što se tiče istine, izvesnosti, primene ove nauke, u svemu što se tiče odnosa misli i stvarnosti uopšte. Velim da stoje dijametralno suprotno, i potrudicu se sad da to dokažem."²⁷⁾ (Podvukao, Š.K.). Marks uvidja protivnježna mjesta u Demokritovom sudu o istini i sigurnosti ljudskog znanja. Prema njemu, to pitanje ostaje i nedokučivo. Čak je Aristotel isticao da Demokrit uzima dušu i razum na isti način, a na drugom mjestu, da je istinito skriveno od nas. Ovdje Marks postavlja pitanje, kako istinito (kao fenomen) može biti skriveno. Prema njemu, "skrivenost počinje tek onda gdje se i fenomen i istina razdvajaju. To je i razlog da Marks kritikuje "skeptičko, nesigurno i suštinski protivrečno gledište Demokritovo", koje se "dalje razvija u načinu na koji se određuje odnos atoma i sveta koji se prikazuje čulima."²⁸⁾ Marks je mišljenja da se "čulna pojava ne prepisuje samim stvarima", već je samo u pitanju objektivna pojava i naš subjektivni privid.²⁹⁾ Dakle, postoje samo atomi i prazan prostor. Prema Marksu principi se mogu sagledati samo umom, jer su nepristupačni čulnom oku, pa se zato zovu videjama.³⁰⁾ Marks ističe da je čulna pojava jedini istiniti objekt. No, s druge strane, on dodaje, da je istinito nesigurno, promjenljivo, nepostojano, fenomenalno. Fenomen istine, eto,

27) K. Marks, "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Djela 1, Beograd, 1968., str. 100-101

28) Isto, str. 101

29) Vidi, isto, str. 101

30) Vidi, isto, str. 101

izgleda da je protivrječan. Marks ističe Demokritove stavove u vezi sa čulnom stvarnošću, koja je prema njemu, subjektivni privid. Kao takva ona egzistira u sopstvenoj samosvijesti. To znači, prema Marksovom vidjenju, da se atomi neprijateljski susreću sa čulnim posmatranjem. Dakle, zasigurno ispravno zapaža maldi Marks da Demokrit ne uspijeva da izađe iz stanja antinomija, koja ima svoju egzistenciju.

Marks čim pomene Epikura-tu bljesne mislilac. Tu se javlja nova forma i sadržaj misli. On ističe Epikurove misli o mudracu, koji je ubijedjen u ono što zna. Zatim citira Epikura, koji kaže: "Svačula su glasnici istine"

Prema Marks, Demokrit sav čulni svijet svodi da subjektivni privid, dočim Epikur smatra da je to objektivna pojava. Za Marksa važi princip istine, a tim se, prema njemu, bavi Epikur. Marks zapaža da je čulni opažaj osnovni kriterij za Epikura. Sunce je po njemu onoliko koliko izgleda. Demokrit i Epikur se razlikuju u teorijskim sudovima. Marks raspravlja o naučnoj energiji i praksi. Demokritovi principi ostaju bez stvarnosti i egzistencije. Sve se to događa u čulnom i relanom svijetu. Marks je bio mišljenja da je Demokrit bio nezadovoljan filozofijom, zato se bacio na izučavanje pozitivnih znanja, tj. na empirijsko posmatranje. Kao primjer Marks uzima Demokritove ispovjesti, kako je, navodno, putovao po svijetu da bi nešto novo saznao (u Egiptu je je kod sveštenika učio geometriju). To znači da u njemu nije mirovala žedj za znanjem. Kod njega znanje i istina su bili u protivrječnom stavu, zato je, kako navodi Marks, Demokrit sebi

oduzeo vid, da mu čulna svjetlost, ne muti oštrinu uma! Marks ga ismijava, zatim navodi činjenicu od Cicerona, kako je Demokrit preputovao pola svijeta, a na tom putu nije našao što je tražio.

Marks će Epikura suprotstaviti Demokritu. On ga i slika kao suštu suprotnost Demokritu, i dodaje "Epikur je zadovoljan i blažen u filozofiji"³¹⁾ On navodi Epikurove misli: "Filozofiji treba da služiš da bi stekao istinitu slobodu. Onaj ko se njoj potčinio i predao nema šta da čeka; on se odmah emancipuje. Jer u tome sanon, u služenju filozofiji, nalazi se sloboda." I dalje: "Niti mladić treba da okleva da filozofira, niti starac treba da se okane filozofiranja. Jer niko nije toliko nezreo niti toliko prezreo da se ne bi brinuo za dravlje duše. A ko kaže da vreme za filozofiranje ili još nije stiglo, ili da je prošlo, taj je nalik na onoga koji tvrdi da je blaženstvo još nije kucnuo čas već minuo."³²⁾ (Epikur) (Podvukao, Š.K.). Marks ističe da Epikura ne zanimaju empiričke nauke. "Ali dok se Demokrit trudi da uči od egipatskih sveštenika, persijskih Haldejaca i indijskih gimnosta, Epikur se diči time što nije imao učitelja, što je samouk."³³⁾ Demokrit je putovao po svijetu, a Epikur jedva da je izlazio iz svog vrta da posjeti prijatelje. Demokrit je na kraju sebe oslijepio, a Epikur kada je umirao tražio je vina, a od prijatelja da ostanu vjerni filozofiji. Dakle, riječ je o značajnoj razlici u individualnosti između ova dva filozofa. I još preciznije Marks vrlo duboko razdvaja ova dva mislioca. On tvrdi: "Demokrit kao

31) Vidi, isto, str. 103

32) Epikur, citirano prema Matksu, isto, str. 103

33) Marks, "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Djela, I, str. 103

formu refleksije stvarnosti primenjuje nužnost".³⁴⁾ Dakle, Demokrit je filozof nužnosti. S druge strane, Marks navodi Epikurove misli o nužnosti, gdje kaže: "Nužnost, koju su neki uveli kao sjevladarku, ne postoji, nego je nešto slučajno, a nešto zavisi od naše volje. Na nužnost se ne može rečima uticati, slučaj je međutim nepostojan (...). Međutim, treba prihvatiti slučaj, a ne boga, kao što veruje gomila. Nesreća je živeti potčinjen nužnosti, ali nije nužno živeti potčinjen nužnosti. Svuda stoje otvoreni putevi ka slobodi, mnogobrojni, kratki, ugodni. Zahvalimo stoga bogu što se niko ne može zadržati u životu. Dopusšteno je ukrotiti i samu nužnost."³⁵⁾ Epikurejci su bili srećni, bar su tako izjavljivali, jer im je Epikur podijelio misao o slobodi. Marks zamjera Demokritu što nije dao razlog stvaranja svijeta, kao i da se pojam nužnosti prestaje da se razlikuje od slučaja.³⁶⁾ Marks ističe: "Dakle, toliko je istorijski pouzdano: Demokrit primenjuje nužnost, Epikur slučaj; a k tome i jedan i drugi s polemičkom radoznalošću odbacuje suprotno gledište."³⁷⁾

Jasno, konsekvence razlike između Demokrita i Epikura, prema Marksu, ogledaju se u sljedećem: u načinu objašnjavanja pojedinih različitih fizičkih fenomena; u nužnosti koja se javlja kao relativna nužnost, tj. kao determinizam (relativna nužnost se izvodi) iz realne mogućnosti koja je prisutna kod Demokrita).

Marksova hipoteza precizno glasi: Epikur stoji nasuprot Demokritu. Hipoteza u biti dokazuje sukob skeptičara i empiričara.

35) Citirano prema Marksu, isto, str. 104

36) Vidi, isto, str. 104

37) Isto, str. 105

Kako to izgleda da primjeru Marksovog teksta? Marks piše:

"Kad neko pati od žedji, pa se napije i ozdravi: Demokrit tu neće uzeti slučaj za uzrok, nego žedj. Jer, mada izgleda da je u pitanju stvaranje sveta upotrebljavao slučaj, on ipak tvrdi da slučaj u pojedinačnome ničemu nije uzrok, nego se samo svodi na druge uzroke. Tako je, na primer, kopanje uzrok nalaženja blaga, ili rasteenje uzrok masline. Oduševljenje i ozbiljnost s kojima Demokrit taj način objašnjavanja uvodi u posmatranje prirode, važnost koju on pridaje toj tendenciji obrazloženja, sve se to naivno izražava u priznanju: 'Više volim da pronadjem novu etiologiju (uzročnu vezu) no da postanem persijski car!'

Epikur opet stoji tačno nasuprot Demokritu. Slučaj je stvarnost koja ima samo vrednost mogućnosti, a apstraktna mogućnost je upravo antipod realnoj. Ova druga je omedjena oštrim granicama, kao razum; ona prva je neomedjena, kao uobrazilja. Realna mogućnost traži da obrazloži nužnost i stvarnost svoga objekta; apstraktnoj nije stalo do objekta koji se objašnjava, nego do subjekta koji objašnjava. Predmet samo treba da bude mogućan, mišljen. Što je apstraktno mogućnost, što se može misliti, to subjektu koji misli ne stoji na putu, ne predstavlja za njega granicu, nije mu kamen spoticanja. A da li je ta mogućnost i stvarna, to je svejedno, jer interes ovde ne obuhvata predmet kao predmet." 38)

Epikur nije olako odbacivao tuđja gledišta. Njegov ključni princip je glasio: sve je moguće. Ali, ipak, polemiše protiv stanovišta realne mogućnosti. Nada mu se i zamjeralo kako se

---

38) Isto, str. 105

usudjuje suditi i zaključivati na osnovu nagadjanja. Jedno od ključnih Epikurovih pravila je bilo: "objašnjenje ne sme protivrečiti čulnom opažanju," dakle, kako primjećuje mladi Marks, samom sebi. Marks navodi da je i sam Epikur priznavao da njegov način objašnjenja ima za svrhu samo ataraksiju samosvijesti, ne saznanje prirode za sebe i po sebi.³⁹

Marks ističe da su se ovdje sukobili dva mislioca, od kojih je jedan skeptičar a drugi dogmatičar; za jednog je svijet subjektivan privid, a za drugog objektivna pojava. Dakle, empirički privid, izvodi zaključak Marks, je više vezan za pozitivna znanja i eksperimentisanje. Za drugog pojavni svijet je sušta realnost, nasuprot empiriji (čak do prezira), zatim spokojstvo mišljenja, zadovoljstvo sobom, spokojstvo. Dakle, ovdje su se sukobili na djelu skeptičar i empiričar, a to se vidi u objašnjavanju osnovnih egzistencijalnih pitanja. Filozof koji pojavu doima kao realnost, to znači, prema Marksu, da je vidi kao slučaj, nasuprot empiričaru za koga je sve nužnost. Marks u svim suprotnostima koje vidi između Demokrita i Epikura, vidi i ubrzanost. Marks izvidi zaključak: "Ali teško da će još može pretpostaviti da će njih dvojica, protivrečiti u svemu jedan drugome, pripadati jednom istom učenju. A ipak izgledaju čvrsto vezani jedan za drugog."⁴⁰⁾

Deklinacija atoma Jedno od ključnih pitanja Epikurove atomističke filozofije je pretpostavljanje kretanja. To kretanje Epikur imenuje kao trostruko kretanje atoma u praznom prostoru.

39) Vidi, isto, str. 106

40) Isto, str. 106

Epikur to kretanje izvodi na sljedeći način: "Prvo kretanje je pad po pravoj liniji; drugo nastaje na taj način što atom skreće s prave linije; a treće nastupa zbog odbijanja mnogih atoma. U pretpostavci prvog i posljednjeg kretanja Epikur se slaže sa Demokritom, deklinacija atoma s prave linije razlikuje se od ovoga.⁴¹

To znači, imamo trojako kretanje atoma po Epikuru. Ovo je put poimanja deklinacije atoma. Naime, prirodno kretanje tijela po pravoj liniji rezultira da teži atomi u kretanju padaju na dole i to odozgo ide njihovo kretanje. Marks ističe kako je Ciceron pokušao da ismijava Epikurovu teoriju atoma, jer po Ciceronu skretanje atoma je prosto nemoguće. Od kretanja atoma stvara se svijet. Naravno, Marks konstatuje razna mišljenja. Po jednom, atomi se kreću zahvaljujući odbijanju. Skretanje atoma s prave linije predstavlja slobodu atoma, kako je tvrdio Epikur.

Epikurovo objašnjenje susreta atoma se sastoji u sljedećem: da se atomi kreću istom brzinom po pravim linijama, ali se ne objašnjava kako se atomi susreću. U prilog tog razmišljanja Marks citira Epikurovog kritičara Ššaubaha (Schaubach), navodno kako je pogriješno shvatio Cicerona. On kaže: "sve atome težina tera naniže; oni se, dakle, iz fizičkih razloga kreću paralelno, ali zbog uzajamnog sudaranja dobijaju drugi pravac, po Ciceronu koso kretanje zbog slučajnih uzroka, i to je oduvek." Marks interpretira Cicerona i kaže da je, prema njemu, kos razlog sudaranja atoma upravo razlog njihovog sudaranja, a ne sudaranje kao razlog njihovog kosog pravca. Marks zamjera Ciceronu zato što ne dovodi uzroke, kao i da je to razlog njihovog protivrječnog staništa. Ciceron ovo, kao i Bailevo razmišljanje, prema Marksu,

41) Isto, str. 107

očigledno pada u oči, navodno kako oni podmeću Epikurovu, da jedno potire, ili ukida, drugo. Zato i Marks vrlo precizno kaže: "Po njima, misli na Cicerona i Baile, Epikur jedanput pretpostavlja deklinaciju atoma da bi objasnio odbijanje (repulziju), drugi put da bi objasnio slobodu. Ali ako se atomi ne sastaju bez deklinacije: onda je deklinacija izlišna za obrazloženje slobode; jer suprotnost slobode počinje, kao što vidimo kod Lukrecija, tek sa determinističkim i nasilnim sastajanjem atoma. Ako se atomi sastaju bez deklinacije, onda je ona izlišna za obrazloženje odbijanja."⁴²⁾ Prema Marksu ova protivrječnost nastaje, kada se razlozi deklinacije shvate površno, kako to čine Ciceron i Baile (Bayle). Marks, s druge strane, jedino upućuje pohvale Lukreciju da je on jedini mislilac koji je pravilno shvatio Epikurovu fiziku, odnosno filozofiju prirode. Marks još dodaje da je Lukrecije napravio dublji prikaz Epikurove filozofije.

Marks Epikurovu deklinaciju⁴³⁾ atoma vidi na sljedeći način:

Deklinacija je važan i specifičan kvalitet Epikurove teorije

42) Isto, str. 108-109

43) Marks Epikurovu deklinaciju atoma posmatra na sljedeći način: "Kao što je tačka ukinuta u liniji koju opisuje. Ovde uopšte nije važan njegov specifičan kvalitet. Jabuka u padanju opisuje vertikalnu liniju baš kao i parče gvozdja. Svako telo, ukoliko ga imamo u vidu kao telo koje se kreće padajući, nije dakle ništa drugo do tačka koja se kreće, i to nesamostalna tačka, koja u izvesnom postojanju - u pravoj liniji koju opisuje - gubi svoju pojedinačnost. Aristotel stoga s pravom primećuje protiv pitagorovaca: 'Vi kažete da je kretanje linije ravan, kretanje tačke linija; prema tome, i kretanje monada moraju biti linije? Posledica toga bi u pogledu monada i u pogledu atoma dakle bila - jer se oni nalaze u stalnom kretanju - da ni monada ni atom ne postoje, nego nestaju u pravoj liniji; jer je čvrstoća atoma još uopšte ne postoji ako uzmemo da on samo pada po pravoj liniji. Pre svega, ako se praznina zamišlja kao prostorna praznina, atom je neposredna negacija apstraktnoga prostora, dakle prostorna tačka. Do čvrstoće, intenzivnosti koja se potvrđuje u sebi nasuprot rasutosti prostora, može doći samo na osnovu nekog principa koji negira

atoma, koji se javlja kao deklinacija svake relativnosti, kako ističe Marks, bez obzira na objektivnu rasutost prostora. Dakle, ovdje se jasno deklinacijom uočava da je egzistencija atoma čisto materijalne prirode. Dakle, atomi se javljaju u čistim oblicima. U tom slučaju sam Marks se pita: "Pa kako Epikur može ostvariti čistu formalnu odredbu atoma, pojam čiste pojedinačnosti, koji negira svako postojanje određeno nečim izvan tog postojanja?"⁴⁴⁾ Na postavljeno pitanje Marks odgovara: "Budući da se ona kreće u polju neposrednog bića, sve odredbe su neposredne. Prema tome, suprotne odredbe se suprostavljaju jedne drugima kao neposredne stvarnosti.

Relativna egzistencija, međjutim, kako se suprostavlja atomu, postojanje koje on treba da negira, jeste prava linija. Neposredna negacija ovoga kretanja jeste neko drugo kretanje, dakle, čak i prostorno zamišljeno, deklinacija s prave linije.

Atomi su isključivo samostalna tela ili, bolje reći, tela zamišljena u apsolutnoj samostalnosti, kao nebeska tela. Oni se stoga, kao ni ova, ne kreću po pravim, nego po kosim linijama. Kretanje pada je kretanje nesamostalnosti.⁴⁵⁾ To znači da Marks ističe odredbu atoma, ne samo iz formalnosti, već i kao način samog egzistiranja atoma. Jer, atomi su samostalna tijela. S druge strane kretanje nesamostalnosti, kao pojava kod atoma, je izazvana uslijed kretanja pada. Ovim pitanjima Marks ulazi u konkretnu analizu razlika između Demokrita i Epikura.

-negira prostor u celoj njegovoj sferi, kao što je to u stvarnoj prirodi vreme. Osim toga, čak i kad se ovo ne bi htelo priznati, atom je, ukoliko je njegovo kretanje prava linija, određen samo prostorom, propisano mu je relativno postojanje i egzistencija mu je čisto materijalna. Ali mi smo videli da je jedan momenat u pojmu atoma da bude čist oblik, negacija svake relativnosti, svakog odnosa prema nekom drugom postojanju. U isti mah smo приметili da je Epikur objektivisao oba momenta, koji, doduše, protivreče jedan drugom, ali se nalaze u pojmu atoma

U čemu se sastoji materijalnost Epikurove teorije? Marks je mišljenja da "ako (...)Epikur u kretanju atoma po pravoj liniji prikazuje njegovu materijalnost, onda je u deklinaciji s prave linije realizovao njegovu formalnu odredbu, i osve suprotne ob-
 "ne odredbe predstavljaju se kao neposredno suprotna kretanja"⁴⁶

Deklinacija atoma se, prema Lukreciju, može objasniti i borbom, a zatim samu deklinaciju proglašava nečulnom pojavom. Dalje, Marks se ovrće na Ciceronovo i Plutarhovo vidjenje Epikurove teorije atoma, prema kojima se ona, tj. deklinacija - odvija bez uzroka. Jasno, Marks kritikuje Plutarhovo i Ciceronovo vidjenje atoma, smatra da "deklinacija upravo treba da spase atom od determinizma."⁴⁷ Dalje nastavlja Marks "a zatim, atom je još uopšte nije dovršen pre no što je stavljen u odredbu deklinacije. Pitati za uzrok ove odredbe znači, dakle, pitati za uzrok koji atom čini principom, - pitanje koje je očigledno besmisleno onome za koga je atom uzrok svega, pa je, dakle, sam bez uzroka."⁴⁸ Marks kritikuje Bilea (Bayle), - zato što ovaj pripisuje spiritualan princip Demokritu, kao i što zamjera Epikuru što je izmislio deklinaciju atoma. Marks tvrdi da je Epikur deklinacijom atoma, ustavari, predstavio stvarnu dušu atoma, tj. u suštini pojam apstraktne pojedinačnosti.

Izvođeci sudove o Demokritovoj i Epikurovoj fizici, odnosno filozofiji prirode Marks koncizno izlaže bitne momente deklinacije atoma. On piše: "Deklinacija atoma s prave linije nije,

44) Isto, str. 109

45) Isto, str. 109

46) Isto, str. 110

47) Isto, str. 110

48) Isto, str. 110

naime, neka posebna odredba koja se slučajno javlja u Epikurovoj fizici. Naprotiv, zakon koji on izražava prožima celu Epikurovu filozofiju, doduše na taj način, kao što se samo po sebi razume, što je odredjenost njegove pojave zavisno od sfere u kojoj se on primenjuje."⁴⁹⁾

Dakle, u Marksovoj interpretaciji - apstraktna pojedinačnost ostvaruje svoj pravi pojam, tj. svoju odredbu oblika. Kao apstraktna pojedinačnost pojavljuje se BIĆE ZA SEBE, koje je nezavisno od neposrednog postojanja. Kao takvo, ono ukida svaku relativnost, a po Marksu to znači da će "samo na taj način što će apstrahovati od postojanja koje joj se suprotstavlja; jer da bi ga uistinu savladala, morala bi da ga idealizuje, što je samo opštost kadra da učini."⁵⁰⁾ Sam smisao Marksovog okreta Epikuru može se naslutiti iz sljedeće misli: "Dakle, kao što se atom oslobadja svoje relativne egzistencije, prave linije, na taj način što apstrahuje od nje, uklanja se od nje, tako se i cela Epikurova filozofija uklanja od ograničavajućeg postojanja svuda gde treba predstaviti pojam apstraktne pojedinačnosti u njegovoj egzistenciji, gde treba predstaviti samostalnost i negaciju svakog odnosa prema drugome."⁵¹⁾ Svrha svega toga je apstrahovanje, a to je, prema Marksu, izbjegavanje bola, kao put ka apstrakciji - kao bježanje od lošeg, ili, pak, izbjegavanje patnje. Apstraktnu pojedinačnost Marks vidi kao totalitet zbivanja, događanja, jer se javlja kao vrhunac slobode i samostalnosti. Sama samostalnost se javlja kao totalitet događanja. Samostalnost se jedino može

49) K. Marks, "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Djela I, Beograd, 1968., str. 110-111

50) Isto, str. 111

51) Isto, str. 111

mjeriti sa postojanjem. Marks zato uzima i primjer, da je to i jedini razlog zato što izbjegavaju svijet i borave van njega. Marks ističe da bogovi nisu Epikurova fikcija, već su oni postojali.

Ključna Marksova konsekvencija je ona koja proizilazi iz deklinacije atoma prema kojoj atom negira svako kretanje kao posebno postojanje. Marks zato i piše: "Ovo je prikazano tako da atom apstrahuje od postojanja koje mu se suprotstavlja, i sklanja se od tog postojanja. Ali ono što je u tome sadržano, njegova negacija svakog odnosa prema drugome, mora biti ostvarena, uzeta kao pozitivna. Ovo se može dogoditi samo ako postojanje prema kojem se atom odnosi nije ništa drugo do on sam, dakle, isto tako atom, a kako je on sam neposredno odredjen, to i mnogi atomi. Tako se odbijanje mnoštva atoma nužno ostvaruje lex atomi, kako Lukrecije naziva "deklinaciju."⁵²⁾ Svaka odredba je posebno postojanje. Jer, odbijanje, prema Marksu je, upravo, treće kretanje. Kao takvo ove kretanje se priključuje prethodnim. Marks podržava Lukrecija, prema kome, da nije deklinacije atoma ne bi bilo ni svijeta, odnosno ne bi bio svijet stvoren. Marks je mišljenja da su atomi "sami sebi jedini objekat" i kao takvi "mogu se odnositi jedino prema sebi samima, dakle, prostorno izraženo, mogu se sresti samo ako je negirana svaka njihova relativna egzistencija u kojoj bi se mogli odnositi prema nečemu drugome; a ova relativna egzistencija je (...) njihovo prvobitno kretanje, kretanje pada po pravoj liniji. Dakle, oni se

52) Isto, str. 111-112

susreću tek zbog deklinacije sa te linije. Tu se ne radi o samom materijalnom rasprskavanju".⁵³⁾ Marks ovdje ide logikom od opšteg stanja, preko postojeće pojedinačnosti, koje je dato u drugom, do oblika neposredne egzistencije. U tome se vidi i čovjekov odnos prema prirodi. No, svaki čovjek za sebe ima različitu egzistenciju. Marks fenomen repulzije, ili odbijanja, vidi kao PRVI OBLIK SAMOSVIJESTI. Da je repulzija oblik samosvijesti, prema Marksu, je znak da ono sebe poima neposredno, tj. postojeće, a s druge strane apstraktno kao pojedinačno. Sam smisao atoma Marks vidi u odbijanju. Marks piše: "U odbijanju je, dakle, ostvaren pojam atoma, po kome je on apstraktna forma, ali ne manje je ostvarena i suprotnost, po kojoj je on apstraktna materija; jer ono prema čemu se on odnosi jesu, doduše, atomi, ali drugi atomi. A ukoliko se ja prema sebi samom odnosim kao prema nečem neposrednom - drugom, onda je moj odnos materijalan. To je najveća eksteriorizacija koja se može zamisliti. U odbijanju atoma su, dakle, sintetički spojeni njihova materijalnost, koja je pretpostavljena padom po pravocj liniji, i njihova odredba forme, koja je pretpostavljena deklinacijom.

Što je za Epikura ostvarenje pojma atoma, to Demokrit, nasuprot njemu, uzima kao nasilno kretanje, kao delo slepe nužnosti. Već gore smo čuli da on kao supstanciju nužnosti navodi kovitlac (...) koji nastaje iz odbijanja i sudaranja atoma. On, dakle, u odbijanju uočava samo materijalnu stranu, rasprskavanje, promenu, a ne idealnu stranu, po kojoj se u odbijanju negira svaki odnos prema drugome i kretanje uzima kao samoodređenje. Ovo

---

53) Isto, str. 112

se jasno vidi iz stoga što on sasvim čulno zamišlja da prazan prostor deli jedno te isto telo na mnoga, ^{na} primer zlato koje je razbijeno u komade. Teško, prema tome, da on pojedinačno shvata kao pojam atoma."54)

Dakle, atom je apstraktna forma koja sebe ostvaruje kroz neposredan odnos koji je materijalan. Zato je Marks ovu pojavu nazvao eksteriorizacijom, a vrhunac sveg tog procesa-daklinacijom. Kod Demokrita imamo nasilno kretanje, a kod Epikura ostvarenje atoma. Ova dva odredjenja se jedno drugom suprotstavljaju. Jer, ono što je bitno, to je i Marksa podstaklo za ovaj rad a to je kretanje kao samoodredjenje. Marksovo kritički tonovi upućeni Demokritu polaze od Aristotelove kritike Demokrita i Leu kipa. Stoga, Epikurovo vidjenje filozofije prirode mnogo je bliže Aristotelu nego Demokritu. Jer, i Aristotel kritikuje Demokritovo nasilno kretanje.

Marks precizno odredjuje Epikurovu deklinaciju atoma: "Epikurova deklinacija atoma izmenila je, dakle, celu unutarnju konstrukciju atoma, na taj način što je njome istaknuto odredjenje oblika i što je njome ostvarena protivrečnost koja se nalazi u pojma atoma. Epikur je zato prvi, makar i u čulnom obliku, shvatio suštinu odbijanja, dok je Demokrit znao samo za njegovu materijalnu egzistenciju."55)

Odbijanje, kao princip filozofije samosvijesti, koji se nalazi kod Epikura, nije bio u prisutan samo u njegovoj filozofiji prirode, već i u drugim sferama mišljenja i života, kao na

54) Isto, str. 112

55) Isto, str. 113

primjer u političkoj oblasti, prijateljstvu, kako primjećuje mladi Marks.

d) Rasprava o kvalitetu atoma

Marks ističe da su svojstva atoma protivrječna, dok Epikur tvrdi da su svojstva atoma promjenljiva. Prema Marksu je nužna konsekvencija svojstva atoma. "Jer mnogi atomi odbijanja, ističe Marks, koji su razdvojeni čulnim prostorom, nužno se moraju razlikovati i neposredno jedan od drugoga i od svega čistog bića, a to znači: moraju posedovati kvalitete."⁵⁶⁾ Marks ističe da "kvaliteti daju atomu egzistenciju koja protivreči njegovu pojmu, atom se u tom slučaju uzima kao ospotjeno postojanje, različito od njegova bića."⁵⁷⁾ Ova protivrječnost, prema Marksovom mišljenju, posebno zanima Epikura. Dakle, Epikur izvlači da te konsekvencije iz same prirode atoma, a to znači da ta svojstva protivrječe sami sebi. Prema Marksu, Demokrit ne promatra svojstva atoma, niti otkriva protivrječnosti u egzistenciji samih atoma. "Naprotiv, ono što njega (Demokrita, Š.K.) u najvećoj meri interesuje jeste da predstavi kvalitete u odnosu na konkretnu prirodu koja od njih treba da bude sačinjena. Oni su za njega samo hipoteza kojima se služi da objasni pojavnu raznolikost. Pojam atoma stoga nema nikakve veze s njim"⁵⁸⁾ Marks konsultuje mnoge izvore u bezi s Demokritovom i Epikurovom doktrinom.

Marks ističe da, prema Epikuru- atomima pripadaju svojstva: veličina, oblik i težina. Prema Demokritu postoje svojstva: veličina i oblik. Dakle, Epikur je Demokritovim svojstvima atoma

56) Isto, str. 113

57) Isto, str. 113

58) Isto, str. 114

dodao težinuž

Marks konsultuje i Aristotelovo⁵⁹⁾ mišljenje, koje je o ovim pitanjima dosta neprecizno i nesigurno. Prema Demokritu svojstva atoma se manifestuju kao razlike u pojavnom svijetu, a ne u odnosu na sam atom, zaključuje Marks. Dalje, Demokrit ne uzima ili zanemaruje težinu kao ključnu osobinu atoma. Marks tvrdi, težina je "za njega (...) sama po sebi razumljiva, jer sve što je telesno teško je. Po njemu isto tako čak ni veličina⁶⁰ nije osnovni kvalitet. Ona je uzgredna⁶⁰ odredba, koja je atomima data već s obličjem". Marks ističe: "Veličina, oblik, težina, kad se sastave kao što to Epikur čini, razlike su koje atom ima sam po sebi; obličje, položaj, raspored, razlike su koje mu pripadaju u odnosu na nešto drugo. Dakle, dok kod Demokrita nalazimo puke hipotetične odredbe radi objašnjenja pojavnog sveta, kod Epikura će nam se prikazati konsekvencija samoga principa (...)."61) Marks navodi razna mišljenja drugih autora o Epikurovim i Demokritovim svojstvima atoma. Jedni su bili mišljenja da je Epikur atomima pripisivao beskonačnu sićušnost, a drugi da je Demokrit pretpostavio atome veličine svijeta. Prema Marksu, Demokrit nije bio svjestan mnogih

59) Aristotel piše, (kako govori Marks): "Leukip i njegov drug Demokrit kažu da su elementi punoća i praznina (...) To su vele oni, razlozi postojećega kao materije. I kao što neki pretpostavljaju jednu jedinu osnovnu supstanciju, pa na osnovu njenih svojstava izvode ono što je drugo, na taj način što retkoću i gustinu uzimaju kao principe kvaliteta: isto tako i njih dvojica uče da su razlike među atomima uzroci za ono što je drugo; pošto su (...) ono po čemu se jedino razlikuje biće koje čini osnovu ... Naime, A se od N razlikuje po obličju, AN od NA po poretku, Z od N po položaju." (Citirano prema Marksu, Djela, I, str. 114-115)

60) K.Marks, cit. disertacija, str. 115

61) Isto, str. 115

protivrječnosti atoma. A jedna od tih protivrječnosti je pretpostavljanje beskonačno mnogo oblička. Marks kaže: "Kad bi svak atom imao poseban oblik, moralo bi biti atoma beskonačne veličine, jer oni bi imali beskonačnu različitost, različitost od svih ostalih po sebi, kao Leibnizove monade."⁶²⁾ Marks napominje, komentarišući Lajbnica, ako se ne razlikuju atomi po obliku, onda oblik prestaje biti oblik.

Marks ističe izvanrednu važnost Epikurovog trećeg kvaliteta atoma - težina.⁶³⁾ On tim povodom kaže: "U težištu materija poseduje idealnu pojedinačnost, koja čini jednu od glavnih odredba atoma. Dakle, ako su atomi već prebačeni u carstvo predstve, moraju biti i teški!"⁶⁴⁾ Protivrječnost atoma sastoji se "pojedinačnosti materije", koja, prema Marksu, leži kao "idealna tačka" "izvan materije". Svaki atom ima svoje težište i pojedinačnu egzistenciju. Dalje, Marks ističe da je Gasendi isticao veliku važnost Epikurove teorije atoma, a posebno je ukazao na kretanje atoma, kao i na jednaku njihovu brzinu kada se kreću odozgo-nadole. Marks zaključuje: "Razmatranje svojstva atoma pruža nam, dakle, isti rezultat kao i razmatranje deklinacije, naime da je Epikur objektivisao protivrečnost koja u pojmu postoji između suštine i egzistencije, i na taj način dao atomističku nauku, dok Demokrit ne razlikuje sam princip, nego se pridržava samo materijalne strane i ne vodi hipoteze u svrhu empirije."⁶⁵⁾

---

63) Marks piše: "Budući da težina pripada samo atomu koji se razlikuje od drugih, koji je, dakle, ospoljen i poseduje svojstva, jasno je da odredba težine otpada tamo gde se atomi ne zamišljaju kao mnogi međusobno različiti atomi, već samo u odnosu prema praznom prostoru. Ma koliko se razlikovali po masi i obliku, atomi se stoga kreću jednakom brzinom kroz prazan prostor. Epikur zato i primenjuje težinu samo u odbijanju i u spojevima koji proističu iz odbijanja, što je dalo povoda za tvrdnju da samo konglomerati atoma imaju težinu, a ne i sami atomi" (Marks, Disertacija, str. 116)

U trećoj glavi disertacije Marks raspravlja o Šobašovom (Schaubacov) vidjenju Epikurovih istraživanja astronomskih pojava. Prema tom vidjenju atomi se mogu saznati jedino razumom. Atomi kao najmanja tiježa su vidljivi u prostoru. Epikur razmišlja (pismu Pitoklu) da se učenje o meteorima razlikuje od svih ostalih fizičkih doktrina. Prema njemu, sve je tijelo ili prazan prostor, kao i da ima nevidljivih elemenata.⁶⁶⁾ Marks napominje da ovdje nema nikakvog razloga razmišljati o postojanju sekundarne vrste atoma. Zatim, on detaljno analizira fragmente iz Epikurove Poslanice o Herodotu. Marks ističe: "Kod Lukrecija, u Epikurovim pismima kod Diogena Laertija, u Plutarhovom Kolotu i u Seksta Empirika svojstva se pripisuju samim atomima, zbog čega su oni određeni upravo time što sami sebe ukidaju.

Ali ako se smatra antinomijom da tela koja se mogu opaziti jedino umom imaju prostrane kvalitete, onda je mnogo veća antinomija da sami prostorni kvaliteti mogu percipirati jedino razumom."⁶⁷⁾ Marks ističe da se kod mnogih interpretatora sama razlika svodi na težinu atoma. Na taj način težina se jedino primjećuje prilikom odbijanja atoma, kao i prilikom spajanja. Marks daje do znanja da ne poriče razlikovanje, on samo poriče dvije različite stalne vrste atoma. Marks dodaje, "to su različite odredbe jedne te iste vrste." Prema Marksu, Epikurov ključni manir su "različite odredbe jednog pojma rado uzima kao različite samostalne egzistencije. Kao što je atom njegov princip, tako je i sam metod

---

64) Isto, str. 116

65) Isto, str. 116

66) Isto, str. 117

67) Isto, str. 118

njegove nauke atomistički. Svaki momenat razvoja njemu se začas pretvara u utvrdjenu stvarnost, koju kao da prazan prostor odvi-
ja od svega što je s njim u vezi; svaka odredba uzima oblik izo-
lovane pojedinačnosti."⁶⁸⁾ Marks izražava neslaganje sa Cicerono-
vim vidjenjem Epikura u pogledu poimanja fenomena beskonačnosti.
Jer, Ciceron tvrdi da su atomi odredjeni kao nepromjenljiva su-
pstanca, kao i da su osamostaljeni. Marks tvrdi da "beskonačno
po Epikurovim sopstvenim odredbama nije ni neka posebna supsta-
cija niti nešto izvan atoma i praznog prostora, nego je, napro-
tiv, njihova slučajna (akcidentalna) odredba."⁶⁹⁾ Marks izdvaja
bitne elemente Epikurovog poimanja atoma. Kao prvo, on uzima
kvalitet, koji je prema Marksu zajednički atomima i praznom pro-
storu. Kao drugo, beskonačnost, prema njemu, postoji zbog besko-
načnog mnoštva atoma, kao i zbog beskonačne veličine praznog
prostora. Marks zaključuje: "Prazan prostor se ne suprotstavlja
atomu, već beskonačno mnogo atoma. "Najzad ako na osnovu Demo-
krita smemo zaključiti o Epikuru, znači i potpunu suprotnost,
neograničen prazan prostor suprotstavljen atomu koji je odredjen
u sebi i ograničen samim sobom."⁷⁰⁾

Beskonačnost je odredba za mnoštvo atoma i za prazan pro-
stor - tako nas uči atomistika. Marks pominje i Epikurovog uče-
nika Metrodora, koji tvrdi-da različita odredba atoma nosi i
različitu egzistenciju. Medjutim, Epikur, prema Marsovom uvjere-
nju, razlikuje protivrječnost izmedju egzistencije i suštine,
kao što i razlikuje odnos izmedju materije i forme."Na osnovu

---

68) Isto, str. 118

69) Isto, str. 119

70) Isto, str. 119

kvaliteta atom je otudjen od svog pojma, ali je istovremeno dovršen u svojoj konstrukciji. Iz odbijanja i naime prouzrokovanih spojeva atoma koji imaju kvalitete nastaje onda pojavni svijet"⁷¹ Protivrječnost u pojmu atoma se, prema Marksu, javlja kao rezultat prelaska iz svijeta suštine u svijet pojave. Marks tvrdi da je atom apsolutna i suštinska forma prirode. Ta forma je degradirana, kako kaže, do apsolutne materije, a to znači: do bezobličnog supstrata pojavnog svijeta⁷²

O bližem odredjenju atoma Marks kaže: "Atomi su doduše supstancija prirode, iz koje sve niče, u koje se sve rastače; ali neprestano se pojavnog sveta ne dovodi ni do kakva rezultata. Obrazuju se nove pojave; ali sam atom uvek ostaje u osnovi kao tlo. Ukoliko se, dakle, atom zamišlja prema njegovu čistom pojmu, njegova egzistencija je prazan prostor, uništena priroda; ukoliko prelazi u stvarnost, on se spušta do materijalne baze, koja, kao nosilac sveta ispunjenog mnogostrukim odnosima, nikad ne egzistira drugčije do u spoljašnjim formama prema kojima je ravnodušna. Ovo je nužna konsekvencija, jer atom, pretpostavljen kao nešto apstrktno - pojedinačno i završeno, nije kadar da se ispolji kao sila koja bi idealizovala i prožimala pomenutu mnogostrukost.

Apstraktna pojedinačnost je sloboda od postojanja, ne sloboda u postojanju. Ona nije kadra da sija pod svjetlošću postojanja. U tom elementu ona gubi svoj karakter i postaje materijalna. Stoga se atom ne obelodanjuje u pojavi, ili se, ako stupi u pojavu spušta do materijalne baze. Atom kao takav egzistira samo u

71) Isto, str. 119

72) Vidi, isto, str. 119

praznini. Tako je smrt prirode postala prirodina besmrtna supstancija; i Lukrecije s pravom uzvikuje: kad je besmrtna smrt već otela smrtan mu život." 73)

Dakle, atom je baza pojave. Zato misliti Epikura u duhu Marksa znači misliti ga filozofski. Na taj način je i razlikovanje ova dva stara grčka mislioca (Demokrita i Epikura) jednostavnije. Ta razlika je u suštini i u carstvu atoma poznata. Marks ističe da iz otudjenog atoma izlazi pojavni svijet, a to je onaj atom koji kod Epikura ima posjeduje kvalitete.

e) Marksov pojam vremena

OVIM pitanjem želim da prikažem Marksovo vidjenje vremena, samo u konstalaciji gdje on govori o sličnostima i razlikama poimanja ove kategorije kod Demokrita i Epikura. U pitanju je kategorija vremena koja se isključuje iz pojma atoma. "Pošto je u atomu materija kao čist odnos prema sebi lišena svake promjenljivosti i relativnosti, to neposredno sledi da vreme treba isključiti iz pojma atoma, iz sveta suštine. Jer materija je večita i samostalna samo ukoliko se apstrahuje od vremenskog momenta u njoj. U tome se slažu Demokrit i Epikur. Ali oni se razlikuju u načinu na koji zatim odredjuju vreme koje je udaljeno iz sveta atoma, i u tome gde to vreme premeštaju."⁷⁴⁾ Dakle, materija je vječita. Vrijeme, prema Marksu, za Demokrita nema posebnog značaja. Ono nije potrebno za sistem! Marks kaže, da Demokrit vrijeme objašnjava samo da bi ga ukinuo. Vrijeme je, dakle, i vječito i udaljeno od atoma. Demokrit je protiv znanja o momentu

73) Isto, str. 120

74) Isto, str. 121

jer ono podstiče na mišljenje početka. "U ovome treba videti nešto dublje. Imaginativni razum, koji ne shvata samostalnost supstance, postavlja pitanje o njenom vremenskom postojanju. Pri tome gubi iz vida da uzimajući supstanciju za ono što je vremensko u isti mah pretvara vreme u ono što je supstancijalno, i na taj način ukida pojam vremena; jer vreme uzeto kao apsolutno nije više vremensko.

Ali s druge strane, ovo rešenje ne dovoljno nezadovoljava. Vreme, isključeno iz sveta suštine, premešta se u samosvest subjekta koji filozofira, ali ne dodiruje i sam svet."⁷⁵⁾

Pitanje se može postaviti: Zašto se vremensko udaljava iz atoma? Ovdje su, prije svega, pitanja o vremenskom postojanju. Ako se vrijeme uzima kao apsolutno ono više nije vrijeme. Marks nije zadovoljan ovim rešenjima. No, Marks vidi da ova stvar kod Epikura stoji drugčije. "Spoj je samo pasivna forma konkretne prirode, vreme je njena aktivna forma. Ako posmatram spoj s obzirom na njegovo postojanje onda atom egzistira iza njega, u praznome, u uobrazilji; ako posmatram atom s obzirom na njegov pojam onda spoj ^{ili} uopšte ne postoji ili postoji samo u subjektivnoj predstavi; jer spoj je odnos u kome samostalni, zatvoreni usebe atomi, koji su tako reći ravnodušni jedni prema drugima, isto tako nemaju ni međusoban odnos. Vreme, naprotiv, promena konačnoga, na taj način što se uzima kao promena, isto toliko je stvarna forma koja razdvaja pojavu od suštine, uzima je kao pojavu, koliko i forma koja je vraća u suštinu. Spoj izražava kako materijalnost atoma tako i materijalnost prirode koja izrasta iz njih. Vreme je naprotiv u svetu pojave ono što je pojam atoma u svetu suštine,

⁷⁵⁾ Isto, str. 121

naime apstrakcija, uništenje i vraćanje svakog određenog postojanja u egzistiranje za sebe."⁷⁶⁾ Dakle, ovdje je dat svijet suštine. Dakle, vrijeme je apsolutna forma pojave. Vrijeme je akcidenција akcidenције. To je ono bitno mijenjanje supstance uopše. Ta promjena je integibilna, jer se isključivo reflektuje unutra, u sebi. Promjena mora biti događanje, a suština tog događanja je vrijeme. Zato je vrijeme akcidenција akcidenције. To je put biti egzistencije i sveopšteg postojanja. Dakle, još jasnije, nešto što može biti i drugčije, a da ne promijeni bit stvari, sve se javlja u smislu promjene, kao promjene. Dakle, vrijeme se javlja kao aktivna forma ljudske egzistencije.

Može se postaviti pitanje: Kako egzistira atom? Vrijeme se uzima kao promjena. Kao takvo ono izražava materijalnost prirode, u suprotnome atom je samo apstrakcija i uništenje. Na taj način atom prelazi u egzistenciju za sebe.

Marks ukazuje na bitne momente razmatranja filozofije prirode i prelazi na sljedeće kosekvence: (1) Protivurječnost između materije i forme koja ima karakter pojavne prirode kod Epikura, (2) Prostoru se suprotavlja vrijeme, (a) Kod Epikura pojava je otudjenost suštine, koja se i potvrđuje kao otudjenost, (3) Vrijeme se javlja kao refleksija pojave kao pojave. Jasno, pojava se manifestuje kao različita od suštine. Kod Epikura svijets egzistira kao nužnost. U pitanju je refleksija pojave u sebi, kako ističe Marks. U pitanju je čulnost, koja egzistira kao svjesna čulnost. Marks kaže: "čulnost čovjeka je, dakle, otelovljeno vreme, egzistirajuća refleksija sveta čula u sebi."⁷⁷⁾

⁷⁶⁾ Isto, str. 121

⁷⁷⁾ Isto, str. 122

Sve to ukupno govori na: a) protivrječnost između materije i forme, b) suprotnost forme i vremena, c) otudjenost suštine, d) različitost pojave od suštine, e) sukob egzistencije i subjektivnog privida, f) vrijeme kao plamen suštine i odnos prema neustrašivosti, g) vrijeme kao promjena, h) vrijeme kao objektivna priroda, i) opažanje kao realni kriterij, i k) umno gledanje atoma. Jasno je, protivrječnost čulnog svijeta ima svoju odvojenu suštinu. Vrijeme se ne može prevazići. Na primjer, analizirajući radove Lukrecija, Sekta Empirika i Stobeja, Marks - dokazi do zaključka da oni uzimaju "akcidenciju akcidencije" u sebi kao reflektovanu pojavu, tj. određuju je kao pojam vremena, mada je to vrlo čudno jer je strano onom esencijalnom. On kaže: "Refleksija akcidencije u čulnoj percepciji i njena refleksija u sebi samoj uzimaju se stoga kao jedno isto."⁷⁸⁾ Marks govori između vremena i čulnosti koji kod Demokrita imaju konsekventni položaj. Marks je mišljenja da "priroda u slučaju čuje sebe samu, u mirisanju miriše samu sebe, u gledanju vidi samu sebe. Ljudska čulnost je na taj način medijum u kome se, kao u žiži, reflektuju prirodni procesi i pale svetlost pojave."⁷⁹⁾ (Podvukao, Š.K.). Marks vrlo koncizne sudove daje o Demokritu i Epikuru. Demokrita naziva nedosljednim misliocem. Za Epikura ističe, da kod njega postoji nužni sled i otelovljeno vrijeme. Prema Marksu, čulnost je bliska vremenu jer se manifestuju na sličan način. Dakle, atom se javlja kao prirodna forma apstraktne i pojedinačne samosvijesti, čija je priroda opredmećena empiričkom samosviješću.

---

78) Isto, str. 122

79) Isto, str. 122-123

f) Pojam meteora

O Demokritovom značaju razvoju astronomije Marks kaže vrlo sažeto: "Demokritova astronomska gledišta možda su oštromna za stanovite njegova doba. Nešto za filozofiju interesantno ne može se u njima naći. Ona niti izlaze iz kruga empiričkog razmišljanja niti stoje u određenoj unutrašnjoj vezi s učenjem o atomima⁸⁰." Na taj način Marks Demokrita svodi na njegovo vrijeme, bez obzira na njegovu oštromnost. Marks u Demokritu ne vidi neku dublju interesantnost. Dakle, Demokrit ne izlazi iz kruga empiričkog razmišljanja. On ne poznaje unutarnju vezu atoma, zaključuje Marks.

Što se tiče Epikura Marks piše: (1) Epikurova teorija o nebeskim tijelima se suprotstavlja ne samo Demokritovom mišljenju, već i čitavoj grčkoj filozofiji uopšte. (Prema Marksovom mišljenju svi grčki filozofi su poštovali kult nebeskih tijela), (2) Sistem nebeskih tijela predstavlja egzistenciju stvarnoga uma, (3) Duhovni sunčani sistem, kao sopstveni duh. Dakle, Marks Epikurovo vidjenje teorije o meteorima uzdiže^{iznad} sve dotadašnje grčke filozofije i astronomije. Dalje, Marks raspravlja o Anaksagorinom vidjenju neba, zatim o Ksenofanovom nebu kao božjem jedinstvu. On za Platona i Aristotela kaže da su imali religiozni odnos prema nebeskim tijelima.

g) Epikurova nauka samosvijesti

Marks je posebno cijenio Epikura, zato što se ovaj suprotstavio gledištu cijelog grčkog naroda. Marks će učiniti nešto

slično, ali u daleko širim razmjerama, tj. suprotstaviće se četiri godine kasnije (nakon doktoriranja) čitavoj dotadašnjoj filozofiji, i to najjezgrovitije izražava u Jedanaestoj tezi o Fojezbahu, u kojoj traži ne samo tumačenje već i totalno mijenjanje svijeta. Dalje, Marks podrobno i analitično govori o Aristotelovom poimanju ovih fenomena. Govori o raznim narodima i o njihovim predstavama o bogovima i božanstvima. Vjerovanje u božanstva Grčke je dovelo do stanja da povezuju besmrtno sa besmrtnim. Prema njemu, ono božansko i stvarno postoji. Ta teza se povezuje sa supstancijom nebeskih tijela. Dakle, čulno pažanje povezuje se sa čulnim ubedjenjem. Bitna kategorija se ovdje nameće - sjećanje, vjerovatno iz Platonovovš filozofske baštine. Marks ovdje govori o vječitom vremenu. Prema njemu, prvo tijelo nije bilo ni vatra, ni voda, ni vazduh ni zemlja. To vrhovno mjesto nazvano je "etar" Aristotel je tvrdio da je ljudima potreban atlas, dočim, Epikur je tvrdio da je čovjeku potrebno nebo. Za Epikura atlas je glupost i sujeverje. Epikur u Poslanici Pitoklu raspravlja o teoriji nebeskih tijela, a na kraju te poslanice raspravlja o etičkim setencijama i moralnim maksimama. Dakle, Epikur je etičko učenje objavio uz teoriju o nebeskim tijelima - materijama. Marks tu činjenicu sasvim opravdava i kaže: "Ovo učenje za Epikura je stvar svesti"⁸¹⁾ Dalja Marksova analiza Epikurove teorije izgleda ovako: (1) Ne treba vjerovati u spoznaju meteora (ni u cjelini ni u pojedinostima), (2) Treba vjerovati ataraksiji i čvrstom pouzdanju duše, (3) Živjeti bez ideologija, praznih hipoteza i bez pometnje, (4) Nauka o prirodi treba da istražuje razloge,

---

81) Isto, str. 125

(5) Otkriti zakone na čemu se zasniva božanstvo koje nam pruža saznavanje meteora, (6) Teorija o zalaženju i izalaženju, (7) O poležaju i pomračenju, (8) Razlog za blaženstvo, (9) Metod etike, (10) Fizički problemi, (11) Čovjek kao aksiom i zakon, (12) Teorija metora (meteori se ne mogu objašnjavati). Glavno Marksovo pitanje je: "Pa kako onda treba objašnjavati?" Sve je sumnja i sjećanje. Dakle, nije cilj cjelokupnog tog istraživanja, samo dosegnuti oblik meteora. Naravno metode teorije o meteorima se razlikuju od metoda etike, kao i od drugih značajnih problema. Marks ističe, da svako objašnjenje zadovoljava⁴ to se suprotstavlja ranije rečenom stavu. No, on ostaje pri uvjerenju da jedino mit treba otkloniti. Marks insistira da se treba držati čulnog opažaja, zato i primjenjuje analogiju. To je put oslobađanja, od bojazni, od objašnjenja i svega onoga što ljude užasava. To je put otklanjanja razloga za strah. Mnostvo objašnjenja, prema Marksu, ukidaju jedinstvo.

Aristotel je jedna od bitnih tema Marksove filozofije. Marks govori o Aristotelovom vidjenju nebeskih tijela o njegovim izjavama o vječnosti i besmrtnosti nebeskih tijela. Marks suprotstavlja Epikura i Aristotela preko njihovih fizičkih doktrina. Marksovo osnovno polazište u filozofiji i životu i ovdje je prisutno i ono se ovdje manifestuje, da se treba čuvati raznih vrsta predrasuda, kao i, nasuprot tome, uči ljude ataraksi i Epikurovoj besmrtnosti. Prema Epikuru, ako nebeska tijela ometaju ataraksiju samosvijesti, to je nužno da i nisu važna. Dalje, Marks opisuje Epikurovu borbu protiv staričara, praznovjerja i astrologije. Marks ukazuje na bit Epikurove filozofije prirode u pogledu razlikovanja teorije meteora i metoda fizike. Dakle, Marks dovodi

u pitanje Aristotelovu tezu da su nebeska tijela vječna i besmrtna. Raspomagao je novim znanjima iz oblasti prirodnih nauka. S druge strane, Epikur je mislio drugčije. Sve teorije Epikura o nebeskim tijelima Marks naziva "praznom nadgradnjom". Ali, zasigurno, Marks se zalagao i uspio da se Epikuru ukaže veća pažnja, kao i dodijeli veće mjesto na filozofskoj ljestvici mišljenja, upravo zato što je njegova misao prirodna nauka samosvijesti.

Dakle, Epikur razlikuje metode, kao i njihovu primjenu u raznim teorijama. Jasno, za Marksa nisu bili argumenti što se neko bori protiv Epikura i želi ga kompromitovati na taj način što kaže, on je protiv stoičara, kao i protiv praznovjerja. Zbog toga je za Marksa bio i adut veće vrijednosti upravo Epikurovo učenje. Marks nigdje ne vidi da se Epikur neprimjerno bori protiv astrologije i astronomije kao i protiv vječitih zakona u prirodnim sistemima. Marks ukazuje još na neke antinomije, koje su, prije svega, zagonetne: (1) Atom se javlja kao materija i oblik samostalnosti, (2) Atom se javlja pojedinačnosti i ima težinu, (3) Rješavna antinomija između formi i materija, (4) Razlika između pojma i egzistencije, (5) Nebeska tijela su vječita i nepromjenljiva, (6) Nebeska tijela su stvarni atomi, (7) Egzistencija svega principa, (8) Realnost mehaničke prirode, (9) Vjera gomile, (10) Sud filozofije, (11) Svjedočanstvo čula, (12) Samostalna priroda posjedovane tačke pojedinačnosti. Dakle, za Epikurov princip postoji stvarnost, jer je pojedinačna samosvijest, prema Marksovom mišljenju, potčinjena odredjenost prirode. No, to ne znači da ni priroda nije potčinjena odredjenosti i

samosvijesti. U tome se vidi i smisao postojanja, tj. u slobodnom razlikovanju od sebe. Dakle, to je i put afirmacije filozofije samosvijesti. Marks nad svim dotadašnjim teorijama ističe apsolutnost ^u slobodu samosvijesti, prema Marksovom mišljenju "ruši se sve što se transcendentno odnosi prema ljudskoj svijesti, što dakle pripada imaginarnom razumu".⁸²⁾ Marks kritikuje apstraktnu opštost zato što ona vodi u sujevjerje i ropsku mistiku. Dakle, Marks diskretno otvara i kritiku Kantove filozofije transcendentnog idealizma. U ovom radu se uzdiže samosvijest, ona nije pojedinačno, već je opšte, i samo na taj način se uzdiže kao apsolutni princip. U svom tom procesu Marks ističe i cijeni Epikurovu kritiku stoičke filozofije. Zato s punim srcem i dušom on kaže: "Epikur je zato najveći grčki prosvetitelj, i s pravom mu pripada Lukrecijeva pohvala.":

Dok je pred očima stenjuć na zemlji prezreno ležo
Živož " pritješnjavan ljudski religije teretom
teškim,

Iz neizmjernih visina nebeskih što podiže glavu,
Strašan uz pogled odozgo prijeteći ljudima jadnim,
Prvi se usudio Grk (Epikur) da smrte podigne oči
Protivu nemani te, i prvi da opre se njojzi.
Njega ne zastraši priča o bozima, niti strijela,
Niti gromova tutanj,(...)
Stoga religija leži pod nogama gažena otad,
Dok nas, naprotiv, trijumf izjednačuje s nebom."

(Lukrecije Kar)

Na kraju Marks zaključuje o razlici između Demokritove i Epikurove filozofije prirode: "Razlika (...) koju smo pokazali na završetku opšteg dēla, dalje se razvila i potvrdila u svim sferama prirode. Kod Epikura je stoga atomistika sa svim njenim

82) Isto, str. 128

protivrečnostima sprovedena i dovršena kao prirodna nauka sasmo-
sveti - a ova poslednja je sebi pod formom apstraktne pojedina-
čnosti apsolutan princip -, i to sprovedena i dovršena do kraj-
ne kosekvencije, koja znači njeno ukidanje i njenu svesnu supro-
tnost prema opštem. Za Demokrita, međjutim, atom je samo opšti
objektivan izraz empiričkog istraživanja prirode uopšte. Atom -
zato za njega ostaje, čista i apstraktna kategorija, hipoteza koja
je rezultat iskustva a ne njen energički princip, koja stoga os-
taje bez realizacije, kao što ni realno istraživanje prirode nije
više njome određeno."83)

U fragmentima i dodacima disertacije Marks je raspravljao o
kritici Plutarhove polemike protiv Epikurove teologije. Ovdje
Marks prvo raspravlja o religioznom feudalizmu kao paklu sveti-
nje. Tu je sažeto prikazao učenje o životu duše poslije smrti, i
drugim problemima. Marks ističe da se Plutarh malo razumijeu Epi-
kurovu filozofsku misao. Za Marks_a je bitno da "filozof posmatra-
suštinski odnos duše uopšte", međjutim, to Plutarhu nije pošlo
od ruke. On više ne govori o kvalitetnoj razlici, već o prisust-
vu životinjskog straha, koji se još manifestuje u obliku ljudskog
straha, i na kraju ide do osjećanja. Marks^{3/} jasno kaže, sadržaj
svega toga ostaje isti. Postojati, znači za Marks, nositi u sebi
najstariji oblik ljubavi, prvo prema sebi, zatim, prema partiku-
larnom biću. Marks se zalaže za potpunu otvorenost i oplemenjen_{je}.
Izgubiti nekog, znači prestati za njega da živiš. Njegov govor
ide do estetske suptilnosti o individualnosti žene i djeteta u
empiričkoj egzistenciji, u prostorsnoj egzistenciji."Ogrtač ljuba-
vi bio je samo senka, a jezgro je golo empiričko Ja, ljubav pre-
ma sebi, nastarija ljubav, i to jezgro se nije razvilo ni u ka-

83) Isto, str. 129

-kav konkretniji, idealniji oblik."⁸⁴⁾ Marks detaljnija objašnjenja svog rada na prostoru od preko šedeset stranica daje u napomenama.

---

b) Važnost i značaj Marksove doktorske disertacije

"Kad bi svako izbrisao kod starih pisaca ona mjesta koja ne razumije, začas bi se dobila tabila rasa!"

K. Marks

Marksova doktorska disertacija govori o filozofskim reperkusijama njegovog i antičkog vremena. U prvom redu u pitanju je njegov odnos prema Hegelu, a u drugom prema Epikuru. Tu je i početak tog misaonog dijaloga u vezi s poimanjem razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode. No, ovdje je bitno da je Marks ostao dosljedan do kraja živjeta svojoj hipotezi i zaključcima u disertaciji. Iako je disertacija pisana pod uticajem mladogegelovaca, ipak ona nadvisuje filozofiju samosvijesti. Pored kritike "nedosljednog" i dogmatskog Demokrita, kritika je uperena i prema Hegelu, koji je upravo njemu (Demokritu) dao prednost, nasuprot Marksu koji će dati prednost "dosljednom" Epikuru. Marksova namjera je da mijenja sliku Hegele "Istorijske filozofije". U ovom radu, Marks sebe naziva "idealistom", međutim, Marks stoji iznad stanovišta idealizma i materijalizma, što predstavlja i njegov filozofskoistorijski uspjeh. Važno je da Marks u ovom radu razmišlja kao zreo filozofski pisac.

---

84) Isto, str. 132

Prema Marksu, i Demokrit i Epikur, kao mislioci imaju slično shvatanje ontološko-kosmoloških i fizičkih principa. Za njih važi isto da se svijet svodi na dva principa: (1) na atome i, (2) na prazno. Marks raspravlja o odnosu svijeta i stvarnosti, i o vrijednosti ljudskog saznanja kod ova dva mislioca. On ukazuje na Demokritovu protivvrječnost i neodredjenost. Po njemu, principi se ne mogu saznavati čulima. Epikurova doljednost se prvenstveno ogleda prema Marksu, gdje se ispoljava kao senzualist, a posebno u pitanjima o vrijednostima saznanja. Demokrit svijet doživljava kao subjektivan privid, a Epikur kao objektivnu pojavu. Ova dva antička mislioca i o mnogim drugim pitanjima različito zaključuju. Demokrit, kako ocjenjuje Marks, samo istražuje ono što je dostupno iskustvenom opažaju, tako da dolazi samo do pozitivnog znanja. Na taj način namjera Demokrita se ogleda u tome što on hoće da razvija samo pozitivne nauke. S druge strane, Epikura ne zanimaju pozitivne nauke, mada je njihovo učenje poznavao. On hoće da zasnuje filozofiju umiranja i zadovoljstva koje će imati praktično-etički smisao i karakter, tj. takvu filozofiju koja će čovjeku pomoći u nesigurnom vremenu, kao i da omogućiti slobodu (što će Marks nešto kasnije govoriti o realizaciji filozofije). Filozofija pomaže ljudima u strahu od bogova, i oslobadja ih straha, i straha od smrti.

Demokrit je svu svoju filozofiju stvorio na taj način što je sintetizovao učenje elejaca. On tvrdi sve što postoji sastoji se od atoma i praznog prostora. Atomi su, prema njemu, nepromjenljivi i nevidljivi elementi stvarnosti, ali se, ipak razlikuju po veličini. Po njemu svijet nastaje spajanjem atoma, a oni

postoje zahvaljujući kretanju. Kretanje atoma je vječno. Svijet, po shvatanju Demokrita nastao je zahvaljujući vrtlogu atoma, tj. oni koji su teži padaju niže. Na taj način stvorile su se i razne kombinacije. Demokritova dijalektika u prostoru se odvija po čistim mehaničkim zakonima. Sve što postoji sastoji se od različitih atoma. Prema njemu, ti atomi su: fini (za dušu), pokretljivi, okrugli, glatki. Atomi se nakon smrti tijela raspadaju. Osjetilni kvaliteti, kako uči Demokrit su i relativni, a to su: boja, ^{2/}čvrstoća, slatko. U njegovom atomističkom sistemu ne djeluju bogovi, jer sve što postoji stvoreno je kombinacijom atoma.

Epikurova filozofija prirode se fundira na objektivnoj slučajnosti unutrašnje opšte nužnosti, kao mogućnost etičke slobode. Dakle, Epikurov filozofski sistem je suprotan Demokritovom sistemu o determinizmu i fatalizmu. Vrijednost (a i različitost od drugih), Epikurove filozofije ogleda se a ^{2/} njegovoj najpoznatijoj tezi o deklinaciji atoma. Fenomen deklinacije atoma, bolje od drugih istoričara filozofije, izvršio je mladi Marks.

Epikur ukazuje na neminovne nužnosti koje život donosi kao negativno u etičkom smislu. S druge strane, Demokrit forsira determinizam, i to onaj strogi. Marks ukazuje na Epikurove otvorene puteve ka slobodi. Isto tako Marks ukazuje i na neke neodržive i lakomislene Epikurove teze, npr. da je sunce onoliko koliko izgleda. "Marks nije propustio da ukaže na te površnosti koje kod Epikura proizilaze iz podređenosti slike o svetu jednoj etičkoj težnji, ali je zato prikazao i sav značaj jednog, i to najoriginalnijeg, momenta u Epikurovoj 'fizici', odnosno

shvatanju atoma u kome momentu se takodje jasno vidi uticaj etičke orijentacije Epikurove. To je moment ili učenje o deklinaciji, skretanju atoma, kojim se Epikur takodje razlikuje od Demokrita."1) Marksu je posebno Epikur skrenuo pažnju stavovima koji se u isto vrijeme i povezano sa praktično moralnim problemima, Epikura je tada zanimao čovjek, kao konkretno biće, njegova sreća, a posebno njegova sloboda. Ujedno ta pitanja su se našla i kod Marksa, i prije nego što je počeo proučavati Epikura. Dakle, sloboda i sreća kod Epikura su pomogli Marksu da utemelji jednu svojevrsnu filozofiju emancipacije društva u kojoj će čovjek živjeti srećno i slobodno.2)

Marks kritikuje Hegelovo vidjenje skeptičarske i ciničarske škole, kao i Hegelovo apstraktno i spekulativno vidjenje filozofije. Pored kritike spekulativnog karaktera Hegelove filozofije, Marks je kritikovao Hegela, zato što se njegova filozofija udaljila od stvarnosti, od realiteta i uopšte od života. Marks vidi suštinu filozofije u tome da se filozofija mora približiti životu, stvarnosti i istini. Filozofija, prema njegovom mišljenju, postaje tek to što jeste kad se oslobodi spekulacije i apstraktnih meditacija. Kao takva, ona treba da se osposobi za empirijsko istraživanje stvarnosti. Marks je protiv razdvajanja stvarnosti i razuma. Po njemu, istina kao fundamentalna kategorija filozofije, mora se tražiti i nalaziti upravo u skladu između razuma i stvarnosti.

U tom duhu treba i shvatiti deklinaciju atoma kod Epikura. Za razliku od tijela, koja padaju, atom po Marksu mora imati

---

1) V. Pavićević, "Značajan Marksov prilog istoriji filozofije", Predgovor za Markskovo djelo "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Kultura, Bgd, 1963. str. XV-XVI

2) Vidi, M. Richard: "Etička misao mladoga Marksa", Nolit, Beograd, 1966., str. 37

drugčiji način kretanja, osim što se kreće, kao što kaže, po pravoj liniji, tj. odstupanje sa te linije. U tome se pokazuje suština materijalnosti, kao i pojam atoma u okviru njegove pojedinačnosti. Dakle, "pojam deklinacije, nije", nikakva slučajna, već bitna odredba u Epikurivoj filozofiji, a to znači ne samo u filozofiji prirode, već i u etici, pa i u filozofiji religiji, odnosno u shvatanju boga."³⁾ Marks je i prema Epikuru bio kritičan. On ^{ne} toleriše, čak, ni Epikuru, te mu kritikuje ideal unutrašnje slobode, a to je metod čovjekovog ustručavanja i odricanja, koji Marks ne priznaje. Marks se zalaže za stvarnu slobodu. Sloboda u mislima nije za Marksa stvarna sloboda, a po Epikuru upravo unutrašnja sloboda je oblik čiste slobode.

Marks se suprotstavlja shvatanjima koja hoće da filozofiju stave pred sud religije, te kritikuje teologiziranje razuma. Tako je Marks u svojoj doktorskoj disertaciji, gotovo radikalno, izmijenio stav prema religiji. Potisnuo je religiju filozofijom morala. U doktoratu, kako ističe Marek Fišand, Marks "izigrava podsmehu dokaza o postojanju boga, a verovanje u boga smatra za nešto što je suprotno razumu!"⁴⁾ U ovom djelu, jasno se vidi da je Marks u prvom planu postavio čovjeka, a o religiji govori kao fenomenu, na taj način što ukazuje koje su njene posljedice na život. "Nenaučnost i lažnost religioznih teza Marks smatra potpuno dokazanim. Glavnu tačku optužbe predstavlja primedba da religija ispunjava ljudski život strahom, da ljudima oduzima dostojanstvo, slobodu i sreću. Povod za pohvalu Epikura dalo mu je to

3) V. Pavićević, cit. rad, str. XVII

4) M. Frichand, cit. djelo, str. 56

što osudjuje one 'koji misle da je čoveku potrebno nebo'. Epikur je za Marksa 'najveći grčki prosvetitelj' i u svemu zaslužuje Lukrecijevu pohvalu (...). Prema tome, Marks smatra da je religija ne samo suprotna razumu, već je, isto tako, suprotna čovekovim težnjama ka slobodnom životu, životu straha, takvom životu koji odgovara čovečnosti i ljudskom dostojanstvu. Borba protiv religije predstavlja za Marksa, pre svega, borba za čovekovo dostojanstvo i veličinu, za njegovo uzdizanje 'na samo nebo'. Religija predstaje da bude osnov za ocenjivanje čoveka, naprotiv, čovek postaje osnovica religije. Nije religija činilac koji određuje šta je to obaveza i dužnost. Poseban značaj u tome imaju - po Marksu - čovek i njegove ljudske potrebe."⁵⁾ Prema Marksu vjerovanje u boga je suština zla. Zato on s pravom kritikuje Plutarhovu polemiku s Epikurom. Plutarh je smatrao da samo strah pred bogom čuva ljude od nesreće i zla. Kritikujući religiju Marks razvija filozofiju opšteg ljudskog oslobadjanja. On teocentrizmu suprotstavlja radikalni antropocentrizam. Marks se zalaže "pofilozofljenje" svijeta, to znači, mijenjanje svijeta u skladu s njegovim potrebama. Filozofija jedino može čovjeka osloboditi od ove vrste religioznosti (mada je Sergej Bulgakov, nazivajući Marksa *prophētōm*, govoreći o jednoj specifičnoj vrsti religioznosti kod njega). Prema Marksu filozofija to nimalo ne krije. S druge strane, Marks pominje Prometejevo priznanje samosvijesti kao ljudskog božanstva. Kritikujući religiju Marks je čovjeka uzdigao do najveće vrijednosti. Marks se suprotstavlja svim mišljenjima koja biće van čovjeka žele uzdići iznad čovjeka. Zato

---

5) Isto, str. 56-57

je Marks oduševljen onim teorijama koje čovjekov život vode k opštečovječanskoj borbi, sreći, dostojanstvu i slobodi. Eto razlog što je, prema njemu, Eshilov Prometej bio i ostao najplemenitiji svetac u filozofskom kalendaru. Prometej se javlja kao borac za ostvarenje filozofije, koji u isto vrijeme pomaže da se svijet u isto vrijeme revolucionira i mijenja. Marks ističe dvije faze: (1) saglasnost sa razumom, i, (2) saglasnost sa idealom. Marksova praktična filozofija ne ogleda se samo kao "pogled na svijet", već i kao pogled na život", kako ističe Marek Frišand, tj. radi se o jednoj specifičnoj praktično-etičkoj koncepciji i filozofskoj refleksiji. Svi oni filozofi koji se nisu bavili praktičkim problemima, ostali su nezapaženi, odnosno beznačajni za novije društvo, jer nemaju životnu svježinu, dinamiku i aktuelnost, do čega je Marksu posebno bilo stalo. To su ujedno i fundamentalne Marksove aksiološke teze iz najranijeg perioda.

Dakle, Marks je svoju misaonu konstrukciju u doktorskoj tezi vrlo duhovito izrazio. Sva stvaralačka sloboda, koja je bila kod Epikura zastupljena, i kod njega se manifestuje u svom totalitetu. Mogu slobodno konstatovati da se u doktorskoj disertaciji o Demokritu i Epikuru začinje Marksova kritika religije, kao otudjenje ljudske prirode i kao vjerovanje u nešto što se nalazi izvan bića čovjeka. Vjerujući u boga čovjek se odriče ljudskih osobina i sebe samoga. Primjera radi, strah "degradira čoveka na nivo životinje (...), pa ako jedan filozof ne smatra pogled na čoveka kao na životinju za nešto najsramnije, onda tu više nema spasa" (Marks).

Marksova doktorska disertacija predstavlja pokušaj prevladavanja Hegelove apstraktne filozofije apsoluta raz-dvojenog svijeta. Marks je sam Hegelov sustav doveo u pitanje. Marksova namjera je jasna. On želi, ne samo dopuniti Hegela, već i prevazići njegovo gledište. Polazna tačka je samo Hegelovo poimanje istorije filozofije. Marks je mišljenja da su Hegelovi pogledi na istoriju filozofije elementarni, uopšteni i površni. Na taj način Marks i određuje svoj put kao istorijsko gledište. Marks je nastojao da odgovori na pitanje ^{o odnosu} između filozofije i stvarnosti, odnosno između misli i zbilje. "Za Marxa i za ostale mladohegelovce Hegelov misaoni sustav predstavlja krajnju razvojnu točku filozofije. Za njih taj sustav nije samo svršetak jedne epohe, nego i kraj filozofskog mišljenja kao takvog. Prema Hegelu filozofija uvijek dolazi prekasno, post festum, da razjasni i opravda ono što se već dogodilo. Sukobe koji dolaze iz nepomirenog rascjepa između misli i zbilje, filozof rješava tako da ih 'pomiruje' i 'ujedinjuje' sastoji se za nj samo u tome da se protuslovno dogadjanje u svijetu shvaća kao dija-lektički, u samome sebi oprečan razvitak duha. Drugim riječima, Hegel razmišlja svoj sustav kao stvarnu cjelinu u kojoj su suprotnosti između misli i zbilje uistinu pomirene.

Marks stavlja u pitanje upravo ovu ambiciju Hegelova sustava. Po njemu Hegelov sustav ne predstavlja zbiljsku cjelinu, nego samo zamišljenu koja ostaje u suprotnosti sa stvarnim svijetom⁶⁾

---

6) T. Vereš: "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Zagreb, 1981., str. 43-44

Dakle, Marks osmišljava Epikurovo učenje sa filozofsko-ontološkog i antropološkog stanovišta, i to mnogo šire nego što se mogla tadašnja filozofija prirode (fizika) postaviti. On je Epikurovu deklinaciju atoma izveo do suštine i pokazao njenu bit, kao i da je to pitanje u skladu sa ostalim temama Epikurove filozofije, tj. etikom i teologijom. Marks je Epikurovim idejama bio oduševljen, jer je Epikur pokušao fizikom objasniti prirodne pojave u totalitetu, povezano sa ljudskom akcijom. Mišljenje ove dvojice (Demokrita i Epikura) Marks je htio povezati sa cjelokupnom grčkom spekulacijom. Međutim, Marks se problemima koje tretira u doktorskoj radnji više nije bavio. Marks nastoji da prikaže Epikura kao mislioca koji samo "po sebi" ima filozofski sistem mišljenja. Iako je Marks Epikurovu filozofiju problematizovao i osmišljavao iz samih fragmenata, on je zasigurno uspio da se uzdigne do sistema mišljenja, što ona zasigurno i jeste. Na taj način Marks je otklonio Hegelove i druge zablude prema Epikuru. Doktorskom disertacijom o grčkim filozofima prirode, Demokritu i Epikuru, Marks je napravio jedan izuzetno kvalitetni skok ka novoj stvaralačkoj fazi, kada će se uspješno ogledati u novinarstvu, kritici, polemici, i, prije svega, filozofiji.

Deveti dio

OD IDEALIZMA DO MATERIJALIZMA

"Našem životu nisu potrebne ideologija i prazne hipoteze, nego mu je potrebno da živimo bez pometnje (...). Teorija o zalaženju i izlaženju, o položaju i pomračenju sama po sebi i za sebe ne sadrži nikakav razlog za blaženstvo; sem što užas obuzima one koji to gledaju a ne saznaju nikakvu prirodu i njegove glavne uzroke."

K. Marks

 Napomene

U ovom poglavlju biće riječ o Marksovom filozofskom otvaranju. Naime, Marks se nakon doktoriranja odjednom našao na velikoj raskrsnici života i mišljenja. U pitanju je jedan doktor i to mladi doktor filozofije, koji se vjerovatno pitao: "Kuda sad"? To je pitanje svakog intelektualca u bilo kom vremenu. Njegove filozofske reflesije i životne nade bile su orijentisane na dobijanje filozofske katedre na Bonskom univerzitetu. Konzervativna hegelovska desnica je imala svoje čvrste pozicije i radikalcima iz sfere filozofije samosvijesti vrata su bila zatvorena. Odlučio se na borbu s vjeternjačama i tajnim snagama buržoaskog društva. U toj bespoštednoj intelektualnoj borbi Marks utemeljuje implicitnu filozofiju u čiji centar stavlja čovjeka i počinje da temeljno razgolićava i skida maske s postojećih filozofija. U svemu tome ugradio je originalne misijske postupke za legitimiziranje svoje misli. Tako je došlo, kako što ističe R. Garodi, da njegovo djelo polarizuju danas nade ili nevolje svih. U pitanju je jedna proročka misija života i rada koja može postati stvarnost. Jer, to je zasigurno i prva mesijanska filozofija koja je sišla među ljude i koja je postala djelatna svijest. Ona je ^{živi} Yizazov svima koji negiraju budućnost i nadu. Marksova filozofija se javila kao čežnja za oslobadjanje duše, koja je zarobljena od katoličanstva. Na taj način, u ovom dijelu pokušaću da predstavim Marksovu intelektualnu aktivnost i golemu filozofsku temu od idealizma ka materijalizmu u periodu od maja 1841.

do kraja 1843. godine. To je period Marksovog izoštravanja u polemikama i težnjama na putu k nepoznatom, tajnom, neizrecivom. Ova faza, kako je nazvahn - faza otvaranja, biće rasvijetljena kroz četiri pitanja: (1) Marks kao Fojerbahovac, (2) Idealizam na materijalističkoj osnovi, (3) K Marksovom odredjenju filozofije, i (4) Antropološko-aksiološki aspekt Marksovih prvih radova.

MARKS KAO FOJERBAHOVAC

"Oslobodite se pojmova i predrasuda stare spekulativne filozofije ako želite podrijeti do stvari kako one postoje u stvarnosti, tj. do istine. I nema za vas drugog puta k istini i slobodi nego put kroz Fouerbacha - to je 'ognjeni potok' koji je čistilišt našeg vremena."

(K. Marks, doktorand, 1841.)

Ovdje je riječ o Fojerbahovom uticaju na mladoga Marksa, kao i o Marksovoj recepciji Fojerbaha u periodu od 1841. do kraja 1843. godine. Engels je pisao da su on, Marks i još nekolicina lijevih hegelovaca, kada se pojavilo Fojerbahovo djelo "Buština hrišćanstva" (1841) "bili za tren oka fojerbahovci." Otuda je i razlog da ovo poglavlje i naslovim "Marks kao fojerbahovac!" U pitanju je jedna kraća faza uticaja na Marksa od strene Fojerbaha i njegovih filozofskih ideja. S obzirom da je ovo faza gdje dominiraju Marksovi filozofski tonovi, koji se krče, čak, između idealizma i materijalizma, ovo pitanje nisam postavio u okviru

poglavlja "Marks i njemačka filozofija".

Ludvig Fojerbah (1804-1872) je, pored B. Bauera i Strausa, treći najznačajniji Hegelov učenik i radikalni hegelovac, koji je kritički prevladao cjelokupnu filozofiju hegelovstva i time, kao i materijalističkim razumijevanjem svijeta, znatno inspirisao mladoga Marksa. (Fojerbah svojim djelima nije vršio uticaj na Marksa u fazi studiranja i ako su se poznavali, već je taj okret Marksov prema Fojerbahu rođen pojavom djela "Suštine hrišćanstva"). Ludvig Fojerbah je imao sličnu sudbinu kao i Bruno Bauer. Naime, Fojerbahu je reakcionarna politika vlade udaljila sa univerziteta 1832. godine, a onemogućila mu je da se vrati 1836. godine. Godine 1841. ista vlada je zabranila Brunu Baueru da predaje na Univerzitetu u Bonu. Marks se po završetku studija i doktoriranja (1841) preselio u Bon, nadajući se da će postati profesor, međjutim, zbog već poznatih stavova morao se odreći univerzitetske karijere.

U Marksovom doktorskom radu mogli smo nazreti njegov odnos prema religiji. Na dalji Marksov odnos prema fenomenu religije dalo je podsticaja djelo L. Fojerbaha "Suština hrišćanstva". Fojerbahovo djelo je potaklo Marksa upravo u obogaćivanju filozofskog sadržaja kritike religije. Tada je Marksu bilo jasno ko je tvorac religije, da to svakako nije Bog, nego sasvim sigurno smrtnan čovjek. Ključni zahtjev je bio da se teologija reducira na antropologiju. Fojerbahova hipoteza se sastojala u izmjeni čovjekovog života i shvatanja svijeta. Dakle, filozofska kritika religije treba da donese rezultate u oblicima ponašanja i to upravo u svijetu gdje je vjera nužna. "No, Marx će uskoro primijetiti da Foerbachova kritika religijskog nadsvijeta,

koliko god je filozofski korijenita, zastaje pred glavnim ciljem svojih napora. Ta kritika ne zalazi pobliže u konkretan život na sama sebe osuđena čovjeka za čiju se budućnost zalaže. Feuerbachu je izmakao iz vida čovjek u svojoj svakidašnjoj, povijesnoj, društveno-političkoj dimenziji. On, istina, govori o čovjeku kao osjetižnom biću, ali ga shvaća zapravo upućeno kao 'generičko biće' (Gattungswesen). Feuerbach uzima religiju kao otudjenje koje se događa bitno na području ljudske svijesti, dok Marx traži osnovicu religije u samom društveno-političkom ustrojstvu svijeta. Po njemu sâm klasni poredak u društvu vodi do podvajanja svijeta na 'prirodni' i 'natprirodni'. Zato kritika religije mora postati kritikom svijeta kojemu je religija potrebna kao varljiva odšteta za svoje stvarne nedotatke ili kao čarobna moć za opravdanje i očuvanje svoje klasne podijeljenosti."⁷⁾ Feuerbach je nastavio liniju Strausove kritike Hegela. Naime, izvršio je neslaganje filozofije i religije, kao uma i vjere. Feuerbach je bio uvjerenja da Bog nije otudjen u čovjeku, već obrnuto, čovjek je otudjen u Bogu. "Po Feuerbachu, naime, religija nije djelo Boga, nego čovjeka. U njoj čovjek obogotvoruje samoga sebe, tj. preobražava beskrajne mogućnosti svoga bića u gotovu stvarnost, koju zatim na zagonetan način otudjuje od sebe i oličava je onkraj ovoga svijeta kao 'Boga'. Prema tome osnovna je zadaća filozofije da razotkrije ljudski sadržaj religije, da teologiju, nauku o Bogu, rastvori u antropologiju, u nauku o čovjeku. Jer čovjek u religiji trajno osiromašuje sebe da bi obogatio Boga, pa ne može biti sretan dok ne ostvari svoju možebitnu božansku prirodu

---

7) T. Vereš: "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Zagreb, 1981. str. 49-50

u okviru ljudske zajednice koja je nosilac te prirode."⁸⁾

Marksovo kritičko promišljanje Fojerbahovog djela došlo je do izražaja i u pismu Rugeu, od 13. marta 1843. godine, u kojem je ukazao na njegovo neistorijsko obilježje i razumijevanju čovjekovog istorijskog svijeta. Dakle, Marksov zahtjev i ocjena su daleko više potvrdili istorijsku opravdanost, jer više nije u pitanju priroda čovjeka, kako misli Fojerbah, već politika, i to jedna od osobenosti filozofskog pristupa stvarnosti.

Marksov odnos prema Fojerbahu, prema mišljenju T. Vereša, u mnogome je rezultirao uticajem Možesa Hesa i njegove rasprave "Filozofija i socijalizam" (1842). Naime, M. Hes zamjera Fojerbahu što filozofsku antropologiju ne produži u politički orijentisani socijalizam.

Za analizu i kritiku religiju značajni su i Marksovi novinarski članci u kojima se prvenstveno orijentisao na ljudske probleme. Marks klasne prilike ne uočava 1846, 1847, i 1848. godine, i na dalje, već ih otkriva 1842. godine, kada je istraživao društvene i političke dimenzije ljudskih problema. Tada je raspravljao o mnogim političkim problemima Pruske države. Marks je tada došao do uvjerenja da zakonodavstvo, moralna načela, religijske zasjede i svekolika ideologijska nadgradnja, zavisi na kraju ~~karajeva~~ od klasnih prilika i ekonomskih interesa."⁹⁾ Marks zatim postaje prvo saradnik, a petnaestog oktobra 1842. godine postaje glavni urednik "Rajnskih novina" (Rheinische Zeitung)

---

8) Isto, str. 49

9) Isto, str. 50

u Kelnu i na ovom mjestu ostaće sve do zabrane glasila, marta 1843. godine. U svojim uredničkim komentarima Marks brani svoje zemljake, ugrožene mozelske vinogradare, i druge, od neljudskih zakonovladajućih klase. U ovim tekstovima Marks prvi put lansira problem "postvarenja" (Verdinglichung) kao najtežem obliku izopačenosti u međjuljudskim odnosima.¹⁰⁾ Marks u tim priložima brani dostojanstvo potlačenog njemačkog čovjeka. On govori o zarobljavanju čovjeka u takvom političkom sistemu. On izuzetno oštro reaguje na pojavu da puki materijalni predmeti budu vrhunsko mjerilo vrijednosti ljudskog života. Zbog naslova, samog ovog rada, zanimljivo je citirati jedan Marksov pasus: "Ovaj odvratni materijalizam, ovaj grijeh protiv Duha Svetoga narodâi čovječanstva izravna je posljedica nauke koju propovjedaju Pruske državne novine zakonodavcu, da se pri izradi zakona o šumi skrene pažnja samo na drva i šumu i da se stanoviti materijalni problem ne rješava na politički način."¹¹⁾ Ova Marksova kritika je proizvod njegove intelektualne igre i ironije na sve što proklamira vlada Pruske. U razgovorima koje je Marks imao 1859. godine sa svojim saradnicima i prijateljima istakao je da su te prilike i ti članci bili presudni za njegov kasniji istorijski zadatak.¹²⁾

Marks je godine 1842. prikupljao činjenice ekonomskog i političkog života. Dilježio je sukobe sa ličnostima i institucijama. Nastojao je da se susretne, kako kaže Vereš, s brutalnim zemaljskim božanstvima. Dakle, njegova kritika religije ide na put kritike zamaljskih bogova.

10) Vidi, isto, str. 51

11) K. Marks - Engels, Djela 1, Beograd, 1968., str. 303

12) Uporedi, K. Marks, "Prilog kritici političke ekonomije", Beograd, 1956. str. 67

Važno je istaći da je Fojerbah značajno uticao na mladoga Marksa, a posebno u orijentaciji kritike Hegelove filozofije, a posebno u pisanju spisa Kritika Hegelove filozofije prava. Marks je izvršio ne samo prihvatanje Fojerbahovog materijalizma, koji je do tada bio vrhunac dostignuća materijalizma, već ga je kritički prevladao, kada mu je bilo svega dvadeset i sedam godina, tj. u čuvenim Tezama o Fojerbahu (1845). A zatim će pristupiti analizi i filozofskoj kritici kapitalističkog društva. Cilj mu je bio da se proleterskom revolucijom izvrši korijeniti preobražaj svijeta.

IDEALIZAM NA MATERIJALISTIČKOJ OSNOVI

"Nad stvarnošću ne očajavam, njezin je vlastiti očajan položaj koji me ispu-
njava nadom (...)."

(K. Marks, doktorand, 1841)

Ovaj naslov je obilježje Marksovog perioda od sredine 1841. do kraja 1843. godine. Marks iz članka u članak izrasta u sve većeg revolucionara i demokratu. On čak raskrinkava izuzetna prijateljstva sa poznatim demokratama i komunistima sa kojima se godinama družio i dorenspondirao: Bauerom, Rugeom, Vilhelmom Vitlingom, Možesom Hesom, Pjerom Josifom Prudonom, Pavlom

Anenkovim, Ferdinandom Friligrathom, Ferdinandom Lasalom, Mihailom Bakunjinom, Fojerbahom, Štrausom, i drugim. Takvoj erudiciji i kritičko-revolucionarnoj i titansko -mesijanskoj težnji Marks se mogao "prilagoditi" samo njegov prijatelj Fridrih Engels (s kojim se družio punih četrdeset godina), ali ni on uvijek, kako dobro ocjenjuje T. Vereš.

Dakle, ovo je period Marksovog mišljenja koji obuhvata radove od diplomiranja studija prava i promovisanja u doktora filozofije do kraja 1843. godine, ili još preciznije do početka bavljenja historijom političke ekonomije. Ovo je vrijeme pune Marksove neizvjesnosti. Kao doktor filozofije, već sam rekao, nije mogao biti angažovan za docenta filozofije na univerzitetu. Razlog za to je njegova radikalno-kritička pozicija prema Hegelovoj filozofiji. To je bila jedna od rijetkih uskraćenih Marksovih studentskih želja. (U tom periodu Marksa prate i druge nedaće, naime zbog imovinskih razloga njegovi odnosi sa porodicom postaju sve hladniji. Hroničari bilježe činjenicu, da kad Marks boravi u zavijaču stanuje u hotelu).

B. Bauer, Marksov prijatelj, univerzitetski profesor, zbog svoje knjige "Kritika sinoptičkih evandjelja" (1841) bio je udaljen sa univerziteta. To je i bio razlog da se Marks posveti publicističko-novinarskoj djelatnosti. Smatrao je da će glasila, kao moderno sredstvo komuniciranja građana, moći da preko njegovih priloga utiču na izmjenu tadašnjih društvenih prilika. Uz to, da mu i glasila pruže sredstva za život. Sklapajući kolegijalni savez sa Bauerom o pokretanju antivjerskog časopisa "Arhiv ateizma". No, od ove ideje iznenada odustaje. Marks tada postaje

Marks tada postaje sve otvoreniji i kritički publicist. On sudjeluje u sastavljanju pamfleta "Truba posljednjeg suda nad ateistom i antikristom Hegelom". Ovaj prilog je, prema Verešu, vrlo dovjetljiv oblik ateizma. Mada se Marks u tom vremenu nalazi između materijalizma i idealizma, ili pak on je ateista na teistički način (što ne treba uzeti kao tautologiju). On sa svojim kolegama, skrivajući se pod obrazinom pobožnih hrišćana, (jer se može uzeti da su ateisti), optužuju hrišćanina filozofa Hegela da je njegovo djelo izvor cjelokupnog ateizma. Sličnu tezu će Marks iznijeti i u tekstu "Luther kao sudac između Straussa i Feuerbacha". U drugom članku, navodno, služi se iskrivljenom teologijom te opravdava Feuerbachovu ateističku antropologiju. S druge strane Luther ogovara Duna Skota kako je "teologiju prisilio da pripovjeda materijalizam", time što je materiju obdario sposobnošću mišljenja pomoću Božje svemogućnosti.¹³⁾ Ovo je period kada Marks, kako bi rekao Lenjin, postepeno prelazi u "društvo materijalističkih prijatelja hegelovske dijalektike.

U vremenu 1842. godine Marks čita literaturu iz oblasti umjetnosti i religije. Upoređuje nove ideje sa već Spinozinim Teološko-političkim traktatom, i piše rad sa zanimljivim naslovom "Opšta kritička historija religija". U radu analizira religijski kult i narodne običaje. U članku zapaženo mjesto posvećuje polnim nastranostima religijskog obilježja u Indiji i srednjovjekovnim hrišćanskim zajednicama. U ovom radu Marks podržava

---

13) Uporedi, Marks - Engels, "Sveta porodica", Djela 5, Beograd, 1978. str. 112

Mincerovu tezu, da nijedan narod nikad nije od svojih bogova bio podstaknut na dobro.¹⁴⁾ Na Marksa tada poseban utisak ostavlja djelo "Rasprava o moralici crkvenih otaca" od Žana Barberiaka. Pod "uticajem" ovog djela Marks će pisati više novinskih tekstova. Marks je ovu knjigu kritički predstaviti i, na kraju krajeva, zbog jednostranosti je odbiti, jer je pogrešno autor predstavio hrišćansko ćudoredje. "Stoga 1842. godinu treba smatrati prijelomnom u Marxov^{ve} životu, iako tada još nije bio ni komunist, ni materijalist. On je naime tada još uvijek bio uvjeren, kao u doktorskoj disertaciji, da 'idealizam nije tlapnja nego istina', i to istina 'jasna kao sunce', dok je materijalizam označavao za nj nešto odbojno, kako se vidi iz gore navedenog teksta. Da Marx u to doba još nije bio komunist proizilazi iz njegova članka Komunizam i augsburške novine "Allgemeine Zeitung" u kojem izjavljuje da 'komunističkim idejama u njihovom sadašnjem obliku' ne priznaje 'čak ni teorijsku stvarnost' i da će ih podvrgnuti temeljitoj kritici!"¹⁵⁾

Pismo Rugeu od 30. novembra 1842. godine ukazuje da mladohegelovci ne treba da se razmeću parolom "ateizam". A u pismu od 13. marta 1843. godine Marks određuje "gospodu na nebu", kao i imenuje sasvim određeno "gospodu u Berlinu". (U tom smislu biće značajan Marksov rad "Prilog jevrejskom pitanju" iz 1844. godine, koje će biti značajnije kao polemičko štivo s kolegama i prijateljima Bauerom. U ovom spisu Marks upozorava na teološko ponašanje države). Napokon, u svojim kasnijim djelima postupno

14) Uporedi, T. Vereš, cit. djelo, str. 48

15) T. Vereš, cit. djelo, str. 52

razotkriva vrhovno božanstvo novovjekovnog svijeta: "Kapital"¹⁶ Fenomen otudjenja će Marks temeljnije razraditi u novinskim člancima 1842. godine, i ono je rezultat života na zemlji, odnosno materijalnog života. Još više se u Marksovom mišljenju ukotvljuje lozinka o izmjeni svijeta, kao i izmjeni svijesti. Ljudi koji vabe za izmjenom vidi u proleterima. To je je Marksova izabrana klasa, "izabrani narod". To je put u istorijsku obrt u svjetskom smislu. Dakle, riječ je o putu koji govori o izmjeni postojeće stvarnosti. Taj put govori o periodu Marksovog traženja novih ideja.

Godina 1843. proteći će mladom Marksu vrlo dinamično. On će preko Rugea uspostaviti saradnju sa "Njemačko-francuskim godišnjacima" u Parizu. Tada piše kritičke studije o Hegelovoj filozofiji koje će štampati godinu dana kasnije: prva o Bauerovom predlogu za rješavanje jevrejskog pitanja u Pruskoj. Drugi značajan rad biće "Prilog kritici Hegelove filozofije prava" Uvod! Marks već govori o proleterijatu kao glavnom nosiocu socijalističke revolucije. Ovdje Marks uspostavlja dijalektičko jedinstvo između filozofije kao revolucionarne misli i proleterijata, kao revolucionarnog pružja. Samo da pomenemo, Marks u jesen 1843. godine odlazi za Pariz gdje uobličava pomenute radove. U Parizu se stalno susreće sa Rugeom, kao i upoznaje sa radikalnim idejama o socijalističkoj revoluciji, komunizmu i ulozi proleterijata, što će biti od presudnog značaja za dalju recepciju i kritiku Hegelove pravne, političke i dijalektičke filozofije. U Parizu Marks i Ruge nisu imali saradnika među francuskim socijalistima, jer su se njihovi stavovi o pojedinim pitanjima razlikovali.

Ruge i Marks su djelovali sa pozicija lijevoorijentisanih mlado-hegelovaca, a francuski filozofi-socijalisti su se prvenstveno oslanjali na učenjā: Sen-Simona, Babeufa, Kabeta, Loriksa (Lorouin) (Cabet), Blanka, i dugih. U njihovoj saradnji izašao je samo jedan broj Godišnjaka. Dalje izlaženje je stopirano nesuglasticama Marksa i Rugea.

Marks je zatim pošao vlastitim putem u stvaranju nacрта budućeg svijeta ideja. Svoja najlucidnija razmišljanja napisao je 1844. godine u "Ekonomsko-filozofskim rukopisima" (koji su prvi put objavljeni 1932. godine u Moskvi). Dana 28. avgusta 1844. godine dolazi kod Marksa u Pariz F. Engels, i njihovo prijateljstvo i saradnja trajala je sve do kraja života.

---

a) Niz zapisa o Aristotelu

U periodu između 1841. i 1843. godine Marks je napravio više bilješki i skica o pročitanim knjigama. Niz zapisa posvetio je Aristotelu. Tada Marks pravi skice za kritiku apstraktnih materijalista. Ovo tumačenje Marks pripisuje Aristotelu. On je mišljenja da pojam subjekta, zatim konstituisanje predikta, ne djeluju mehanički. Istog je mišljenja i za odnos suštine i egzistencije. Ovo se posebno odnosi na kritiku Hegela. Marks piše: "Aristotelova dubokoumnost na iznenadjujući način iskopa naj-spekulativnija pitanja. On je neka vrsta kopača zakopanog blaga. Gde god ispod žbunja i kamena izbija neko živo vrelo, njegov

čarobni prutić nepogrešivo pokazuje na to mesto."¹⁶⁾ Marks u tom kontekstu i dalje piše: "Kad Aristotel sintezu navodi na osnovu svih zabluda, onda je to u svakom pogledu tačno. Predstavljajuće i reflektirajuće mišljenje je uopšte sinteza bića i mišljenja, opšteg i pojedinačnog, privida i suštine. A otuda se svako netačno mišljenje, kao i netačna recepcija, svest etc. sastoji od sinteza takvih odredba koje ne spadaju jedna uz drugu, od sinteza odnosa objektivnih i subjektivnih odredba, odnosa koji nisu imanentni, već su sami sebi spoljašnji."¹⁷⁾ Dalje, Marks se bavio refleksijom svijesti i samosvijesti kod Tome Akvinskog, Filipona, Temiktija i Simplikija. Raspravljao je o spekulativnoj filozofiji ovih mislilaca, o duhovnom i idealnom. Zatim, bavio se pitanjima političke teologije, o filozofsko-religijskom panteizmu, te o raznim vidovima uma. On raspravlja o faktoru u religijama uma, kao i o faktoru o državi, ideji države. On konstatuje: "Ta metafizika je metafizički izraz reakcije, starog svijeta kao istine novog pogleda na svijet."¹⁸⁾ Ove skice će biti od osobitog značaja za fundiranje daljeg Marksovog odnosa prema filozofiji.

---

b) Prvi prikaz Marksove misli
i korespondencija

"Zamisli Rousseau-a, Voltaire-a, Holbacha, Lessinga, Heinea i Hegela sjedinjene u jednoj osobi; kažem sjedinjene, a ne nabacane - to ti je dr Marx."

Možes Hes

Pismo Možesa Hesa (Moses Hess) (1812-1875), komunističkog rabina (inače Jevrej) romanopiscu Bertholdu Auerbahu (Berthold Auerbach), koje datira od 2. septembra 1841. godine zaslužuje da se ovdje istakne kao prvi prikaz Marksove misli. Hes, pored

pisanja o nadi i obećanju, kao i o situaciji sa nekim rukopisima i okupljanju saradnike - značajan prostor posvećuje mladom doktoru filozofije Karlu Marksu. On svog prijatelja Auerbaha obavještava na sljedeći način: "(...)Obradovaćeš se što ćeš upozna jednog čoveka koji sada takodje spada u naše prijatelje, mada živi u Bonu gde će uskoro predavati. Ako ti je Braunfels već rekao nešto o njemu, tome ne treba pridavati ni najmanji značaj pošto B. o ljudima i težnjama, kakav je ovaj slučaj, može manje da sudi nego kakvo dete, toliko su te stvari izvan njegovog vidokruga.

To je ličnost koja je na mene ostavila impozantan utisak, mada se ja krećem baš na istom terenu; ukratko, moraš biti pripravan na to da upoznaš najvećeg, možda jedinog živog pravog filozofa, koji će prvom prilikom, gde bude javno nastupio (u delima kao i na katedri) privući na sebe poglede Nemačke. Kako po svojoj orijentaciji tako i po svom filozofskom duhovnom obrazovanju on prevazilazi ne samo Strausa već i Feuerbacha, a ovo poslednje mnogo znači! - Da mogu da budem u Bonu kad on predaje logiku, bio bih njegov najrevnosniji slušalac. Uvek sam želio da mi takav čovek predaje filozofiju. Tek sad osećam kako sam bio loš u pravoj filozofiji. Ali, strpljenja! Sad ću još nešto naučiti!

Dr Marx, tako se zove moj idol, još je sasvim mlad čovek (ima najviše oko 24 godine), koji će zadati poslednji udarac srednjovjekovnoj religiji i politici; on povezuje najoštriju

16) Marks-Engels, Djela 1, Beograd, 1968., str. 420

17) Isto, str. 420-421

18) Isto, str. 422

duhovitost sa najdubljom filozofskom ozbiljnošću. Zamisli Rousseau-a, Voltaire-a, Holbacha, Lessinga, Heinea i Hegela sjedinjene u jednoj osobi; kažem sjedinjene, a ne nabacane - to ti je dr Marx."¹⁹⁾

Jedan Možes Hes, filozof čina, želio je služiti logiku kod kolege šest godina mlađeg i kome je bilo tada tek dvadeset i tri godine, tj. kod Marksa. Dakle, Hes se javlja da bude Marksov najrevnosniji slušalac. On Marksa predstavlja jedinstvenim filozofskim misliocem koji je u sebi sjedinio filozofije tako poznatih filozofa. Međutim, isti M. Hes 1850. godine jadikuje: "Šteta, velika šteta što se samodovoljnost ovoga neosporno najgenijalnijeg čovjeka naše partije ne zadovoljava s priznanjem koje mu se odajane primjereno zaslugama (...), nego čini mi se da zahtijeva osobno pokoravanje (...)"²⁰⁾ No, Marks je bio principijelan čovjek. Vjerovao je u svoju ideju i iz tog uvjerenja proizilazio je stav jednog genijalnog čovjeka.

Dalje, važno je ovdje istaći dva pisma Georga Junga Arnoldu Rugeu. Prvo pismo datira od 18. oktobra 1841. godine i upućeno je iz Kelna u Drezden. Jung je Rugeu, između ostalog, napisao: "Dr Marx, dr Bauer i L. Feuerbach se udružuju u teološko-filozofski časopis, a onda nek se svi anđjeli okupe oko starog gospodina Boga i neka se on samom sebi smiluje, jer ova trojica će ga zasigurno zbaciti s njegovog neba i još će mu povrh toga natovariti proces; Marx, bar, naziva hrišćansku religiju jednom

19) Uporedi, Marks - Engels, Djela, 1, Beograd, 1958., str. 442

20) A. Kunzli, Karl Marx, Eine Psychographe, Wien-Frankfurt-Zürich 1966., str. 402

od najnemoralnijih; uostalom, on je iako vraški revolucionar, jedna od najmudrijih glava koju poznajem."²¹⁾ Valja reći, da je pojam "Boga" ovdje upotrijebljen, po svojoj prilici - se odnosi na Hegela, kojeg su pomenuta trojica: Marks, Bauer i Fojerbah, intenzivno kritikovali. U drugom pismu, koje je pisano u Kelnu 29. novembra 1841. godine, između ostalog, Jung piše: "Da li ste pročitali 'Trubu' o Hegelu; ako još ne znate, reći ću Vam, ali pod pečatom tajne, autori su Bauer i Marx, morao sam da se osmejem od srca dok sam je čitao."²²⁾

Tadašnji Marksov intelektualni napor ogleda se u kritici cenzure. Fojerbah je tada napisao Teze za reformu filozofije. Ruge kritikuje Fojerbahovu knjigu "Suština hrišćanstva". Bauer kritikuje članke o Lazaru (iz biblijskih priča). Marks se nalazi u žiži filozofskih interesovanja i skreće pažnju filozofskih krugova Evrope. Zanimljivo je istaći da je Ruge u pismu Marksu, od 25. februara 1842. godine ponudio Marksu da napiše recenziju za knjigu "Etika" starohegelovca Virthova (Wirthov). U istom javljanju Ruge zamoljava Marksa da odobri plan glasila "Anekdota". (Anekdota philosophica), odnosno "Anekdota" - skraćeni naslov za "Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik", dvotomni zbornik koji je izdao 1843. Arnold Ruge u Cirihu i Winteruru (Švajcarska). U tom zborniku objavljeni su Marxovi napisi Bemerkungen über die neueste preussische Zensurinstruktion, Luther als Schiedsrichter zwischen Straus und Feuerbach.

Marks u pismu A. Rugeu, od 10. februara 1842. godine (pisano u Trieru) kaže da je u Trieru "požupno ekskludiran od literarnog sveta", kao i "da je u interesu stvari da se požuri sa štampom

21) Marks - Engels, Djela 1, str. 443

22) Isto, str. 444

ako cenzura ne bude cenzurisala moju ocenu."²³⁾ Riječ je o objavljivanju Marksovog članka u listu "Deutsche Jahrbücher". Marks čak traži da nikom ne saopštava njegovo ime. U istom pismu Marksi ističe Rugeu da mu stoji na raspolaganju njegova kritička revnost za Vatkeovu knjigu "O grijehu". Marks se tada okomio na Bauerov spis o "Moralnom duhu", kako i na Fojerbahovu kritiku istog rada. On kaže: "Koliko god da je časno Bayerovo moralno ubedjenje, toliko je slab, pa čak i nemoralan njegov napis."²⁴⁾

Iz perioda od 1841. do 1843. godine valja istaći sedam Marksovih pisama Rugeu, gdje govori o problemima vremena i svojim planovima, zatim Marksovo pismo glavnom predsjedniku von Šaperu (Schaper), od 17. novembra 1842. godine. Jedan od najznačajnijih članaka toga vremena ^{su} biće Marksove primjedbe na rješenje tri ministra za cenzuru protiv lista "Rajnske novine" ("Rheinische Zeitung").

Jedan od ozbiljnijih članaka o Marksu objavljen je u listu "Mannheimer Abendzeitung". Za Marksa se kaže da daje osobenu boju listu "Rajnske novine". List ističe Marksove članke o šestoj rajnskoj zemaljskoj skupštini, natpis o slobodi štampe, kao i o zakonu protiv drvokradica. Kaže se: "Čitaoci ovih poduzih članaka se još sasvim dobro sećaju oštrog, prodornog uma, zaista divljenja dostojne dijalektike kojom se autor upravo udubljavao u šuplje izjave poslanika a onda ih iznutra uništavao; nije se često vidjao kritički um u takvoj razornoj virtuoznosti, nikad on nije sjajnije pokazao svoju mržnju prema takoznanom poziti-

---

23) Isto, str. 423

24) Isto, str. 423

vnom, koje je uhvatio u njegove i sopstvene mreže i zgnječio (..²⁵)
 Dalje, za Marksa kažu da je vičan polemičar i da u njima pokazu-
 je mudrost.

Marks je u pismima savremenincima govorio o čistoj savjesti pokretanja glasila. On izražava bojaznost od saksonske cenzure, tako da je nemoguće bilo da štampa "Raspravu o hrišćanskoj umjetnosti". U časopisima koje je imao namjeru da pokrene, zamišljeno je bilo da izlaze u više različitih izdanja. To se posebno odnosilo na "Anekdotu". U njemu su želeli da kritikuju hegelovsko prirodno pravo. Marks je tada Ruge~~u~~ objašnjavao suštinu teksta o cenzuri: "Cenzura tendencije i tendencija cenzure."

Početak marta 1843. godine nastali su problemi oko daljeg normalnog izlaženja lista "Rajnske novine", gdje je dr Marks bio glavni urednik. S obzirom da je list istog mjeseca zabranjen, a naloženo je prije toga da iz lista odstupi njegov glavni urednik dr Marks, evo šta je, pored ostalog, zapisao u Izvještaju cenzor St. Paul o Marksu: "Dr Marx je svakako ovde doktrinarno sedište, živi izvor teorija lista; ja sam ga upoznao, on umire za svoje stavove koji su mu postali ubedjenja; on je odlučio da hapusti Prusku i da pod sadašnjim okolnostima prekine svaku vezu sa 'Rh. Ztg' (...). Ja sam nedavno lično поближе upoznao ovdašnjeg glavnog saradnika lista, naime najuticajnijeg među njima, dra Marxa. Upoznavanje njegovog filozofskog i političkog stava je za mene bilo od velikog interesa. Mi smo imali više iscrpnih razgovora, o čijim rezultatima zadržavam sebi pravo da opširno izvestim, pošto oni omogućavaju uvid u elemente i

25) Isto, str. 463

pravce duhovnog života sadašnjice. Koliko je sigurno da stav dra Marxa počiva na jednoj duboko spekulativnoj zabludi, kako sam se ja trudio da mu dokažem na njegovom spostvenom terenu, toliko je on siguran da je on ubedjen u istinitost svog mišljenja, kao što se uopšte saradnicima lista 'Rh. Ztg.' , koliko sam ih ja upoznao, pre može staviti na teret sve drugo samo ne beskarakternost u upravo pomenutom smislu. Naravno, to može biti samo još jedan razlog više da se oni udalje od direktnog i vodećeg uticaja u eventualnom daljem postojanju lista. (...) "Spiritus recte tor preduzeća, dr Marx, juče je definitivno odstupio. (18. mart 1843., Š.K.) (...) Pošto je dr Marx ... otišao, hema u stvari ovde u Kelnu više ličnosti koja bi mogla da novine održi u njihovoj ranije mrskoj dostojanstvenosti i da s energijom zastupa njihov pravac."²⁶⁾ (podvukao, Š.K.).

Tako je Marks stvarao svoj ideal života i borbe. Nije pristajao na nikakav kompromis i ustupke. Zastupao je svoj pravac, što su mu i protivnici upućivali pohvale. Marksovo stvaralaštvo je tih godina bilo ispunjeno neprestanom borbom protiv pruske cenzure. Marksovo bogastvo ideja zbunjivalo je protivnike. Marks je svojim pristupom prema mnogim pojavama okupio oko sebe znatan broj progresivnih ljudi. Marks kao publisista je pisao aktuelne članke o duhovnoj i društvenoj situaciji. Bio je nošen hegelovsko-idealističkom metodom. Iz dana u dan on izrasta u moćnog kritičara, ali kritičara koji filozofski misli o svim tokovima.

---

26) Isto, str. 465

K MARKSOVOM ODREDJENJU
FILOZOFIJE

"Filozofija se kao volja okreće protiv
pojavnog svijeta."

(K. Marks - iz studentskih spisa)

"Ali praksa filozofije je i same teorijske
prirode. Kritika mjeri pojedinačnu egzisten-
ciju u odnosu na suštinu, posebnu stvarnost
u odnosu na ideju."

(K. Marks, - iz doktorske disertacije)

Mladi Marks filozofijom počinje misliti svijet. U duhu toga, ovdje će biti u pitanju odnos filozofije i svijeta. S_a svim opravdano Marks je unutar svjetske situacije ukorporirao filozofiju. To je put da se svi odnosi u svijetu sagledaju u cjelini. No, ovdje se javljaju dva svijeta: filozofski i nefilozofski. Filozofski svijet bitno mijenja postojeće, stvarnost. Jasno, filozofija koja se u Marksovom mišljenju javlja, kao teorija, postaje u isto vrijeme praktična. U doktorskoj disertaciji Marks je pisao: "(...) titanska su vremena ona koja dolaze za nekom celovitom filozofijom i njenim subjektivnim razvojnim formama, jer džinovski je rascjep koji čini njihovo jedinstvo."¹⁾ Filozofija za Marksa se javlja kao moć sudjenja, kao kritička svijest, kao kultura mišljenja.

U kulturi Marksovog vremena vladali su idealistički modeli mišljenja. Hegel je bio u modi; u modi je bila sva idealistička terminologija. Krajem tridesetih godina prošloga stoljeća

---

1) K. Marks, Djela 1, Prosveta, Institut[†] za radnički pokret, Beograd, 1968. str. 75

Marks kao student dolazi na ideju da demonstrira i demistifikuje metafiziku Zapada. On traži arhimedovsku tačku da ostvari ideal filozofije. A metafiziku želi dovesti u stanje života. Prema njemu, sam život je u suštini metafizičan. Da bi se demistifikovala metafizika Marks zahtijeva da se život dovede na nivo filozofije. Prvo Marksovo vidjenje filozofije je pod uticajem antičkog shvatanja filozofije. On žilište filozofije vidi u njenom iskonskom smislu, zato filozofijom želi da izmijeni svijet; za novi život, za novi način mišljenja. Zanimljivost Marksovog stanovišta prvenstveno se ogleda u njegovom specifičnom, radikalnom pristupu. Najuzvišenije u svom tom procesu je da se čovjek, od prvih do posljednjih radova, nalazi u centar svih zbivanja.

Marks njeguje radikalni humanizam ("korijen čovjeka je sam čovjek"), takav odnos zauzima i prema filozofiji. Jedno od pitanja koje je sebi u toku studija postavio glasilo je: da li se može filozofski misliti poslije Hegela? Marks je svim svojim opusom mislio i odgovarao na to pitanje. Jasno, Marks je svoju filozofsku kritiku nije shvatio kao filozofiju u tradicionalnom smislu njenog značenja, već kao njeno prevazilaženje i realizaciju. Dok je u prvim radovima eksplicirao pitanje bitka, kasnije je radio na ostvarenju filozofije. Dakle, uz antropološki pristup može se govoriti i o ontološkom pristupu filozofiji kod mladog Marksa.

Marksovo shvatanje filozofije neminovno polazi od ideje prevladavanja Hegelove filozofije, koje polazi od prevladavanja nedostataka filozofije kao filozofije. Osmišljavanje samog fenomena filozofije polazišlo je od shvatanja čovjeka, tj. sa stanovišta ontološkog naturalizma i humanizma. U tome je Marks vi-

vidio i budućnost čovjeka. Jer, čovjek, prema njemu, nije stvoritelj ničega u trenutku (creator), već proizvođač nečega iz prirode kroz svijet kroz povijest (pro-ductor).²⁾ Dakle, Marks rješava pitanje bića kroz praksu i istoriju. Marks ova pitanja ne pokreće stupanjem na pozicije klasnih borbi, već u maturskim sastavima, a posebno u razmišljanju o izboru poziva, gdje kaže: "naši odnosi u društvu su u izvjesnoj mjeri već započeli prije nego što smo mi kadri da ih odredimo.". Znači, rana (prva) Marksova misao se ne orijentiše prema društvenom bivstvu čovjeka, prema razotudjenju i emancipaciji. (Ekonomsko, društveno i političko razotudjenje biće razvijeno u Marksovim radovima objavljenim u "Rajnskim novinama" 1842. i 1843. godine, a posebnu afirmaciju ova teorija će dobiti s "Ekonomsko-filozofskim rukopisima" (1844), pa na dalje.). Za vrijeme studentskih dana Marks je, kako sam kaže, proučio Hegelovu filozofiju od početka do kraja. On je bio potpuno svjestan istorijske uloge svoje filozofske misije. U to nas najbolje uvjeravaju maturski sastavi, studentski radovi, studentska korespondencija (a posebno pismo ocu iz 1837. godine), doktorska disertacija, članci u "Rajnskim novinama" i na dalje, sve do njegovog političkog testamenta koji će biti rekapitulacija čitave njegove filozofije (uporediti: početak poglavlja "Zašto Marksov idealizam") - moto, kao i drugi dio zaključaka). U svim tim razmišljanjima tražio je prostor za svoju misao, jer borba sa Hegelovom filozofijom nije ga napuštala. T. Vereš Marksovu "borbu" s Hegelovom filozofijom vidi na sljedeći način: "Hegelova filozofi-

---

2) Uporedi, T. Vereš, "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Zagreb, 1981., str. 18

ja samo misaono uzdiže zbilju do Apsolutnog pojma. No sama zbilja ostaje time netaknuta, njezino konkretno bivstvovanje i zbivanje ostale lišene smisla, duha i uma. Ali kad teorijski duh filozofije postane praktična energija, tada prestaje filozofija kao filozofija i obistinjuje se u zbilji, u svijetu. Tada svijet u svom bivstvovanju i zbivanju postaje filozofski, to jest prožet filozofijskom smislanošću, a filozofija zbiljska. Filozofija nije više neko uzvišeno regulativno načelo zbilje ili tek oštroumna kritika smisla lišene ljudske stvarnosti. Marx napušta kritiku zbilje u ime 'ideala' humanizma, općeg bratstva, ćudoredja, pravednosti, jednakosti, zakona itd. On polazi od zbiljskih ljudi, od njihove materijalne i povijesne situacije, od njihove proizvodne moći i proizvodnih odnosa, te otudjenu ljudsku stvarnost želi prevladati revolucionarnom praksom svih stvaralačkih povijesnih snaga. Revolucionarna praksa, bar u svome polazištu, ne može se osloniti na sve ljude, nego samo na one koji u svom biću doživljavaju besmislenost zbilje, ali mogu - upravo zbog te svoje posebne egzistencijalne situacije - ostvariti puninu smisla i ljudskosti koja dolazi do izražaja u filozofiji. Proleterijat koji je na neki način otjelovljenje besmislene, filozofsko-ljudskog smisla lišene zbilje, ujedno je glavni pokretač ostvarenja bitne nakane filozofije." 3) U tome je Vereš vidio mogućnost prevladavanja sveobuhvatne spekulativne filozofije. On ističe da je neophodno baciti više svjetla na ontologijske probleme Marksovih prvih radova. Jer, Marks u maturskom radu iz vjeronauke razmišlja o teološkim uzrocima filozofije i to na ontološko-huma-

---

3) T. Vereš, cit. djelo, str. 17-18

-nističkoj osnovi. Marks je utemeljio bitno novi pristup filozofiji. O tome govori i njegov studij filozofije na Berlinskom univerzitetu, kao i studentski spisi koji su sačuvani a predstavljaju pripremne radove za pisanje doktorske disertacije iz oblasti stare grčke filozofije. On piše ocu 1837. godine o svom pozivu da se bori s filozofijom. U pripremnim radovima za pisanje istorije grčke filozofije Marks će se pozabaviti više filozofijom prirode, što će i biti predmet njegove doktorske disertacije ("Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode"). On prirodu shvata kao samo-radjanje, kao samo-razvitak, tj. u grčkom smislu. Takvo poimanje prirode je ontologijsko. Jer "priroda" je drugo ime kod Marksa za bitak bića. Na ovim pitanjima Marks utemeljuje i razmišljanja o bitku i biću i svim njihovim mogućnostima. U doktorskoj disertaciji Marks svodi, prema mišljenju Vereša, teološku tematiku na ontologijsku i daje joj humanističku osnovu. Kao primjer on navodi Marksovu ideju nastavljanja Prometejeve misije, koji je bogovima ukrao vatru da usreći ljude. Po Verešu, Marks postavlja ljudsku samosvijest "vrhovnim božanstvima" i time svrgava s povlašćenog ontologijskog položaja "sve bogove i na zemlji."⁴⁾ Znači "Marxov prometejski ateizam nema u vidu kršćanskog Boga kao takvoga, to jest u njegovim biblijsko-teološkim obrisima i odrednicama. On o takvome Bogu nije vodio računa, što dakako ne znači da ga nije poznao. Upadna prisutnost religijskog problema gotovo u svim njegovim djelima i često upotrebljavanje svetopisamskog rječničkog blaga, slikovitosti i usporedbi nepobitno svjedoče da je Marx primjerenom svome vremenu bio obaviješten o židovskoj i krišćanskoj stva-

---

4) Uporedi, Marks, Djela 1, str. 94

-rnosti i da se na svoj način značaćki snalazio u njima. Ali općenito govoreći on ne razlikuje pojmove 'Bog' i 'božansko', Boga ili bogove prirodnih religija od Boga objavljene, povijesne religije. Sve to označava za nj jedan te isti sadržaj, naime bit čovjeka preobraženu u savršeno biće onkraj ovoga svijeta, koje se kroz povijest javljalo kao neka maglovita, čovjeku tuđa i čovjeka otudjujuća apsolutna veličana. Ovakav pojam "božanskog" i "religijskog" obuhvaća ne samo kršćanskog Boga i Boga drugih religija, nego i apsolutizirane svjetovne činjenice kao što su država u političkom životu te fetišizam robe i novca u ekonomskom životu.

Filozofsko-teološki dijalog s Marxovom misli moguć je, s jedne strane, zato što se njegov ateizam ne suočava isključivo i izravno s kršćanskim Bogom i njegovim biblijsko-teološkim odrednicama, već u filozofsko-povijesnom obzorju, s druge pak strane zato što 'božanstvo' koje Marx svodi na čovjeka, predstavlja po svom sadržaju ono što doista može biti rezultat bogolikih težnji čovjekove prema beskonačnosti otvorene prirode. To je 'božanstvo'(...) - u starih Grka."⁵⁾

Pored poezije, Marks je i filozofiju isticao kao veliku duhovnu djelatnost bez koje je nemoguće proniknuti u suštinu pojave. Ali, pri tom, Marks je razlikovao razne vrste filozofije, te je tvrdio da se ne može uraditi uz pomoć svake filozofije. Filozofija je za njega bila svjetovan oslonac. Ona je još više otkrivala njegovu radoznalačku prirodu. Jedina njegova intencija je bila da se poveže sa svjetskom filozofijom. To je za

---

5) T. Vereš, cit. djelo, str. 2e-21

njega bila prekretnica. Uz čitanje Voltera i Rusoa Marks je krenuo na vrlo težak filozofski put da proučava djela Kanta i Fichtea. Njihova djela mladi student Marks bespoštedno kritički analizira. Samim čitanjem, pored kritike, usvajao je mnoge oblike subjektivnog, kao i objektivnog filozofskog idealizam. No, gledajući sa stanovišta moderniteza taj put je bio sasvim logičan za jednog mladog čovjeka koji doseže stvarna čovječja saznanja. Za Marksa filozofija je bila ne samo način mišljenja već i življenja. Njegova prva filozofska razmišljanja nastala su u filozofskom krugu idealizma.

Marksovo shvatanje filozofije je izloženo u kritičkom i polemičkom duhu. Marks je razradjivao sve dobre ideje na osnovu kojih je napisao erudijske reference iz filozofije. Za Marksa je filozofija otvorena misao. "Kad se filozofija zatvori u dovršen, cjelovit svijet (...), sama se cjelina svijeta razdvaja, (...). Prema tome, razdvojeni svijet stoji nasuprot sveobuhvatnoj filozofiji. (...) Ima trenutaka kad filozofija okreće oči prema vanjskom svijetu, ne više kao nosilac shvatanja, nego kao praktična osoba koja, dakako kažem, plete intrige sa svijetom (...). U takvim vremenima polovični duhovi imaju suprotna mišljenja od cjelovitih vojskovođa. Oni misle da štetu mogu popraviti tako da smanje borbene snage, da ih rascjepkaju, da sklope mirovni ugovor sa stvarnim potrebama, dok je Temistoklo, kad je Ateni zaprijetilo opustošenje, pokrenuo Atenjane da je potpuno napuste i da na moru, na drugom elementu, osnuju novu Atenu." 6)

Ključni stav Marksovog poimanja filozofije u prvim radovima dodje kao idealizam koji nas vodi k hermeneutičkom mišljenju,

---

6) K. Marks, Djela I, cit. rad, str. 74-75

koje refleksivno osigurava kartezijansko utemeljenje nove filozofije. "Mladi Marx je izričito naglasio da, doduše, filozofiju (kao ideologiju) treba 'ukinuti' revolucionarnom praksom (tj. praksom koja mijenja materijalno-praktičke uslove ideologije), ali da se i, obrnuto, to praktičko 'ukidanje' filozofije ne može provesti drugačije nego njenim 'ozbiljenjem', tj. ipak samo: filozofskom inspiracijom smisla prakse. Ovdje se skriva, kako mi se čini, dijalektičko opravdanje programa jednog hermeneutičkog iznalaženja pozitivnih pretpostavki smisla marksističke antropologije i filozofije istorije, tj. učenja o društvenom samootudjenju čovjeka i o njegovom praktičkom ukidanju."⁷⁾

Marksova misao nas vodi k prevladavanju Hegelove apstraktne filozofije apsoluta raz-dvojenog svijeta. Jer, Marks je cjelokupan Hegelov sustav doveo u pitanje. Zato je i nužno odrediti pojam prakse u Marksovoj filozofiji. Marksa ne interesuje filozofija kao puko mišljenje. "Ali praksa filozofije je i sama teorijske naravi; ona je kritika koja mjeri svako pojedinačno biće u odnosu na bit, pojedinačnu stvar u odnosu na pojam."⁸⁾ Iz ove misli ne otkrivamo čisti Marksov novi metod prevladavanja. On Hegela kritički prevladava hegelovski i bauerovski, jer razmišlja u njihovim kategorijama. To se posebno odnosi na poimanje Hegelovog razlikovanja pojma (Begriff) i postojanja (Existenz). Prema Verešu, Marks se ne zadovoljava time da se jednostavno ukaže na diskrepanciju između filozofije i stvarnosti, kao i da filozofiju odbaci kao jalovo maštanje i puko obmanjivanje, već je promišljao kao mogućnost promišljanja same stvarnosti. U tom slučaju,

7) Karl-Otto Apel, "Transformacija filozofije", "Veselin Masleša", Sarajevo, 1980., str. 293

8) K. Marks, Dejla 1, cit. rad, str. 145

ako su filozofija i stvarnost u raskoraku, onda se oba nalaze u stanje otudjenosti, što na izvjestan način vodi u besmislenost stvarnosti i nemoć čiste filozofije. Na ovom primjeru se može početi razmišljanje o mogućnostima realizacije filozofije po Marksu, a ne, čak, pet-šest godina kasnije, kako to čine neki interpreti Marksa. Jer, ostvarenje filozofije je mogućnost njenog konvergiranja sa stvarnošću. U tom smislu filozofija se javlja i kao mogućnost osmišljavanja i odjelotvorenja same stvarnosti. Put filozofije je u kritici, a ne u kritizerstvu i osporavanju. To je put sučeljavanja filozofije i njene uloge da napravi revolucionaran okret stvarnom smislu riječi, a Marksova ideja o filozofiji je primjer broj jedan, bezuslovno.

Bez obzira koliko su marksisti ukazivali na raznovrsnost Marksove filozofske i društvene koncepcije ona je u tematskom smislu povezana jedinstvenom idejom i, prije svega, dominantnom idejom o izmjeni svijeta. Ideja o izmjeni svijeta ne počinje s spisom "Ekonomsko-filozofskim rukopisima" (1844) i "Tezama o Feuerbahu" (1845), već je ta nit prisutna od prvih Marksovih književnih i filozofskih spisa. Ta nit se dalje manifestuje preko proučavanja stare grčke filozofije, a posebno filozofije samosvijesti, preko doktorske disertacije, zatim preko prvih filozofskih analiza i kritika Hegelove filozofije države i prava, kritičke analize "Jevrejskog pitanja", do stupanja na scenu klasne borbe, gdje se Marks filozofiju primjenjuje za interese klase borbe svjetskog proleterijata, gdje će filozofija biti glava, a proleterijat srce emancipacije. Zatim je veoma važno Marksovo poimanje filozofije u polemičkim spisima protiv mladohegelovaca i

Prudona, kao i u prepisci sa savremenima (prijateljima i saradnicima) i drugim spisima. Smisao Marksove filozofije, koja se još u ranoj mladosti javlja, prvo u njegovoj lirici (epigramima) jeste da se ostvari temeljna misao, a to je istorijski put razotudjenja čovjeka. To je i smisao njegove kritike kao filozofije. No, Marksovo poimanje filozofije susrećemo i u radovima društveno-ekonomske i političke problematike, a posebno filozofske analiza osmišljavanja procesa ljudske proizvodnje, što nije predmet ovog rada. Marks, još kao student, na nauku, moral, politiku i umjetnost, kao bitne momente ljudskog djelovanja, posmatrao je sa stanovišta filozofije koja je obojena metafizičkom tradicijom. Filozofija je za Marksa bila fundamentalno znanje o čovjeku, društvu i svijetu, jer ona, kao takva, predstavlja cjelovito znanje koje teži ka umnosti i stvaranju cjelovite slike svijeta. U svemu tome Marks je tragao za smislom vlastitog življenja. Njegova metafizika išla je na put "popravljanja" postojećeg svijeta. U izmjeni svijeta je vidio progres, smisao, budućnost i cilj svoje životne istine. To je bio metafizički zahtjev, kao izraz implikacije za praktičnu egzistenciju. Na taj način Marksova filozofija, utemeljena na metafizičkoj usmjerenosti, postaje fundamentalna misao u vremenu. Kao takva, ona postaje cilj života i iskustva mislećeg subjekta. Njegova filozofija se manifestuje na ontološke i saznavne uslove života u uslovima novog poimanja praksisa. Jer, Marksov "praksis" se konstituiše na temeljima uma metafizičke filozofije. Zato je Marks kasnije doveo u vezu i proletarijat, kao odabranu klasu za izmjenu svijeta, u cilju ljudske emancipacije i totalne dezalijena-

-cije, s jednim jedinim ciljem, da se u tim čitavim društvenim procesima postigne umnost razumijevanja jedinstva teorijskog i praktičnog rada.

Kad je u pitanju Marksovo odredjenje filozofije, treba reći, da kod njega nema direktnih definicija, jer je on u suštini djelovanja bio protiv definicija. Ali, na osnovu svega možemo govoriti o dva pojma filozofije kod Marksa: (1) Marks je uzimao pojam teorija umjesto filozofije; (2) kao pojam čiste "ideološke" filozofije. U članku "Kölnische Zeitung" (1842) Marks iznosi svoje vidjenje filozofije i djelatnosti filozofa: "Filozofi ne rastu kao pečurke iz zemlje, oni su plodovi svoga doba, svog naroda, čiji najsuptilniji, najdragoceniji i najnevidljiviji sokovi kruže u filozofskim idejama. Filozofske sisteme u mozgovima filozofa gradi isti onaj duh koji gradi željeznice rukama radnika. Filozofija se ne nalazi izvan svijeta, kao što se ni mozak ne nalazi izvan čovjeka, zato što ne leži u stomaku. Medjutim, istina je da filozofija u svijet ulazi najprije putem mozga, još prije nego što je stala nogama na zemlju i u rukama bere plodove svijeta mnogo prije nego što nasluti da je i 'glava' ovosvjetske ili da je ovaj svijet - svijet glave.

Pošto je svaka istinska filozofija duhovna kvintesencija svoga vremena, mora doći vrijeme kad filozofija stupa u dodir i u uzajamno djelovanje sa stvarnim svijetom svoga doba ne samo iznutra, svojim sadržajem, nego i spolja, svojom pojavom. Filozofija onda prestaje da bude neki odredjeni sistem u odnosu prema drugim odredjenim sistemima, ona postaje filozofija uopšte o svijetu, postaje filozofija savremenog svijeta. U sva vremena bile

su istovjetne formalne oznake, koje utvrđuju da je filozofija postigla to značenje, da je postala živa duša kulture, da je filozofija postala svjetovna, a svijet filozofski!"⁹⁾

Dakle, prema Marksu, filozofija raspravlja, kako o suštini vremena, tako i o teorijskoj suštini svijeta. Još bliže, filozofija postaje kritika, to jeste, kritička svijest o vremenu. Filozofija je kritika vremena i svijeta u cjelini.

Marks u svakom subjektu vidi potencijalnog filozofa, subjekta apsolutnog znanja. To čini, zato što je predstavnik evropske metafizičke tradicije. U tome se sastoji njegova filozofska genijalnost i umjetničko-pjesnička ekspresivnost. Na svemu tome on temelji kritiku, kao bespoštednu kritiku svega postojećeg i filozofiju revolucije. Marksova kritika predstavlja anticipiranje novih istina o umnom životu totalnog čovjeka. Zato je jedino takvo shvatanje uma, i razorila ranije najveće metafizičke sisteme. Jer, u kritici Marks je vidio utemeljenje svih hipoteza kao istina. Zato je on filozofiju vidio kao samorazumijevanje čovjeka, kao samoosvješćavanje ljudi, kao praksis opštečovječanske emancipacije, to jest, kao razumijevanje cjeline svijeta i življenja. U stvari, riječ je o specifičnoj metafizičkoj kritici metafizike u cilju otkrivanja sopstvenih uslova sveopšteg bivstvovanja. U tom smislu filozofija se javlja kao kritika ideologije i kao misao o preinačenju svijeta. Kao takva, filozofija predstavlja dijalog, jer traga za identitetom uma, a u cilju istine koja pokreće svijet. Znači, filozofija za Marksa je radikalna misao o promjeni svijeta.

9) K. Marx: "Od filozofije do proleterijata", Škoslaka knjiga, Zagreb, 1975., str. 177-178

Marks je u svojim, studentskim, a i u kasnijim idejama započeo i izvršio transformaciju građanske filozofije. Ali konstitisanje jednog takvog totaliteta bio je za Marksa životni ideal. Svijet se može samo metafizikom rekonstruisati. U tome se i sastoji Marksova zasluga. U toj rekonstrukciji i transformaciji filozofija se reflektuje kao hermeneutika ljudskog iskustva. Marks metafiziku nije rekonstruisao romantičarskim odbacivanjem, već na osnovu pozivanja na umjetničku i filozofsku imaginaciju, na sposobnost za ekspresiju i osmišljavanje stvarnosti. Dakle, filozofija je traganje za boljim rješenjima uma u smislu jedne svjetske teorije. To je put da se pomoću filozofije može razumjeti i cjelokupna ljudska i svjetska realnost. Jer, ključna Marksova metafizička pretenzija je da oplemijeni svijet na temeljima istinskog diskursa. Ovaj diskurs je postao i stvaran diskurs u vremenu.

Kad govorimo o Marksovom poimanju filozofije odmah treba početi s njegovim metodološkim pitanjem samog filozofiranja. U tom smislu, za Marksa "konkretni totalitet kao totalitet misli, kao konkretum misli, u stvarnosti je proizvod mišljenja i poimanja; nikako proizvod mislećeg koncepta koji se sam razvija, van ili izvan intuicija i predstava, već naprotiv proizvod gradilačkog posla koji intuicije i predstave preobražava u koncepte." Dakle, filozofija se javlja kao ideje promjene. Jedanaestom tezom o Fojerbahu Marks skreće problem na odnos teorije i prakse. Marksisti (jedan dobar dio) shvatio je dobro samo drugi dio ove teze, koji se odnosi na izmjenu svijeta. No, da bi se svijet mijenjao u duhu Marksove iste teze neophodno je prvo njegovo tumačenje. Ako, se shvati samo drugi dio Teze, onda ispada da je Marks

ignorisao filozofiju. Međutim, Marks je tražio tealizaciju filozofije kao svjetovne misli. U tom smislu, sama Teza nameće izmjenu svijeta kao ključni filozofski problem. Izmjena svijeta znači izboriti se za bolji svijet. Dakle, u Marksovom smislu filozofija se javlja kao djelatnost teorijskog izraza i praktičnog djelovanja. U drugoj tezi o Fojerbahu, filozofija se javljao kao teorija prakse. Dakle, praksa je ključna kategorija Marksove filozofije, jer se javlja kao svjesni činilac preobražaja svega postojećeg. Smisao Marksove filozofije da se otkriti i njegovom čuvenom stavu: "Kod Hegela, dijalektika dubi na glavi, moramo je okrenuti tumba, da bi smo u mističnom omotu otkrili racionalnu jezgru." Ovdje imamo, prije svega, "razionalno jezgro" i "mistični omot". Dakle, ovaj spor nam otkriva sam smisao Marksove filozofije. Filozofsko osavremenjavanje Marksove misli omogućava i stvaralačku primjenu.

Upućujući na Marksovo mišljenje V. Jokić će reći: "Marksova filozofija sadašnjost misli, na primjer, po idejama budućnosti. (...) Ako bi željeli da na pitanje šta je filozofije što zgusnutije odgovorimo onda bismo mogli reći da je to ljudska duhovna aktivnost koja se bavi pitanjima bitka i ljudske akcije, pitanjima postojećeg i ljudske biti u tom postojećem.

Ona tako živi u obimu onoga što jeste u obimu postojećih problema duha i vremena, to je ona filozofska praksa o kojoj je Marks govorio i koja postaje i jeste teorija društvenog bića u procesu mijenjanja svijeta.

To su, znači, i objekt i subjekt u interakcijama i to kao djelovanje, ali kao djelovanje u filozofskom smislu, kao stvaranje onoga što još nije.

Ona je uvijek trostruke prirode: ontološke, gnoseološke i antropološke.

Dakle, u duhu Marksa filozofija je duhovna aktivnost koja obavlja teorijsku i praktičnu kritiku svijeta i to u smislu njegove promjene a ne njegovog objašnjenja."¹⁰⁾

U odredjenju filozofije mnogi filozofi imaju zajedničkog u polazištu ili poimanju filozofije, mada postoji uvjerljivo Blohovo mišljenje "koliko je bilo značajnih filozofa, toliko je bilo definicija njihovog učenja." Medjutim, Marksovo poimanje filozofije je originalno, i ne može se dovesti u red ni sa kojom orijentacijom ili pravcem, ono je dalekosežno i moguće. Maks Šeler se slaže sa Marksom i piše: "Nesumnjivo važi teza Karla Marksa da se ideje koje nemaju iza sebe nikakvih interesa i strasti - a to znači moći što izvire iz čovjekove vitalne i nagonke sfere - običavaju neminovno 'blamirati' u svjetskoj istoriji."

Predmet Marksove filozofije je čovjek, društveni bitak i istorija. Glavni problemi dogadjanja Marksove filozofije su sloboda i razotudjenje. "Marks je, podsjetimo, svijet vidio kao ljudski, čovjekov svijet. Svijet koji čovjek u svojoj praksi stvara te postoji uljudjen svijet. Marks, tako prevazilazi klasičnu teoriju o čovjeku, čovjeka. U Marksovoj antropologiji čovjeku se vraćaju temeljna svojstva a riječ mora biti da se ona i održe. Čovjek je za čovjeka najviše biće, a čovjekov svijet je sam čovjek. Tu se rješava i problem slobode čovjeka. Čovjek je slobodan kad stoji na vlastitim nogama."¹¹⁾

---

10) Vujadin Jokić: "Uvod u filozofiju" , Univerzitetaska riječ", Titograd, 1983. str.36

11) Isto, str. 59

U svojoj studiji "Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod", Marks govori o proleterijatu kao glavnom nosiocu socijalističke revolucije. Ovdje Marks uspostavlja dijalektičko jedinstvo između filozofije, kao racionalne misli, i proleterijata, kao revolucionarnog bitnog oružja. Jasno, Marksov ideal je na vidiku. Sinteza njegove filozofije o izmjeni svijeta otkriva se iz ovog rada gdje piše: "Kao što filozofija u proleterijatu nalazi svoje materijalno oružje, tako i proleterijat u filozofiji nalazi svoje duhovno oružje, i čim iskra misli bude temeljito udarila u ovo naivno narodno tlo, izvršit će se emancipacija Nijemaca u ljude.(...) Glava te emancipacije jest filozofija, a njeno srce proleterijat. "Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proleterijata, proleterijat se ne može ostvariti bez ozbiljenja filozofije."¹²⁾ U Marksovoj koncepciji proleterijat se javlja kao filozofski problem, jer preko njega se ostvaruje filozofija i ukida otudjenje. Dakle, filozofija vidi u proleterijatu subjekta revolucionarnih promjena. Samoostvarenje filozofije ujedno i ukida proleterijat kao klasu. Ovdje se ostvarenje filozofije može dojmiti kao nadvladavanje same filozofije, a to predstavlja i bit Marksovog odrednja filozofije. Razumijevati Marksovu filozofiju, znači doseći filozofiju revolucije sa revolucijom.

Marksova filozofska suglasja

Filozofija u Marksovom mišljenju zauzima izuzetno značajno mjesto. Zato traženje i osmišljavanje Marksove ideje zahtijeva

---

12) K. Marx, Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod, "Rani radovi", Naprijed, Zagreb, 1976., str. 105

da se podje od njegovog poimanja filozofije. Filozofija za Marksa je put kojim proleterijat treba da realizuje svoju historijsku misiju. Dakle, filozofija se stavlja u službu jednog pokreta. Dakle, ona nije samo teorija znanja, kako se manifestuje kod Aristotela, već se javlja kao metafizika prakse. Njegova filozofska shvatanja odredjuju čitav jedan pravac. "Marks je izveo teorijsku revoluciju u filozofiji, iako je nova filozofija bila implicirana novom naukom."¹³⁾ Marksovo mišljenje je pravo mišljenje, jer počinje sa postavljanjem i otvaranjem filozofskih problema. Ono se pojavljuje kao suprotstavljanje i time objavljuje rezultate svog objavljivanja spora. Ona razara linije filozofskog stvaralaštva u filozofiji.

Filozofiju je Marks vrlo široko poimao, pa je teško i odrediti je. Na taj način o ovom pitanju treba razmišljati kao o suštini ^{12/} ~~pive~~ filozofije, koja pred sobom postavlja radikalne ciljeve. Ona je izgradjena iz jedne ~~sopstvene~~ glave, koja misli o korijenitoj reformi filozofije.

Svo ovo razmišljanje o problemu "K Marksovom odredjenju filozofije" vodi nas u tri Marksova suglasja: (1) "Filozofi su samo različito tumačili svijet, a stvar je u tome da se on izmijeni!" (Jedanaesta teza o ^{Fo}Fejlerbahu), (2) "Vi ne možete filozofiju ukinuti a da je ne ostvarite", i (3) "Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proleterijata, proleterijat se ne može ostvariti bez ostvarenja filozofije."

Dakle, filozofija treba da omogući razumijevanje proleterskog pokreta. Filozofija za Marksa je bila kulturna korespondencija sa vremenom koje nam dolazi iz budućnosti.

---

13) V. Jokić, cit. djelo, str. 32

ANTROPOLOŠKO-AKSILOŠKI ASPEKT
MARKSOVIH PRVIH RADOVA

"Naša će sreća pripadati milionima."

(K. Marks, maturant, 1835.)

Interes za proučavanje Marksovih tzv. "Ranih radova" (od 1841 -1848), naglo je povećan s javljanjem humanističke kritike staljinizma, a posebno nakon događaja 1848. godine. Do tada se Marksovom djelu (radovima prije "Manifesta") dosta pozitivistički prilazilo, i to od strane samih marksista (koji su postupali sa stanovišta službenog i ortodoksnog marksizma ruske varijante, a da ne govorimo kakav je bio odnos prema prvim radovima koji su nastali prije 1841. godine.

Naša intelektualna javnost je od prije desetak godina upoznata sa cjelokupnim radovima Karla Marksa. Naime, mi smo treća zemlja u svijetu (poslije SSR-a i Istočne Njemačke), koji smo objavili sabrana djela Marksa i Engelsa. U prvom tomu Marks-Engelsovih djela objavljen je veći broj Marksovih prvih radova koji su nastali između 1835. i 1843. godine, tj u vremenu njegove (Marksove) idealističke faze.

Marksovi prvi radovi predstavljaju podsticaj za cjelovito proučavanje Marksovog duhovnog razvitka i uopšte njegove dalje misli, s obzirom na to da je njegovo stvaralaštvo od opštečovječanskog značaja, tj. od šireg interesa za razvoj savremenog društva. Njegovi prvi radovi posebno su značajni za misaoni razvoj

mladih ljudi, a posebno djaka i studenata.

Dugo vremena je vladao dogmatsko marksistički otpor prema Marksovoj mladalačkoj misli. Prevladavajući te otvore, ovdje je prisutno jedno filozofsko otvaranje, tj. u pitanju je Marksov susret sa svijetom i to preko filozofije. Pa, čak, i otvaranje Marksovih prvih komunističkih ideja koje govore o humanizaciji prirode, koja je istodobno naturalizacija čovjeka - predstavlja put razumijevanja antropološko-aksiološkog aspekta prvih Marksovih ideja, što je sam Marks nagovijestio još u maturalnoj radnji, s lozinkom da će naša sreća pripadati milionima.

Marksov život i rad predstavljaju svojevrsnu istoriju jednog modernog svjetskog intelektualca. On je još u prvim maturalnim sastavima postavio za osnovno pitanje života i uopšte filozofije, upravo pitanje čovjekove budućnosti, tj. pitanje čovjeka, profesije, slobode, i slično. Doista, Marks se na samom početku susret sa ozbiljnim pitanjima ljudske egzistencije. Svaku analizu je kritički osmišljavao. No, Marks se nije interesovao samo za egzistenciju sebe, kao pojedinca, već je još u gimnazijskim danima počeo razmišljati o društvenom smislu egzistencije. To je i ono bitno što ga mora razlikovati od njegovih savremenika, zato što je u svojim radovima ukazao na nove mogućnosti, kako pojedinca, tako i društva. To je značilo put u novu logiku, upravo u tu logiku ići do kraja. Tako proizilazi, da su tadašnji Marksovi stavovi o pojedinim filozofskim, književnim, političkim i uopšte životnim pitanjima bili konsekventni i logični. Naime, od samog početka pisanja, Marks je visoko logički mislio o stvarnosti. Njegov razvoj je bio i kontinuiran.

Studirajući filozofiju, pored prava, Marks se upoznao s problemima kako stare tako i novije filozofije. Za njega filozofi su bili živo umjetničko djelo. Zato i njegova kritika ima filozofsko uporište i kod njega se javlja kao intelektualna akcija. Naravno to proizilazi iz prvih njegovih radova, a to su radovi o istini i njenom svijetlu u razmišljanju čovjeka i njegove egzistencije. Zato je Marks postao primjer i inspiracija pokoljenjima koje se bore za slobodu i napredak civilizacije i uopšte čovječanstva. Jasno, Marks je uzor generacijama, kako po osnovu genijalnosti, tako i po promišljanju humanističkih nauka i filozofije, tako i po dosljednosti borbe u razvoju proleTERSKE revolucije.

Da se pogrešno ne shvatimo, interes za proučavanje Marksovih prvih radova je izražen u novije vrijeme. Medjutim, interesovanje za Marksovo stvaralaštvo izraženo je od samog nastanka djela. Jednom riječju, Marks je stvorio misao i koncepciju koja povezuje ljude sa opštečovječanskim interesima. S obzirom na to da je Marks više poznat po radovima iz zrelijeg perioda, ostaje mi da kažem da je čitav Marksov misaoni razvoj povezan od početka do kraja, tj. od matorskog sastava Razmišljanja mladića prilikom izbora poziva do posljednjih stranica njegovog životnog trotomnog djela Kapitala. Zato, misliti o čovjeku i uopšte o vrijednostima u duhu Marksa neophodno je znati čitavo Marksovo djelo. Moguće je Marksa proučavati po fazama njegova razvojnog, medjutim, te faze nisu strogo određene, jer Marks nije imao filozofske metamorfoze. Njegova misao se stvaralački napredovala.

Marksova najranija misao, kao i mladost većine genijalnih filozofa, pjesnika itd, ima posebnu draž u vremenu.

Oha je plod tadašnjeg vremena, i kao takva ima svoje korijene u literaturi i društveno-istorijskoj situaciji. U prvim Marksovim radovima osjeća se težnja za prevazilaženjem postojećeg, kao i ukazivanje na nužnost izmjene čovjeka i svijeta što će biti cilj njegove filozofije revolucije. To znači, da je Marksov prvi intelektualni period bio period izuzetno burnog i plodnog zrenja, ali ovaj period se u cjelosti uklapa u jedinstvo njegove misli. Za sve to Marksovo humanističko zrenje važno je da se on vaspitavao na demokratskim idejama koje su proizilazile iz naroda, i prosvjetiteljske literature. On se formira upravo u doba, kada su posebno dolazili do izražaja antagonistički odnosi između feudalizma i apsolutizma, kao i između buržuaskog liberalizma i narodne demokratije. Zato je, počev od studentskih dana, Marks počeo da govori o moralnim devijacijama kapitalističkog društva. Ta kritika će se proširiti na kritiku zakona pruske monarhije u periodu od 1841. do 1843. godine, za vrijeme saradnje i uredjivanja "Rajnskih novina" u Kelnu. Tada je svojim filozofskim razmišljanjima obogatilo postojeće sadržaje mislima o slobodi, a nešto kasnije će se javiti ideja o čovjeku kao najvećem dobru. Zato se ne može tvrditi da u Marksovim prvim radovima nema etičkih stavova. To znači da Marksova misao uključuje i etiku. A ono što je bitno, to je da je Marks već u prvim svojim radovima ispoljavao moralni sistem, čak i u normativnom smislu. Marksov humanizam se manifestovao kao praktična filozofija: govoreći o djelovanju prilikom izbora poziva - Marks je raspravljao i o odgovornosti djelovanja.

Marksovi prvi radovi su pisani sa stanovišta idealizma (graničnog, neodredjenog, romantičnog, subjektivnog, objektivnog), kao i sa stanovišta demokratskog libetalizma. Taj demokratski liberalizam, po mišljenju većine Marksovih biografa i znalaca, bio je fundiran na pozicijama idealističke filozofije i književnog romantizma. Međutim, Marks je u svom intelektualnom razvoju doživio evoluciju, koja je dobila nove dimenzije, počev od kraja 1843. godine, a to je početak druge faze kada će on dijalektički prevazići demokratski liberalizam i filozofski idealizam i preći će na stanovište komunizma i istorijskog materijalizma, tj. sa spisom "Ekonomsko-filozofski rukopisi".

Marksova filozofska koncepcija počinje sa maturskim sastavima (1835) i Pismom ocu (1837), kao i drugim radovima. U tim prvim priložima javljaju se nove potrebe mladog čovjeka, koji već doživljava okove postojećeg društvenog sistema. Nose ga mladalačke ideje u kojima traži promjene životnih i stvaralačkih puteva. Dakle, prvi njegovi radovi su integralni dio njegovog kompleksnog opusa. U njima se naziru prve iskre analiziranja postojećeg stanja u društvenim odnosima, kao i prve skice proučavanja nauka, kao i sheme za anticipiranje novog društva. Možemo slobodno reći, uprkos mladosti, da je Marks na vrlo zreo i promišljen način tumačio izbor životnog poziva. Izbor poziva je doveo u vezu sa uslovima ljudske egzistencije. Naime, on ukazuje na realne osnovne promjena, kao i na smisao bitisanja čovjeka kao slobodnog bića. Jer, sam izbor profesije je moguć - ako je čovjek slobodan da bira svoju životnu putanju. Na taj način

čovjek ostvaruje sebe u ontološkom smislu riječi. To su i prvi počeci Marksovog mišljenja usmjereni ka prevladanju buržoaskog načina mišljenja, koje nije dozvoljavalo izmjene. U svim sastavima on postavlja svoje teze na jedan zanimljiv, misaon i savremen način. To je klica jednog novog pogleda na svijet, još bliže rečeno, to je zamisao o izmjeni svijeta sa novim načelima praktičnosti. On želi realizaciju novih duhovnih prohtjeva. U tim tekstovima Marks je iznio, na jedan zanimljiv način inteligibilnu sentimentalnost, duhovnost, kao i stvaralačku raskošnost.

Još u prvim radovima Marks se javljao kao genijalni esejist. Njegovi eseji sadrže nešto bolje od samih eseja, zato što sadrže mnoge elemente duhovitosti. Marks se razlikovao od svojih savremenika po duhu i jeziku. S obzirom na to da je Marks u prvim svojim radovima bio idealist, to je, što možemo slobodno reći, pozitivno za njegov kasniji intelektualni razvoj. Marksovi radovi iz tog perioda su nastali pod uticajem oficijelne filozofske orijentacije, hegelijanstva. Ali, i pored svega, ti isti Marksovi radovi su bitno uticali na mnoge mislioce savremenosti, na Ernesta Bloha, posebno. Njegov misaoni kontinuitet je ispunjen brojnim razmišljanjima iz više disciplina. Ali u pitanju je duh, a duh je nedjeljiv. Dakle, Marks kao student je bio na stanovištu idealističke filozofije samosvijesti. On dolazi do saznanja da ga idejna sloboda u filozofiji mladohegelijanaca ne može dovesti do praktične realizacije njegovih ideja, tj. do realizacije života (o čemu će se Marks najkonciznije izraziti kasnije u čuvenim "Tezama o Fojerbahu"). Disertacijom o starim grčkim filozofima Demokritu i Epikuru, Marks je nagovije-

stio mislioca da se o njemu ozbiljnije sluti. Jer, iz ovog rada može se izvesti pokaz opšte važnosti Marksovog filozofskog utemeljenja. Kad je u pitanju Marksova idealistička misao, onda je u pitanju jedna refleksivna kritička filozofija. Jer, medju mladohegelovcima Marks je dostigao najveći kritički nivo refleksije. Marksova disertacija govori o koncepciji slučaja slobode, što je i ključno antropološko pitanje. Na taj način, Marksova doktorska disertacija je najbolje misaono svjedočanstvo iz prve Marksove stvaralačke faze.

Medjutim, poslije odbrane doktorske disertacije Marks, na sebi svojstven način prevladava svoje studentsko filozofsko stanovište. Ali se još nalazi na idealističkim pozicijama, bez obzira što djelimice usvaja fojerbahovski materijalizam. Tada on počinje da istražuje stvarne ljudske probleme i da, pored filozofije, i proleterijat stavi u prvi plan. Uz to, Marks je zahvaljujući, prvenstveno lijevo orijentisanim mladohegelovcima i Ludvigu Fojerbahu, za vrlo kratko vrijeme prevazilazio stanovište filozofa Kanta, Fihtea i Hegela i od Duha došao do čovjeka.

U svojim prvim radovima Marks razvija antropološku atran Kantove filozofije, koja ide od problema transcendentalizma do shvatanja čovjeka, zatim od Fihteove i Šelingove koncepcije antropološke kategorije Ja do Hegelovog odredjenja čovjeka, i najzad od Fojerbahovog antropološkog materijalizma do svog odredjenja čovjeka kao bića slobode i praksisa. Marksova mladalačka razmišljanja okrenuta su čovjeku, odnosno sebi. On stvara jedan novi svijet koji se temelji na znanju i pjesničko - filozofskoj intuiciji. Marks ne samo da se oslanja na prosvetiteljsku tradi-

za Marksa bilo presudno. Ali Marks, kao što je poznato nije trajno prihvatio Hegelovu apstraktnu filozofiju.

Značajno je istaći kategoriju suprotstavljanja, kao način Marksovog kritičkog mišljenja, ali koje nije uvijek - racionalno djelovanje. Pogrešno je shvatanje da Marks u prvim radovima konstruiše razne teorije. On samo nudi jedan mogući način mišljenja i življenja. Sama kategorija nada, koju Marks razvija u maturskim sastavima (kao i u prpremnim radovima za istoriju grčke filozofije i doktorskoj disertaciji), prosto je ponijela Erensta Bloha, kako bi rekao pjesnik Tagore, na granice nepoznatoga, jer je bila inspiracija za njegovo životno djelo "Princip nada". Marksovo mišljenje nas vodi da se ništa ne može tražiti nezavisno od čovjekove empirije, od čovjekovog duhovnog dosega. To dogadjanje kod mladog Marksa je pravdano samim izborom profesije. On vrlo promišljeno koncipira svoju djelatnost, i to idealno u mišljenju, da bi to bio način vlastitog rukovodjenja, tj. ono što tek treba da bude (jer čovjek je biće iščekivanja). Doista se Marks držao tih mladalačkih uvjerenja do kraja života, bio je nošen njima.

Antropološka filozofija subjektivnog Ja Fihtea i objektivnog kod Šelinga imala je uticaja na prva Marksova razmišljanja o čovjeku i njegovoj sudbini. U tim razmišljanjima Marks je sjedinio znanje i djelovanje. Dakle, Marksova misao od početka do kraja poziva na djelovanje i dijalog. Još u prvim radovima javljaju se Marksova razmišljanja o otudjenju čovjeka, koje je prikazao pjesničkim slikama i metaforama u svojim lirskim zapisima.

Dakle, Marksova prednost je u tome što ova dva pojma nikako nije razdvajao. Možda se upravo i dokazuje Marksov mladalački idealizam, u kojem je djelimice i kasnije ostao. Neki Marksovi radovi iz najranijeg perioda predstavljaju značajnu polugu u povezivanju, odnosno razvijanju ideja kroz čitav njegov dugovni razvoj. Međutim, ti radovi su važni, jer su moderni kao da su pisani u sadašnjem vremenu, nisu, dakako, ni danas izgubili aktuelnost. Već je prošlo stoljeće i po od prvih Marksovih radova. Iako su to prvi radovi, oni posjeduju izvanredno misaono bogastvo, i kao takvi, mogu biti značajni za formiranje pogleda na svijet mladih ljudi. Marksovi prvi radovi su izuzetno inspirativni. Inspirativnost se prvenstveno ogleda u punoći, zgušnjosti i žestini mišljenja. Marks je od početka počeo da razmišlja u filozofskim i književnim kategorijama, a to potvrđuju, čak, i maturalni sastavi, koji svježe djeluju i nisu zastarili. Ti sastavi nam nude nove modele mišljenja, odišu savrmenošću, kao i samostalnošću razmišljanja jednog mladog čovjeka. Marks kao djak i student, interesovao se za sva dostignuća u nauci, istoriji, književnosti, a posebno filozofiji. Tu aktivnost je nastavio i nakon doktoriranja i bavljenja publicističkim radom. U tim radovima javljaju se iskre misli, čija je poruka da se sa prošlošću mora raskinuti - da bi se stvarala budućnost. Veoma je značajno pomenuti, da je Marks u svojoj doktorskoj disertaciji, koja ima nesumnjiv značaj - ne samo za izučavanje misli K. Marksa već i za marksizam, kao i za istoriju filozofije uopšte, jer je u njoj izneseno polazno Marksovo vidjenje filozofskih problema. On se u disertaciji kritički obračunava sa Hegelovom filozofijom, a posebno sa njegovim shvatanjem Epikura i epikurejske filozofije.

***

Osnovni cilj autora ove studije je bio da zauzme realan stav u prilaženju naslovljenoj tematici, bez obzira na ime mislioca o kojem se raspravlja. Jer, Marks je svojim opusom zaslužio, tj. da se na relevantan način prouče svi njegovi radovi, pa makar bili i prvi-iz vremena idealističke njegove faze, kao što je ovdje bilo riječi. Ali, dobro se zna da zbog tih radova Marks nikad nije crvenio, niti je za to imao razloga.

Deseti dio

Z A K L J U Č C I

"Složimo li se s tezom da je Biblija u autorskom pogledu kolektivno djelo, ne možemo se oteti zaključku da se samo Muhamed može takmičiti s Marxom po broju sljedbenika koje je pridobio kao individualan autor. Zapravo mu čak ni Muhamed nije u tome dostojni takmac, jer danas sljedbenici Marxa brojem daleko premašuju Prorokove sljedbenike."

(K. Galbraith, "Doba neizvjesnosti")~~xxxx~~

PRVI
 KRUG ZAKLJUČAKA

"Proročnost srca i fantazija su ti koji se golica-ju bestidnim slikama o svemoći zla i nemoći dobroga, fantazija je ta koja se ponosi grijehom, a poročno srce svoju svjetovnu oholost skriva u mističnim slikama."

(K. Marks, "Rheinische Zeitung", 1842.)

Ova monografska studija uzela je na sebe veoma golemi zadatak da objasni smisao Marksovog idealizma. Ona pokreće rekonstrukciju Marksovih prvih ideja iz studentskog i postudentskog perioda. Cilj ovog rada nije bio da se „idealizuje” marksizam, već da se rasvijetli jedno zaboravljeno pitanje i jedna faza u Marksovom duhovnom razvitku. Riječ je o jednoj plodotvornoj i stimulatívnoj fazi. Dakle, ovaj rad je suprotan svim apologetskim tumačenjima i interpretacijama Marksa u nas. Strogi ateistički interpretatori nastojali da unište Marksovu duhovnost i da predstavljaju njegovo djelo gotovo praznim. Jer, (su) Marksa vezivali samo za klasnu borbu i ekonomsku teoriju. Taj isti "ateizam" je poricao prošlost, tradiciju, što je sasvim suprotno Marksovom vidjenju svijeta. Sve je to dovelo do anahronih interpretacija Marksovog djela, što je i presudno bilo za stvaranje kontroverznih, dogmatskih i revizionističko-scijentističkih struja u savremenom marksizmu. Mnogi marksisti su griješili što su na "idealizam" uopšte, kao i na Marksa, gledali ideološki. Oni nisu mogli da dokuče smisao i značenje Marksovog idealizma pozicije i slobode. Zato su Marksove studentske radove ođbacivali, kao beznačajne za njihovu političku filozofiju.

Više puta sam čitao Marksove prve radove (1835-1843), kao i radove poslije njih, koje marksisti obično imenuju "ranim radovima". Misaonost tih radova me ostavljala u zanosu. Već duži niz godina razmišljao sam o složenosti i misaone strukture Marksovih filozofskih početaka. Ti Marksovi filozofski počeci su mi pružili dovoljno gradje da ih osmislim pod jednim ovakvim naslovom kao što je "Marksov idealizam". Marksa je bilo potrebno savremeno čitati. Jer, riječ je o misliocu koji se kosmičkom brzinom intelektualno razvijao. Svojim diskusijama skrenuo je pažnju još kao student na Berlinskom univerzitetu. Za vrijeme šestdesetpetogodišnjeg života i rada nije se odrekao ni jednog svog spisa. Stvarao je kao da se nalazio u transcendentálnom stanju. Zato sam i svoju dužnost u ovom poslu shvatio da dodegnem fundamentalne vrijednosti Marksovih prvih misaonih preokupacijam. Namjera mi je bila da na kreativan način intrepertiram i kritički rasvijetlim Marksove idealističke ideje.

Bez obzira na naslov ovog rada autor ~~nema~~ ^{nije imao/} namjeru da Marksa idealistu suprostavlja Marksa materijalistu, već da ih dovede u misaoni dijalog. Jer, ovdje je u pitanju proučavanje jedne faze Marksovog filozofskog mišljenja koje je bilo zapostavljeno. Zato sam i izvršio pekaz Marksovih idealističkih ideja. Jer, Marksovo mišljenje predstavlja pravo istorijsko razmedje savremene filozofije. Marks se kao filozofsko razmedje nalazi na raskršću od klasične njemačke filozofije ka filozofskom modernitetu. Na samom startu filozofskog mišljenja Marks ne usvaja u cjelosti filozofiju sistema, mada težnja za sistematikom postoji izražena u posljednjoj njegovoj stvaralačkoj fazi.

Time nas Marksovo mišljenje uvodi u jedan od ključnih pravaca savremene filozofije, u filozofiju marksizma. Ne može se poreći činjenica da najpoznatiji predstavnici drugih filozofskih struja iz savremenosti da korespondiraju sa Marksovim idejama, što je i slučaj i danas. To korespondiranje je upravo izraženo između: Marksa, Kjerkegora, Ničea i Hajdegera. Tim prije bje i poznavanje fenomena Marksovog idealizma mnogo ozbiljnije pitanje za istraživanje, nego što se u prvi mah može dojmiti. Marksovim interpretatorima uglavnom je nedostajala upitnost i dovoljno sluha za čiste filozofske i književne teme i ideje. Nije dovoljno marksizam proučavati kao "sistem" ideja, jer Marksov opus nije u sistematskom smislu koherentan u sebi, ali se, ipak, mora smatrati jedinstvenim u modernom smislu mišljenja. No, moguća je i amplifikacija ove teme i u drugim Marksovim radovima, ne samo u spisima iz prve faze, samo što je u manjoj dimenziji izražena. Primjera radi, T. Adorno tvrdi u djelu "Filozofska terminologija" da je Marks "Kapital" metodološki utemeljio po ugledu na idealističke filozofske sisteme. Zato je potrebno proučiti kontinuitet Marksove misli. Jer, mnogi pravci savremene filozofije se začínju u Marksovim prvim radovima. To nije bez značaja. Potrebno je, prije svega, prodrijeti u fundament Marksovog mišljenja i na taj način, ne samo što ćemo osmišljavati tokove savremenog društva, već ćemo brže mijenjati postojeći svijet i učiniti ga modernijim i humanijim.

Za marksiste ovo pitanje je bilo akcidentalno. Ali, riječ je o slobodi stvaralačkog čina mišljenja i pisanja, kao proizvođa vrhunske imaginacije. Zato Marksove matorske, studentske i poststudentske ideje zaslužuju ozbiljan kritičko-istraživački diskurs.

 DRUGI

 KRUG ZAKLJUČAKA

"Ako su prije bogovi stanovali nad zemljom, sada su postali njezin centar."

Karl Marks

Iz obilja analiza, osmišljavanja i konstelacija koje sam u prethodnim poglavljima razmatrao. Ovdje je namjera izdvojiti nekoliko teorijskih sudova i zapažanja u vidu zaključaka. Sumiraju ih u nekoliko značajnijih hipoteza, koje su u bliskoj logičkoj vezi. Zaključci su jasni.

1. Ovdje se bavim ranim Marksovim mišljenjem, a ne marksizmom. Za Marksove idealističke radove i mladalačke ideale imam duboko poštovanje. Savremenost je u znaku njegovih ideja.

Ovim radom se izvršio filozofski pokaz Marksovog idealističkog početka, kao i neodrživost hipoteza o cijepanju njegovog (Marksovog) mišljenja i opusa u cjelini.

Ovaj rad se zalaže za temeljnu rekonstrukciju Marksovog mišljenja. On u sebi uključuje povijesno razumijevanje teorijskih pogleda Karla Marksa. To je put razotkrivanja nagovještaja Marksove teorijske djelatnosti, a posebno filozofskih ideja. S ranijim gubljenjem filozofskog marksizma, sve se svodilo na šturi pozitivizam, sociologizam i ekomicizam.

Marks je izrastao iz najprogresivnijih ideja evropske filozofske tradicije, a i sam je postao jedan od najvećih izdanka njene kulturne baštine. Danas, iako je prošlo više od jednog

stoljeća od njegove smrti on ima ogroman uticaj na evropsko filozofsko mišljenje. Zato, i Marks je imao mladost, svoje zablude, progresivne ideje, zato je i njegova misao višestruko zanimljiva. Marks je postao temeljna i prva filozofska informacija istorije marksizma.

2. Marksov idealizam nema nikakve veze sa tradicionalnim idealizmom (u orijentaciji na pravac ili pak filozofa). To je idealizam nade, zatim idealizam koji se nalazi između Hegelove dijalektike i Kantove transcendentale filozofije. Marks nikad nije bio ⁿⁱ doljedni hegelovac i fojerbahovac. On je bio njihov kritičar i sljedbenik, koji se vrlo brzo oslobadjao njihovog kao i uticaja drugih mislilaca. Zato se ne mogu uzeti ozbiljno ona mišljenja marksista, među kojima i Lenjinovo, koji stidno izgovaraju činjenicu - da je Marks u početku bio idealist.

3. Marksov idealizam ne vidim samo u duhovnoj, odnosno u misaonoj konceptualizaciji svijeta, već i u samom poimanju praksisa kao djelovanja i proizvodjenja u prvim i "ranim" radovima (mada je "praksis" u kasnijim radovima doživio jednu stanovitu ^{vr} tendenciju razvoja, tj. prerastao je u praksis mogućnosti). Idealizam praksisa Marks utemeljuje pod uticajem antičke filozofije samosvijesti i stvaralačke germanske kulture (njemačke klasične filozofije). U tom duhu Marks i ostvaruje relaciju: subjekt-objekt. Još u prvim radovima Marks filozofiju doživljava kao praksis i akciju. On filozofiju povezuje sa sviješću istorije, pravnim naukama i umjetnošću. Riječ je o produbljivanju problema i ostvarenju filozofije. Marks ni u kasnijim radovima nije napustio filozofiju (kako su neki teoretičari isticali i to u korist ekonomije). Marks je do kraja života bio nadahnut filozofijom

i to je smatrao svojim revolucionarnim zadatkom i ciljem. On je proleterijatu ostao vjeran do posljednjeg daha. Proleterijatu je podario sveobuhvatno filozofsko značenje.

4. Marks je specifičnim metodom i stilom "razbio" Hegelovo jezgro. Taj stil je pun iznenadnih obrta, pun protivrječnosti. Suprotstavljajući se Hegelu Marks je na najbolji način i produžio i omogućio Hegelovo djelo. To je bio Marksov put u bogastvo mišljenja. Marks je, kao i Kjerkegor (nezavisno jedan od drugog) Hegelovom apsolutu suprotstavio pojedinca. U tome se sastoji njihova epohalna radikalnost. Zato je bilo potrebno mnogo i mnogo vremena da se cjelovitije razumije Marksova filozofija, koja je dugo čamila u staljinističkim interpretacijama koje su je vodile u šturi economicizam i sociologizam, pa sve do ideološkog politikanstva. U tom poslu čovjek treba biti načisto sa sobom. Jer, treba znati da su Hegel i Marks potpuno dva različita mislioca. Hegel misli apsolut, a Marks konkretno. Zato se Marksova kritika Hegela odvijala s pozicije filozofije čovjeka i njegovog praksi-
sa i kao takva ona ostaje otvorena. No, to ne znači da se ne može govoriti o njihovoj sličnosti. Marks u svojim pristupima odudara u polazištu od svih filozofa. Zato se može reći da Hegelova filozofija ne živi samo kod i kroz Marksa, već živi i u djelima njegovih kritičara.

5. Idealizam je za Marksa metafora. Ta metafora je filozofsko i književno stanje kroz koje prolaze svi mladi intelektualci, koji izborom svog poziva uglavnom i odredjuju svoj život. Izbor poziva nije bio samo domaći zadatak za mladoga Marksa, već i njegovo gledanje u budućnost. S idealizmom načet je ozbiljan problem u Marksovoj filozofiji.

6. Iz Marksove doktorske disertacije proviruje izvjesni ateizam koji ima idealističku osnovu. Njegova misao cilja jednu posebnu estetiku, tj. estetiku koja će svakodnevni život obogatiti umjetničkim elementima. To je estetika budućnosti.

7. Još u studentskim radovima anticipirao je i pripremio svoje vlastito tumačenje svijeta. Mislio je i pisao za buduće vrijeme, za buduće koje brzo dolazi! No, za njegove ideje moralo se i mora pričekati. Jer, njihovo ostvarenje zavisi od brojnih društvenih, kulturnih i političkih okolnosti. Na taj način Marksovi studentski, doktorski i poststudentski radovi (do kraja 1843) otvaraju mogućnost dubljeg sagledavanja Marksovih radova iz kasnije faze.

8. Želio je da filozofiju stavi u službu društvenih pokreta, da je u nekim dimenzijama svede na predmet dana. Ali, tu su se spriječile objektivne smetnje, jer dnevne političke probleme je teško filozofski osmišljavati pa, čak, i metodološki postavljati. Medjutim, Marks je filozofijom bio zagledan u daljinu, u vječnost, u istorijska kretanja. Marks je, dakle, mnoge filozofske probleme dovodeći ih na nivo dana postavio u službu akcije podižući ih na neobične visine dostojanstvenog istorijsko-filozofskog razvitka. Svoje interpretacije društvenih tokova nije proglašavao spoljašnjim okolnostima. Nastojao je i uspjevao gdje se god nalazio da relativno brzo izmijeni društvenu klimu. Djelovao je kao filozof u cilju izmjene svijeta. U tome je i nadišao sebe kao individuu. Postavio se kao biće koje misleći promatra i anticipira sebe, društvo i svijet, kao i njihove zakone. Presudno za Marksov idealizam i ostale njegove

istorijske misije imalo je -što Marks 1841. godine nije bio angažovan za profesora filozofije na univerzitetu, već je njegov život bio život slobodnog intelektualca, koji je, čak, bio saradnik američkih listova za Evropu, Aziju i Afriku.

9. Najveća Marksova zasluga u radovima idealističke orijentacije je utopijsko-humanistička linija. Primjeri su brojni. Među njima svakako treba izdvojiti gledanje na čovjeka. On želi po svojoj slici, po svojoj mjeri, da misli oopšte o ljudima. Mislio je da je svaki čovjek stvoren za mislioca i da mu treba obezbijediti uslove da ispoljava svoje sposobnosti. Nije posmatrao čovjeka genetsko-psihološki, već društveno istorijski. Pokazalo se da ljudi u većini ne posmatraju rad, ne gledaju na rad kao na stvaralačku potrebu, već jedino na izvor egzistencije. To gledanje se održalo i u socijalizmu, ne samo u kapitalizmu. To je zabluda svih socijalnih reformatora, čak, i našeg Svetozara Markovića. Kad je u pitanju Marks, to je uticaj duha prosvjedo-
sti Francuske revolucije iz 1789. godine. Marks je i sam držao do toga da su njemački filozofi francusku revoluciju doživjeli u svojim glavama. Period od 1841. do kraja 1843. godine je Marksova huntovnička faza protiv režima. On tada oštro i argumentovano reaguje na cenzuru, na slobodu štampe, na policijski režim, na policijski sistem. Marks upravo reaguje kao sjajni građanski intelektualac. To je period, kako bi rekli marksisti, "kada Marks još nije bio marksist"!

10. Marksovo duhovno stvaranje predstavlja mogućnost i priliku za demonstriranje raznih prilaza i interpretacija. Taj posao nije ni malo lak. U pitanju je jedan idealizam čovjeka i

idealizam njegovog otudjenja. Sve to zahtijeva da se Marksu mora prići oprezno i sa punom sviješću. Drugčiji prilaz je samo dile-
tantski. Znači, neophodno je stare modele, prisutne zamijeniti
novim i ostvariti devizu malobrojnih znalaca Marksa, koji kažu:
da Marksa treba zaštititi od marksista.

11. Filozofija za Marksa je bila kulturna korespodencija sa
vremenom, a filozofi živa umjetnička djela.

Hipoteza: MARKSOV IDEALIZAM, nadam se da je realizovana
teza-, Istina koja je postala nezaobilazna za jedno ozbiljno i
moderno proučavanje Marksa i vodjenje dijaloga s njim. Jer, ide-
alizam je jedno od pitanja Marksovog mišljenja.

TREĆI

KRUG ZAKLJUČAKA

"Svoju teoriju povjeravam vremenima koja su
nad našim glavama, vi smiješni pobjednici!
Ja neću biti kriv ako bude velikih nesreća,
čujete li?"

(Karl Marks, Iz političkog testamenta)

Vrlo je teško tumačiti Marksa. Treba biti oprezan nad svim
opreznostima. To je misao koja je inspirisala proroke i filozo-
fe da govore apstraktnim jezikom i najzad otjelovljena kroz po-
litičke spise, gdje je, napokon, govorio konkretno. Marks govo-
ri kao Mojsije kad se vratio sa Siona. Ne opisuje postojeće, ne
zadovoljava se postojećim. On stvara novo. To je svaralac, to je
više od kreatora. On nadilazi svoju sopstvenu teoriju, jer je i
realtivizirao samog sebe. To nije sumnja, to je ljudski odnos.

Marks identifikuje sve tri stvari: misao, odvažnost i rizik. Dakle, stavio je između njih jednakost. Marks misli subjekta, čovjeka, koji svijetu dodaje nešto novo što ga mijenja, što je smisao ~~revolucije~~ i Jedanaeste teze o Fejrbahu. Oni, s druge strane, koji ne žele da budu izloženi neprilikama, ti se samo zadovoljavaju različitim razmatranjima.

Duša, duh, dah, revolucija. To su velike metafore. Marks govori nerazgovjetno u slikama i simbolima, govori apstraktno kroz filozofe (misli na njemačke filozofe) i najzad govori konkretnim i jasnim političkim jezikom kroz njegove spise. To je misao, pokretačka sila istorije. Zato ona dolazi iz istorijskih dubina. Pred kraj života Marks će se ponovo vraćati Hegelu. To će biti jedno intimističko vraćanje Hegelu, naravno na svoj način.

Duh koji je pokretao Marksa pokretao je čitavu istoriju u raznim etapama na različite načine, kroz proroke, kroz nejasno, nepoznato i neizrjecivo, u vidu simbola i simboličkog izražavanja. Idealizam ga nosi kroz apstraktne filozofske kategorije i najzad kroz neposrednu političku praksu, političku aktivnost. Vidi se da politička aktivnost najpotpunije izražava istorijsko kretanje. To je onaj trenutak kada se prelazi sa tumačenja na promjenu. To je hegelijansko razmišljanje o pokretu duha istorije. Marks hoće reći da nije vlasnik svojih ideja, već njima izražava ono što mora a to je duh i pokretačka sila istorije.

Marks poziva ljude iz budućnosti, traži novi temelj, uvjера da će misija uspjeti. Zasigurno, to mora uspjeti, jer je

je to pravac njegova ostvarenja. Ako doživi povlačenje to je samo privremeno. Marksov je stav o punom uvjerenju o nužnosti historijskih zakona. Marks pravi ²paradu jezičku. Jer, ne ostvaruje se ni ~~je~~ jedna etapa istorijska bez padova i ponora nade u ovaploćenje ideje progresa. Stalno se život i revolucija kreću između dvije krajnosti: razočarenja i nade. (Zar nije sadašnji marksizam između razočarenja i nade i to svuda u svijetu). To je Marksov stav da se mora živjeti bez apsolutne sigurnosti. Povjerenje je, biti nad glavama vremena; tu je istaknuta svijest o svojoj ulozi. Tačno je znao kakav će efekat njegovo djelo proizvesti. "Neoborivo" je nesigurnost. To je izuzetno duboko filozofsko razmišljanje. On upozorava "smiješne pobjednike" da se ne zanose, jer će zajedno sa svojim razlozima nestati. To je savršena dijalektika; to je filozofija; to je umjetnost. Marks je "smiješne pobjednike" dozvao iz budućnosti. On se igrao i ironično osmjehnuo marksistima koji misle stravično da su jednom za uvijek pobijedili.

Marks je svojim idejama i pojavom nadvisio marksizam. Marksova teorija je ispod samog duha njegove ličnosti, a literatura o njemu ispod njegove teorije, a praksa ispod svega.

Jedenaesti dio

VAŽNIJI DATUMI IZ ŽIVOTA I RADA

KARLA MARKSA OD 1818. DO KRAJA 1843. GODINE

VAŽNIJI DATUMI IZ ŽIVOTA I RADA
KARLA MARKSA OD 1818. DO KRAJA 1843.

1818.

5. maj U Trieru (Rajnska provincija Pruske) u advokatskoj porodici Henrihe Markse (1782-1838) i njegove supruge Henrijete, rođjene Presburg (1787-1863), u Brückenastrase 91, rodio se Karl H. Marks. (Karl je drugo od osmoro djece Marksovih).

1824.

26. avgusta - Kršten je Karl Marks evengelijski, kao i ostale djece Marksovih.

1825.

Evengelijsko krštenje Karlove majke. Karlov otac je iz jevrejstva u protentantizam prešao 1816. godine.

1830.

27-29. jula - Julska revolucija u Francuskoj.

24. oktobra - Marks polazi u gimnaziju u Trieru.

1834.

24. marta U Trieru Marks je od Isusovske crkve primio potvrdu da je redovno pohađao predavanja.

1835.

24. septembra - Marks završava Trirsku gimnaziju ispitom zrelosti na kojem je od sedam njegovih maturanjskih pismenih sastava od posebnog značaja radovi iz: njemačkog jezika "Razmišljanje mladića o izboru poziva", kao i rad iz vjeronauke "Sjedinjenje vjernih sa Hristom".

- Iste večeri obavljena je maturanjska promocija generacije, na kojoj se mladi Marks upoznao sa Dženi fon Vestfelen.

15. oktobar - Marks počinje svoje studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Bonu.

- Stupa u Književni klub studenata, kao i književni klub "Boba".

22. oktobra- Marks prelazi da studira pravo na Berlinskom Univerzitetu.

-Od 1836-38 Marks pored studija prava sluša predavanja iz filozofije, istorije, istorije umjetnosti i estetike, kao i predavanja o značajnim antičkim piscima. Prevodi antičke i rimske pisce na njemački i uči engleski i italijanski jezik.

-Krajem godine uspostavlja poznanstvo sa mladohegelovcima kao i sa književnim klubovima u Berlinu.

-U Parizu osnovan Savez provednih, prva politička organizacija njemačke radničke klase.

1837.

-Marks zvanično postaje član "Doktor-kluba"

-Marks piše filozofsko djelo o grčkom filozofu Kleantuu.

- Marks je napisao tri sveske pjesama i posvetio ih djevojci Dženi.

oktobra - Karl i Dženi su se vjerali tajno (a 19. juna 1843. su se vjenčali).

april-avgust- Marks intenzivno izučava Hegela i intenzivno se druži i raspravlja sa mladohegelovcima Brunom Bauerom, Kopenom, i drugim intelektualcima.

10. novembar - Marks u dugom i značajnom pismu svom ocu piše o duhovnom preokretu u to doba i iznosi svoje teze o nekim problemima prava i sistema filozofije prava, kao i o svojim daljim planovima.

1838.

10. maja Umro je Marksov otac Henrich u 56-oj godini.

1839.

Od 1839. do 1841. godine Marks studira grčku filozofiju u, kojoj posebno istražuje probleme filozofije prirode Demokrita i Epikura. Pravi skicu za pisanje Istorije filozofije epikurejstva, stoicizma i skepticizma. Iz tog područje će biti i njegova doktorska disertacija.

-Sakuplja njemačke i druge narodne pjesme i upućuje ih Dženi.

-Zbog bolesti u grudima oslobođen je službenja vojne obaveze.

- Marks je intenzivno u Berlinu radio na izradi doktorske disertacije, kao i na završavanju studija na Pravnom fakultetu Berlinskog univerziteta.
- Marks sakuplja narodne pjesme i upućuje ih Dženi u Trier.

1841.

- Marks je objavio dvije pjesme "Svirač" i "Noćna ljubav" u časopisu "Atheneum" br. 4, u Berlinu.
30. marta - Marks završava studije na Berlinskom univerzitetu.
6. april - Marks upućuje prijavu i doktorsku tezu "Razlike između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", dekanu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Jeni, prof. dr Brašmanu.
13. aprila - Dr Brašman daje pismenu saglasnost i ocjenu o Marksovom radu.
15. aprila - Filozofski fakultet u Jeni proglašava Marksa doktorom filozofije, bez usmene odbrane rada, na osnovu referata dekana Bešmana, te mu izdaje doktorsku diplomu.
- početak jula:- Poslije kraćeg boravka u Trieru Marks odlazi u Bon, s namjerom da se habilitira za profesora filozofije na Bonskom univerzitetu, gdje je radio njegov prijatelj dr Bruno Bauer. Međutim, Bruno Bauer, gubi mjesto na Fakultetu - zbog iznošenja teza o kritici religije. To je bio i razloga da se Marks povuče od te ideje da dodje za docenta na fakultetu. U tom vremenu intenzivno proučava filozofiju L. Fojerbacha, a posebno njegovo djelo "Suština hrišćanstva", i počinje se baviti publicistikom i novinarstvom, što će biti i njegovo kasnije opredjeljenje.
2. jula
jesen
- Mozes Hes piše pismo Bertoldu Auerbachu o Marksu.
  - Marks, kao i čitav niz naprednih naučnika u to vrijeme, biva uklonjen od strane apsolutističke pruske vlade sa univerzitetskih katedara, tada i Marks napušta misao o radu na univerzitetu, što mi je bila velika mladenačka želja sa studije, i uvidja da mu sad ostaje još samo štampa kao tribina za širenje revolucionarno-filozofskih i demokratskih pogleda.

1842.

- Između 15. januara i 10. februara - Marks piše za mladohegelovski časopis "Deutsche Jahrbücher" svpj članak Primjedbe povodom najnovije pruske instrukcije o cenzuri čije objavljivanje je spriječila cenzura i koji je tek sredinom februara 1843. godine objavljen u Švajcarskoj u prvoj svesci časopisa "Anekdote za najnoviju njemačku filozofiju i publicistiku" (Anekdote zur neuesten deutschen Philosophie und publicistik).
- Kraj januara - Marks piše članak Luther kao arbitar između Strauba i Feurbacha, koji je, međutim, objavljen tek 1843. godine u drugoj svesci "Anekdote".
- Marks piše rad "Opšta kritičke istorije umjetnosti"
  - Marks kao novinar piše o klasnim prilikama i ekonomskim interesima u Pruskoj.
- April - Počinje Marksova saradnja u listu "Rheinische Zeitung" (Rajnske novine), za koji on sprema seriju kritičkih članaka o debatama Šeste rajnske skupštine u ljeto 1841, od kojih se prvi počinje da objavljuje u 125-om broju od 5. maja 1842. pod naslovom "Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini", a se potpisom "Jedan Rajnladjenin", i objavljen u šest nastavaka.
- Jun - Marks piše drugi članak o debatama, ali cenzura ne dopušta da se ovaj članak objavi, jer se u njemu raspravlja o medjucrkvenim sukobima i odnosima pruske vlade prema njima. Vjerovatno u to vrijeme piše i članak "Pitanje centralizacije" čiji rukopis ostaje neobjavljen.
- Između 29. juna i 4. jula - Marks piše sastav "Uvodni članak broj 179 lista "Kölnische Zeitung", koji se objavljuje u nastavcima u "Rheinische Zeitung" 10, 12 i 14. jula.
9. avgust - Marksov članak Filozofski manifest istorijske pravne škole pojavljuje se u prilogu br. 221. lista "Rheinische Zeitung", bez poglavlja o braku koje cenzura nije dopustila.

- Prva polovina oktobra - Marks prelazi u Keln i postaje 15. oktobra glavni urednik lista "Rheinische Zeitung" (Rajnskih novina), koji time dobija sve određeni-ju revolucionarno-demokratsku orijentaciju.
16. oktobra - "Rheinische Zeitung" u svome broju 289 donosi Marksov članak "Komunizam i augsburški" list "Allgemeine Zeitung".
- Druga polovina oktobra - Marks piše treći članak o debatama Šeste rajnske skupštine pod naslovom "Debate povodom zakona o kradji drva", u kojem se prvi put bavi ekonomskim pitanjima. Ovaj članak list "Rheinische Zeitung" objavljuje u pet nastavaka od 25. oktobra do 3. novembra.
- Oktobar - Marks proučava francuske socijalističke utopiste kao što su Charles Fourier, Etienne Cabet, Theodore Dezamy, Pierre Leroux, Victor Considérant i Pierre - Joseph Proudhon. Izučavanje ideja ovih mislilaca traježe čve do početka 1843.g.
- Druga polovina novembra - Prvi susret između Marksa i Engelsa, koji je na prolazu iz Berlina za Englesku svratio u redakciju lista "Rheinische Zeitung" u Kelnu. (Susret je bio hladan zbog različitih filozofskih pozicija, ali je saradnja uspostavljena. Naredni susret 1844. godine u Parizu biće srdačan).
- Kraj novembra - Marks prekida odnose sa berlinskom grupom mladohegelovaca, nazvanih "slobodni", koji su htjeli da od lista "Rheinsche Zeitung" načine organ za svoje diskusije koje će baviti pitanjima društva i vremena.
18. decembar - Marks piše članak "Nacrt zakona o razvodu braka" koji objavljuje u listu "Rheinsche Zeitung" od 19. novembra .
31. decembar - Povodom zabrane lista "Leipziger Allgemeine Zeitung" Marks piše i objavljuje u listu "Rheinische Zeitung" niz manjih kritičkih članaka u svom li-

1843.

Između 1. i 20. januara

- Marks proučava podatke i dokumente o krizi vinogradarstva u Mozelu i piše i objavljuje od 15. do 20. januara u listu "Rheinische Zeitung" svoj studijski članak "Opravljanje dopisnika sa Mozela".

19. januar

- Pruska vlada je donijela odluku o obustavi izlaska lista "Rheinische Zeitung" (Rajnske novine) od 1. aprila nadalje, a do toga vremena list će izlaziti uz poštorenu cenzuru.

10. februar

- Cenzura zabranjuje objavljivanje nastavka Merksovog članka "Opravljanje dopisnika sa Mozela".

12. februar

- Marks vrlo energično nastupa na vanrednoj opštoj skupštini akcionara lista "Rheinische Zeitung" i njegov tekst primedba na optužbu ministarstva protiv lista biva usvojen kao memorandum vladi, ali većina akcionara se pokazala oportunističkom i slabom.

17. mart

- Marks istupa iz redakcije i njegova izjava o istupanju se objavljuje 18. marta u listu "Rheinische Zeitung".

Kraj marta

- Marks putuje u Holandiju.

19. juna

- Marks se vjenčao sa Dženi fon Vefalen u crkvi svetog Pavla u Bod Kreuznachu. U ovom mjestu se sa suprugom zadržao do jeseni.

- Arnold Ruge je Marksu zajemčio solidan godišnji prihod za saradnju u "Njemačko-francuskim godišnjacima". Ta saradnja je trajala samo u uređivanju jednog broja, jer su se razišli.

Jesen

- Napušta Njemačku i odlazi u Pariz. Marks su u Parizu čekali: Mozes Hes, Arnold Ruge, G. Herwegh. Nastanio se u Rue Vaneau 30. Od tada nije im državljanstvo ni jedne zemlje, ali je zato bio građanin svijeta.

(Hronika je sačinjena na osnovu više monografija i biografija o Marksu, kao i na osnovu kritičkog izdanja prvog toma Djela Marksa i Engelsa).

Dvanaesti dio

I N D E K S   I M E N A

 INDEKS IMENA

A

Adorno, T. 21, 22, 36, 368
 Adelbert, 124
 Agriola, 65
 Akselos, K. 29
 Annales, 65
 Altise, L. 31
 Ambrozije, 46
 Aristotel, 145, 175, 228, 235, 244, 252, 255, 265, 267, 270, 272, 273, 278, 285, 291, 293, 302, 303, 304, 305, 329, 330, 353
 Albion, 159
 Alsino, 173
 Alfejnstein, 213
 Arni, B. 216
 Aleksandinski, K. 243, 276,
 Aleksandar Makedonski, 246, 265
 Anaksimen, 246
 Anaksimander, 246
 Anakasagor, 247, 248, 302
 Antina (boginja), 265
 Anenkov, P. 325
 Akvinski, T. 330
 Auerbah, B. 330, 331, 380
 Apel, O. Karl, 344

B

Bauer, B. 37, 117, 138, 128, 149, 157, 158, 179, 211, 213, 215, 220, 221, 222, 225, 234, 243, 259, 272, 320, 324, 325, 327, 328, 332, 333, 334, 380
 Bauer, E. 211, 225
 Buda, 130
 Bloh, E. 11, 17, 19, 23, 31, 36, 52, 101, 351, 359, 362
 Blumeberg, V. 31
 Bošnjak, B. 115
 Borni, 54
 Bišner, 53
 Bekon, F. 145

Balzak, O. 161
 Buhl, L. 211
 Bjorn, L. 216
 Bjuhner, G. 216
 Bruno, Dj. 255
 Bašman, K (vidi Bashmann, C.F.) 260, 261, 380
 Baile, 284, 285, 287
 Bakunjin, M. 325
 Bulgakov, S. 313
 Barberiak, Ž. 327
 Babeuf, 329
 Blank, 329
 Braunfels, 331

C

Ciceron, 64, 266, 276, 277, 280, 284, 285, 287, 296
 Chamisso, 157 (Habet)
 Cabet, Etienne, 382, 329
 Concideront, Viktor, 382

Č

Čović, A. 31

D

Dagaro, 55
 Dante, 60
 Dalberg 65
 Damjanović, M. 176
 Dekart, 276
 Demokrit, 20, 27, 28, 119, 128, 138, 147, 205, 222, 226, 231, 232, 234, 239, 254, 259, 260, 261, 262, 265, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 281, 282, 284, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 296, 298, 301, 302, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 314, 316, 341, 359, 379, 380
 Dozamy, Tjeodore, 382
 Duberaner (vidi Döberreiner), 262

Dj

Djurić, R. 202

E

Eichor, 213
 Eko, U. 154
 Empirik, S. 255, 276, 295, 301
 Empedokle, 159
 Engels, F. 5, 16, 27, 30, 33, 36, 37, 38, 41, 43, 45, 47, 62, 72, 104, 114, 120, 122, 130, 140, 155, 159, 160, 163, 166, 174, 188, 221, 225, 235, 260, 262, 264, 319, 323, 325, 326, 329, 331, 332, 333, 354, 382, 383
 Epikur, 20, 25, 27, 28, 100, 101, 119, 120, 138, 147, 205, 222, 226, 231, 252, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 254, 255, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 341, 359, 363, 379, 380
 Eleinštajn, Ž. 26
 Ertl, E. 31
 Endemann, V. 104
 Eshil, 108, 269, 314
 Erupid, 108

F

Faust, 188, 189, 196
 Fihte, J. G. 1, 24, 52, 125, 126
 132, 138, 144, 145, 147, 153, 186, 187, 189, 190, 208, 209, 214, 223, 227, 228, 229, 232, 343, 360, 362,
 Filipon, 330
 Fišer, K. 118, 179,
 Fišer, E. 222, 223
 Fojerbah, L. 17, 40, 43, 118, 139, 203, 208, 229, 232, 303, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 331, 332, 333, 334, 345, 349, 350, 353, 359, 360, 375, 380, 381
 Forbot, I. 6
 Friligrathom, F. 325
 Frichand, M. 60, 314, 221, 312
 Freiligrath, F. 199
 Fries, F. 262

Fridrih, J. 185
 Furije, S. 139, 232, 382

G

Garodi, R. 31, 58, 83, 115, 189, 196, 208, 215, 218, 219, 226, 227, 318
 Gabler, 121
 Gasendi, 240, 242, 266, 294
 Gall, L. 50, 53
 Gans, E. 50, 56, 115, 118, 119, 120, 121.
 Gärtner, 149
 Galbrait, K. 365
 Gete, 52, 53, 60, 66, 122, 184, 185, 189, 196
 Gratižan, 145
 Gotling (vidi Goettling), 262
 Greta, 188
 Grlić, D. 234, 277
 Guckov, K. 216

H

Hajdeger, M. 19, 29, 101, 159
 Hajne, H. 19, 24, 52, 53, 54, 56, 69, 70, 120, 124, 158, 198, 199, 201, 206, 216, 330, 332, 363
 Hladun, I. 159
 Haym, 222
 Hand, F. 261
 Hegel, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 40, 44, 51, 52, 53, 85, 111, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 145, 148, 149, 152, 157, 179, 180, 185, 186, 189, 202, 204, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 232, 241, 243, 250, 254, 255, 259, 262, 264, 266, 267, 269, 270, 272, 308, 311, 315, 316, 320, 321, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 332, 333, 337, 338, 339, 344, 345, 350, 352, 360, 361, 362, 363, 379
 Henke, H. 89
 Helfen, M. 260
 Hegestenberg, 222
 Heraklit, 159, 267, 271, 272, 273
 Herkule, 265
 Herodot, 295

Herwegh, G. 383
 Habermas, A. 35
 Hermes, G. 118, 268
 Hess, M. 322, 324, 330, 332, 380, 383
 Hjum, D. 268
 Horacije, 265
 Holbah, P. 330, 332
 Homer, 60, 61, 64, 65, 70
 Hitler, 61
 Hugo, G. 123
 Hrist, I. 20, 62, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 105, 125, 126, 138, 154, 213, 214, 215, 220

I

Ibzen, 154
 Ivan (sv. Ivan) 100

Ivan

J

Jehudu ben Elieser ha- Levi
 Minza (Marksov predak), 55
 Jenko, S. 161
 Jokić, V. 15, 350, 351, 353
 Jovan (sv. Jovan), 88, 89, 105
 Jung, G. 332, 333

K

Kant, E. 20, 24, 25, 26, 44, 52, 58, 60, 67, 96, 111, 132, 139, 140, 144, 145, 146, 153, 186, 187, 189, 190, 208, 209, 223, 227, 228, 229, 232, 233, 251, 306, 343, 360, 361

Kar, E. 259

Kernead, 233
 Kjerkegor, S. 27, 28, 29, 85, 161, 159, 197, 205, 251, 368

Klement, 243

Kleant, 233, 234

Klopstok, 66

Korni, O (vidi Augustu Cornu)
 30, 31, 47, 48, 49, 57, 57a, 58, 59, 65, 66, 80, 82, 83, 87, 100, 112, 114, 116, 117, 120, 122, 125, 126, 136, 137, 142, 159, 160, 162, 163, 164, 188, 197, 199, 200, 201, 212, 216

Koper, J. 96, 97
 Kopen, F. 211, 217, 272
 Korš, K. 36
 Kostić, Z. 202
 Kožev, A. 30
 Kota, 276
 Ksenofan, 302
 Künzli, A. 57, 332

L

Lafarg, P. 41, 61, 62
 Laida, 266
 Lajbnić, G. V. 60, 131, 276, 277, 294
 Lapin, N. I. 31, 39, 50, 108, 165, 166, 168
 Lasal, F. 28, 69, 271, 325
 Laertije, D. 295
 Leukip, 291, 293
 Leo, 222
 Lenjin, V. I. 5, 39, 62, 326, 370
 Lesing, 60, 70, 108, 199, 224, 330, 332
 Lers, 69, 87
 Leontej, 276
 Lok, Dž. 60, 131
 Longuet, Robert Žan (Marksov posljednji praunuk), 62, 116
 Longe, Šarl (Marksov zet), 62
 Longuet, Žan (otac Roberta Žana) 62
 Loriks, 329
 Loers, 105
 Lukač, Dj. 36, 53, 209
 Luter (Luther), 175, 326, 381
 Luwind, 201
 Lukrecije Kar, 239, 241, 242, 285, 287, 289, 295, 298, 301, 306, 313
 Luđen, 261

M

Marks, Eleonor (Marksova kći), 59, 64, 138, 139, 140
 Marks, Eduard (Marksov brat), 134, 149
 Marks, Henrih (Marksov otac), 49, 54, 55, 56, 57, 57a, 58, 60, 61, 64, 88, 98, 101, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 117, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 158, 164, 165, 166, 169, 175, 183, 190, 199, 204, 209, 210, 211, 227,

Marks, Henrijeta (Marksova majka), 54, 55, 61, 98, 136, 138, 150, 163, 378
 Marks, Herman (Marksov brat), 55
 Marks, Laura (Marksova kći), 62, 161, 180
 Marks, Dženi (Marksova kći), 62, 161
 Marks, Moric (Marksov brat), 55
 Marks, Sofija (Marksova sestra), 55, 60, 138, 204
 MARKS, KARL, 1-383
 Marksović, S. 373
 Marija (sv. Marija), 171
 Majster, V. 196
 Majen, E. 211
 Majn, 234
 Mering, F. 5, 30, 54, 69, 142, 149, 158, 159, 163, 180, 197, 198, 199, 200, 203, 272
 Miler, E. 179
 Metrodor, 296
 Mincer, 327
 Mjorik, E. 216
 McLean, D. 31, 189
 Montignij, E. 64
 Monz, H. 71, 89
 Mojsije (sv. Mojsije) 188, 374
 Morafski, S. 179
 Muhić, F. 13
 Mühlehoff, 57

N

Nabukon, 6
 Napoleon, 49, 51, 55, 57a, 60, 61
 Niče, F. 29, 159, 192, 199, 368,
 Nikolaj, 276
 Nikolaevski, B. 260
 Newton, 131
 Njegoš, 159

NJ

Njegoš, 159

O

Oven, R. 54, 139, 232
 Ojzerman, T. I. 30, 32, 33
 Ovidije, 130, 145, 224

P

Pavićević, V. 69, 82, 97, 99, 119, 147, 234, 271, 311, 312
 Paul, (st. Paul), 335
 Pavle (apostol Pavle), 243, 276
 Petrović, G. 31, 83, 84, 167, 189, 202
 Phaëdon, 65
 Pitagora, 175
 Pitokle, 295, 305
 Petrarka, F. 191
 Platon, 19, 64, 65, 92, 100, 112, 159, 198, 228, 241, 242, 243, 251, 252, 270, 272, 273, 302, 303
 Plutarh, 240, 241, 242, 266, 267, 268, 270, 276, 277, 287, 295, 307, 315
 Platen, A. 158, 173
 Prauer, S. 179
 Prometej, 1, 20, 28, 196, 254, 263, 268, 269, 313, 314, 341
 Prudon, P. 324, 346, 382

R

Rajnhold, E. 261
 Razjanov, D. 30
 Reimarus, 145
 Rembo, 194
 Richard, M. 311
 Riedel, 234
 Riter, 241, 243
 Rosamund, 198
 Rubel, M. 31
 Rudiger, T. 31
 Ruso, Ž-Ž. 58, 60, 67, 108, 330, 332, 343
 Ruge, A. 220, 225, 322, 324, 327, 328, 329, 332, 333, 334, 335, 383
 Rutenberg, 157, 211

S

Savgini, 118, 119, 121, 122, 123, 150
 Sartr, Ž. P. 101
 Serevantes, 60, 65
 Seneka, 243
 Sen-Simon, 49, 50, 54, 61, 119, 139, 232, 329
 Sizif, 19
 Sin, I. 159
 Skot, D. 326

Simplikije, 330
 Stoičar, Poseidonije, 276
 Sotion, 276
 Sokrat, 175, 205, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 253, 255, 272, 273
 Sofoklo, 64, 66, 105, 108
 Sloterdijk, P. 21
 Spinoza, B. de, 271, 276, 326
 Solger, 224
 Staljin, J. V. 33
 Stefens, 121, 122,
 Steiniger, 65, 67, 104
 Stobej, 243, 301
 Schneemann, 65
 Schmidt, 157
 Ššaubah (vidi Schaubach), 284
 Subotić, A. 46, 55, 56, 57
 Shidthannerom, 149

Š

Šamisij, 124
 Šaper, 334
 Šekspir, V. 60, 61, 70, 108, 177
 Šeler, M. 351
 Šiler, 60, 66, 184, 185, 189
 Šile, 122
 Šeli, 161
 Šeling, F. V. J. 24, 52, 114, 122, 139, 148, 205, 210, 228, 232, 360, 362
 Šlegel, 156
 Šneman, 67
 Šobašov (vidi Schaubacov), 295
 Šmit, Karlolina (Marksova unuka), 138
 Štaufen, H. 173
 Štraus (vidi Strauss), 213, 214, 215, 220, 222, 320, 321, 325, 326, 331, 381
 Šulc (vidi Schulze), 262

T

Tagore, 362
 Tacit, 65, 145, 224
 Tales, 245, 246
 Temistokle, 343
 Teniktije, 330,
 Tonović, S. 101
 Tukidid, 65
 Trevorum, A. 46

V

Vestfalen, foh Dženi, 59, 60, 61, 66, 68, 113, 117, 118, 123, 125, 132, 134, 135, 140, 144, 150, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 174, 176, 180, 192, 193, 194, 196, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 201, 378, 379, 380, 383
 Vestalen fon, Ludvig, 59, 60, 61, 66, 67, 108, 125, 165, 263
 Vestfalen, Edgar (brat Dženin), 60, 68
 Vestfalen, Ferdinand (brat Dženin), 186
 Vitenbah (vidi Wittenbach), J. 58, 65, 66, 67, 69, 81, 87, 100, 105, 190
 Volter (vidi Voltaire), 58, 60, 96, 108, 277, 343, 330, 332
 Vidig, 53
 Vitling, V. 324
 Virthov, 333
 Vatkeov, 334
 Vereš, T. 31, 33, 57, 68, 80, 96, 97, 98, 99, 131, 145, 215, 218, 228, 232, 236, 315, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 339, 340, 341, 342, 344
 Volf, 260
 Verter, 196
 Vilkeman, 224
 Verulamski, 145
 Vranicki, P. 30, 38, 51, 69, 83, 150, 211, 214, 222, 223, 225, 234, 262, 268
 Vunder, 148, 157

W

Wallenstein, 189
 Wenzel, C. 64
 Wigand, 157

U

Uzelac, M. 102, 104

Z

Zaratustra, 159
 Zenon, 233, 255
 Zevs (Bog), 268
 Zonard, A. 31

P R E G L E D   K O N S U L T O V A N E
L I T E R A T U R E

- (-Prvi dio: Marksovi radovi
-Drugi dio: Dokumenti
-Treći dio: Radovi o Marksu)

P R E G L E D L I T E R A T U R E

Prvi dio

MARKSOVI RADOVI

1. "Razmišljanja mladića prilikom izbora poziva", ^(Maturski rad iz njemačkog jezika) Marx - Engels, Dela, prvi tom, ~~skrx~~ Beograd, 1968. str. 3-8;
2. Latinski sastav: "An principatus Augusti merito inter feliciores rei publicae Romanae aetatus numeretur" Marx - Engels, Dela, prvi tom, Beograd, 1968. str. 389 -392;
3. Rad iz vjeronauke: "Sjedinjenje vjernika sa Hristom prema Jevandjelju po Jovanu, 15,1-14, izloženo u svojoj osnovi i istini, u svojoj bezuslovnoj nužnosti i u svojim posledicama", Marx-Engels, Dela, prvi tom, Beograd, 1968. str. 393-396;
4. Latinski extemporale: "De Hemsterhusii moribus", Marx - Engels, Dela, prvi tom, "Prosveta", Beograd, 1968. str. 397;
5. Prevod sa grčkog: "Iz sofoklovih Trahin(jenki) 140-176. Dejanira", Marx - Engels, Dela, prvi tom, "Prosveta", Beograd, 1968. str. 398 -399;
6. Prevod sa nemačkog na francuski jezik, Marx-Engels, Dela, prvi tom, "Prosveta", Beograd, 1968. str. 400-401;
7. Rad iz matematike, Marx-Engels, Dela, prvi tom, "Prosveta", Beograd, 1968. str. 402 -406;
8. Pismo ocu (Berlin, 10. novembar 1837.), Marx-Engels, Dela, prvi tom, "Prosveta", Beograd, 1968. str. 9-17;
9. Marxove napomene uz ispise iz nekih pročitanih dela, Marx-Engels, Dela, prvi tom, "Prosveta", Beograd, 1968. str. 420-422;
10. "Knjiga ljubavi", ~~Biblioteka~~ (pjesme), Biblioteka časopisa "Glasnik" - Otkrivanja, Niš, 1983. godine (prevod Zvonimir Kostić-Palanski). Ova zbirka sadrži sljedeće pjesme: "Misao", "Završni soneti (I, III i IV)", "Otrov", "Večernji čas", "Jadanje", "Oluja", "Želja", "Harmonija", "Tvorevine mašte" (Soneti Dženi I), "Podsećanje Dženi", "Dženi" (Sonet: I, III, IV, V, VI, VIII), "Budjenje" (I, II, III, IV, V), "Traženje" (Pesma), "Nalaženje" (Pesma) i "Završni sonet Dženi".

11. Pesme iz 1837, (Izbor): "Matematička mudrost"; Dve pesme posvećene Jenny "Traženje", "Nalaženje", "Hegel. Epigrami (1, 2, 3)", "Harmohija", "Ljudski ponos", Marx-Engels, Dela, "Prosveta", Beograd, 1968. prvi tom, str. 407-412;
12. Pjesme: "Posveta ocu" (I-Stvaranje, II-Pjesništvo), "Dvije pjesme" (I-Svirač i II-Noćna Ljubav), "Vodeni starac" (Balada 1, 2, 3, 4), "Epigrami" I, II (Hegel, Epigrami 1, 2, 3, 4), III, IV, V, VI, VII (Stanovitom ćelonji), VIII (Pustkuchen) - (Lažne godine lutanja) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, Završni epigram majstoru Pustkuchenenu, "Brodareva pjesma na moru", "Završni soneti (Jenny) I, II, III i IV.; Karl Marx: "Od filozofije do proleterijata", "Školska knjiga", Zagreb, 1975. str. 25-36;
13. Zbornica narodnih pesama- Narodne pesme - na svim nemačkim narečjima, kao i španske, grčke, letonske, letonske, estonske, albanske etc., iz raznih zbiraka sastavio za svoju dragu, voljenu Jenny - K. H. Marx, Berlin, 1839. ~~sk~~ Dela Marx-Engels, prvi tom "Prosveta", Beograd, 1968. str. 413-419;
14. Iz pripremnih radova za istoriju epikurejske, stoičke skeptičke filozofije (iz I sveske - Epikur o državi, Epikur kao filozof predstave, Prenošnje identiteta u atome i imanentna dijalektika epikurejske filozofije, Slučaj i mogućnost kod Epikura, Epikurova veća doslednost u poredjenju sa skeptičarima, Atom kao neposredna forma pojma; deklinacija; Iz druge sveske - Epikurova filozofija nebeskih tela, Gassendi i Epikur, Epikurejska konstrukcija sveta, Epikurejska filozofija i skeptičizam, Plutarhovo neshvatanje Epikura, Pojam mudraca u grčkoj filozofiji, Suštinske odredbe epikurejske filozofije; Iz III sveske - Kritika Plutarhove polemike protiv Epikura (Ataraksija/, Slučaj i nužnost, Odnos čoveka prema bogu/1/ Strah i onostrano biće/, 2x /2. Kult i individua/, /3. Providjenje i degradirani bog/, Individualna besmrtnost /1. O religioznom feudalizmu. Pakao svetinj /, /2. Čeznja mnoštva/, /3. Oholost izabranih/, Kritika Plutarhovich gledišta o drugim filozofima, a osobito o Platonu; Iz IV sveske - Plutarh i Lukrecije, Lukrecijeva kritika ranije filozofije prirode, Atomi kao supstancija, Ret atoma, Deklinacija ili skretanje, Spoljašnji kvaliteti atoma, Paralela između epikurejca s jedne i pijetista i suprenaturista s druge strane; Iz V sveske - Luc. Annaei Senecae operum t. III. Amstelodami 1672 i drugi dokumenti; Iz VI sveske - Čvorne tačke u razvitku filozofije,

O subjektivnoj formi Platonove filozofije. Kritika Bauerovog spisa "Das chistliche im Platonismus", protiv Riterovog shvatanja atomizma, Hegelov sud o Epikurovoj filozofiji prirode; Iz sedme sveske - Odnos epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije prema ranijoj grčkoj filozofiji; Atom kao najopštija forma pojma u epikurejskoj filozofiji prirode, zadaci filozofskog pisanja povesti i Slobodna svest kao princip epikurejske filozofije;(Marx - Engels, Djela, prvi tom, "Prosveta", Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968., str. 19-86;

15. "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode" (sa Dodatkom), Marx - Engels, Djela 1, str. 87- 175, (Koristio sam izdanje Marksove disertacije objavljeno u "Kulturi", Beograd 1963., kao i izdanje u izdanje u knjizi K. Marksa "Od filozofije do proleterijata", Školska knjiga, Zagreb, 1975. str. 78-122)
od 1841-43)
16. Članci: "Primedbe povodom najnovije pruske instrukcije o cenzuri" (177-196), "Luther kao arbitar između Strauba i Feuerbacha" (196-198), "Debate Šeste rajnske skupštine. Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini" (198-241), "Pitanje centralizacije" (241-243), "Uvodni članak broja 179. lista 'Kölnische Zeitung'" (243-259), "Komunizam i auzburški list 'Allgemeine Zeitung'" (266-271), Debata Šeste rajnske skupštine. Debate povodom zakona o kradji drva(271 -304), "'Liberalna opozicija' u Hanoveru (304 -305), "Nacrt zakona o razvodu braka" (305-310), "Još nekoliko reči o spisu: Bruno Bauer i akademska sloboda predavanja od dra O. F. Gruppea. Berlin 1842 (310-314), "Ukaz o dnevnoj štampi" (314-316), "Polemička taktika auzburških novina" (317-322), "O staleškim odborima u Pruskoj" (322-334), "Zabrana lista 'Leipziger Allgemeine Zeitung'" (334-352), "Opravdanje dopisnika ++ sa Mozela"(352-376), "O izborima polanika za skupštinu" (376-382), "Rhein-und Mosel - Zeitung" Kao veliki inkvizitor" (382-385), "Izjava" (385), Marx- Engels, Djela 1, str. 177-389),
17. Pisma: Rugeu, D. Oppenhemu, Schperu i drugim savremenicima, Djela, 1, str. 423- 451,

18. "Od filozofije do proleterijata", Školska knjiga, Zagreb, 1975. godine, 283 strane. (Početno opredjeljenje, Pjesnički pokušaji, Studentsko preispitivanje savjesti, Bilješke i razmišljanja doktoranda, Temelji filozofije slobode, Rasprave i polemike, Kritika Hergelove filozofije prava, Program kritičke misli, Filozofija i proleterijat.)).
19. "O jeziku" (Marks, Engels, Lenjin, izbor članaka i misli), "Kultura", Beograd, 1970.;
20. "O književnosti" (zajedno Marks-Engels), Prosveta - "olit - Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1978.;
21. "Matematički rukopisi", Stvarnost, Zagreb;
22. "O vaspitanju i obrazovanju" (zajedno sa Engelsom), Radnička štampa, Beograd, 1982.;
23. "Politički testament".

Drugi dio: DOKUMENTI KARLA MARKSA

24. Dokumenti, Skica jedne brošure, Marx - Engels, Djela 1, str. 451-452
25. Redakcijske primedbe i beleške u listu "Rheinische Zeitung",
26. Marxove primedbe na rešenje tri ministra za cenzuru protiv lista "Kneiensche Zeitung",
27. Jedan članak lista "Mannheimer Abendzeitung" o Marxu,
28. Izveštaj cenzora St. Paula o Marxu,
29. "odni list Karla Marxa,
30. Matursko svedočanstvo Karla Marxa,
31. Otpušno svedočanstvo Univerziteta u Bonu 1836.,
32. Svedočanstvo Univerziteta u Berlinu 1841.,
33. Pismena molba Marxa prof. Machmannu radi dodeljivanja doktorskog zvanja,
34. Referat dekana Filozofskog fakulteta u Jeni prof. C. F. Bachmanna Filozofskom fakultetu o kandidatu fil. C. H. Marxu,

35. Markova doktorska diploma,
36. Ugovor o braku između Karla Marxa i Jenny von Westphalen. (svi ovi dokumenti objavljeni su u prvom tomu ~~Marx-Engels~~: Ajale, Beograd, 1968. str. 451-479). Dokumenti su od važnosti za pravljenje hronologije Marksovih događaja. (Kao dokumenti poslužila su i pisma između tih ljudi).

Treći dio : RADOVI DRUGIH AUTORA

37. Altise, Luj: "O mladom Marksu". Prolog, Sarajevo, 1969., LIX, 11-12, str. 331-333.
38. Altise, Luj: "Za Marksa", Nolit, Beograd, 1971.
39. Apel, Karl-Oto: "Transformacija filozofije, "Veselin Masleša", Biblioteka "Logos", Sarajevo, 1980. (Tekst: "Refleksija i materijalna praksa: ka spoznajno-analitičkom utemeljenju dijalektike između Hegela i Marksa.", str. 83-305).
40. Adžija, Božidar: "Karl Marks", Cbris, Zagreb, 1936., Biblioteka "Liber", I, knjiga 2.
41. Adžija, Božidar: "Od Platona do Marksa" (Razvoj sociološke ideje), Zagreb, 1929., Edicija "Društvene misli", knjiga 2, 6.
42. "Atomisti Leukip i Demokrit" (Svjedočanstva i fragmenti), Izabrao, preveo i objasnio Niko Majnarić, "Matica hrvatska", Zagreb, 1950.
43. Akovijan, Ter: "Razvoj šogleda^K Marksa i F. Engelsa", Marksizam u svetu, br. 7, 1980.
44. Adorno, Teodor: "Negativna dijalektika", BIGZ, Beograd, 1979.
45. Adorno, Teodor: "Filozofska terminologija (Uvod u filozofiju)", Svjetslost, Sarajevo, 1986.
46. Broekman, Jan M.: "Jedinstvo teorije i prakse kao problem marksizma, fenomenologije i strukturalizma", "Gledišta", XXIV, br. 3-6, 284-301, Beograd, 1983.

47. Bloh, Ernest: "Marx kao mislilac revolucije", "Praxis", br. 1-2, Zagreb, 1969., str. 25-35.
48. Bloch, Ernest: "Marks i idealistička dijalektika" (u djelu: "Subjekt -objekt" - objašnjenje uz Hegelovu filozofiju) "Naprijed", Zagreb, 1975. (str. 366-375).
49. Bloch, Ernest: "Über Karl Marx", Edition subkamp, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1968. Tausend 1973, (tekstovi: "Der Student Marx", str. 7-14, "Karl Marx und die menschlichkeit, Stoff der Hoffnung", str. 14-45, i "Epikur und Karl Marx", str. 157-163).
50. Bloh, Ernest: "Student Marks", Odjek, Sarjevo, 1966, XIX, 17, str. 6 (preveo Rasim Muminović),
51. Bloh, Ernest: "Autoritet bez ogledala", Lica, Sarajevo, 1968, br. 5-6, str. 441-448.
52. Bloh, Ernest: "Problemi materijalizma", Stvarnost, Zagreb.
53. Bloch, Ernest: "Povijest filozofije i sažetak Hegelovog sistema", u djelu "Subjekt-objekt", str. 312-326, Naprijed, Zagreb, 1975.
54. Bloch, Ernest: "Sat filozofija", u djelu "Subjekt-objekt", str. 326-339, Naprijed, Zagreb, 1975.
55. Bloch, Ernest: "Hegelova smrt i život", u djelu "Subjekt-objekt", str. 339-366, Naprijed, Zagreb, 1975.
56. Bloch, Ernest: "Marx i idealistička dijalektika", u djelu "Subjekt -objekt", str. 366 -379, Naprijed, Zagreb, 1975.
57. Bloh, Ernest: "Duh utopije", BIGZ, Beograd, 1982.
58. Bloch, Ernest: "Subjekt-Objekt", Naprijed, Zagreb, 1975. (tekst: "Upućivanje").
59. Bloch, Ernest: "Principi nada", Tom br. 3, Naprijed, Zagreb, 1981.
60. Burger, Hotimir: "Marx i marksizam", "Filozofska istraživanja", br. 8, Zagreb, 1984. str. 3-13.
61. Burger, Hotimir: "Naš suveremenik Karl Marx", Naše teme, br. 3. str. 227-234, Zagreb, 1983.

62. Burger, Hotimir: "Marx i marksizam", Cekade, Političke teme, Biblioteka savremene političke misli, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1986.
63. Bošnjak, Branko: "Filozofija i povijest", Školska knjiga, Zagreb, Biblioteka: Savremena misao, 1983. (šesto poglavlje: "Povijesni preokret ideja i vrednota" 151-181, osmo poglavlje: "Povijesno i utopijsko u Marxovoj misli nakon sto godina" 254-282).
64. Bošnjak, Branko: "Sistematika filozofije", Naprijed, Zagreb, 1977.
65. Bošnjak, Branko: "Marxovo shvaćanje - demitologizirana eshatologija", u djelu "Smisao filozofske egzistencije", str. 156-162, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
66. Bošnjak, Branko: "Marksistička misao i pitanje promjene svijeta", u djelu "Smisao filozofske egzistencije", str. 223-378, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
67. Bošnjak, Branko: "Od Aristotela do renesanse", (treće izdanje), Filozofska hrestomatija II, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1982.
68. Buzadžić, Milovan: "Delegatski princip u Marksa", Pres-kliping, Beograd, 1982.
69. Barišić, Pavo: "Gradjanska kritika marksizma", Naše teme, br. 5, Zagreb, 1983.
70. Bois, Guy: "Marksizam i nova istorija", Marksizam u svetu, br. 12, str. 67-88, Beograd, 1983.
71. Cini, Marcello: "Znanstvenik Karl Marx", u knjizi, "Marx nakon sto godina", str. 66-89, Globus, Zagreb, 1984.
72. Colletti, Lucio: "Marx poslije stotinu godina" (u knjizi "Marx nakon sto godina", str. 89-98, Globus, Zagreb, 1984.
73. Cornu, August: "Karl Marx i Fridroh Engels - godine dječastva i mladosti", Naprijed, Zagreb, 1958.
74. Cekić, Miodrag: "Jedan vid porekla Marksove antropologije", str. 102-107, u knjizi "Filozofskih ogleda "Na putevima misaonih traženja", "Vuk Karadžić", Beograd, 1981.

75. Cvetković, Živojin: "Karl Marks, njegov život i rad", Beograd, 1933. "Privredni pregled",
76. Colletti, Lucio: "Marksizam i Hegel", Molit, Beograd, 1982.
77. Čavić, A.: "Marxov filozofski početak", Filozofska istraživanja, br. 8, Zagreb, 1984. str. 85-101.
78. Čanadanović, Mirko: Predgovor za knjigu: "Mark-Engels-Lenin- , "O jeziku", Kultura, Beograd, 1970.
79. Damnjanović, Milan: "Rad i jezik u Hegelovom sistemu i kod Marksa", Praxis, br. 5-6, 1970. Zagreb.
80. Djurić, Mihailo: "Niče i metafizika", Prosveta, biblioteka "Filozofija", Beograd, 1986.
81. Djordjević, Jovan: (uz koautorstvo Graždanić Stanislava i Stanovčića Vojislava) predgovor Marksovim i Engelsovim radovima "O vaspitanju i obrazovanju", str. 5-13, "Radnička štampa", biblioteka "Ideje", Beograd, 1982.
82. Djurić, Rajko: "Četvrti izvor marksizma", Pogovor Marksovim pjesmama "Knjiga ljubavi", Gradina, Niš, 1983.
83. Djordjević, Radomir: "Karl Marks i naše vreme", Dijalektika, Beograd, br. 1-4, str. 5-19, 1983.
84. Eneenberger, Magnus Hans: "Razgovori sa Marksom i Engelson", Rad, Beograd, 1983.
85. Engels, Fridrich: "O Marxu i marksizmu", (Članci i sjećanja), Kultura, Beograd, 1950.
86. Elleinchtein, Jean: "Marx - život i djelo", Globus, Zagreb, 1986.
87. Ficher, Ernest: "Uz pojam revolucije", Praxis, br. 1-2, Zagreb, 1969, str. 35-39.
88. Fišer, Ernest (u saradnji sa Fransom Marekom): "Šta je Marks stvarno rekao", Minerva, Subotica i Beograd, 1973.
89. Fron, Erich: "Marxov doprinos poznavanju čovjeka", Praxis, br. 1-2, Zagreb, 1969. str. 54-65.

90. From, Erih: "Marksovo shatanje čovjeka", Grafos, Beograd, 1963.
91. Flechthelm, K. Ossip: "Marx vidjen futurološki", Praxs, br. 1-2, Zagreb, 1969. str. 81-83.
92. Fichand, Marek: "Etička misao mladoga Marksa", Molit, Biblioteka: "Sazveždja", Beograd, 1966.
93. Fridman, J.: "Marksistička teorija i sistem totalne reprodukcije", Marksizam u svetu, br. 1-2, Beograd, 1980.
94. Fleischer, H.: "Polazne osnove za marksističku teoriju istorije", Marksizam u svetu, br. 9, Beograd, 1979.
95. Fleischer, H.: "Istorija nužnosti", Marksizam u svetu, br. 9, Beograd, 1979.
96. Franičević, Vojmir: "Žrtvovani Marx", Naše teme, br. 11, Zagreb, 1983. str. 1787-1788.
97. Gramsci, Antonio: "Marksizam i književnost", Školska knjiga, Zagreb, 1984.
98. Gojković, Boro: "Karl Marks, Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", Pregled, XV, 10, Sarajevo, 1963. str. 331-333.
99. Gojković, Boro: "Marksov zahtjev realizacije filozofije kao zahtjev ukidanja proleterijata", Pregled, XV, 6, str. 567-578, Sarajevo 1964.
100. Gojković, B(oro): "Svjětovni položaj filozofije", Praxs, Zagreb, 1974, XI, 1-2, str. 83-90.
101. Gorc, Andre: "Aktuelnost revolucije", Lica, Sarajevo, 1972. II, br. 6, str. 95-128.
102. Garodi, Rože: "Karl Marks", Kultura, Beograd, 1968.
103. Grlić, Danko: "Friedrich Nietzsche", tekst: "Kierkegard, Marx i Nietzsche", Biblioteka znanstvenih nauka, Zagreb, 1981.
104. Grupa autora: "Hegelovska ljevica" (tekstovi iz djela: H. Hajnea, A. Rugea, M. Pžesa Hesa, i B. Bauera), IRO "Veselin Masleša", Sarajevo, 1980.

105. Grupa autora: "Sjećanje na Marksa i Engelsa", Globus, Zagreb, 1978.
106. Grupa autora: "Marx nakon sto godina", Globus, Zagreb, 1984.
107. Grupa autora: "M. Marković, R. Šupek, G. Petrović, P. Vranicki, V. Korać, S. Knjazeva - Adamović, B. Pavlović, M. Milvotić, I. Foht: "Problemi filozofije marksizma", Rad, Beograd, 1967.
108. Girardi, Giulio: "Marksizam i revolucionarna religijska iskustva", (U knjizi: "Marx: nakon sto godina", str. 98-139), Globus, Zagreb, 1984.
109. Grebnev, A. (uz koautorstvo: D. Dobrodev i L. Kulidžanov): "Karl Marks - mlodie godi", (Scenarij mnogoserijnoga telefila), Moskva, "Iskustvo", 1982.
110. Glavaš, Sanda: Prikaz knjige: N. I. Lapina: "Mladi Marks", časopis "Naše teme", br. 10. Zagreb, 1984. str. 2142-2143.
111. Galbratih, John Kenneta: "Neslaganje Karla Marksa", u knjizi "Uoba neizvjesnosti", str. 83, Stvarnost, Zagreb, 1977.
112. Gemkov, Genrih: "MI prožili nenapisano ..." (Biografija Karla Marksa i Fridriha Engelsa), Izdateljstvo političeskoj literaturi, Moskva 1985.
113. Gretić, Goran: "Metafizika i pozitivizam", Forum, XXI, III, br. 9-10, Zagreb, 1986.
114. Gruppi, Lucijano: "O marksističkom istoricizmu", Marksizam u svetu, br. 12, str. 147-166, Beograd, 1983.
115. Heller, Agnes: "Marksova teorija revolucije i revolucija svakidašnjeg života", Praxs, br. 1-2, str. 65-71, Zagreb, 1969.
116. Heller, Agnes: "Mjesto etike u marksizmu", Praxs, br. 4, str. 453-461, Zagreb, 1967.
117. Heller, Agnes: "Marx i modernost (u knjizi: "Marx nakon sto godina"), str. 187-206, Globus, Zagreb, 1984.
118. Hauk, Filgang Fritz: "Camera obscura filozofije" (u knjizi: "Marx nakon sto godina"), str. 139, Globus, Zagreb, 1984.

119. Horkheimer, Max: "Marx danas", "Rukovet", br. 1-2, str. 63-70, (broj posvećen markizmu danas), Suhotica, 1983.
120. Hes, Moses: "Filozofija čina", Naprijed, Zagreb, 1987.
121. Horvat, Branko: "Marksizam, marksologija i vulgarni marksizam", Naše teme, XXVII, br. 11, str. 1763-1788, Zagreb 1983.
122. Habermas, Jirgen: "Teorija i praksa", BIGZ, Beograd, 1980.
123. Habermas, Jirgen: "Uloga filozofije u marksizmu", str. 131-140, u djelu: "Tehnika i znanost kao ideologija", Školska knjiga, Zagreb, 1986.
124. Haug, Wolfgang Fitz: "Marx, etika i ideološka odredjenja oblika, odredjenost oblika morala", Marksizam u svetu, br. 12, str. 107-133, Beograd, 1985.
125. Hobsawm, Eric J.: "Doprinos Karla Marxa istoriografiji", Marksizam u svetu, br. 12, str. 1-20, Beograd, 1983.
126. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: "Jesnski spis", Veselin Masleša, Biblioteka "Logos", Sarajevo, 1983.
127. Hegel, G. W. F.: "Filozofija povijesti", Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
128. Hegel, G. V. F.: "Istorija filozofije", tom 1, BIGZ, (četvrto izdanje), Beograd, 1983.
129. J(eremić) D(ragan): "Marks i Engels o umetnosti", Pogovor zborniku radova, "Marks-Engels: O književnosti i umetnosti", str. 203-209, "Rad", Beograd, (Biblioteka "Reč i misao") 1962.
130. Jokić, Vujadin: "Uvod u filozofiju", Univerzitetska riječ, Titograd, 1983.
131. Jokić, Vujadin: "Marksovo vidjenje umjetnosti", Centar za marksitičko obrazovanje "Nikola Kovačević", Nikšić, 1983.
132. Jacqgi: "Kapital i rad", Marksizam u svetu, br. 12, Beograd, 1974.
133. Jonjion, Marija: "Romantizam, revolucija marksizam", (tekstovi: "Marksov i Ničeov Prometej", "Marks ova sociologija saznanja"), Nolit, Beograd, 1976.

134. Korać, Veljko: "Nekoliko savremenih zapažanja o savremenosti Karla Marxa", Praxis, br. 1-2, str. 77-81, Zagreb, 1969.
135. Korać, Veljko: "Savremenost Marxove društvene teorije", Praxis, br. 3, str. 314-328, Zagreb, 1967.
136. Korać, Veljko: "Pogled na celovitost i koherentnost Marxove misli", Naše teme, br. 1, Zagreb, 1960.
137. Korać, Veljko: "Filozofija i njena istorija", Naprijed, Zagreb, 1978.
138. Kangrga, Milan: "Marxovo objašnjenje revolucije", Praxis, br. 1-2, str. 25-35, Zagreb, 1969.
139. Kangrga, Milan: "Smisao Marxove filozofije", Praxis, br. 3, str. 289-305, Zagreb, 1967.
140. Kangrga, Milan: "Etički problemi u djelu Karla Marxa", Nolit, Beograd, 1980.
141. Kangrga, Milan: "Postoji li bitna razlika između spisa mladog i kasnijeg Marxa", Naše teme, br. 1, Zagreb, 1960.
142. Kolakovski, Lešek: "Glavni tokovi markizma", tom 1, BiGZ, Beograd, 1980. (Testovi: "Uvod, Nastanak dijalektike, Hegelovska ljevica, Marksova misao u najranijoj fazi", str. 4-113).
143. Kalanj, Rade: "Marx nakon stotinu godina", (u knjizi: "Marx nakon sto godina"), Globus, Zagreb, 1984. str. VII-XVII.
144. Korsch, Karl: "Marksizam i revolucija", Globus, Zagreb, Biblioteka "Prometej", 1983.
145. Kačar, Davor: (uz koautorstvo Bosisa Jurinića): "Karl Marx - čovjek preinake svijeta", Svjetslost, Sarajevo, 1983.
146. Kroder, Lawrence: "Etnologija, antropologija u Marxa", Stvarnost, Zagreb,
147. Kalin, Boris: "Povijest filozofije", Školska knjiga, Zagreb, 1980.
148. Korš, Karl: "Kako čitati Kapital", Lica, Sarajevo, 1972. br. 5, str. 3 - 22.

149. Kolakovski, Lešek: "Poslijeratno konstituisanje marksizma", Lica, X, 8/10, str. 7-28, Sarajevo, 1983.
150. Kuvačić, I(van): "Aktuelnost Marxove paradigme", Kulturni radnik, 1978.
151. Krcić, Šefket: "Marksovi prvi radovi", Zbornik radova Akademije nauka i umetnosti Kosova, Priština 1984. str. 193-201.
152. Krcić, Šefket: "Mali esej o Marksu kao pjesniku", Univerzitetaska riječ, april, Nikšić, 1984.
153. Krcić, Šefket: "O Marksu kao pjesniku", Sphone, br. 2, str. 33-43, Nikšić, 1985.
154. Lapin, Ivanovič Nikolaj : "Mladi Marks ", Mladost,, Beograd 1984. godine
155. Luporini Cesare: "Za Marxovu stogodišnjicu" (u knjizi "Marx nakon sto godina", str. 219-236, Globus", Zagreb, 1984. god.
166. Đerđ Lukač: "Mladi Marks", BIGZ, Beograd, 1976. godine
167. Lukač Đerđ: "Marksovi osnovni ontološki principi", Praksis Zagreb, br. 3-4, 1973.
168. Lukač Djerdj: Karl Marks i Fridrih Teodor Fišer", u djelu "Prilozi istoriji estetike" str. 196-252, Kultura, Beograd 1959. godina
169. Lukač Djerdj: Uvod u estetičke spise Marksa i Engelsa" u djelu "Prilozi istoriji estetike" str. 173-196, Kultura Beograd 1959. godine
170. Lefevr Anri: "Marksizam - aktuelni problemi marksizma", BIGZ , Beograd , 1973. godine Lefebvre: "Hegel, Marx Nietzsche" (ou le royaume des ombre - ili kraljevstvo sjenski), Caesterman, Paris, 1975.
171. Leković Dragutin: "Marksizam i filozofija", Institut za izučavanje radničkog pokreta", Beograd, 1967. godine
172. V. I. Lenjin: DELA, tom 23, "Filozofski spisi 1909-1910" Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1975. godine; Tekst: "Karl Marks (Kratak biografski ogleđ sa izlaganjem marksizma, str. 109-114)?
173. Lukić Sveta: "Estetske ideje Marksa i Engelsa u današnjici-

- ci, Predgovor za knjigu: Marks i Engels "O književnosti", Prosveta-Nolit - Zavod za udžbenike, Beograd str.7-21 1978.
174. Laurent A.: "Marks o ponavljanju istorije", Marksizam u svetu, br. 9, 1979.
175. Lukač: "Marxovi osnovni ontološki principi", Praxis, 3-4, 1973.
176. Lefort Claude: "Marx: od jednog viđenja istorije do drugog", Gledišta br. 3-6 str.180-216, Beograd 1983. godina
177. Moravski, Stefan: "Marksizam i Estetika" I, rasprava "Estetske ideje Marksa i Engelsa" str. 20-65, "Pobjeda", Titograd, 1980.
178. Muminović, Rasim: "Humanitet prakso¹ kod Marxa", Praxis, br. 4, str. 461-469, Zagreb, 1967.
179. Muminović, Rasim: "Aktuelnost filozofije marksizma", Pregled, br. 5-6, str. 533-546, Sarajevo, 1968.
180. Muminović, Rasim: "Filozofija i praksa", "Svjetslost", Sarajevo, 1981.
181. Muhić, Ferid: "Odnos motivacije i kauzaliteta u Marksovom metodu tumačenja istorijskih događaja.", Gledišta, XVII, br. 4. 1976. Beograd, str. 283-302.
182. Muhić, Ferid: "Da li je Engels 'tragična zabluda' marksizma", Marksističke sveske, 1/1986., str. 47- 56.
183. Muhik, Ferid: "Marks ili sovremenost", Godišen zbornik, na Filozofskiot fakultet na univerzitetot vo Skopje, knjiga 9, (separat), Skopje, 1983., str. 65-75.
184. Muhik, Ferid: "Stavot na Kirkegor kon verata¹ razumot - nekoj dilemi", Filozofski fakultet na Univerzitetot - Skopje, 1978. (separat), str.365-379.
185. Muhik, Ferid: "Radikalna antropologija na Berlievot imaterijalizam", Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje, knjiga, br. 8, str. 323- 345, Skopje, 1982.
186. Muhik, Ferid: "Filozofija na ikonoklasikata", Makedonska knjiga, Skopje, 1983.
187. Milković, Aleksandar: "Meklanovo vidjenje Marksa", Gledišta, br. 4, Beograd, 1977. str. 369- 376.

188. Marković, Mihailo: "Pojam revolucije", Praxis, br. 1-2, Zagreb, 1969., str. 39-54.
189. Marković, Mihailo: "Marksova dijalektika i humanizam", Gledišta, br. 5 /1964., Beograd, 1, 67-75.
190. Marković, Mihailo: "Osnovne karakteristike marksističke filozofije", Gledišta, - X/1969., 1, 5-16.
191. Munišić, Zdravko: "Marksizam i filozofija"- Gledišta, IX/1968., 1, 59-70.
192. Marjanović, Radovan: "Marksizam u modernoj svesti", Gledišta, XX /1979., Beograd, 1, 116-121.
193. Mikćin, Vjekoslav: "Karl Marx i naše vrijeme" (u knjizi "Marx nakon sto godina", str. 269-285, Globus, Zagreb, 1984. godine
194. Mikecin, Vjekoslav: "Situacija i duhovna kretanja", Cekača, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb 1986.
195. Mikćin, Vjekoslav: "Marksistička filozofija", Stvarnost, Zagreb;
196. Mabbott, John David: "Uvod u etiku", Nolit, Beograd 1981.
197. Marcuse, Herbert: "Estetska dimenzija", Školska knjiga Zagreb Biblioteka "Suvremena misao" 1981.
198. Marjanović, Joco: "Misao i značaj Marksove disertacije u njegovom djelu", Sarajevo, 1971.
199. Marković, Luka: "Šta bi Marx uradio danas?", Naše teme, br. 11, str. 1178-1800, Zagreb 1983.
200. Melotti, Umberto: "Marksizam i azijsko društvo", Marksizam u svetu", br. 2, str. 169-189. Beograd, 1983
201. Mering, Franc: "Karl Marks - istorija njegovog života", Kultura, Beograd, 1958.
202. Mehring, F. "Geschichte der Deutschen Sozialdemokratie" (Istorije njemačke socijaldemokratije), Verlong, von J. H. W. Deitz Nachf, Stuttgart, 1906.
203. Mežić, Savo: "K. Marx, F. Engels, "O vaspitanju i obrazovanju", Naše teme, br. 5, Zagreb, 1983.

204. Markuze, Herbert: "Prilozi za fenomenologiju istorijskog materijalizma", Vuk Karadžić, Biblioteka : "Zodijak", Beograd, 1982.
205. "Marks naš savremenik", tekst u listu "Sovjetski horizonti", maj 1983. br. 5, str. 4-7.
206. "Karl Marks u nas 1933. godine": Ivan Krtalić: "S lijeva i desna o Marksu 1933.", str. 1531 -1542; "Marksizam i socijalna literatura", str. 1542 - 1562, "Polemika o dijalektičkom materijalizmu", str. 1562 - 1575, Naše teme, br. 10, Zagreb, 1983. (U okviru Pedesetpgodišnjica 50. Marksove smrti, str. 1575-1617; "Komunizam i nacija" 1617 - 1651, Naše teme, br. 10, Zagreb, 1983.
207. "Kratkij biografičeskij očerok" (O Karlu Marksu), Izdateljstvo, političeskoj literaturi, Moškva, 1983.
208. Muhić, Fuad: "Geneza početaka marksizma", Odjek, Srajevo, 1972. XXV, str. 16 .
209. Mobsbawn, Eric J.: "Sudbina izdanja Marksovih i Engelsovih djela", Naše teme, br. 3, Zagreb, 1983. str. 342-357.
210. Màrkus, György: "Proizvodnja protiv komunikacije: izmena paradigme u radikalnoj teoriji", Gledišta, br. 3-6, Beograd, 1983. str. 284-301.
211. Nikolaev, Mirko-Kus: "Marx, Aach, Avenarius, bankarstvo, 1928., br. 2,3,6.
212. Novaković, Šiniša: "Problem metafizike u savremenoj analitičkoj filozofiji", Institut društvenih nauka, Odjeljenje za filozofiju, Beograd, 1966.
213. Nikić, Momir: "Nepoznati Marks", Minerva, Subotica, 1982.
214. Nešković, Ratko: "Filozofija i istinska zajednica" (Filozofske osnove marksizma), Savremena administracija, Beograd (drugo izdanje), 1983.
215. Nikić, Stevo: "Marks i ostvarenje slobode, Kotor 1983.
216. Neuesdeutschland (Berlin), Marksovi "tajni članci" (U potpunom izdanju Marksa i Engelsa, objavljena u Njemačkoj

- Demokratskoj Republici, nalaze se napisi objavljeni u "Nujor-
r tribunu"), ("Politika", 8. maj 1975. godine, str.4, Beograd)
217. Nicolacvsy, B.(koautori) O. Maendien-Holfen, Karl Marx,
Eine Biografie, Berlin, Bon - Bod Godesberg, 1975.
218. Ojzerman, T. I.: "Formirovanije filosofii marksizma", misl
Moskva, 1986.g. (Čast pervaja: Ot idealizma i revolucionar-
nogo demokratizma k dijalektičeskomu i naučnom kominizmu")
Moskva 1986.
219. Petrović, Gajo: "Marx i marksisti", Naprijed, Zagreb, Nolit,
Beograd 1986.g. (Odabrana djela knjiga br.3).
220. Petrović, Gajo: "Mišljenje revolucije", Naprijed, Zagreb,
Nolit, Beograd (Odabrana djela knjiga br.2).
221. Petrović, Gajo: "Filozofija prakse" Naprijed, Zagreb, Nolit
Beograd, 1986. (Odabrana djela knjiga br. 1).
222. Petrović, Gajo: Predgovor Marksovoj knjizi "od filozofije
do proleterijata", Školska knjiga, Zagreb, 1975. (U ovoj
knjizi su date uvodne bilješke G. Petrovića: "Početno opre-
deljenje"/str. 9-15/, "Pjesnički pokušaji" /str. 20-24/,
"Studentsko preispitivanje savjesti" /str. 37-40/, "Bilješke
i razmišljanja doktoranda" /str. 50-55/, "Temelji slobode"
/str. 72-78/).
223. Petrović, Gajo: "Filozofija i revolucija", Praxis, br.1-2
str. 89-96, Zagreb, 1969.
- 223.a. Petrović, G.: "Bit i suvremenost Marxovog mišljenja" (Zg. 1984).
224. Petrović, Gajo: "Marks kao filozof - teze", u knjizi: "Ma-
rks i savremenost" , br. I (zbornik) Beograd-Arandelovac,
(str. 74-79), 1963.
225. Petrović, Gajo: "Razvoj i bit Marxove misli", Praxis, br. 4
str. 343-360, Zagreb 1968.
226. Petrović, Miloje: "Filozofski sporovi i osporavanja", (E-
kstovi: "Marks danas" str 11-23, "Jaspersov odnos prema Ma-
rksu 23-53), Poslovna politika, Beograd 1986.
227. Petrović, Miloje: "Politička filozofija franskih 'Novih
filozofa ' "Obeležja, str. 5-31, br.4 Priština, 1986.

228. Pavićević, Vuko: "Značajan Marksov prilog istoriji filozofije", Predgovor Marksovoj knjizi "Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode", str. I-20, Kultura, Beograd 1963.
229. Plehanov, G. V.: "Priloga idealizma", Kultura, Beograd 1967.
230. Plehanov G. V.: "Od idealizma ka materijalizmu", Kultura Beograd, 1968.
231. Plehanov G.V.: "Priloga istoriji materijalizma", Kultura, Beograd, 1966.
232. Parsons, Howard L.: "Uticaj Marxove misli u Sjedinjenim Državama", Praxis, str. 337-350 br. 3, Zagreb 1967.
233. Pešić, Zagorka Golubović: "Mesto antropologije u Marxovoj koncepciji istorijskog materijalizma", Praxis, str. 305-314, Zagreb, 1967.
234. Paz Oktavio: "Luk i lira", Kultura, Biblioteka Zodijak, Beograd, 1979.
235. Pažanin, Ante: "Prevladavanje suprotnosti idealizma i marksizma kod Huserla i Marksa", Gledišta br. 1-2, str. 74-93, Beograd 1971.
236. Puhovski Nadežda Čačinović: "O Rubelovoj 'kronici Marxova života'", Predgovor za knjigu Maximillena Rubela "Kronika Marxova života", str. 5-8, Školska knjiga, Zagreb 1976.
236. Puhovski, Ž(arko): "Epohalni neuspjeh Marxove intencije?", Filozofska istraživanja br. 8, str. 13-29, Zagreb, 1984.
237. Pejić, Lazar: "Životnom stazom Karla Marksa" (Od 11 do 17 strane) u djelu: Profesor dr Zoran Pjanić, Prof.dr Lazar Pejić i grupa autora: "Životnom stazom Karla Marksa", Ekonomska misao", NIRO "Knjževne novine", Beograd, 1984.
238. Prpić, Ivan: "Shvatanje građanskog društva u Marxovim radovima do 1844. godine", Praxis br. 1-2, Zagreb 1974.
239. Rapailoannou Kostas: "Marx et les marxistes", Flammarion, Paris, 1972.
240. Peru Fransoa: "Za filozofiju novog razvoja", Poglavlje: "Marx i njegovi sljedbenici NIRO Matice srpske (Evropski centar za mir i razvoj) Cecos Novi Sad-Beograd 1976.

241. Prohić, Kasim: "Karl Marks: 'Kritika Hegelove filozofije prava", Pregled, Sarajevo, 1961. str. 131-135.
242. Pažanin, Ante: "Radikalnost i univerzalnost komunističke revolucije", Politička misao, br. 1, Zagreb, 1968.
243. Pažanin, Ante: "Marx i materijalizam", Matice Hrvatska, Zagreb, 1972.
244. Pačić, Ivan: "Diktatura proletarijata i sloboda", Ideje, Beograd, 1979.
245. Pisma: Moses Hess Bertholdu Auerbachu (pismo, Keln, 2. septembar, 1841.), Georg Jung Arnoldu Rugeu u Drezdenu (pismo, Keln, 18. oktobar 1841.), Georg Jung Arnoldu Rugeu u Drezdenu (pismo, Keln, 29. novembar 1841.), Bruno Bauer Marksu u Berlinu (Bon, 30. mart 1840.), Bruno Bauer Marksu u Berlinu (Bon, 28. marta 1841.). Pomenuta pisma su objavljena u Šavbrana djela Marksa i Engelsa, Tom br. 1, Prosveta i Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968. str. 442- 450.
246. Rjazjanov, David Borisovič: "Marks i Engels", BIGZ, Beograd, 1975.
247. Rodin, Davor: "Privatno vlasništvo i klase", Praxis, br. 3, str. 328 -337, Zagreb, 1967.
248. Redžepagić, Jašar: "Aktuelnost i značaj pedagoških pogleda Karla Marksa", Zbornik radova, Akadeija nauka i umetnosti Kosova, Priština, 1984. str. 37-44.
249. Rubel, Maximilien: "Kronika Marxovog života", Školska knjiga, Biblioteka "Suvremena misao", Zagreb, 1976.
250. Russell, Bernard: "Mudrost zapada", Mladost, Zagreb, 1977.
251. Roksandić, Drago: "Marksizam i suvremena historiografija", Marksizam u svetu, br. 12, (str. V-XI), Beograd, 1983.
252. Solar, Milivoj: "Književna kritika i filozofija književnosti", Školska knjiga, Zagreb, 1976.

253. Solar, Milivoj: "Klasici marksizma i književna kritika", Str. 50-71, U djelu: "Književna kritika i filozofija književnosti", Školska knjiga, Zagreb, 1976.
254. Solar, Milivoj: "Kako razumjeti Marxove i Engelsove tekstove o umjetnosti", U zborniku "Marks-Engels o Umjetnosti", Reč i misao, Rad, Beograd, 1982., str. 5-32.
255. Solar, Milivoj: "Esej o fragmentima", Rad: "Marksova kritika umjetnosti", Prosveta, Beograd, 1985.
256. Serebjakova: "Romansirana biografija Karla Marksa", Svjetlost, Sarajevo, 1982.
257. Supek, Rudi: "Marx i revolucija", Praxis, br. 1-2, str. 6-16, Zagreb, 1969.
258. Silva, Ludoviko: "Marksov književni stil", Kultura, Biblioteka: "Zodijak", Beograd, 1978.
259. Salvadori, Massimo L.: "Marx i marksizmi", (U knjizi: "Marx nakon sto godina", str. 352, 365), Globus, Zagreb, 1984.
260. Stepanova, E. A.: "Karl Marks - kratkij biografičeski oče- rek" (na ruskom jeziku), "Izdateljstvo političeskoj literaturi", Moskva 1983.
261. "Sociološki leksikon", Savremena administracija, Beograd 1982.
262. Sekelj, L(aslo): "Nastanak marksizma", Filozofska istraživanja, br.3 str. 29-39, Zagreb, 1974.
263. Simović S: "Kant, Marks i hermenautičko posredovanje", Filozofska istraživanja, br. 8, str. 59-67, Zagreb, 1984.
264. Sam, Atila: "Marksizam i građanski svet", Rukovet, br.1-2, str. 160-167, Subotica 1983.
265. Sentić Marija: "Karl Marx - Juugoslovenska bibliografija 1881.-1982.", Naše teme br. 1-2, str. 249-384, Zagreb, 1984.
266. Samardžić, Slobodan: "Ideologija iracionalnost", Istraživačko-izdavački centar, SSO Srbije, Beograd 1986.

267. Seve, Lucion: "Teorija ličnosti Karla Marksa", Stvarnost, Zagreb
268. Šešić, Bogdan: "Problemima savremenog marksizma", Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd 1980.
269. Škvorc, Mijo : "Vjera i nevjera", Tekst: "Marksizam-najveća praksa nevjere u povjesti", str. 427-441, Zagreb, 1982.
270. Šarčević, A(bdulah): "Građanski racionalizam i socijalistički um", Pregled, br.1 , Sarajevo, 1976.
271. Turner, Brayn: "Marx i kraj orijentalizma", Marksizam u svetu, br.2 str.54-97, Beograd 1973.
272. Topić, Petar: "Marxov i Nietzscheov obrat unutar metafizike", str. 21-77, u knjizi: "Povijesni smisao kritike religije u Marxa i Nietzschea, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1982.
273. Vranicki, Predrag: "Antropološki element materijalističkog shvaćanja historije", Praxis, ^{br.4} str. 446-465, Zagreb, 1967.
274. Vranicki, Predrag: "Aktualnost Marxove misli", Praxis, br. 3, str. 283-289, Zagreb, 1967.
275. Vranicki, Predrag: "Historija marksizma", Naprijed, Zagreb, 1975. (str. od 37 do 59).
276. Vranicki, Predrag: "Predgovor I,II,III izdanju Marxovih i Engelsovih "Ranih radova", str.1-38, Naprijed, Zagreb 1976.
277. Vranicki, Predrag: "Filozofske rasprave", Sveučilišna naklada "Liber", Zagreb 1979.
278. Vranicki, Predrag: "Misaoni razvitak Karla Marxa", Matica Hrvatska Zagreb, 1953.
279. Vranicki, Predrag: " Marksističke teme", Razlog, (tekst: "Aktuelnost Marxove misli"), Zagreb 1975.
280. Vranicki, Predrag: "Misaoni razvitak Karla Marxa", (drugo izdanje) Matica Hrvatska, Zagreb, 1963.
- 280.a. Vranicki, Predrag: "O nekim kontroverzama u marksizmu", Biblioteka "Prometej", Rijeka, 1976.

281. Vaysse, J.M. : "Marx i Heidegger", Filozofska istraživanja, br. 17, str. 471-489, Zagreb, 1986.
282. Vazquez, Adolfo Sancehz: "Konceptija čovjeka u mladoga Marxa", u knjizi: "Marx nakon sto godina", str. 365-388, Globus, Zagreb, 1984.
283. Vuković, Vladeta: "Marx i demokratizacija umetnosti", u zborniku radova Akademije nauka i umetnosti Kosova, str. 57-65, Priština, 1984.
284. Vereš, Tomo: "Filozofsko-teološki dijalog s Marxom", Biblioteka "Theosis", Zagreb (drugo izdanje), 1981.
285. Vejinović, Nevenka: "Historija filozofije" (sa odabranim filozofskim tekstovima), Školska knjiga, Zagreb, 1965.
286. Veljak, Lino: "Za primjernu recepciju Marxa", Naše teme, br. 5, str. 742-754, Zagreb, 1983.
287. Wöhrf, Kurt H.: "Shema igre čovjeka i igre svijeta", Praxis, br. 1-2, Zagreb, 1969, str 89-96
288. Williams, Raymond: "Marksizam i književnost", Stvarnost, Zagreb
289. Zonardo, Aldo: "Filozofija i socijalizam", Komunist, Beograd, 1976. , tekst: "Mladi Marx i suvremeni marxizam", str. 393-511.
290. Zaječaranović, Gligorije: "Sistematsko-istorijski uvodu u marksističku filozofiju", Tekstovi: "Karl Marks" str. 154-157, i "Prvi radovi Krala Marksa" str. 161-171, Naučna knjiga, Beograd, 1982.
291. Zaječaranović, Gligorije: "Iz istorije marksizma. Auguste Cornu: Karl Marx i Friedrich Engels. Njihov život i njihovo djelo. Svezak 1, Godine dečastva i mladosti, 1958. Svezak 2. Od demokratskog liberalizma do komunizma, 1960. Naprijed, Zagreb, Gledišta, Beograd II/1961, 3, 113-117
292. Zaječaranović, Gligorije: "Analiza i sinteza u okviru dijalektike Hegela i Marksa", Institut društvenih nauka, Odjeljenje za filozofiju, Beograd 1966.

293. Zaječaranović, Gligoriје: "Marks i savremenost", Institut za izučavanje radničkog pokreta i društvenih nauka, Beograd, br. 67, 1980.
294. Zaječaranović, Gligoriје: "Marksova misao", "Golubovićev narodni univerzitet", Beograd, 1964.
295. Zgodić, Esad: "Etička dimenzija Marksovog shvatanja prijelaznog ljestva", Opredljenja, XIII, br. 2, Sarajevo, 1982. str. 107-171
296. Živković, Dragoljub: "K. Marks - F. Engels: Život i djelo", Jedinstvo, Priština, 1983.
297. Živković, Dragoljub: "Marksov i Engelsev koncept socijalizma", Obeležja, br. 4, Priština, 1982.
298. Životić, Miladin: "Aksiologija", Naprijed, Zagreb, 1986.
299. Životić, Miladin: "Marksizam - pozitivistička ili negativistička filozofija", Gledišta, VI, br. 10. str. 1359-1371, Beograd, 1965.

S A D R Ž A J

S A D R Ź A J

S A D R Ž A J

PREDGOVOR (2)

Prvi dio: ZAŠTO MARKSOV IDEALIZAM? /14/

1. Geneza i odredjenje Marksovog idealizma /15/
2. a) Kakav je to Marksov idealizam? /18/
2. Filozofsko značenje Marksovog idealizma /21/
3. Sistem bez sistema kao razmedje savremene filozofije /26/
4. K savremenoj elaboraciji Marksovog filozofskog početka /29/
5. Temelj ili sadržaj /35/

Drugi dio: FAKTORI FORMIRANJA MLADOG MARKSA /45/

1. Trier - grad Marksove mladosti /46/
2. Njemačka stvarnost u vremenu Marksove mladosti /50/
3. Porodica Marks /54/

Treći dio: PRVE FORMULACIJE MARKSOVOG IDEALIZMA (63)

1. Marks kao gimnazijalac (64)
2. Razmišljanje o izboru zvanja /70/
3. Marksova prosvetiteljska religioznost /89/
4. Ostali maturalni sastavi /102/
  - a) Rad iz matematike /102/
  - b) Maturalni prevodi /105/
5. Aktuelnost Marksovih maturalnih sastava /106/

Četvrti dio: MARKSOVE STUDIJE

SUSRET SA FILOZOFIJOM NOVOG VREMENA /110/

1. Studije po očevoj želji- čežnja da se dodje do novog shvatanja svijeta /111/
2. Bonski period /112/
3. Berlinski period -grad Hegelove filozofije /116/

Peti dio: FILOZOFIJA KAO POLAZIŠTE KRITIKE PRAVA-
ILI O MARKSOVOJ SAMOKRITICI /129/

1. Marksova studentska korespodencija /130/
2. Prelagomena za Marksov izlazak iz Hegelove filozofije - pismo ocu iz 1837. godine /138/

Šesti dio : MARKS KAO POETA /153/

1. Marks je u početku bio pjesnik /154/
2. Marksova ljubav /161/
3. Marksova sfera poetskog /167/
4. Zbirka narodnih pjesama /170/
a) pregled narodnih pjesama /171/
5. Romantična i kritička poezija (1-5) /175/
6. Epigrami /183/
7. Soneti /191/
8. Različite ocjene kritičara /197/
9. Zaključak /203/

Sedmi dio : MARKS I NJEMAČKA FILOZOFIJA /207/

1. Napomena /208/
2. Marks kao mladohegelovac /209/
Zaključak /225/
3. Marks kao kantovac i fihteovac /227/

Osmi dio : MARKSOVO VIDJENJE GRČKE FILOZOFIJE /230/

1. Skica za istoriju epikurejske, stoičke i skeptičke filozofije /231/
  - a) Prva sveska ili o Epikuru /235/
  - b) Epikurejska konstrukcija svijeta i kontroverzije oko nje /240/
  - c) Neki problemi grčke filozofije /242/
  - d) Odredjenje epikurejske filozofije /243/
  - e) Pojam mudraca u grčkoj filozofiji /245/
  - f) Čvorne tačke u razvitku filozofije /253/
  - g) Zadaci filozofskog pisanja povijesti/256/
2. Marksovo razlikovanje Demokritove i Epikurove filozofije prirode /259/

Uvod /259/

  - a) Idealizam nije uobraženje /263/
  - b) Predmet Marksove doktorske disertacije /265/
  - c) Marksovi sudovi o odnosu između Demokritove i Epikurove fizike /275/
sl) Deklinacija atoma (283)
  - d) Rasprava o kvalitetu atoma /292/
  - e) Marksov pojam vremena /298/
  - f) Pojam meteora /302
  - g) Epikurova nauka samosvijesti /302/
  - h) Važnost i značaj Marksove doktorske disertacije /308/

Deveti dio : OD IDEALIZMA DO MATERIJALIZMA /317/

03

Napomene /318/

1. Marks kao fojerbahovac /319/
2. Idealizam na materijalističkoj osnovi /324/
  - a) Niz zapisa o Aristotelu /329/
  - b) Prvi prikaz Marksove misli i korespodencija /330/
3. K Marksovom odredjenju filozofije /337/

Marksova filozofska suglasja /352/
4. Antropološko-aksiološki aspekt Marksovih prvih radova /354/

Deseti dio : ZAKLJUČCI /365/

1. Prvi krug zaključaka /366/
2. Drugi krug zaključaka /369/
3. Treći krug zaključaka /374/

Jedanaesti dio: VAŽNIJI DATUMI IZ ŽIVOTA I RADA

KARLA MARKSA OD 1818. DO KRAJA 1843.GOD./377/

Dvanaesti dio: INDEKS IMENA /384/

PREGLED KONSULTOVANE LITERATURE /390/

